

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Nataša M. Pavlović

**ENGLISKI MODERNISTIČKI PUTOPIS:
KNJIŽEVNE I KULTUROLOŠKE ODLIKE**

doktorska disertacija

Beograd, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Nataša M. Pavlović

**ENGLISH MODERNIST
TRAVEL WRITING:
LITERARY AND CULTURAL
FEATURES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

БЕЛГРАДСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАТАША М. ПАВЛОВИЧ

**АНГЛИЙСКИЕ МОДЕРНИСТСКИЕ
ПУТЕВЫЕ ЗАМЕТКИ:
ЛИТЕРАТУРНЫЕ И
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОТЛИЧИЯ**

ДОКТОРСКАЯ ДИССЕРТАЦИЯ

Белград, 2018.

Podaci o mentoru i članovima komisije:

Mentor: dr Zoran Paunović, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Članovi komisije:

1. _____

2. _____

3. _____

Datum odbrane:

Beograd, _____

ENGLISKI MODERNISTIČKI PUTOPIS: KNJIŽEVNE I KULTUROLOŠKE ODLIKE

REZIME

Razdoblje u kojem su živeli i pisali veliki engleski romanopisci: D. H. Lorens, Džordž Orvel, Grejem Grin i Lorens Darel smatra se vremenom procvata putopisne književnosti. Snažan uzlet putopisa bio je uslovljen okolnostima nakon Prvog svetskog rata. Neki od pomenutih pisaca su Englesku napuštali dobrovoljno, a neki kao prognanici. Ponekad su sami birali destinacije na kojima će uspešno nalaziti građu za buduće romane, a češće su destinacije birale njih, jer su na put kretali sa određenim zadatkom. Na gubljenje iluzija sa kojim se svet tada suočavao reagovali su i kroz zapise sa svojih putovanja, unoseći u njih ne samo opise mesta, predela, naroda ili običaja, već i lične stavove inspirisane susretom sa Drugim, razočaranost, nostalgiju, strepnju.

Analizom tih zapisa potvrdiće se glavna hipoteza ove disertacije da je putopisanje gorepomenutih pisaca obogaćeno odlikama modernističke književnosti.

Tekst disertacije je podeljen na šest poglavlja.

U prvom poglavlju se najpre navode predmet i cilj disertacije, a zatim se kroz predstavljanje putopisnog žanra i njegove istorije dolazi do kratkog prikaza uslova u kojima se razvio engleski modernistički putopis. Ovaj uvodni deo završava se objašnjenjem strukture naredna četiri poglavlja koja su posvećena četvorici istaknutih engleskih pisaca. Svako od ta četiri poglavlja predstavlja jednu biografiju, ali osmišljenu tako da određeni period piščevog života bude uvod u analizu putopisa koji je u tom periodu nastao.

Život i putopisi D. H. Lorensa predmet su drugog poglavlja disertacije u kojem su prikazana četiri njegova putopisa: *Suton u Italiji*, *More i Sardinija*, *Jutra u Meksiku* i *Skice o etruskim naseobinama*. Treće poglavlje je posvećeno Džordžu Orvelu i njegovim delima: *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, *Put za Vigan* i *Kataloniji u čast*, u kojima se mogu naći putopisni elementi. Tipično modernistički putopisi Grejema Grina *Putovanje bez mapa* i *Putevi bez zakona* razmatraju se u četvrtom poglavlju, a šest

putopisa Lorensa Darel: *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa, Razmišljanja o morskoj Veneri. Vodič po krajoliku Rodosa, Gorki limunovi Kipra, Sicilijanski karusel, Grčka ostrva i Cezarov golemi duh* nalaze su u fokusu petog poglavlja.

Sumiranjem rezultata i izvođenjem zaključaka u šestom poglavlju daje se doprinos proučavanju engleskog modernističkog putopisa i ukazuje na moguće pravce daljih istraživanja.

Ključne reči: modernistički putopis, Engleska, D. H. Lorens, Džordž Orvel, Grejem Grin, Lorens Darel

Naučna oblast: Društveno-humanističke nauke

Uža naučna oblast: Engleska književnost, Studije kulture

UDK:

ENGLISH MODERNIST TRAVEL WRITING: LITERARY AND CULTURAL FEATURES

SUMMARY

The period in which great English novelists: D. H. Lawrence, George Orwell, Graham Greene and Lawrence Durrell lived and wrote is regarded as the time when travel writing flourished. The thriving of travel writing was caused by the circumstances after the First World War. Some of the mentioned writers left England voluntarily, and some were exiled. Sometimes they chose the destinations where they successfully found material for their future novels, and more often destinations chose them, because they set off with a certain task. Their travel accounts were a response to the disillusionment faced by the world of that time and included not only descriptions of places, landscapes, peoples or customs, but also the authors' personal attitudes inspired by their encounter with the Other, their disappointment, nostalgia, anxiety.

The analysis of those accounts will confirm the main hypothesis of this dissertation that the travel writing of the abovementioned writers was enriched by the features of modernist literature.

The text of the dissertation is divided into six chapters.

The first chapter begins with the subject and aim of the dissertation, and then the introduction of the travel genre and its history leads to a brief presentation of the conditions in which English modernist travel writing developed. This introductory part ends with the explanation of the structure of the following four chapters which are devoted to the four distinguished English writers. Each of those four chapters makes one biography designed in such a way that a certain period of the writer's life could be an introduction to the analysis of the travel book written in that period.

The life and travel writing of D. H. Lawrence are the subject of the second chapter of the dissertation, which presents four travel books: *Twilight in Italy*, *Sea and Sardinia*, *Mornings in Mexico* and *Sketches of Etruscan Places*. The third chapter is devoted to George Orwell and his books: *Down and Out in Paris and London*, *The Road to Wigan Pier* and *Homage to Catalonia*, in which one can find elements of travel writing. Graham Greene's typical modernist travel books *Journey Without Maps* and

The Lawless Roads are analysed in the fourth chapter, and six travel books by Lawrence Durrell: *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu*, *Reflections on a Marine Venus. A Companion to the Landscape of Rhodes*, *Bitter Lemons of Cyprus*, *Sicilian Carousel*, *Greek Islands* and *Caesar's Vast Ghost* are in the focus of the fifth chapter.

The results summed and the conclusions made in the sixth chapter contribute to the study of English modernist travel writing and indicate possible directions of further research.

Key words: modernist travel writing, England, D. H. Lawrence, George Orwell, Graham Greene, Lawrence Durrell

Scientific field: Social Sciences and Humanities

Narrow scientific field: English literature, Cultural Studies

UDK:

АНГЛИЙСКИЕ МОДЕРНИСТСКИЕ ПУТЕВЫЕ ЗАМЕТКИ: ЛИТЕРАТУРНЫЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОТЛИЧИЯ

РЕЗЮМЕ

Эпоха, в которой жили и писали великие английские романисты – Д.Х. Лоуренс, Джордж Оруэлл, Грэм Грин и Лоренс Даррелл, – считается моментом расцвета путевых очерков. Сильный взлет путевых заметок пришел под влиянием обстоятельств после Первой мировой войны. Некоторые из вышеупомянутых писателей добровольно покинули Англию, а некоторые были изгнаны. Иногда они сами выбирали конечную точку, в которой они будут успешно находить материал для будущих романов, а чаще всего – место выбирало их, потому что они шли в путь с определенной задачей. Своими заметками они отвечали на крушение иллюзий, с которым мир тогда столкнулся, внося в них не только описания мест, пределов, народов и обычаев, но и личные позиции, навеянные встречей с войной, разочарованность, ностальгию и боязнь.

Анализ этих очерков подтвердит главное предположение данной диссертации, что путевые заметки вышеупомянутых писателей наполнены отличиями модернистской литературы.

Текст диссертации разделен на шесть глав.

В первой главе, прежде всего, дается предмет и цель диссертации, а затем через обзор жанра путевых заметок и его истории приводится краткий обзор обстоятельств, в которых развивался жанр английских модернистских путевых заметок. Эта вводная часть заканчивается объяснением структуры последующих четырех глав, которые посвящены четверым великим английским писателям. Каждая из этих четырех глав является одной биографией, но показанной таким образом, что определенный период жизни писателя представлен как введение в анализ путевых очерков, возникших в этот период.

Жизнь и путевые заметки Д.Х. Лоуренса являются предметом второй главы диссертации, в которой показаны четыре главных путевых очерков: *Сумерки Италии*, *Море и Сардиния*, *Утро в Мексике* и *По следам этрусков*. Третья глава посвящена Джорджу Оруэллу и его произведениям: *Фунты лиха в*

Париже и Лондоне, Дорога на Уиган-Пирс и Памяти Каталонии, в которых могут встретиться элементы путевых заметок. Типичные модернистские заметки Грэма Грина *Путешествия без карты, Дороги беззакония* рассматриваются в четвертой главе, а шесть путевых очерков Лоренса Даррелла – *Келья Просперо, Размышления о Венере Морской, Горькие лимоны, Сицилийская карусель, Греческие острова* и *Огромный призрак Цезаря* – находятся в центре рассмотрения пятой главы.

Суммируя результаты и делая заключения в шестой главе, мы вносим вклад в изучение английских модернистских путевых заметок и указываем на возможное направление дальнейших исследований.

Ключевые слова: модернистские путевые заметки, Англия, Д.Х. Лоуренс, Джордж Оруэл, Грэм Грин и Лоренс Даррелл.

Научная область: общественно-гуманитарные науки

Специальность: английская литература, культура

УДК:

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1 Predmet i cilj disertacije	1
1.2 O bezgraničnosti putopisa	2
1.3 Kratko putovanje kroz istoriju putopisa	6
1.4 Modernističko u putopisu	14
1.5 Engleski modernistički putopis kao plod jednog vremena	17
1.6 Putopisi kao graničnici na životnom putu	21
2. Dejvid Herbert Lorens kao putopisac	23
2.1 Period 1885-1912	23
2.2 Period 1912-1914	25
2.2.1 <i>Suton u Italiji</i> (1916)	28
2.3 Period 1914-1919	41
2.4 Period 1919-1922	44
2.4.1 <i>More i Sardinija</i> (1921)	46
2.5 Period 1922-1925	66
2.5.1 <i>Jutra u Meksiku</i> (1927)	69
2.6 Period 1925-1927	83
2.6.1 <i>Skice o etrurskim naseobinama</i> (1932)	84
2.7 Period 1927-1930	95
3. Džordž Orvel kao putopisac	100
3.1 Period 1903-1933	100
3.1.1 <i>Niko i ništa u Parizu i Londonu</i> (1933)	108
3.2 Period 1933-1936	120
3.2.1 <i>Put za Vigan</i> (1937)	121
3.3 Period 1936-1938	131
3.3.1 <i>Kataloniji u čast</i> (1938)	132
3.4 Period 1938-1950	147

4. Grejem Grin kao putopisac	151
4.1 Period 1904-1935	151
4.1.1 <i>Putovanje bez mapa</i> (1939)	154
4.2 Period 1935-1938	176
4.2.1 <i>Putevi bez zakona</i> (1939)	177
4.3 Period 1938-1991	194
5. Lorens Darel kao putopisac	199
5.1 Period 1912-1935	199
5.2 Period 1935-1941	203
5.2.1 <i>Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa</i> (1945)	206
5.3 Period 1941-1947	213
5.3.1 <i>Razmišljanja o morskoj Veneri. Vodič po krajoliku Rodosa</i> (1953)	216
5.4 Period 1947-1956	227
5.4.1 <i>Gorki limunovi Kipra</i> (1957)	229
5.5 Period 1956-1975	240
5.5.1 <i>Sicilijanski karusel</i> (1977)	242
5.6 Period 1975-1979	255
5.6.1 <i>Grčka ostrva</i> (1978)	255
5.7 Period 1980-1990	268
5.7.1 <i>Cezarov golemi duh</i> (1990)	270
6. Zaključna razmatranja	283
Literatura	289
Biografija autora	300

1. UVOD

1.1 PREDMET I CILJ DISERTACIJE

Putopisi velikih romanopisaca zadržavaju se na marginama proučavanja budući da su nadvladani delima kojima su ti romanopisci stekli svetsku slavu. *Jutra u Meksiku* D. H. Lorensa teško mogu izaći iz senke njegovog romana *Ljubavnik leđi Četerli*. Čuvenje Orvelovog dela *Niko i ništa u Parizu i Londonu* neuporedivo je sa renomeom *Životinjske farme*. Grinovo *Putovanje bez mapa* manje asocira na svog autora, nego *Treći čovek*. *Gorki limunovi Kipra* jesu dobili prestižnu nagradu, ali Darel ka Nobelovoj nagradi nije pošao sa tim delom, već sa *Aleksandrijskim kvartetom*.

Ma koliko da je putopis žanrovski neuklopiv ili inferioran, on upravo uz pomoć svoje mimikrije sve više zalazi među predmete interesovanja i tumačenja u mnogim oblastima.

Predmet ovog rada jeste poetika modernističkih putopisa čiji su autori gorepomenuta četvorica engleskih pisaca: D. H. Lorens (D. H. Lawrence), Džordž Orvel (George Orwell), Grejem Grin (Graham Greene) i Lorens Darel (Lawrence Durrell). Većina putopisa koje ćemo analizirati nastala je u periodu između dva svetska rata. Ovo doba procvata putopisnog žanra svakako je bilo uslovljeno društveno-istorijskim prilikama.

Završetak Velikog rata trebalo je da donese nova nadanja i ideale, ali su se iluzije gubile, a nezadovoljstvo narastalo. Mnogi književnici nesputanog i radoznalog duha otisnuli su se van domovine vođeni željom da pobegnu od stega realnosti i nostalgijom za harmoničnijim i prirodnijim dobom. Tražili su utočište u dalekim kulturama nekontaminiranim civilizacijom i istraživali „duh mesta“ u kojem su se obreli. Posmatrajući Drugog i hodeći po tuđim i nepoznatim teritorijama, zalazili su i u zabavljene odaje svoga Ja. Bunt protiv smera u kojem se čovečanstvo kreće i osećaj za socijalnu pravdu izražavali su kroz svoje zapise, ali i ličnim angažovanjem u borbama na frontu.

Cilj ove disertacije jeste da se u putopisima ili delima sa putopisnim elementima nastalim iz pera Lorensa, Orvela, Grina i Darela uoče književne i kulturološke odlike koje bi se mogle smatrati paradigmatičnim za englesku modernističku putopisnu

književnost. Zapisi o krajevima koji su navedenim piscima bili ne samo usputne stanice, već i putokazi u biografiji, isijavaće subjektivno posmatranje sveta, razočaranost, strepnju ili osetljivost na društvene nedaće. Kroz putopise obrazovanih predstavnika jedne dominantne zemlje provejavaće kultura iz koje su potekli, ali će istim tim svedočanstvima oni oblikovati predstavu o Drugome u sopstvenoj zajednici, postajati posrednici između naroda i država ili imati udela u jačanju stereotipa i predrasuda.

Korišćenjem metoda deskripcije, analize, komparacije i sinteze pokušaćemo da dođemo do zaključaka kojima bismo doprineli određenju slike engleskog modernističkog putopisa i osnaživanju putopisnog žanra.

1.2 O BEZGRANIČNOSTI PUTOPISA

Nedostatak jasnih određenja ili granica bilo čega skoro po pravilu dozvoljava raznorodna tumačenja. Izgleda da je takva sudbina i putopisa, književnog žanra otvorene strukture kojem je čak i samo svrstavanje u posebnu kategoriju vrlo često osporavano. Žanrovska, prostorna i vremenska neomeđenost i nesputanost, a u slučaju velikih dela i neomeđenost i nesputanost autorovog spisateljskog dara, čine putopis zanimljivim za raznovrsna istraživanja.

Obično naglašavane odlike putopisa kao što su višeslojnost i multidisciplinarnost najpre neizostavno ukazuju na to da su njegovi krajnji korisnici, osim čitalaca - ljubitelja ovog žanra, i poslenici u različitim oblastima, na primer geografi, istoričari, antropolozi, političari ili teoretičari književnosti. Svako od njih će u jednom istom putopisu moći da pronađe odgovarajuće činjenice ili materijal kojima će moći da unapredi svoju struku. „Svacom čitaocu on pruža sve ono što ovaj želi da nađe.“¹ Putopisi su tako imali veliki uticaj na proučavanje etnografije, zoologije ili geografije, jer su naučni opisi koje su oni nudili imali istu važnost kao i priča o samom putovanju. Za istoričare, putopisi su nezaobilazni istorijski izvori, pa i tzv. izvori prvog reda koji su nekada dopunjavali oskudnu arhivsku građu i unosili životnost u suvoparne diplomatske i administrativne izveštaje. Katkad su putopisi bili jedini zapis o nekom periodu ili događaju, a putnici su često opažali i beležili i ono što je lokalno

¹ Vasilisa Aleksandrovna Šačkova, „Putopis kao žanr umetničke književnosti: pitanja teorije“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 196.

stanovništvo smatralo previše običnim da bi bilo vredno beleženja.² Može se stoga kazati da je putopis polivalentan, s obzirom na vrednost koju nudi u više pravaca.

Višeslojnost putopisa se ogleda ne samo u obilju svakojakih podataka koje on pruža, već i u prožimanju između pukih faktografskih opisa i ličnih utisaka ili stavova putopisca. Ovome treba dodati da se zapisi dva putopisca o istom mestu mogu razlikovati po njihovim motivima za putovanje, maršrutama, formi putopisa, količini informacija koju nude, vremenu pisanja ili intenzitetu piščevih utisaka. „Svaka osoba donosi kući drugačiji grad, drugačije putovanje, drugačiju istinu.“³

Nije mali broj asocijacija na putopis ili reči kojima bi se mogla dočarati neuhvatljivost ove literarne forme. Može se opisati kao amalgam, legura, kolaž ili mozaik, a za ovaj žanr se najčešće kaže da je hibridni. Svrha legure ili mozaika jeste stvaranje nečeg novog od bar dva različita polazna elementa. Putopis je upravo jedno novo tkanje čiju potku mogu činiti elementi autobiografije, memoara, pisama, dnevnika, reportaže, eseja. Prethodni stav se može okrenuti i u suprotnom smeru, odnosno može se reći i da elementi putopisa mogu biti utkani u strukturu ostalih književnih vrsta. „To je žanr sastavljen od drugih žanrova, kao i žanr koji značajno doprinosi genezi modernog romana i renesansi autobiografije.“⁴ Kako se putopis pojavljuje u raznim oblicima, možemo mu pridodati i odrednicu polimorfan, a usled sintetičnosti i vešto ukomponovanih elemenata iz raznih žanrova ne bi bilo pogrešno reći da odiše svojevrsnom sinergijom.

Odrednica kao što je rubni žanr neretko je prisutna u razmatranjima na temu putopisa. Ona ukazuje na postojanje vezivne strukture, ali nosi u sebi notu skrajnutosti, nepripadanja bitnom ili definisanom. Nazivan i „klizavi žanr“⁵, putopis je zaista bio na rubu proučavanja kada je u pitanju njegovo literarno vrednovanje. Kao neodredljiv i neuokviren potcenjivan je i držan kao periferan.

² Garold Cole, “Travel Literature: Recent Articles of Bibliographic Interest, 1949-1978“ in *Bulletin of Bibliography*, Vol. 38, No. 3 (Illinois State University: Milner Library, July-September 1981), 109.

³ Dr Lata Marina Varghese, *Travel as a Metaphor: D H Lawrence and Lawrence Durrell* ([http://www.academia.edu/8507884/Travel as a Metaphor D H Lawrence and Lawrence Durrell](http://www.academia.edu/8507884/Travel_as_a_Metaphor_D_H_Lawrence_and_Lawrence_Durrell), (preuzeto 26.11.2017.), “Each person brings home a different city, a different journey, a different truth.“ (Prevodi svih citata navedenih u fusnotama delo su autorke disertacije.)

⁴ Mary. B. Campbell, *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1988), 6, “This is a genre composed of other genres, as well as one that importantly contributed to the genesis of the modern novel and the renaissance of autobiography.“

⁵ Carl Thompson, *Travel Writing* (London and New York Routledge: Taylor & Francis Group, 2011), 27, „slippery genre“.

Međutim, ako je doskora putopis retko bio pri vrhu žanrovske hijerarhije, on u današnje vreme postaje neizostavno štivo za proučavaoce postkolonijalnih studija ili za one koji se bave, recimo, kulturom putovanja gde putopis postaje „stabilan orijentir“⁶. Studija *Orijentalizam* Edvarda Saida iz 1978. godine ukazala je na to da predstave o Drugome nisu bile puke fantazije, već da su nastajale kao rezultat stvorenog korpusa teorije i prakse. Putopisi svakako čine deo „rešetke“ o kojoj Said govori kao o filteru kroz koji su se izvesne predstave propuštale u zapadni svet.⁷ Evropocentričnim diskursom putopis je ustanovljavao korpus znanja o jednoj sredini „nužno je postavljajući u inferiornu poziciju u odnosu na sredinu iz koje potiče stvaralac i prenosilac tih znanja, tj. Putopisac“⁸.

Putovanje je *conditio sine qua non* za nastanak putopisa. Takva vrsta preduslova ne postoji kod ostalih žanrova.

Iako topos putovanja predstavlja jedan od najstarijih, najkonstantnijih i najbazičnijih motiva u književnosti, samo u jednom žanru literature njegovo se prisustvo ispostavlja kao nužno.⁹

Da bi se zadovoljio pomenuti preduslov, tj. da bi se otišlo na putovanje, mora da postoji razlog za izmeštanje iz mesta boravka. Ma koji da je razlog, autor putopisa na put u najvećem broju slučajeva kreće svojevolski, a neminovan pratilac na tom putu jeste njegova znatiželja.

Traganje za neobičnim, egzotičnim, ili uzbudljivim je vekovima bilo deo tradicije putovanja, posebno onako kako je praktikovano od strane članova više klase, avanturista, umetnika, i intelektualaca - kategorija koje se često preklapaju.¹⁰

⁶ Dean Duda, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“ u *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br.73/19 (Beograd: Fabrika knjiga, 2005),100.

⁷ Edvard Said, *Orijentalizam* (Prevod: Drinka Gojković) (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000), 16.

⁸ Olivera Popović, „Putopis: od rubnog žanra do generatora novih književnih teorija“ u *Size Zero, Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, prir. Aleksandra Nikčević-Batričević (Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013),

https://www.academia.edu/5220408/Putopis_od_rubnog_zanra_do_generatora_novih_književnih_teorija (preuzeto 23.01.2018.)

⁹ Milena Jakovljević, „Filozofija putovanja u putopisnoj zbirci *Mesta Mome Dimića*“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 250.

¹⁰ Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society* (New Brunswick-London: Transaction Publishers, 2009), (33) “The pursuit of the unusual, exotic, or exciting has for centuries been a part of the tradition of traveling, especially as practiced by members of the upper classes, adventurers, artists, and intellectuals - categories which often overlap.”

Radoznalost i traganje za nečim što je novo, egzotično ili drugačije nikada nisu ostajali bez ikakvog rezultata.

U slučaju putopisa, znatiželjan duh i širi raspon interesovanja autora, bez obzira na to da li je na put krenuo radi avanture ili izvršenja određenog zadatka, ostavljali su traga na količini podataka unetih u putopis. Literarne sklonosti putopisca mogle su samo da obogate napisani materijal i daju mu onaj kvalitet koji će ga razdvajati od suve faktografije.

Izmeštanje ili dislokacija (*displacement, dislocation, distimement*) su termini koji su u više pravaca povezani sa putopisom. Najpre se iz sopstvenog mesta fizički izmešta autor putopisa. Ukoliko njegovi zapisi sa putovanja nastaju naknadno, po povratku u mesto iz kojeg je krenuo, onda možemo govoriti o novoj izmeštenosti, ovog puta iz prostora koji je posetio i vremena u kojem je putovanje obavljeno. Prvobitno iskakanje iz ležišta se završava vraćanjem u to ležište radi sređivanja stečenih utisaka. Nije svako ni spreman ni sposoban za takvo iskakanje. Duh putopisca svakako jeste radoznao i nemiran, nikako statičan ili jednodimenzionalan; on putuje radi sticanja novih saznanja, unapred potkovan informacijama i širinom, a dovoljno talentovan da svoja iskustva pretoči u zapise koji će biti na polzu mnogima. Konačno, sam čitalac se kroz slike koje stvara čitajući putopis izmešta iz svoje pozicije i prati putopisca kroz njegovu izmeštenost. Različiti nivoi izmeštanja iz postojećeg okvira tako stvaraju nove preplete koji su jači i kvalitetniji ukoliko je veštije pero autora.

Sredinom XX veka iskivano je mnoštvo određenja čoveka u okviru binarne nomenklature, među njima i *homo viator*. Putovanje kao tradicionalna i beskrajna metafora pojedinačnog života, koji se posmatra u celokupnom trajanju od rođenja do smrti¹¹, ima svoje mesto u filozofiji ili religiji. Putovanjem se slika nada, kretanje ka spasenju, lutanje, besciljno ili u potrazi za nečim. Veoma često je to beg od samog sebe ili beg od nečega, ali i beg ka nečemu ili ka traženju nekog novog Ja. Ipak, putopis ne podrazumeva ostajanje tamo negde, u nekoj negdini. Putopis iscrtava dvosmerno kretanje, odnosno vraćanje u tačku iz koje se pošlo. Autor putopisa ne pruža samo nova saznanja onome ko putopis čita, već se i sâm sa svog puta vraća drugačiji. Tok svesti, zapitanost, suočavanje sa samim sobom, vraćanje u mislima u prošlost ili rodni kraj, upoređivanje onoga tamo i ovoga ovde krasi putopise darovitih autora kojima je opis

¹¹ Mišel Bitor, „Putovanje i pisanje“ (Prevod: Dragana Zubac) u *Polja: časopis za književnost i teoriju*, br. 455 (Novi Sad, Kulturni centar, 2009) str. 97.

putovanja paravan iza kojeg skrivaju sopstveno biće. Razmišljanja putopisca ne moraju da imaju isti smer kao i njegovo fizičko premeštanje iz jednog odredišta u drugo. Autor se može fizički kretati unapred, ali nova iskustva ili zapažanja na tom putu mogu kod njega izazivati asocijacije na dešavanja iz prošlosti. Putovanje kroz sopstvene ideje nema vremenske granice niti je pravolinijski usmereno ka napred. Putopis je stoga zbir proživljenog ili viđenog na nekom putu i dešavanja na mentalnom planu autora. Subjektivnost i elementi autobiografije su neizbežni u putopisu, „jer su onaj koji piše (putopisac) i onaj koji priča (narator) isto lice“¹².

1.3 KRATKO PUTOVANJE KROZ ISTORIJU PUTOPISA

Pisanje i putovanje su oduvek bili blisko povezani. Još u antici je postojala podela na spise sa putovanja morem - periplus (*περίπλους*) i kopnom - periegezis (*περιήγησις*). Jedna od najstarijih priča, sastavljena u Egiptu za vreme XII dinastije govori o brodolomniku na čudesno lepom ostrvu.¹³ Nastala je hiljadu godina pre „Odiseje“, za koju se smatra da pruža začetke putopisnog žanra. Ne treba zaboraviti da je pomenuti Homerov spev darovao naziv za reč koja opisuje epsko putovanje.

U Srednjem veku se putovalo sa jasnim ciljem. Na put su se otiskivali hodočasnici, trgovci, diplomate, vojnici, uhode. Razdaljine su prelazili peške, na konju, zapregom ili brodom. Za dugo putovanje se smatralo ono koje je premašivalo 500 km, srednje više od 100 km, a kratkim putovanjem se smatrao prelazak do 100 kilometara. Putnici su se kući vraćali bogatiji za nova iskustva i saznanja nedostupna običnom čoveku, što im je donosilo određen status. Autori dva srednjevekovna teksta, koja su uticala i na Kolumba kao pisca, jesu Marko Polo i Džon Mandevil (John Mandeville). Zapisi Marka Pola o vanevropskim krajevima uzimaju se i kao početak istorije novovekovnih putopisa.. „Što su Evropljani dublje prodirali u taj novootkriveni svet, sve više je bilo uslova za širenje kruga čitalaca putopisa i potrebe da se knjige te vrste štampaju.“¹⁴

¹² Jovan Delić, „Isidora Sekulić u tradiciji srpskog putopisa“ u *Isidorijana, književni zbornik*, godina VI, br. 8/9 (Beograd, Udruženje „Isidora Sekulić“, 2000), 76.

¹³ Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 2.

¹⁴ Radovan Vučković, „Dileme oko putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina III, Broj 1-2/2014, (Beograd: Magelan Pres Tenduro Menadžment, 2015), 158.

Prvi dokumenti iz Novog sveta bili su upravo putopisi. Stimulisali su ogromnu proizvodnju te literature. U to doba su Evropljani već putovali na istok i jug tragajući za onim što je nepoznato domaćoj javnosti. Putopisi kolonijalnih putnika koji „imperijalnim očima“ posmatraju Južnu Ameriku ispunjeni su otkrivanjem fantastičnog, anahronog i čudesnog na nov način. Kada su evropski brodovi počeli da plove zapadnom obalom Severne Amerike, otkriveno je da raznolik teren i klima između Meksika i Aljaske pružaju dom mnogim različitim društvima. Egzotičnost i različitost drugih kultura bile su primamljive za putnike željne izlaska iz skučenosti domaćih okvira.

Između 1500. i 1720. godine sve više su putovali trgovci, istraživači i filozofi, a među putnicima je bilo i propovednika, poštara, vojnika, špijuna, zatim zarobljenika i prognanika, ambasadora, pirata, konkvistadora, naučnika. Poveljom kraljice Elizabete od 31. decembra 1600. godine osnovana je britanska Istočnoindijska kompanija (East India Company). Indija se, radi pospešivanja trgovine, kroz zapise trgovaca predstavljala kao zemlja velikog bogatstva i plodnosti. Neki putnici su napuštali čisto komercijalni fokus svojih uglavnom dnevničkih zapisa, na čije su pisanje podsticani, i okretali se pravim raspravama o Indiji i njenom stanovništvu. Između Britanaca i Indijaca se izrodila kako uzajamna privlačnost, tako i nepoverenje.

Putnike iz Britanije je sve više privlačila Turska carevina, jer je bila oličenje jedne drugačije, daleke i egzotične civilizacije. Za Britance je predstavljala zadivljujući primer narastanja vojne sile, jake državne organizacije i ekspanzije, ali ujedno i pretnju Evropi i hrišćanskoj civilizaciji.

U XVI veku je pisanje odista postalo bitan deo putovanja. Investicije za putovanje su privlačene tako što se podsticalo interesovanje javnosti pričama o dalekim mestima. Kada su osnivane kolonije, takvim pričama su se privlačili i doseljenici. Finansijeri putovanja su bili oni koji su želeli da iz njih izvuku neku političku ili trgovačku korist i zato su od putnika tražili pisane izveštaje po povratku kući ili mape do tada nepoznatih krajeva. Često su ti zapisi bili tajni, što je sasvim razumljivo, jer se radilo o svojevrsnom zauzimanju novih teritorija. Oni su popunjavali rupe u poznavanju geografije i usmeravali putnike koji bi išli tragom njihovih autora. Naime, učili su putnike šta da traže u stranim zemljama, kako da zapisuju svoja zapažanja i kako da prenesu znanje kada se vrate.

Iskustva sa putovanja su opisivana u pismima, esejima, skečevima, dramama i pesmama. Većina tekstova je, nakon zahvaljivanja sponzoru i obraćanja čitaocu, počinjala nekom vrstom opravdanja i za putovanje i za putopisanje. Navođeni su delovi Biblije. Krajem XVI veka, najkarakterističnija forma ipak je bio izveštaj koji je kombinovao hronološki narativ kretanja i događaja sa geografskim i etnografskim zapažanjima (u prvom ili trećem licu).¹⁵ Mape su predstavljale dodatak, ali su bile manje uobičajene nego što bi se očekivalo. Bile su skupe za izradu, a, kao što je već pomenuto, smatrane su državnim ili trgovačkim tajnama. Čitaoci su, u skladu sa opštom duhovnom radoznalošću tog vremena, počeli da očekuju i ilustracije ne samo luka i gradova, već i nošnji, flore i faune. Ne treba zaboraviti da je u XVI veku napisana i *Utopija*, koja predstavlja opis idealne ostrvske zemlje i osnovu za kasnije putopise.

Prve engleske publikacije o putovanjima su bile, zapravo, prevodi. Knjižare su oko 1580. godine još uvek bile pune stranih putopisa. Putopisanje na engleskom je počelo dosta kasnije nego na španskom, što je u skladu sa njihovom prevlašću na moru, odnosno kolonizatorskom aktivnošću. Ipak, vrlo brzo je proizvelo sve vrste priča inspirisanih naučnim putovanjima, prekomorskim istraživanjima i otkrićima, opisima kultura sa svih strana sveta.

Putnici iz doba renesanse su, prema rečima Frensis Bejkona (Francis Bacon), prenosili „nove informacije koje su postavile temelje za naučne i filozofske revolucije XVII veka“¹⁶. Ovo ne znači da su sami naučnici i filozofi imali mogućnosti da putuju. Oni su morali da se oslanjanju upravo na informacije koje su im drugi, obično manje učeni od njih, donosili sa svojih putovanja.

Nakon renesanse, kolonijalnih istraživanja i širenja, putovanje je postalo način da se vidi nešto novo i drugačije. Ljudi su postajali svesni da su putovanja način za proširivanje vidika i akumulaciju znanja. Više nije bilo dovoljno samo da se čita o tuđim putovanjima. Smatralo se da oni koji mogu da putuju treba to i da rade. Tako je krajem XVII i početkom XVIII veka zaživela nova forma putovanja, tzv. Grand Tour¹⁷.

¹⁵ William H. Sherman, “Stirrings and searchings (1500-1720)” in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 30.

¹⁶ Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 4, “the new information which laid the foundations for the scientific and philosophical revolutions of the seventeenth century”.

¹⁷ „Izraz se prvi put javlja na engleskom 1670, a čini se da je u početku označavao vožanje kočijom („veliko kruženje“) po glavnim gradskim ulicama.“ - Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 11.

Prvenstveno se vezuje za bogatiji sloj Britanaca koji je nakon završenih škola na Oksfordu i Kembridžu mogao sebi da priušti putovanje po Kontinentu u trajanju od jedne do pet godina. U potrazi za umetnošću, kulturom i korenima zapadne civilizacije obilazili su brojne evropske gradove i predele (Kale, oblast oko Loare, Pariz, Ženevu, Alpe, Torino, Milano, Firencu, Veneciju, Rim, Napulj, Berlin, Amsterdam, ...). Na putovanje se gledalo kao na dodatno obrazovanje. Džon Lok (John Locke) je u to doba smatrao da putovanje „kruniše vaspitanje i dopunjava džentlmena“¹⁸. Očekivalo se da takvi putnici po povratku mogu da dobiju vodeće pozicije u društvu.

Pisci su umeli da „ispoliraju“ originalne priče, u smeru ka romanu. To je bio samo nastavak prakse „uglačavanja“ iz XVII veka kada su putopisi često bili „repositorijum divnih laži“, pa se dešavalo da autori u naslovu svog putopisa moraju da dodaju reč *True* uz reč *Travels*.¹⁹

Od kasnog XVIII veka intelektualci i znatiželjni duhovi otkrivali su posebnu vrednost u primitivnim narodima i mestima, makar ta mesta bila unutar Velike Britanije ili susednih ostrva.

Razvoj parne mašine doprineo je povećanju broja putnika i smanjenju troškova putovanja. Osnivane su nove institucije i osmišljavane nove pogodnosti za putnike. „Broj putnika koji su bili raspoloženi i dovoljno obrazovani da svoje doživljaje i impresije pretaču u knjige rastao je sa razvojem modernih prevoznih sredstava i sa povećanjem lične sigurnosti tokom putovanja.“²⁰ Sredinom XIX veka vozovi su dostigli brzinu od 50-60 kilometara na sat, prvi parobrod je već prešao Atlantik, Tomas Kuk (Thomas Cook) je svojom prvom organizovanom turom započeo demokratizaciju putovanja, a čuveni bedekeri Karla Bedekera (Karl Baedeker) su sticali sve veću popularnost. Do kraja veka izgrađene su američka transkontinentalna železnica, razvijala se železnička mreža u Indiji, otvoren je Suecki kanal. Došlo je do masovnih migracija stanovništva.

¹⁸ Zdenko Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989), 16.

¹⁹ Jan Borm, „Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology“ in Glenn Hooper and Tim Youngs, eds., *Perspectives on Travel Writing* (Aldershot: Ashgate, 2004), 18.

²⁰ Ljubodrag Ristić, „Britanci putuju Srbijom (iz putopisa XIX veka)“ u *Mitološki zbornik 19* (Rača-Beograd: Centar za mitološke studije Srbije, 2008), 325.

U samo četiri decenije između 1876. i 1915. godine glavne imperijalne sile su svojim kolonijama pridobile četvrtinu svetskog kopna.²¹ Velika Britanija je pokazivala svoju nadmoć koja je na moru započela još od čuvene bitke na Trafalgaru 1805. godine. U XIX veku kolonizovala je ogromne delove Kanade i Australazije, a britanska Istočnoindijska kompanija je do 1858. godine pod svojom kontrolom držala veliku teritoriju u dalekoj Indiji. Godine 1830. osnovano je Kraljevsko geografsko društvo (Royal Geographical Society), koje je insistiralo na svojoj posvećenosti čistoj nauci i odbijalo da postane komercijalna institucija. Radi saradnje sa ovim društvom, u Indiji je osnovano Bombajsko geografsko društvo (Bombay Geographical Society). Zadatak mu je bio da unapređuje i širi geografska znanja, sa posebnim osvrtom na Aziju, njena ostrva i istočne oblasti Afrike. I Zapadna Afrika se pojavila kao potencijalno vredno tržište. Period između 1880. i 1940. godine, koji se smatra zenitom Britanske imperije, može se posmatrati i „kao početak ere globalizacije u kojoj danas živimo, proces pokrenut ogromnim širenjem teritorijalnog kolonijalizma u kasnom devetnaestom veku, onaj koji se i danas nastavlja kroz neo-kolonijalni ekonomski imperijalizam“²². Upravo je u tom periodu nastajao i razvijao se modernizam u književnosti.

Kolonijalna ekspanzija zavisila je od tehnološkog napretka, a kako su noviteti u oblasti tehnologije nastajali u razvijenim državama, podsticala se vera u moralnu i intelektualnu superiornost Evrope, odnosno belaca. „Intelektualno osvajanje“ većeg dela sveta imalo je znatan uticaj na razvoj putopisa, a putopisanje je, sa druge strane, potpomagalo razvoj imperijalizma. Putopisanje se u periodu od dva veka, do početka Prvog svetskog rata, sve više identifikovalo sa interesima onih koji su želeli da ne-evropski svet dovedu u poziciju da može da se utiče na njega, da se iskorišćava i kontroliše. Istoričari su ovo intelektualno osvajanje većeg dela ostatka sveta nazivali „neformalnom imperijom“ (informal empire) ili „nezvaničnim imperijalizmom“ (unofficial imperialism)²³. I trgovina, i diplomatija, i misionarski poduhvati, i naučna istraživanja imali su svoje putopisanje. Evidentna je utilitarnost putopisa u ovom periodu. Autori tekstova o udaljenim krajevima izveštavali su ne samo o terenu na koji

²¹ Helen Carr, “Modernism and Travel (1880-1940)” in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 71.

²² *Ibid.*, 73, “as the beginning of the era of globalisation in which we live today, a process set in motion by that vast expansion of territorial colonialism in the late nineteenth century, and one that continues today through neo-colonial economic imperialism”.

²³ Roy Bridges, “Exploration and travel outside Europe (1720-1914)” in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 53.

su došli, već i o tamošnjim stanovnicima. Otuda se putopis predstavlja kao „diskurs osmišljen tako da čitaocima opisuje i tumači neku geografsku oblast sa njenim prirodnim atributima, ljudskim društvom i kulturom“²⁴. Neminovan je bio i uticaj u suprotnom smeru, to jest uticaj posećenih oblasti i ljudi na senzibilitet putopisca.

Možda su putopisi u današnjem smislu te reči počeli da se zapisuju zaista tek krajem XIX veka, jer su prethodni bili osmišljeni i shvatani kao uputstva koja su bila plod susreta sa različitostima i nepoznatim prirodnim pojavama. Sve zainteresovane strane - naučnici, filozofi i sponzori - davali su uputstva putnicima kako da posmatraju i zapisuju svoja posmatranja, a to se nastavilo sve do početka XX veka i zasnivanja antropologije. Putnici nisu uvek sledili uputstva onih koji su ostajali kod kuće. Često su se vodili svojim instinktima ili nametnutim prilikama na terenu i ta ekscentričnost je takođe umela da privuče čitaoce. Razapeti između individualnih interesovanja i postavljenih zadataka, između vođenja dnevnika i narativa, između pružanja zabave i usmerenog oblikovanja slika koristili su složene retoričke strategije radi pronalaženja pravog balansa.

Pojava novih ambicioznih sila (Nemačka i Italija), kao i neočekivana dešavanja i sukobi van Evrope²⁵ iznedrili su nove izazove za putopisce i omogućili im veći uticaj nego ikad do tada. Činjenica je da je Evropa početkom XX veka dominirala u svetu, ali je isto tako činjenica i to da su unutrašnja rivalstva između evropskih država izazvala prvi rat svetskih razmera.

Nakon Velikog rata, svet je još uvek bio u grču zbog svetske katastrofe koja je prvi put u tom obimu viđena i doživljena. U Versaju su na mirovnoj konferenciji 1919. godine iscrtavane granice, nagrađivani pobednici i ponižavani gubitnici, te je u narednih dvadeset godina Evropa bila opsednuta granicama i mapama.²⁶

Dvadesete godine XX veka odlikovale su se uzdržanim poletom zbog ekonomske depresije i strepnje koju su izazivali novi režimi u Italiji, Nemačkoj i Španiji. Sumnja i neizvesnost bile su i posledica mučnog trežnjenja nakon snažnog napretka ekonomije uslovljenog revolucionarnim izumima koji su se nizali od

²⁴ *Ibid.*, 53, “a discourse designed to describe and interpret for its readers a geographical area together with its natural attributes and its human society and culture“.

²⁵ Pobjeda Zulu plemena nad Britancima 1879. godine, Burski ratovi koji su trajali do 1902. godine, Rusko-japanski rat 1904-1905. godine, slabljenje Otomanskog i Kineskog carstva, revolucija u Meksiku, itd.

²⁶ Paul Fussell, *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars* (New York-Oxford, Oxford University Press, 1980), 33.

poslednjih decenija XIX veka (automobil, autobus, tramvaj, električna struja, telefon, telegraf, novi materijali, itd.). „Nije začuđujuće što je posle Prvog svetskog rata, kada je ta idila uništena, veliki broj pisaca iz srednje klase gledao na predratni period sa izvesnom nostalgijom.“²⁷ Ono što se provlači kao raspoloženje u putopisima međuratnog perioda jeste svetska bol, nezadovoljstvo usled gubljenja iluzija o evropskoj civilizaciji i njenom uticaju na ostatak sveta. Putopis se pokazuje kao redak umetnički izraz koji je „u stanju da toliko tanano dočara vidljive i nevidljive impulse nekog vremena“²⁸.

Tridesete godine prošlog veka su bile period izuzetnog procvata putopisa. Nije više bilo toliko bitno gde se putuje, već ko putuje. Već izgrađeni pisci su se iz raznih razloga otiskivali na bliža ili dalja putovanja i putopise svesno ili nesvesno koristili i za putovanja u svoje Ja. Mnogi umetnici su na svoj pohod ka dalekim krajevima i kulturama kretali da bi potražili inspiraciju za razvoj novih književnih dela. Pisanje putopisa je postajalo putopisna književnost, dominantna forma i zbog toga je uzimano sa novom ozbiljnošću. U ovom međuratnom periodu bogatom putopisima neizbežno treba pomenuti pisce kao što su Ivlin Vo (Evelyn Waugh), Grejem Grin, Oden (Auden) ili Dejvid Herbert Lorens, ali su putopisi i dalje smatrani samo dodacima uz njihovu prozu ili poeziju. Za razliku od ovih književnika, Orvelovo političko putopisanje se vrednovalo, o njemu se diskutovalo, ali se u to doba ono nije smatralo pogodnim za ciljanu kritičku analizu. To se nije promenilo sve do posle Drugog svetskog rata.²⁹

Voz je bio najpopularnije prevozno sredstvo, jer je pružao neformalne susrete sa strancima i osećanje zajedništva sa saputnicima. Tridesetih godina XX veka voz je ušao u englesku književnost, a dani najveće slave Orijent ekspresa su već bili na zalasku.

Nakon pomenutog perioda usledio je Španski građanski rat zbog kojeg su se raniji putopisi iz Španije počeli pretvarati u knjige o ratu u Španiji.

Dana 1. septembra 1939. godine Nemačka je objavila rat Poljskoj i prešla granicu koju su 1919. godine odredili „geografi“ na Pariskom kongresu. Već 3.

²⁷ Hans Bertens, “Towards Modernism” in S. Houppermans, P. Liebregts, J. Baetens and O. Boele, eds., *Modernism Today* (Amsterdam-New York: Rodopi, 2013), 13, “It is not surprising that after the First World War, when this idyll had been destroyed, a good many writers with a middle-class background looked back on the prewar period with a certain nostalgia.”

²⁸ Dragan Prole, „Žanrovske finese putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 285.

²⁹ Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 8.

septembra je Britanija ušla u rat. Prema rečima novozelandskog putnika i novinara, Pola Fasela (Paul Fussell), bilo je gotovo sa putovanjima, a ljudi su samo sa nostalgijom mogli da se sećaju putovanja na koja možda više nikada neće krenuti.³⁰

Drugi svetski rat je opustošio Evropu i Orijent. Proizveli su se avioni na mlazni pogon i okončali raniju draž putovanja vozom. Umnožila se kontrola nad ljudima, pa je tako usled novoustanovljene pasoške kontrole na granicama veoma brzo izgubljen onaj raniji „nevin entuzijazam“³¹ putovanja. Dijagonala Orijent ekspresa, koja je povezivala London, Pariz i Istanbul sada je bila zamenjena nekim drugim trajektorijama po kojima su se putopisci kretali.

Ivlin Vo je 1946. godine izjavio da ne očekuje mnogo putopisa u bliskoj budućnosti. Pre njega je kanadski pisac Stiven Likok (Stephen Leacock), govoreći o uzaludnosti putopisa, napisao da „nije više moguće ispričati bilo kome bilo šta novo o bilo kojem mestu. Od kako su se pojavile pokretne slike, svako je sve video“.³² Međutim, nekadašnji razlozi za stvaranje putopisa jesu nestali, ali je putopis dobio novu dimenziju time što su autori u njemu pronašli pogodan medijum za svoje iskazivanje na polju književnosti.

„Savremeni svet nije ukinuo potrebu za putopisom.“³³ Za generaciju posle Drugog svetskog rata, putopisanje je već moglo da postane osnova spisateljske karijere. Današnji putopisci su svesni globalizacije, mešanja naroda i kultura, povećanog interesovanja za koncepte hibridnosti. Teorije o rasama i etničnosti, koje su nekada razdvajale narode, počinju da se mrve pod pritiskom miliona ljudi koji su u pokretu širom sveta. Snaga evrocentrizma opada u eri postkolonijalizma, a dela kao što je Saidov *Orijentalizam* pojašnjavaju pređašnja oblikovanja mišljenja i stereotipa o Drugima. Podvajanja na „nas i Drugog“ nisu iščezla, ali su sofisticiranija, suptilnija, naoko nevinija. Putopis se, kao i tokom svoje duge istorije, mimikrijski prilagođava novonastalim okolnostima neosetno osvajajući sopstvenu žanrovsku odrednicu.

³⁰ Paul Fussell, *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars* (New York-Oxford, Oxford University Press, 1980), 218.

³¹ *Ibid.*, 215.

³² Stephen Leacock, *My Discovery of the West: A Discussion of East and West in Canada* (Toronto: Thomas Allen, 1937), “It is no longer possible to tell anybody anything new about anywhere. Since the moving pictures have come, everybody has seen everything.”

<http://www.gutenberg.ca/ebooks/leacock-mydiscoveryofthewest/leacock-mydiscoveryofthewest-00-h.html> (preuzeto 21.03.2018.)

³³ Tijana Vuković, „Mesta i nemesta u *Pričama na putu* Mihajla Pantića“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina II, Broj 1 (Beograd: Magelan Pres, 2013), 232.

1.4 MODERNISTIČKO U PUTOPISU

Prema Mihailu Epštejnu (Mikhail Epstein), modernistički period je na Zapadu trajao do šezdesetih godina prošlog veka. On pravi razliku između termina „modernost“ (modernity) i „modernizam“ (modernism). Prvi, koji se u skladu sa ruskom terminologijom zove i „novo vreme“, označava veliku epohu svetske istorije koja je usledila posle Srednjeg veka i koja je trajala otprilike pet stotina godina, od renesanse do sredine XX veka. Drugi termin se odnosi na kulturni period kojim se završava epoha modernosti i koji traje oko pola veka (od kraja XIX veka ili, po drugoj verziji, od Prvog svetskog rata, pa sve do pedesetih ili šezdesetih godina XX veka).³⁴ Pomenute vremenske odrednice su bitne za ovu disertaciju, u kojoj će biti analizirani engleski putopisi nastali uglavnom u datim okvirima modernizma.

Uvek je neko doba neminovno „moderno“ u odnosu na prethodni period, barem hronološki. Prelivanje starog u novo kroz jedan beskonačan tok i kršenje dotadašnjih načela predstavljaju pobedu „modernog“. No, ni to što se prikazuje kao novo i moderno nije neprolazno i zanavek stabilno. Klica efemernosti je prisutna, a pitanje je samo kada će nastati novi kontakt između dva razdoblja u kojem će dojučerašnje „moderno“ postati klasika sutrašnjice. Susret (encounter) je ono što okreće pravac kretanja, bilo da se radi o susretu ideja i osećanja u svakodnevnom životu, susretu između dva vremenska perioda ili susretu kao osnovi za nastanak putopisa. Vladimir Gvozden smatra da je tačka susreta u stvari tačka prožimanja dve pripovedne žiže, naratora i sveta, „napeta igra između mogućeg i nemogućeg, prihvatljivog i neprihvatljivog, moralnog i nemoralnog pisanja glavni element poetike i politike modernog putopisa i njegovog odnosa prema stvarnosti kao specifičnoj raspodeli čulnog, izraženoj kroz susrete u aktuelnom vremenu-prostoru“³⁵. Dok Gvozden govori o „tački susreta“, Mari Luis Prat (Mary Louise Pratt) upotrebljava termin „kontakt zona“ kojim želi da ukaže na društvene prostore gde se kulture i susreću i sukobljavaju, „često u kontekstima veoma asimetričnih odnosa moći, kao što su kolonijalizam, ropstvo“³⁶, ali i nakon ovih perioda

³⁴ Mihail Epštejn, *Postmodernizam* (Prevod: Radmila Mečanin) (Beograd: ZEPTER Book World, 1998), 146.

³⁵ Vladimir Gvozden, „Ima li putopis svoju teoriju?“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 183.

³⁶ Mary Louise Pratt, *Arts of the Contact Zone* (Modern Language Association, 1991), 34, “often in contexts of highly asymmetrical relations of power, such as colonialism, slavery”.

već odživljenih u njihovom osnovnom istorijskom značenju. Stroge linije razdvajanja između Evropljana i ostatka sveta postajale su vremenom zamagljenije, jer su susretanja postala učestalija. Putopisanje kakvo je postojalo u XVIII i XIX veku u kojim se oblikovala slika tog ostatka sveta okretalo se novom diskursu. Putovalo se u krajeve čije su karakteristike već imale donekle uspostavljeni repertoar, pa je modernistički putopis napuštao retoriku ranijih zapisa.

U prvoj polovini XX veka dolazi do promene prirode putopisa, od „realističkog“ ka „modernističkom“ modelu. Naučnici i istraživači su u svojim beleškama sa putovanja ranije neizbežno stavljali naglasak na sadržaj, a ne na formu, a sada se naučni tekstovi i studije pišu u akademske svrhe. Putopis postaje više subjektivna forma, pre memoar nego priručnik, jer je fokus autora pomeren ka ličnim reakcijama i toku svesti za vreme putovanja. Romanopiscima on postaje forma kroz koju mogu esejistički da progovore i da iskažu svoju nelagodnost ili preispituju moralnost i ostvarenost evropske civilizacije nakon užasa Prvog svetskog rata.

Tačka u kojoj činjenica putovanja postaje samo i isključivo povod da subjekat naracije u jednom najčešće esejistički koncipiranom diskursu progovori (auto)refleksivno, meditativno, digresivno, premeštajući fokus sa putovanja na putnika, jeste tačka u kojoj je putopis za sebe gotovo neotuđivo vezao atribut modernog.³⁷

„Subjektivizacija stvarnosti“ i „subjektivno pripovedanje“ se izdvajaju kao osnovna obeležja putopisa koja utiču i na njegovu strukturu.

Intenzivno otvaranje prostora putopisa za najrazličitije tipove diskursa, od esejističkog, istorijskog, do posve lirskog, emotivnog, digresivnost naracije uspostavlja kao gotovo neizostavnu karakteristiku modernog putopisa, i istovremeno nudi mogućnost nelinearnog protoka vremena, asocijativnu namesto uzročno-posledične veze među elementima narativa, i dodatno opuštanje tonusa ionako već labave tekstualne kompozicije paradigmatične za ovaj žanr.³⁸

Izbacivanjem suvoparnosti i fokusiranjem na autorovo Ja promenile su se formalne karakteristike putopisa, mada su brojne teme ostale iste kao i ranije. Svaki putnik iskazuje neponovljiv, drugačiji senzibilitet, interesovanja i emocije čak i prilikom opisivanja mesta koja je neko drugi već opisao.

³⁷ Milena Jakovljević, „Filozofija putovanja u putopisnoj zbirci 'Mesta' Mome Dimića“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 250.

³⁸ *Ibid.*, 252.

Moderni senzibilitet i avangardni postupci doveli su do prevrednovanja putopisnog obrasca na svim nivoima književne strukture: od tematskih i kompozicionih do stilskih i jezičkih.³⁹

Iako se putopisima počesto pripisuje nedostatak književne energije⁴⁰ i dozvoljava im se samo poneki „dodir stila“, modernistički romanopisci nisu u putopisima mogli da pobegnu od svog književnog talenta. Zato njihovi putopisi stoje rame uz rame sa njihovim ostvarenjima u drugom književnom žanru. Nešto pre međuratnog perioda, putopise su ispisivala takva imena u književnosti kao što su Džozef Konrad (Joseph Conrad), Džek London (Jack London), Radjard Kipling (Rudyard Kipling) ili Somerset Mom (Somerset Maugham), a u periodu između dva rata putopis se već izdvaja kao autonoman književni žanr. Opus već iskazanih autora se obogaćuje tekstovima koji beleže novu svest o kulturnoj heterogenosti, stanju i obeležjima modernog sveta.

Svojim stavovima i željom za odlaskom u drugačije krajeve, jedan broj romanopisaca i pesnika pravio je iskorak iz sopstvenog istorijskog vremena. Uglavnom tražeći alternativu negde drugde, pisci koje nije odlikovala ni vremenska ni prostorna statičnost postajali su putujući pisci, odnosno putovali su radi pisanja. Usput su postajali i putopisci. Među njima je bilo onih koji su se u jednoj zemlji duže zadržavali, ali i onih koji su često menjali mesto boravka. Kako je modernizam pretežno urban, prestonički pokret⁴¹, veliki broj pisaca je svoja dela stvarao u stranim metropolama, koje se sada, kao nekada kolonije, javljaju kao nove „kontakt zone“.

Kroz svoje realne prostorne dislokacije, ali i one vremenske kojima odišu njihovi putopisi, modernistički putopisci su ispoljavali skoro paradoksalnu čežnju za prošlim vremenima i onim što je izvorno. Ta čežnja je nastajala kao posledica gubljenja iluzija, rastakanja vrednosti moderne Evrope, dezorijentisanosti, nepostojanja jasne vizije, agresivnije industrijalizacije i gotovo „jagnjeće poniznosti pred birokratijom“. Iščekavanje posleratnih iluzija pojačano je ulaskom pragmatičnosti i komercijalizacije u sve pore društva.

³⁹ Slađana Jaćimović, „Poetika avangardnog putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 11.

⁴⁰ Etienne Rabaté, „Littérateurs de voyage“ in *Revue de littérature générale* 2 (Paris: P.O.L., 1996), section 34.

⁴¹ Helen Carr, „Modernism and Travel (1880-1940)“ in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 74.

Modernistički putopis gotovo po pravilu generira nostalgiju za drugim vremenima i za određenim aspektima prostora, odnosno za njihovom austom, iako istovremeno tvrdi da je ta aura izgubljena.⁴²

Ovaj „poremećaj u doživljavanju vremena i prostora”⁴³ izbija sa stranica putopisa koje čitaocima vraćaju čak u svet Etruraca, starih Grka ili Indijanaca.

Prema Svetlani Boym (Svetlana Boym), „nostalgija se neizbežno javlja kao odbrambeni mehanizam u doba ubrzanih ritmova života i istorijskih previranja”⁴⁴. Renato Rosaldo je, pak, uveo termin „imperijalistička nostalgija”⁴⁵ za paradoksalnu elegiju kojom Zapad oplakuje nestajanje jednog sveta koje je sam nepovratno izmenio. „Neka osoba ubije nekoga, a zatim oplakuje tu žrtvu. U blažem obliku, neko namerno izmeni jedan oblik života, a zatim žali što stvari nisu ostale kakve su bile pre te intervencije.”⁴⁶ Moderna civilizacija uništava svoje okruženje, a onda se klanja prirodi i pod plaštom nevine čežnje za prohujalim vremenima pokušava da prikrije saučesništvo u učinjenom.

„Da bismo razumeli putopis, neminovno moramo „izaći“ iz njega”.⁴⁷ Zato ćemo se nakratko naći u prilikama koje su pogodovala nastanku engleskog modernističkog putopisa.

1.5 ENGLESKI MODERNISTIČKI PUTOPIS KAO PLOD JEDNOG VREMENA

Putovanje nije, naravno, engleski izum, ali su Englezi po mnogo čemu prvi moderni putnici. Upravo su oni - valjda i zato što oduvijek borave na rubu Evrope - počeli sistematski da putuju radi samog putovanja, dakle uživanja, i da

⁴² Dragan Prole, „Žanrovske finese putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 282.

⁴³ Zoran Paunović, „O Romanu o Londonu Miloša Crnjanskog: Stranac u noći” u *Vreme*, broj 859, 21. jun 2007.

⁴⁴ Svetlana Boym, „Nostalgia and Its Discontents” in *The Hedgehog Review*, Vol 9, No. 2 (Summer 2007), 10, „Nostalgia inevitably appears as a defense mechanism in a time of accelerated rhythms of life and historical upheavals.”

⁴⁵ Renato Rosaldo, *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis* (London: Routledge, 1993), 69, „imperialist nostalgia”.

⁴⁶ *Ibid.*, 69-70, „A person kills somebody, and then mourns the victim. In more attenuated form, someone deliberately alters a form of life, and then regrets that things have not remained as they were prior to the intervention.”

⁴⁷ Dragan Prole, „Žanrovske finese putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 280.

sebi i drugim Evropljanima otkrivaju Kontinent, naročito njegove starine i prirodne privlačnosti.⁴⁸

Kako se u dosadašnjem kratkom prikazu istorijata putopisa vidi, postoji veoma jaka veza između istorijskog perioda i oblikovanja putopisa, što, uostalom, važi i za povezanost između određenog istorijskog trenutka i nekog književnog pravca. Zahtevi jednog vremena diktiraju trendove, razmišljanja, angažovanost ili njegovo odsustvo i, nalik kormilarima, navode autore pisane reči ka određenim vetrovima. Radi sužavanja fokusa ove disertacije na putopise četvorice velikih engleskih pisaca iz doba modernizma, potrebno je bar nakratko se zadržati na prilikama na Ostrvu koje su uslovile izmeštanja iz sredine u kojoj su živeli.

Pol Fasel tvrdi da su najsofisticiraniji putopisi između 1918. i 1939. nastali iz pera Britanaca. Ovaj autor pominje činjenicu da su na osnovu Zakona o odbrani kraljevstva⁴⁹ iz 1914. i 1915. godine Britancima bila ograničena privatna putovanja u inostranstvo. Putopise koji su objavljeni u to doba pisali su „zvanični“ putnici, kao što su bili ratni dopisnici. Ostali civili su bili vezani za Britanska ostrva dok traje rat. „To je značilo četiri godine, tri meseca, i sedam dana neputovanja.“⁵⁰ Mada život kod kuće nije bio onako težak kao život na frontu, bio je i ograničen i neprijatan s obzirom na vladajuće propise, uz nedostatak mnogih stvari kao što su meso, šećer, pivo, alkohol. Hrana je bila toliko dragocena da je bilo zabranjeno bacanje pirinča na venčanjima i bilo je protivzakonito da se hrane ulični psi i golubovi. Fasel pominje da su 1916. godine pomorandže bile izuzetno retke u Engleskoj, kao i ostale egzotične stvari čije je dopremanje zahtevalo duže putovanje morem. Čak su i putovanja unutar zemlje bila ograničena, a vozovi su često otkazivani.

Pasoš je bio novi instrument kojim je Engleska ograničavala putovanja tokom rata. To je bila novina, jer se pre 1915. godine nije tražio pasoš za izlazak iz zemlje, niti je bilo koja evropska država, sem Rusije i Otomanskog Carstva, tražila pasoš za ulazak u zemlju. Međutim, već posle Prvog svetskog rata situacija se promenila.

⁴⁸ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 11.

⁴⁹ The Defense of the Realm Acts (DORA)

⁵⁰ Paul Fussell, *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars* (New York-Oxford, Oxford University Press, 1980), 9, “That meant four years, three months, and seven days of no traveling.”

Ono što je zauvek zaustavilo lutanje bez pasoša bio je Propis 14c Zakona o odbrani kraljevstva, koji je donet 30. novembra 1915. godine.⁵¹ Tokom rata izdato je samo nekoliko „ratnih pasoša“, posebno za putovanja preko Atlantika. Neka su bila u jednom smeru, sa zabranom povratka u Englesku. (Lorensovi su pokušali da dobiju čak i takav, ali su ih odbili.)

„Modernoj neurozi“ su doprineli i brojevi koji se u modernom svetu koriste za ličnu identifikaciju, a dodatna odredba Propisa 14c nalagala je da uz svaki pasoš mora da ide i fotografija osobe koja je nosilac pasoša. Fotografija na pasošu je bila dokaz ranjivosti, prolaznosti, starenja, smrtnosti. Osim toga, nosilac pasoša je od 1915. godine morao da navede i svoju profesiju, opis (starost, datum i mesto rođenja, visinu - ne i težinu, boju kose i očiju, opis čela, nosa, usta, brade, tena, lica). Dakle, do te 1915. godine nije bilo one „ritualne zebnje“ tako poznate modernom čoveku kada se pokazuje pasoš na granici. Za modernog putnika je to bio trenutak poniženja.

Ljudi su morali da se saživljavaju sa novonastalim uslovima. Fasel smatra da je ono što prepoznamo kao „moderni senzibilitet“ zapravo nastalo kao ukupan zbir svih tih prilagođavanja i reakcija. Po njegovom viđenju, glavni gubitak u Engleskoj bio je gubitak amplitude, odnosno neke vrste mogućnosti za intelektualni i kreativni napredak, što je odgovaralo tadašnjem gubitku fizičke slobode. Književnici radoznalog duha su se osećali sputano i zasigurno imali želju da se „rasprostru po kontinentima, kao nekada“.

Takvi umovi su se protiv svoje volje našli u klopki uslovljenoj ratnim stanjem u zemlji posebno osetljivoj na granice - zato što ih ona i nema. Za Britance su, prema Faselovim rečima, državne granice „iscrtane rukom čoveka u najboljem slučaju bile smešne, a u najgorem monstruozne“⁵². Takve granice su za njih predstavljale apsurd, jer je njihova domovina omeđena prirodom, „a ne kapricom nekog kongresa“. Pojam „pogranični grad“ bio im je mrzak i smatrali su ga sinonimom za pohlepu, prevaru, glupost ili sadizam.

Sigmund Frojd (Sigmund Freud) je smatrao da postoji još jači motiv od radoznalosti koji mlade podstiče na putovanje, a to je bežanje. Godine 1937. je zabeležio da veliki deo zadovoljstva koje se traži u putovanju leži u ispunjenju želje da

⁵¹ *Ibid.*, 25, “A person coming from or intending to proceed to any place out of the United Kingdom as a passenger shall not, without the special permission of a Secretary of State, land or embark at any port in the United Kingdom unless he has in his possession a valid passport.”

⁵² *Ibid.*, 34, “drawn by the hand of man are at best ridiculous and at worst monstrous“.

se pobegne od porodice, a posebno od oca čije domete ili putovanja treba nadmašiti.⁵³ Kada po prvi put ugledaju more ili pređu okean, pa do tada daleke, nedostižne i dugo željene destinacije pretvore u realnosti, počinju da se osećaju kao heroji koji su učinili izuzetan podvig. U toj želji se možda krije njihova potreba za begom od nadmoćnijeg autoriteta koji pokušava da im ograniči slobodu kretanja ili razmah koji sami smatraju kreativnim. U slučaju engleskih modernističkih putopisaca, taj nadmoćan autoritet je mogla biti i država sa svojim propisima i ratne okolnosti koje su bile frustrirajuće.

Putnici uglavnom nešto traže ili od nečega beže. „Po svojoj prirodi, bekstvo je naglašeno intonirano, pošto nikada ne sugeriše kuda se zaputilo, štaviše, uvek ignoriše svoju svrhu, nagoveštavajući eventualno tek od čega beži.“⁵⁴

Prema Frojdu, poriv za putovanjem ima svoje temelje u siromaštvu, ograničenjima i opstruktivnim pritiscima uobičajenosti⁵⁵. Želja da se pobegne od dosade civilizovanog života predstavlja neurotski nusproizvod razvoja civilizovanog društva. Vesna Goldsvorti tvrdi da otuda nastaje želja da se, usled straha od mogućeg gubljenja vlastitog identiteta, utone u „neiskvareni“ svet drugih ljudi - primitivniji i okrutniji.⁵⁶

Liminalna područja koja naseljavaju 'manje civilizovani', kojima ne manjka 'dečija prirodnost', mogu se pokazati kao okrepljujuća za putnike koji osećaju civilizacijski zamor ili požele da se odmore od 'diktature dosade'.⁵⁷

Lajtmotiv koji se provlači kroz putopise između dva rata, i kod uspešnih i kod manje uspešnih „begunaca“ iz Britanije jeste *“I Hate It Here“*. Tenzija „između rutine i promene, naviknutog i iznenađujućeg, trivijalnog i začudnog“⁵⁸, koja je i inače karakteristična za putopisca, u ovom periodu je postala još snažnija. Čim su se razmakle barijere koje su sprečavale napuštanje Ostrva za vreme Prvog svetskog rata, brojni autori koji će u svojevrsnom izgnanstvu, dobrovoljnom ili ne, stvoriti neke od svojih najvećih dela formirali su specifičnu književnu dijasporu Britanije u to doba.

⁵³ *Ibid.*, 16.

⁵⁴ Dragan Prole, „Žanrovske finese“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 277.

⁵⁵ Brian Musgrove, „Travel and Unsettlement: Freud on Vacation“ in Steven H. Clark, ed., *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit* (London-New York: Zed Books, 1999), 41.

⁵⁶ Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2000), 91.

⁵⁷ Sanja Lazarević Radak, *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata* (Pančevo: Mali Nemo, 2011), 51.

⁵⁸ Dragan Prole, „Žanrovske finese“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2 (Beograd: Tenduro Management, 2012), 278.

Istoričar A. J. P. Tejlor (Taylor) smatra da međuratni pisci u Engleskoj predstavljaju zagonetku zbog toga što su napuštali Englesku kada je to vreme, po njegovim rečima, bilo najbolje koje je čovečanstvo do tada zapamtilo. Pisci su, kako zapisuje Tejlor, bili usamljeni u svom osećaju lamentiranja i povlačenja pred nekim novim varvarima.⁵⁹

Novi „varvari“ mogu biti oličeni u društveno-političkim prilikama tridesetih godina XX veka u Britaniji. Ovaj period je bio obeležen ekonomskom krizom, masovnom nezaposlenošću, snižavanjem plata i političkim nemirom. Godine 1933. zvanična nezaposlenost je dostigla 23 procenta.⁶⁰ Nemaštinom su najteže bile pogođene niža i srednja klasa koje su radile u rudarstvu, brodogradnji i tekstilnoj industriji. Umetnici i pisci su se politički angažovali u ime siromašnih i obespravljenih. Godine 1934. politički polaritet između leve i desne postao je vidljiv kada je ser Osvald Mozli (Oswald Mosley) osnovao Britansku uniju fašista. Plamen nade koji je prošao kroz levičare sa izbijanjem Španskog građanskog rata 1936. godine osvetlio im je priliku ne samo za borbu protiv fašizma, nego i za eliminisanje sopstvenog osećaja izolovanosti od radničke klase. Iluzije su se raspršile pobedom Frankovih snaga i progonom socijalista i anarhista u Barseloni. Utopija se pretvarala u svoju suprotnost - distopiju, što je rezultiralo jakim osećanjem otuđenja i nemirom.

Tridesete su označile i početak tranzicije od Britanske imperije ka Komonveltu nacija.

1.6 PUTOPISI KAO GRANIČNICI NA ŽIVOTNOM PUTU

Ukoliko želimo da se bavimo putopisima D. H. Lorensa, Džordža Orvela, Grejema Grina i Lorensa Darela, ne možemo pobeći od njihovih biografskih podataka, odnosno miljea iz kojih su poticali, karaktera, sklonosti, životnih izbora, ali i specifičnih istorijskih ili političkih prilika u kojima su živeli.

⁵⁹ A. J. P. Taylor, *English History, 1914-1945* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 180.

⁶⁰ Bernard Schweizer, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s* (Charlottesville-London: University Press of Virginia, 2001), 10.

Ima umetnika kod kojih je za čitanje i razumevanje njihovog opusa ne samo poželjno, nego i neophodno poznavanje životnih okolnosti u kojima je delo nastajalo, kao i ličnosti njegovog tvorca.⁶¹

Kao ispravan putokaz prilikom osmišljavanja strukture ove teze poslužile su i Orvelove reči

...da se ne mogu utvrditi pobude zašto se neki pisac latio pera, ukoliko se ništa ne zna o njegovu prijašnjem životu. Njegove će teme biti određene vremenom u kojem živi [...] ali prije negoli je počeo pisati, on je zacijelo stekao stanovito emocionalno iskustvo kojeg se nikad neće u potpunosti otarasiti.⁶²

Putopisi jesu zapisi sa obilaska ili boravka u nekom mestu van prebivališta, ali su putopisi i sasvim lična viđenja njihovih autora. Čak i ako je autor poslat u neki kraj po zadatku, a ne svojevolejno, da bi o njemu prikupio podatke i u obliku putopisa ostvario zadati cilj, on opet u taj tekst i nesvesno unosi lične uvide ili stavove. Ako je po vokaciji još i književnik, onda on, putujući u fizičkom smislu, neminovno putuje i kroz slojeve svoje duše, pravi digresije, osvrće se na ono što ga tišti, stvara asocijacije, ili ih mi kao čitaoci otkrivamo.

Struktura ove disertacije je osmišljena tako da svako poglavlje posvećeno jednom od četvorice pisaca predstavlja svojevrsno putovanje kroz njegov život i njegove putopise. Svako putovanje ima svoj početak i kraj, kao i putopis, kao i život. Potpoglavlja će se u ovom radu nizati kao segmenti života pisaca, tako da mogu da čine jedan zaokružen itinerer. Zaustavljaćemo se kod onih perioda njihovih života u kojima su pisali svoje putopise. Zadržavaćemo se na okolnostima u kojima su putopisi nastali i analizi svakog od njih, u onoj meri u kojoj obim ovog rada to dozvoljava.⁶³

Redosled poglavlja je određen po starini, odnosno prema godini rođenja pisca.

Zaključna razmatranja će nas od analize u pojedinačnim poglavljima odvesti ka sintetizovanju zapažanja i nalaženju onih odlika u datim delima koje mogu predstavljati karakteristike engleskog modernističkog putopisa.

⁶¹ Zoran Paunović, *Istorija, fikcija, mit: eseji o anglo-američkoj književnosti* (Beograd: Geopoetika, 2005), 11.

⁶² George Orwell, *Zašto pišem i drugi eseji* (Zagreb: August Cesarec, 1983), 26.

⁶³ Logično je da se u ovako osmišljenoj strukturi ne možemo rukovoditi godinom izdanja putopisa, jer su ima onih koji su objavljeni posthumno, već ćemo se usredsrediti na period koji je doveo do rađanja dela

2. DEJVID HERBERT LORENS KAO PUTOPISAC

(11. septembar 1885 - 2. mart 1930)

“When in doubt, *move*.”⁶⁴

2.1 Period 1885-1912

Dejvid Herbert Lorens (David Herbert Lawrence), koji je objavljivao pod imenom D. H. Lorens, spada među retke pisce koji su svoj umetnički dar iskazivali na različitim poljima. Mada je bio plodan pesnik, ekspresionistički slikar, kritičar i esejista, najpoznatiji je po svojim romanima koji su ga zbog eksplicitnosti izlagali rigoroznoj osudi rigidne britanske javnosti.

Rođen je u braku siromašnog, jedva pismenog rudara i intelektualno superiornije majke, učiteljice. Stalne nesuglasice karakterno različitih roditelja imale su veoma važnu ulogu u odabiru njegovih budućih tema. Svom rodnom Istvudu u Engleskoj, u kojem je pohađao osnovnu školu, vraćao se tako je što je pisao o njemu i nazivao ga “domovinom svog srca”.

Još u detinjstvu je osetio postojanje klasnih barijera u engleskom društvu, odrastajući u kontrastu radničkih kućica i pitomih seoskih farmi. Sukob između mehaničkog i pastoralnog postaće jedna od glavnih tema Lorensove fikcije, a iskopavanje uglja će u njegovom delu simbolizovati potragu za nagonskim nesvesnim, što će ga označiti kao prvog pisca koji je koristio frejdovske ideje u engleskom romanu.

Iskopavanje uglja bilo je najdehumanizujuće i najopasnije zanimanje u Engleskoj. Zbog izuzetnih teškoća u radu pod zemljom, kao što su padanje stropova, poplave ili eksplozivni gasovi, između 1850. i 1914. godine ginulo je više od hiljadu rudara godišnje. Napori rudara da se poveća bezbednost doveli su do usvajanja niza zakona i strožih propisa u vezi sa uslovima rada. Lorensovi školski drugovi iz Istvuda su, i pored svega, sa nestrpljenjem iščekivali uvođenje u jamski posao kada sa 13 ili 14 godina završe školu.

⁶⁴ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 103.

Lorens je imao kontradiktoran stav prema načinu života koji je vodila radnička klasa njegovog oca. Mnogi od njegovih književnih likova biće mladići poreklom iz te klase koji su se odvojili od svog miljea i vezali se za žene iz srednje ili više klase, kao što je, uostalom, i sâm Lorens uradio vezujući se za ceo život za Fridu fon Rihthofen (Frieda von Richthofen), Nemicu udatu za jednog od njegovih omiljenih profesora na koledžu u Notingemu.

Već od 1902. godine je ulazio u svet učiteljske profesije u rodnom mestu, a šest godina kasnije se kao diplomirani učitelj zaposlio u jednoj školi u Krojdonu (*Croydon*). Na početku učiteljske karijere podigao je glas protiv formalnog obrazovanja i pritiska da se poštuju institucionalna pravila, jer kritikovao klasično učenje u učionici u kojem se propušta osećaj začuđenosti pred univerzumom.⁶⁵ Iako kao učitelj nije želeo da se povinuje autoritetima, od svojih učenika je tražio da poštuju njegova stroga pravila. Bio je sklon da podučava samo najbolje đake, a umoran i obeshrabren u osrednjem razredu. Imao je izuzetan uvid u misli i osećanja dece. Divio se njihovoj spontanosti i intuiciji, a sâm prema njima bio ljubazan i osetljiv. Kasnije ih je sjajno portretisao u svojim delima.

Verovatno bi bio dobar otac.

U vreme učiteljevanja u Istvudu počeo je da piše prve pesme i kratke priče.⁶⁶ Započeo je i rad na romanu koji će postati poznat pod naslovom *Beli paun* (*The White Peacock*). Njegovu radost zbog prvih objavljenih radova pomutila je vest o smrti majke za koju je oduvek bio veoma emotivno vezan. Taj događaj je predstavljao prekretnicu u Lorensovom životu.

Godine 1911. počeo je sa radom na svom romanu *Sinovi i ljubavnici* (*Sons and Lovers*), koji će, za razliku od narednih, kritika dočekati sa pohvalama. Ovo njegovo delo je prihvaćeno kao izuzetna ilustracija teorije Sigmunda Frojda (Sigmund Freud) o Edipovom kompleksu, jer je u njemu pisac veoma snažno i slikovito pretočio sopstveni život u uverljivu psihoanalitičku studiju.

Učiteljsku karijeru je zauvek morao da napusti zbog obnovljenog zapaljenja pluća, pa se u potpunosti posvetio samo pisanju kao jedinom sredstvu za izdržavanje.

⁶⁵ Andrew Harrison, *The Life of D. H. Lawrence: A Critical Biography* (Chichester: Wiley Blackwell, 2016), 14.

⁶⁶ Krajem 1907. godine njegova kratka priča pobedila je na konkursu lista "Nottingham Guardian" i tada je prvi put dobio neko priznanje za svoj književni rad.

Posle raskinute veridbe sa starom prijateljicom, marta 1912. godine upoznao je šest godina stariju Fridu Vikli (Weekley) (devojačko Rihthofen), majku troje dece. Bila je to obostrana ljubav na prvi pogled. Frida je bila "privlačna mešavina dobrih i loših osobina".⁶⁷ Između Lorensa i Fride postojao je čitav niz sukobljenih polariteta: on Englez - ona Nemica, on proleter - ona aristokratkinja, on puritanac - ona hedonistkinja, on uredan - ona aljkava, on tačan - ona nemarna po pitanju vremena, on žustar i uvek zauzet - ona lenja i uglavnom besposlena. Frida ga je uputila u Frojdove ideje, koje su bile jedva poznate u Engleskoj tog vremena, a koje su mu pomogle da razjasni odnos između majke i sina i da dosta kasno oseti simpatiju prema ocu. Odučila ga je od sedenja na krateru svojih emocija i strasti.⁶⁸ Bili su dovoljno različiti, a intelektualno međusobno inspirativni, što im je omogućavalo da vode beskrajno duge dijaloge. Ulazak u vezu sa Fridom bio je najradikalnija Lorensova odluka.

Tipična umetnička duša D. H. Lorensa, i delikatna i ćudljiva, željna pažnje i ljubavi, ali i svesna toga da pisanje kao profesija ne donosi sigurna primanja od kojih bi se izdržavala porodica, pribojavala se Fridinog odgovora. Međutim, ona ne samo da je napustila muža, već i troje male dece, i pobjegla sa Lorensom u inostranstvo. Za Lorensa i Fridu započeo je period lutanja, koji se nije završio sve do njegove smrti. Zbog nemaštine su često menjali mesto boravka, ali je Lorens ostao pri svojoj odluci da živi životom izgnanika.

2.2 Period 1912-1914

Kada su 1912. godine pobjegli iz Engleske, D. H. Lorens i Frida su najpre otišli kod njenih roditelja u grad Mec (Metz) na granici Nemačke i Francuske, koji je u to vreme pripadao Nemačkoj. Lorens je tada prvi put osetio tenzije između ove dve države. Bio je uhapšen i optužen da je britanski špijun, ali je pušten na slobodu nakon intervencije Fridinog oca. On i Frida potom odlaze u jedno seoce kod Minhena i tamo provode medeni mesec kasnije opevan u njegovim ljubavnim pesmama. Prvi svetski rat je već bio na vidiku, a lokalne vlasti su neprestano progonile Lorensa smatrajući ga britanskim špijunom, što je veoma zanimljivo, jer kada se nakon dve godine bude vratio

⁶⁷ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 82, "an attractive mixture of good and bad qualities".

⁶⁸ *Ibid.*, 86.

u Englesku, tamošnje vlasti će ga proglasiti nemačkim špijunom i optužiti da šalje tajne signale neprijateljskim podmornicama.

Od Nemačke su krenuli u pravcu juga, preko Alpa do Italije.

Godina 1912. u Italiji ostaće Lorensova i Fridina najsrećnija godina. Jezero Garda (Garda) bilo je njihovo prvo odredište (na taj izbor verovatno su uticali Gete (Goethe) i Paund (Pound) - prvi svojim putopisom, a drugi u razgovoru sa Lorensom prisećajući se svog boravka u Italiji). U mestu Garnjano (Gargnano), do kojeg se dolazilo samo parobrodom, iznajmili su prvi sprat velike vile koja je gledala na jezero. Na obližnjem brdu gajeni su limun, masline i vinova loza. Lorens je bio oduševljen prirodom i ljudima, pozivao je prijatelje u goste i, živeći srećno sa Fridom, pisao da veruje u brak i da bi bilo lepo da se ljudi venčavaju sa pravom osobom. Njegov ideal bio je mirno i harmonično sjedinjenje sa srodnom dušom, pa se i putovanje sa voljenim bićem kao saputnikom podrazumevalo kao najbolje. U Italiji, kako je pisao u jednom pismu iz 1913. godine, diše mnogo slobodnije nego u Londonu, kao leptir koji sleti na opalu i raspuklu smokvu, pa raširi krila i duboko udahne i vazduh i sunčevu svetlost.⁶⁹

Za razliku od mnogih stranih pisaca nastanjenih u nekom periodu u Italiji, koji su kupovali vile, nameštaj i antikvitete, D. H. Lorens je bio zainteresovan za narodnu umetnost i običan narod. Meštani su se okupljali na predivnom malom trgu u Garnjanu, gde su se najradije bavili ogovaranjem.

Kako je Lorens bio talentovan za strane jezike, znao je malo nemačkog, sporazumevao se i na francuskom, a brzo učio i italijanski i kasnije španski, nije se libio da stupa u razgovor sa lokalnim stanovništvom u zemljama u kojima je boravio. Nije ga bilo stid da kaže da je njegov italijanski čudnovat ili da „zamuckuje na francuskom“.

Odmah ga je pogodio snažan kontrast u odnosu na Englesku - prirodna lepota, jeftina hrana i vino, privlačan svet, bliske porodične veze, tradicionalan način života, spontan, paganski, primitivni element i osećaj slobode. „Čovek mora da voli Italiju“.⁷⁰

⁶⁹ George J. Zytaruk and James T. Boulton, eds., *The Letters of D. H. Lawrence: Volume II 1913-16* (Cambridge, Cambridge University Press, 2002), 84.

⁷⁰ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 101, “He was immediately struck by the strong contrast to England; by the natural beauty, the cheap food and wine, the attractive, sympathetic people, the close family ties, the traditional life, the spontaneous, pagan, primitive element and the sense of freedom. ‘One must love Italy’.”

Po njegovom viđenju, Italija ostavlja dušu slobodnom, ali je i nemoralna. Nasuprot Italiji, Nemačku i Englesku natkriljuju tmina moralnog suda i rezervisanost ljudi, a „Italija ne sudi“.⁷¹

Kao i mnogi drugi, Lorens je ignorisao pretnju ratom na Balkanu. Godine 1912. zapisao je da su italijanske novine pune Srbije i Turske i naivno se pitao šta Engleska ima sa tim.

Najtoplije godišnje periode Lorens i Frida su provodili u severnim krajevima Evrope. U leto 1913. godine posetili su Englesku i Nemačku i već u jesen se vratili u Italiju, ovog puta u malo selo Fjašerino (Fiascherino), pored La Specije (La Spezia), na ligurijskoj obali. Tu će ostati do juna 1914. godine.

Fjašerino je odgovarao Lorensu, jer je to bilo izolovano i jeftino seoce, daleko od gradova koje su posećivali stranci. Seljani su tu i dalje vodili tradicionalan život, gajili vinovu lozu i smokve, imali svoje rituale, kao što je bila verska povorka za Veliki petak, koja je na Lorensa ostavila zastrašujuć utisak, ustalasala njegove najdublje emocije i potakla ga na razmišljanje o religiji i smrti.

Osim toga, shvatao je da beg od ružnoće industrijskog severa u južnjačku klimu i kulturu može da mu pruži scenografiju i likove za nova književna dela. Zapazio je suprotstavljenost između muškaraca i žena u italijanskom društvu u kojem su poslovi bili jasno podeljeni prema polu. Na italijanskom tlu je tada formulisao svoju veru u telo i impulse, suprotno umu i razumu. Izjašnjavao se da je njegova religija zapravo verovanje u krv i meso, koji su mudriji od intelekta. Postepeno je otkrivao tradicionalnu kulturu seljana, mada je uviđao da mesto u kojem je boravio nije moglo da zadovolji njegovu nostalgичnu čežnju za prošlošću ili podrži civilizaciju za koju se nadao da će je tu zateći.

Kada su mu lokalni uslovi života dosadili i počeli da ga iritiraju, pozeleo je promenu. Ipak, ovo prvo putovanje D. H. Lorensa u Italiju uspostavilo je model za njegova kasnija putovanja i rezultiralo njegovim prvim putopisom pod nazivom *Suton u Italiji* (*Twilight in Italy*). Do ovog dela putopisanje nije predstavljalo važan deo

⁷¹ *Ibid.*, 101, “Italy does not judge.”

Lorensove kreativne snage, a danas nema sumnje da je Lorens i kao čovek i kao umetnik imao ogromne koristi od ovog italijanskog iskustva.⁷²

2.2.1 SUTON U ITALIJI (1916)

Lorensov prvi putopis, *Suton u Italiji*, započet u Garnjanu (*Gargnano*)⁷³ januara 1913. godine, oslikava njegovu reakciju na zemlju koja će mu postati glavni dom 20-tih godina prošlog veka. On nije ni priča sa putovanja niti opis piščevog života na jezeru Garda, već pre rasprava o religiji, kulturi i društvu ruralne Italije. U njoj se opisuju nerešeni konflikti između hrišćanstva i čulnog života, između mehaničkog i prirodnog načina postojanja i njihov uticaj na emotivne živote muškaraca i žena u selu.

D. H. Lorens u svom putopisu iznosi stav da je hrišćanstvo najdublje ukorenjen neprijatelj intuitivnog i čulnog života. Po njegovom mišljenju, nasuprot sterilnim, neutralnim i usamljenim monasima stoji jedinstvo između muškaraca i žena. Sjedinjavanje sunca i tame, dana i noći, čula i duha odvija se u srcu. Svako je kao jedinka samo deo neke celine, zavek delimičan, raspolučen i sam, ali u spoju dva bića dostiže se savršenstvo koje se nalazi izvan granica usamljenosti ili samoće. Sâm pisac pokušava da taj ideal dostigne u sopstvenom braku.

Nijedan Italijan izgleda nije dosegao navedeni Lorensov ideal. Materijalizam, nacionalizam, emigracija, rat, novac, mašine i fabrike uvukli su se i u Italiju kao modernu zemlju. Čak i *Hamlet*, kojeg je Lorens gledao u pozorištu, postaje moderan Italijan, sumnjičav i izolovan. „Ovo veliko mehanizovano društvo, koje je sebično, jeste bez milosti“⁷⁴, piše D. H. Lorens i dodaje da nas ono uništava, da je ono „naš gospodar i naš bog“⁷⁵, koji istovremeno uništava stari način života i strmoglavljuje seljake u nepoznati haos.

Putopis *Suton u Italiji* je „lament za izgubljenim životom“.⁷⁶ Portretisanje sirovosti ljudi, nadmoći industrijskog sveta nad svetom prirode, potkopava lirikom

⁷² Nick Ceramella, „Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun“ in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 3.

⁷³ U Garnjanu su Lorensa zvali Lorenzo (*Lorenzo*).

⁷⁴ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 105, „This great mechanised society, being selfless, is pitiless.“

⁷⁵ *Ibid.*, 105, „our master and our God“.

⁷⁶ *Ibid.*, 105, „a lament for a lost life“.

natopljene delove putopisa koji govore o divnoj, slobodnoj i paganskoj Italiji. Lorens predviđa da će Italija ličiti na industrijalizovanu Englesku i da borba protiv dehumanizacije deluje uzaludna.

Na početku putopisa, na putu od Nemačke ka Italiji ili na tzv. „carskom putu“, Lorens se pita da li su nemački kraljevi nasledili carstvo od negdašnjeg Rima i da li je to bilo pravo carstvo ili se radilo o opojnosti same reči. Megalomanija je, kako on kaže, nekako neodvojiva od nemačke prirode.

Kad bi narodi samo shvatili da imaju određene prirodne odlike, kad bi samo mogli da shvate i međusobno prihvate sopstvene naročite prirode, kako bi sve bilo jednostavnije.⁷⁷

Čim kroči u Bavarska brda, kaže Lorens, čovek shvati da se nalazi u drugačijoj i zabitij zemlji, sa nesvakidašnjom religijom. Tamošnjeg seljaka vidi kao uzavrelu zbrku čulnih doživljaja koja ga opija, zapljuskuje mu um vrelinom krvi, a telo mu održava u zamahu i snazi. Bavarski brđanin je krupan, izvanredno izvajanih udova i uspravnog tela, koje kao da je znalački isklesano, plavih prodornih očiju i malih suženih zenica. Njihove živahne dužice pisac upoređuje sa prirodnom lepotom konstatujući da su „poput zaslepljujuće svetlosti koja obasjava plavi led“.⁷⁸ Lorensova poređenja su izuzetno slikovita i pamtljiva, pa tako snežni vrhovi liče na besmrtna sečiva na nebu, a oči starice koja prede vunu uzvišene su poput samih nebesa. Njegovi opisi obiluju bojama i biljkama, te u njima nalazimo rumene ciklame, kukurek, ruže mesečarke, vinovu lozu, limun, stabla badema i kajsija, masline, jagorčevinu, šafran, orhideje...

Bavarce Lorens vidi kao druželjubive i kaže da su gotovo jedini narod sa dušom umetnika, jer čudesno pevaju po proplancima, obožavaju bajke i pantomimu, imaju upečatljive i zanosne verske proslave.

Svaki pokret je pokret iznutra, svaki izraz je jedan simbol.

Umesto učenja, tu je čulni doživljaj; umesto misli, tu su mit i drama, igra i pesma. Sve je telesno, čulno. Razuma nema. Razum je preliven telesnom toplotom, on nije razdvojen, on je uvek preplavljen.⁷⁹

⁷⁷ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 7.

⁷⁸ *Ibid.*, 9.

⁷⁹ *Ibid.*, 10.

Usput Lorens nailazi na raspeća i svetišta podignuta uz drum. Razmatra shvatanja Bavaraca o postojanju i umiranju i njihove tvrdnje koje nalikuju kombinaciji filozofije i fizike, jer govore da „niti išta nastaje, niti išta umire. Sve *jeste*, jednom zauvek“. ⁸⁰ Smrt ništa ne uništava, niti saseca.

Već prema Austriji i uzvodno uz reku Izar, iščezava sjaj blistavih brda pred tamom i zlokobnim slutnjama. Što se čovek više približava Alpima, ponovo se oseća uticaj učenog sveta. Može da se prepozna rad određenog umetnika. U toj regiji smrt prikazuju drugačije nego u Bavarskoj - ovde je ona potpuno potiranje iluzija, stavljanje pečata na patnju, umor i telesno stradanje, na celo telo i život. Seljak iz planine kao da je sazdan na strahu od smrti, telesne. Smrti se klanja, ona je njegovo ispunjenje do kojeg stiže kroz fizički bol.

Kako se menja priroda, tako se menjaju i raspeća. Na carskom drumu za Rim Hristos postaje otmeniji, „očešljan, doteran i ulickan“. ⁸¹ Otmenost kao osobinu Lorens pripisuje Austrijancima, ona je „u bečkom duhu“. ⁸² Po njegovom viđenju, otmenost i doteranost, uz besprekorno držanje, ovde su važniji i od same smrti, jer treba da proizvedu ushićenje, što deluje lakomisleno, ali je i zadivljujuće. Raspeća na koja zatim nailazi imaju patetičniji izraz, bolećiviji i mekši. Ta raspeća kao da pokazuju da je smrt ljupka, dirljiva, uverljiva, elegična. Obične figure Hrista koje su bezvredne i koje su koještarija podsećaju Lorensa na figure kakve se mogu naći u Engleskoj. Neizostavno je njegovo pominjanje Engleske i upoređivanje sa njom.

Već na ulasku u Italiju iz pravca severa, Lorens pokušava da otkrije razlog zašto su duše Italijana mračne i pripadaju noći. Izgleda da pisac nema simpatija prema italijanskom Drugom, jer smatra da bi možda bilo bolje da ovaj narod umesto „deca sunca“ nazivaju „deca senke“. Dok tumara kroz zbrkane seoske stranputice nalik lavirintu deluju mu sveprisutni i povučeni. Naslućuje da su takvi postali za vreme renesanse ili malo kasnije. Razum im je sve vreme podređen čulima, a čula nenadmašno arogantna i maksimalno naglašena.

Jer Ja nikad ne može da ima čula drugog čoveka. Ona predstavljaju mene, moja čula svakako su moja. I sve što postoji do mene može da dopre samo preko mojih čula. Dakle, sve to sam ja, i sve dopire do mene. Ostalo, ono što nisam ja,

⁸⁰ *Ibid.*, 10.

⁸¹ *Ibid.*, 14.

⁸² *Ibid.*, 15.

jeste ništa, nešto što ne postoji. I tako se Italijan vekovima klonio naše severnjačke svrsishodne marljivosti, jer mu je izgledala kao oblik ništavila.⁸³

Dok preko čula tumači dušu Italijana, svestan je kulturne razlike između njih i sopstvenog naroda, a do upoređivanja će neminovno dolaziti i u ostalim Lorensovim putopisima. Sredina iz koje potičemo prati nas kroz život kao merilo sa kojim upoređujemo naknadna iskustva. Tako Lorens izjavljuje da Englez zavidi Italijanu, jer se pored njega oseća bled i beznačajan, ali, ipak, u isto vreme i nadmoćan, kao da je Italijan dete, a on odrasla osoba.

Nadmoć, objašnjava pisac, potiče od toga što su, za razliku od Italijana, Englezi otišli dalje od falusa u potrazi za svojim vrhovnim bićem, odnosno stvaralačkim izvorom. Otkrili su prirodne sile i odgonetnuli tajne nauke, sve težeći ka savršenom, a obesmišljenom ljudskom rodu, lišenom jastva. To Ja kod njih biva potčinjeno, sažimano, analizirano i uništeno, ne samo kroz umetnost i nauku, već i kroz reformu društva koje je postalo mehanizovano i nemilosrdno. Lorens smatra da su ljudska bića rastočena među nepreglednim hrapama znanja, ideja i svakojakih naprava. Otkrivena su velika blaga izvan Ja, ali je teško osmisliti način da se ona i upotrebe. Englezi, kaže Lorens, kao i druge severne rase, nemaju isto vrhovno biće kao Italijani, jer u njega usled životnih navika i samog svog sklopa ne umeju da veruju, a time i da uživaju u sopstvenom telu.

Kako je Lorens verovao da se možemo prevariti razumom, ali da je istina u onome što krv govori, jasno je zašto se, uprkos svim negativnim stranama Italije tog doba, ovoj mediteranskoj zemlji iznova vraćao. U njoj je očito nalazio potvrdu svojih životnih uverenja. Zapisao je da je njegova velika religija - vera u krv i da, sem mozga i nervnog sistema, postoji drugo sedište svesti, a to je krvna svest.⁸⁴

Čulno zadovoljenje Italijani nalaze i u govoru, koji je lišen razuma. Italijan, strastven i kao retoričar, nalik je detetu koje ništa ne razume, a jedino čuje i oseća. Ovaj narod i u svom jeziku brine samo o emocijama, kaže Lorens, za razliku od Engleza koji su više skoncentrisani na značenje u govoru.

Želja kao neutoljiva potreba je, po mišljenju D. H. Lorensa, nalik ropstvu. Boraveći u Italiji i posmatrajući odnose između polova na tom podneblju, beleži da nema drugarstva između muškarca i žene, postoji samo nepoverljivost i neprijateljstvo,

⁸³ *Ibid.*, 35.

⁸⁴ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 170.

stanje rata.⁸⁵ Nedeljom posle podne, mladić provodi vreme sa svojom draganom, ali nerado. Već posle sat vremena beži iz ropstva u svoje muško društvo. Nema ushićenosti, udvaranja, kao da zaziru jedno od drugog. Sjedinjavanje se uspostavlja kroz dete koje oboje poštuju i obožavaju, ali nema duhovne ljubavi između muškarca i žene. U braku vode rat polova, koji im pruža bliskost i zadovoljenje, ali im razara jednodušnost i radost. Nema ljubavi, već samo strasti, koja je razorna, jer je „suštinska mržnja“.

O nepopustljivom, ali i osvetoljubivom jedinstvu muškaraca i žena D. H. Lorens promišlja i kada gleda jednu pozorišnu predstavu za vreme Božića. Muškarci i žene iz sela sede u odvojenim grupama na predstavi, ali se oseća snaga i trijumf žena. Žene su te koje sede u parteru u pozorištu i, za razliku od nemarnih muškaraca, njihove kose su savršeno očešljane, sede uspravno, blistave i ukočene, kao opasno oružje. Nema na njima ništa što bi, po Lorensovom viđenju, bilo privlačno, ali ipak su odveć snažne za muškarce.

Majčinstvo im daje vrhovnu vlast u odnosu na koju je vlast muškarca na poslu i u javnom životu nešto vrlo sitno. Italijanka je postojanija, nepokolebljiva, ona je ta koja do kuće prati seoskog muškarca kada se nedeljom, koja je njegov dan slobode, napije. Lorens misli da je to jedan od razloga zašto Italijani odlaze u Ameriku, jer se radi o njihovoj dubokoj želji da se reše žena i povrate svoje ljudsko dostojanstvo.

Razlike i među klasama u Italiji delovale su mu kao precizno utvrđene. Klerikalnoj, većinskoj stranci pripadali su mračni, hladni, pobožni, sujeverni i preplašeni. Sa druge strane je bila antiklerikalna stranka, sa mladim ljudima kao slobodnim misliocima, među kojima je bilo i pevača, plesača, gitarista, nemoralnih. Franjevci su se, kao tihi i neutralni, držali u senci.

Lorens u svom prvom putopisu nagoveštava ono što će postati zajednički imenilac drugim putopiscima tog doba, a to je povratak unatrag, ka izvorima tame u sebi, sve do Izvorne, Stvaralačke Beskonačnosti. Traganje za onim što je prvobitno i nekontaminirano civilizacijom vodiće ih ka dalekim odredištima, kao što su Crni kontinent ili zemlja Asteka i Indijanaca.

Introspekcija je često prisutna kod putopisaca čija su dela tema ovog rada. Tako u *Suton u Italiji*, Lorens promišljajući lične domete zapisuje: „Ja uvek imam

⁸⁵ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 55.

ograničenja i moje razumevanje ima ograničenja. Svet je veći od svega što ću ikada, duhom ili razumom, uspeti da sagledam.“⁸⁶

Sedeći sa pogledom na jezero ispod snežne planine na suprotnoj strani, gledajući ruševine i smiraj antičkog sveta koji je natopljen izmaglicom iz maslinjaka, Lorensu se prošlost činila toliko lepom da ju je idealizovao uz reči da čovek mora neprestano da se osvrće unazad, tamo gde nema razdora, gde vladaju mir i lepota. „Pomislio sam na Englesku, na ogromni London, na crnu, zagušljivu, radničku srednju Englesku i severne oblasti. Činilo mi se užasno.“⁸⁷ Pitajući se šta će biti sa svetom, upoređuje London i industrijske krajeve koji se šire svetom kao kuga, sa razornim posledicama. Prilično daleko od snežnih Alpa i ljupkog jezera Garda pored kojeg su prese za masline radile i danju i noću proizvodeći jak, oštar miris maslinovog ulja nalazila se crna, gadna i iscedena Engleska, sa izandalom dušom. Pokoravala je ceo svet svojim mašinama i uništavanjem prirode. D. H. Lorens zato postavlja pitanje da li je time i samu sebe dovela do kraja. „...pretovarila se osvajanjem spoljašnjeg sveta, zadovoljna razaranjem Ja. Trebalo bi da se zaustavi, trebalo bi da promeni smer, ili će nestati“.⁸⁸ Pisac savetuje da bi Engleska, ako poživi, trebalo da usmeri svoje znanje na pravi način i ugradi ga u „veliko zdanje istine“.

Kako Lorens razume, Italijan Padrone, koji kaže: „...u Engleskoj imate bogatstva [...] imate kameni ugulj i mašine [...] Ovde imamo sunce...“,⁸⁹ želi te mašine, novac i vlast. „Želeo je da dokuči radost onoga koji zemlju drži u šaci, jurca po njoj železnicom, buši je čeličnim prstima, pokorava je.“⁹⁰ Iako je bio opredeljen da bude izgnanik iz domovine u kojoj je doživeo dosta neprijatnosti i čije je mane dobro definisao, Lorens je katkad sebe stavljao u ulogu njenog predstavnika ili branioca, pa je tako jednom prilikom zapisao: „Osećam da je čast mehanizovane Engleske u mojim rukama.“⁹¹

Aprila 1913. Lorens je sa Fridom otišao na jedno porodično imanje u San Gaudencio. Vlasnik imanja bio je Paolo, seljak od svojih pedesetak godina, plavih očiju i pogleda koji kao da se završavao u svemiru. Ličio je na slike italijanskih umetnika sa severa, imao isto nepomično i aristokratsko držanje, kao statua. Paolo i žena razilazili su

⁸⁶ *Ibid.*, 24.

⁸⁷ *Ibid.*, 52.

⁸⁸ *Ibid.*, 53.

⁸⁹ *Ibid.*, 51.

⁹⁰ *Ibid.*, 52.

⁹¹ *Ibid.*, 32.

se kao dve strane sveta, kao svetlo i tama, kao čelik i kremen. On je pet godina proveo radeći u rudnicima zlata u Kaliforniji. Pripovedao je Lorensu o strašnom putovanju brodom od Avra do Njujorka, o oknima u rudniku, kolibama u dolini u kojoj je radio. Po povratku, živost u njemu je presahla, a i Marija je bila dokrajčena sopstvenim životom. Proklinjala je siromaštvo i želela da joj se sinovi otrgnu od seljačkog rada, jer su provodili i po četrnaest sati na teškim poslovima. Lorens dodaje da bi takvi poslovi satri Engleza. Marija je zid gostinske sobe prekrivala razglednicama ne bi li unela drugačiji svet u svoju teskobu, svet gradova i fabrika. Reagovala je na vrednost novca i znala da on može da promeni položaj njene dece, jer je pravio razliku između gospodara i sluga. Paolo je imao fatalistički pristup životu. Prihvatao je sudbinu onako kako su nebesa određivala, smatrajući da tim istim nebesima niko nije ovladao, pa neće ni on.

Paolov i Marijin sin, Đovani, upinjao se da nauči nešto engleskog. Bilo je Italijana koji su govorili engleski, a to su uglavnom bili oni koji su radili u Americi. „Čovek ili ostane u selu, ukopan kao kamen, ili nasumice luta svetom.“⁹² I Đovani je želeo da ode daljeg od svog mesta u kojem nije video svoju budućnost. Ni on ni njegov brat Marko nisu želeli da traće život cedeći vino i ulje iz krševite zemlje. Parcele su opustele. Lorens je već ranije pominjao da i oko Garde ima zapuštenih vrtova, posebno onih na kojima stoji „*Da vendere*“⁹³, i da taj kraj oko jezera ne može dugo da se izdržava od uzgajanja limuna. Novac se nametao kao gospodar, a radnik za mašinom dobijao je primat u odnosu na seljaka. Novi poredak je, kako kaže Lorens, više žalostio Italijane, nego Engleze, možda zbog toga što su bili emotivniji.

U selu su kao vid druženja ponekad organizovane igranke. Muškarci su plesali sa muškarcima, jer nije bilo žena, osim dve Engleskinje, a Frida je bila jedna od njih.

Lorens je iz Italije na kratko otputovao do Švajcarske. Na povratku u Italiju, u jednoj krčmi blizu granice video je ljude koji dolaze iz unutrašnjosti da traže posao. Svaka skitnica je dobijala kupon na osnovu kojeg bi dobijala besplatnu večeru, prenoćište i hleb za doručak, a gazdarica je od nadležnih zauzvrat dobijala određenu svotu novca. Ujutru su skitnice otišle, a Lorens je uživao u jutarnjoj živosti, sjaju i čistoći, u tipično nemačkom jutru. Upoređuje ga sa latinskim, tj. italijanskim jutrom.

⁹² *Ibid.*, 111.

⁹³ „*Prodaje se*“, ital.

„Italijani su isprva umrtvljeni i tromi, Nemci su energični i čili.“⁹⁴ Švajcarci ne izgledaju ratoborno, ni pojavom, ni držanjem, beleži Lorens. Odred Švajcarske konjice koji je pristizao drumom bio je više nalik družini koja jaše zbog nekog svog posla, obučena u nepodesne i nemarne uniforme. Bili su privrženi svojoj republici, a oficir je bio samo jedan iz grupe, izabran na osnovu opšte saglasnosti.

Ipak, Lorens je osećao da ima nešto beživotno u vezi sa Švajcarskom. Nije se radilo samo o tome što nije voleo planine, za koje je smatrao da mu uvek stoje na putu, da su glupe, nikad se ne pomeraju i izgledaju kao da se stalno nameću.⁹⁵ Skoro sve mu je u ovoj zemlji delovalo nenadahnjujuće i svakidašnje, izazivajući

...osećanje prosečnosti, beskonačne bezdušne svakidašnjice, nečeg nepodnošljivog. Milja za miljom, do Ciriha, jedna nalik drugoj. Isto je bilo i u tramvaju za Cirihi; isto je bilo i u gradu, u radnjama, u restoranima. Sve je bilo beskonačna običnost i blagostanje, ali tako obično da je ličilo na propast.⁹⁶

U Švajcarskoj je Lorens uvek osećao olakšanje što se u njoj ne zadržava, što odlazi iz okruženja koje je „potpuno lišeno cvata, duše ili natčulnog [...] Pomislio sam da bih više voleo da sam u ognjenom paklu nego u ovom mrtvilu svakodnevnog života.“⁹⁷ Parobrodom niz jezero krenuo je dalje.

U krčmi blizu granice pokušao je da svari „krajnje hladan materijalizam Švajcarske“ uz pivo i kuvanu šunku. Već se osećao duh Italije u ponašanju bučnih i srdačnih gostiju iz te zemlje koji su unosili „plamen života“ u učmalu krčmu dok su ih hladni švajcarski Nemci povremeno zagledali. Obratio im se najpre na nemačkom, a potom na italijanskom. Razrogačenih očiju su ga gledali kada je rekao da je krenuo peške u Italiju. Nisu shvatali svrhu tog poduhvata. Ali, dopala im se njegova ideja da preko Koma stigne sve do Milana. Oni su svi poticali iz sela između Verone i Venecije. Kada im je Lorens kazao da je boravio na Gardi, odmah su sa dobroćudnim prezirom izjavili da su seljaci iz tog kraja bez ikakvog obrazovanja i prilično divlji. U krčmi su gosti iz Italije izvodili probe neke pozorišne predstave, a inače su živeli u Švajcarskoj, u koju su otišli u potrazi za poslom. Tamo su bili kao kolonija, upućeni jedni na druge i

⁹⁴ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 119.

⁹⁵ George J. Zytaruk and James T. Boulton, eds., *The Letters of D. H. Lawrence: Volume II 1913-16* (Cambridge, Cambridge University Press, 2002), 88.

⁹⁶ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 120.

⁹⁷ *Ibid.*, 121.

radili su u istoj fabrici. Znali su za drugu krčmu koja je radila celu noć i u kojoj su mogli da nastave sa svojom probom kada se zatvori krčma u kojoj su trenutno bili. Pisac je krenuo sa njima. I tamošnji gosti su razgovarali na italijanskom, a i kartali su se neobičnim napuljskim kartama.

U hladnoj pomrčini Švajcarske provirivao je topao, rumen komadić Italije. 'Kad stignete u Italiju', govorili su mi, 'pozdravite je s naše strane, pozdravite sunce, i zemlju, *l'Italia*'.⁹⁸

Patili su na dirljiv način za domovinom, kao što reče jedan od njih: „Znate, u Italiji ima sunca, sunca.“⁹⁹

Ali u njihovom smehu bilo je nešto patnje, prezira i ljubavi, koje oseća svaki čovek prema sopstvenoj prošlosti kad joj se izmigolji, kad umakne okolnostima koje su je činile.¹⁰⁰

Jesu strasno voleli Italiju, ali su znali da tamo nema povratka. Čula su im bila do kraja italijanska, ali im um nije bio razvijen, kaže Lorens. U duhovnom smislu su i dalje bili naivna i krhka deca. U takvima je on video pupoljak novog duha. Koliko god patili zbog hladnoće i bezosećajnosti zemalja u koje su otišli i koliko god patili telesno usred teškog rada u fabrikama, pokoravali su se novom procesu i nisu želeli da se vrate na staro. Jedan od njih, Đuzepino, u razgovoru sa Lorensom pokreće temu o ljubljenoj Italiji i priznaje da niko od njih koji su otišli van domovine nije bio u vojsci. To je bio možda i glavni razlog zašto se ne bi vratili kući. Smatrao je da vladu u domovini mogu da vole samo oni koji žele da napreduju na nepošten način. Protestujući protiv vlade svoje zemlje, on uzima za primer malu koloniju Italijana u Švajcarskoj i kaže:

Ovde, u ovom selu, ima trideset italijanskih porodica. Za njih nema vlade, nema italijanske vlade. I živimo zajedno, bolje nego u Italiji. Bogatiji smo i slobodniji, nemamo policajce, nemamo loše zakone. Pomažemo jedni drugima, i siromašnih nema.¹⁰¹

Lorens je zaključio da se radi o anarhistima, jer mu je sagovornik pružio jedan primerak anarhističkih novina koje su bile objavljene u Ženevi. Osećao se prozvanim da reaguje na iskrenost sagovornika.

⁹⁸ *Ibid.*, 127.

⁹⁹ *Ibid.*, 127.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 128.

¹⁰¹ *Ibid.*, 129.

A moja duša nalazila se negde uplakana, bespomoćno dozivajući kao dete u noći. Nisam mogao da uzvratim; nisam mogao da odgovorim. On je, izgleda, gledao u mene, mene Engleza, obrazovanog čoveka, tražeći podršku. Međutim, nisam mogao da ga podržim.... Nisam verovao u usavršavanje čoveka. Nisam verovao u beskonačnu slogu među ljudima. A to je bila njegova zvezda, to uverenje.¹⁰²

Završavajući poglavlje u kojem pominje neobičnu družinu Italijana koja je u svojevrsnom egzilu u Švajcarskoj, Lorens kaže: „Čak ni sad ne mogu stvarno da razmišljam o njima. Nehotice zazirem. Ne znam koji je razlog tome.“¹⁰³ Na osnovu ovih reči uviđa se da je putopis pisan naknadno, da nije izlazio iz pera autora tokom samog putovanja.

Pešačeći kroz Švajcarsku kao kroz „dolinu sumraka i potištenosti“, Lorens je imao priliku da posmatra vernike koji su se vraćali iz crkve.

Ulice su bile načičkane ovim muškarcima u crnim odelima i ukrućenim ženama, svedenim na nedeljnu ništinu. Mrzeo sam to. Podsećalo me je na ono što sam pamtio iz dečaštva, to kruto, ništavno „ponašanje“ koje nas je, nedeljom, često pohodilo, kao neka vrsta dobrovoljnog i samonametnutog okova. Mrzeo sam te starce u crnom suknu, s njihovim ravnodušnim licima, dok se skrušeno vraćaju kućama na nedeljni ručak. Mrzeo sam osećanje koje su ova sela u meni budila, osećanje prijatnosti, bogatstva, čistote i pristojnosti.¹⁰⁴

Kada počne kiša, Lorens seda ispod žbunja i posmatra, tako bezbedan i kao duh samotan, kako kapi kiše padaju sa drveća. Oseća spoj sa prirodom koji je toliko karakterističan za njega i to ga razgaljuje.

Bio sam tako srećan što sam tamo, bez krova nad glavom, bez kuće i imetka, šćućuren ispod lišća u čestaru kraj drumu, da sam osetio da sam, kao blagorodan, nasledio zemlju.¹⁰⁵

Jednom je u nekom razgovoru usput sakrio istinu da je Englez rekavši da je iz Graca i da pešači po zemljama Evrope, jer mu to predstavlja uživanje. Čak se pod tim lažnim identitetom i zaplakao dok su dve starice sa kojima je pričao govorile o njihovoj trećoj sestri koja je preminula.

U odličnoj nemačkoj krčmi u Lucernu sreo je jednog turistu, svog sunarodnika, i čini se da je taj susret „emotivni centar knjige“.¹⁰⁶ Lorens mu se najpre obratio na

¹⁰² *Ibid.*, 130.

¹⁰³ *Ibid.*, 133.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 135.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 135.

nemačkom. „Niko, osim Engleza, ne bi sakrio lice u šolju mleka, niti bi odmahivao svojim crvenim ušima, tako strahovito zbunjen.“¹⁰⁷ Mali, oprezan, engleski čin privatnosti sunarodnik je pokazao kada je okrenuo razglednicu da Lorens ne vidi kome je upućena. Nešto kasnije, u Alpima, u osamljenosti koja mu je itekako prijala, okružen mrazom i tišinom, rastužio se zbog toga što mu je sa tih visina Evropa dole delovala tako nestvarna i lažna. Zapitao se da li čoveku u besmislu ovoga sveta preostaje samo da luta naokolo. Setivši se svog sunarodnika kojeg je sreo u krčmi i koji je već do tad bio na putu za Englesku, rekao je: „Hvala bogu, ja ne moram da idem kući: nikad, verovatno.“¹⁰⁸

Planinska sela kroz koja je prolazio bila su napuštena i mukla, izopštena od ostatka sveta, što ga je opet podsećalo na domovinu i stara sela u njoj. Osećao je sreću što ne živi u Alpima. „Sela na obroncima, tamošnji ljudi, izgledali su kao da *neumitno*, postepeno, mic po mic, klize i stropoštavaju se u reku, i kotrljaju se dalje, dalje prema moru.“¹⁰⁹ U njima je Lorens osećao i prolaznost i nadu. Posvuda je bilo hotela i stranaca, pa se teško sticao utisak o starosedeočima, „na delu je parazitiranje“.¹¹⁰

U podnožju se nalazio gradić s fabrikom ili kamenolomom, ili možda livnicom, nekakvim zdanjem s visokim čadavim dimnjacima; zbog toga sam se ovde, među planinama, osetio gotovo kao kod kuće.

Ova gnusna sirovost sveta ljudi, ta strašna neumoljivost nadiranja sveta industrije u svet prirode upravo je ono što tako boli. Izgleda kao da je industrijski razvoj ljudskog roda predstavljao neku vrstu suvog raspadanja koje neprestano napreduje, proces suvog raspadanja. Kad bismo samo mogli da naučimo da o svetu razmišljamo kao o celini, umesto o njegovim sićušnim delovima.¹¹¹

Lorens je bio zadovoljan kad je stigao u Airolo (Airolo), gde su ulice već bile nekako italijanske, kuće iznutra zamračene, a spolja osunčane. „Neobično je koliko se na suncu sušeni, drevni, južni obronci sveta razlikuju od severnih.“¹¹² Prve reči na italijanskom jeziku, koji mu je očigledno bio draži od nemačkog, upućene prodavačici grožđa u jednom dućanu prijale su kao čaša vina. Čak i čekanje voza na peronu bilo je

¹⁰⁶ Antonio Traficante, *D.H. Lawrence's Italian Travel Literature and Translations of Giovanni Verga: A Bakhtinian Reading* (New York: Peter Lang, 2007), 130.

¹⁰⁷ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 137-8.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 147.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 141.

¹¹⁰ *Ibid.*, 142.

¹¹¹ *Ibid.*, 143.

¹¹² *Ibid.*, 152.

prijatno kao u Italiji, ljudi su bili opušteni i srdačni. Nakon truckanja vozom kroz Tičino, izašao je na nekoj stanici u bespuću, a da nije ni znao zbog čega je sada krenuo velikim, zapuštenim drumom.

Ništa na ovom svetu nije groznije od ovih italijanskih drumova, novih, bezdušnih, dostojnih mehaničkog života. Stari drumovi su čudesni, vešto krče sebi put. A ovi novi veliki drumovi su pusti, pustiji od svih ruševina ovog sveta.¹¹³

Ponegde su uz drum stajale velike zgrade za stanovanje, obično blizu kamenoloma ili fabrika. Bila su to pusta zdanja, na čijim su se stepenicama „igrala musava deca, a unutra su kunjali prljavi ljudi“.¹¹⁴ Razočaranost zbog mehanizacije društva i brzonadolazećih promena kojima se urušava pređašnji poredak navela je Lorensa da napiše sledeće:

Dole, niz drum kroz dolinu Tičini, ponovo sam osetio strah od ovog novog sveta koji se rađa na naše oči. Čovek to neprestano oseća u predgrađu, na obodu grada, gde zemlja iščezava pred napredovanjem kuća. Ali to je u Engleskoj ništa prema strahu koji čovek oseća na novim italijanskim drumovima, gde ove velike kocke za stanovanje niču iz razrovane zemlje kipteći od neke vrste ušljivog života, istinski ušljivog i apsolutno razarajućeg.

Izgleda da se to dogodilo kad je seljak iznenada napustio svoj dom i postao radnik. Potom je promena zahvatila sve. Život je danas stvar pristajanja na ropski rad, izgradnju puteva, dirinčenje u kamenolomima ili rudnicima, ili na železnici, bez ikakvog cilja, smisla, pravi ropski rad, gde svako obavlja svoj posao, ni zbog kakvog cilja, osim da zaradi novac i utekne iz starog sistema.¹¹⁵

Sećanje na dolinu Tičino će mu kasnije biti kao noćna mora, jer je na novom italijanskom drumu osećao veću užasnutost mehanizacijom nego igde drugde. Zaključio je da je mehanizacijom i industrijalizacijom proizveden čelični skelet, unutar kojeg se čitav raniji društveni poredak mrvljuje i raspada. Ljudi su, po njegovom viđenju, uskomešani u toj truleži, podsećaju na crve u siru. Preko Luganskog jezera je, kao i malo pre toga Rajnom, putovao parobrodom i stigao do jezera Komo, koje mu je zaudaralo na mehaničko uživanje u novcu. Nije se usudio da pešači i do Milana, već je ušao u voz, takođe smrdljiv od potpune mehanizacije čovekovog života. Turoban prikaz posrtanja sveta pred dostignućima novog doba izaziva pomisao čitaoca Lorensovog prvog putopisa da reč „suton“ iz naslova nije nepromišljeno izabrana. Mada, reč

¹¹³ *Ibid.*, 153.

¹¹⁴ *Ibid.*, 154.

¹¹⁵ *Ibid.*, 154.

„suton“, osim što nosi i mrak sa sobom, podseća na pomirenje, najpre svetla i tame, a zatim vremena i večnosti, uma i tela. Lorensu je mogućnost bilo kakvog izmirenja dualizama izgledala sve manje izvesna kako je stario i sticao iskustvo. Međutim, u periodu kada je pisao svoj prvi putopis, koji se može smatrati revidiranom verzijom eseja koje je iz Italije slao u Englesku radi objavljivanja, prolazio je kroz doba najveće ljubavi sa Fridom, ženom potpuno suprotnog karaktera. Zanos i spoj nepomirljivih suprotnosti prenosio je iz ličnog života na kontemplacije o okruženju i svetu uopšte.¹¹⁶

Kako su prebrojali proučavaoci Lorensa, u putopisu *Suton u Italiji* pisac reč *sunce* koristi 81 put, uključujući tu složenice i italijansko *sole* dva puta. To, po njihovom tumačenju, signalizira uticaj primitivizma na Lorensovu umetničku produkciju, što je obeleženo njegovim putovanjima na jug u potrazi za izgubljenim kulturnim i egzistencijalnim identitetom.¹¹⁷

Suton u Italiji je čitaocima možda najteži Lorensov putopis, a i njegova precizna klasifikacija je teška zbog postojanja filozofskih poglavlja. Još se vode polemike oko toga da li se u tekstu u kojem ima dosta povezivanja, izvlačenja zaključaka i introspekcije Italija prikazuje kao svetla ili kao mračna. Binarnosti se ogledaju i u kontrastima sever-jug, muškarac-žena, ja-drugi, staro-novo.

U svojim promišljanjima o kontrastu staro-novo i idealizaciji prošlosti, Lorens na jednom mestu zapisuje: „Bolje je krenuti napred, u grešku, nego ostati neraskidivo prikovan za prošlost.“¹¹⁸ Kada se jednog nedeljnog jutra probudio u Švajcarskoj, pomislio je: „Ličilo je na nedelju u Engleskoj, i stresao sam se od toga.“¹¹⁹ Vrlo brzo će, ipak, krenuti prostorno nazad, u grešku ili možda stare, neraskinute okove, i doživeti neprijatnosti zbog kojih će se zasigurno stresati i kada bude verovao da je najzad slobodan.

¹¹⁶ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1980), 149.

¹¹⁷ Nick Ceramella, “Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun“ in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 4.

¹¹⁸ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etruskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 52.

¹¹⁹ *Ibid.*, 132.

2.3 Period 1914-1919

Nakon dve godine lutanja, D. H. Lorens je ponovo živeo u rodnoj zemlji, što ne znači da mu je život krenuo mirnijim tokom.

Pred sam početak Prvog svetskog rata, 13. jula 1914. godine, Lorens se venčao sa Fridom, koja je konačno dobila razvod od muža. Družio se sa izuzetnom i raznolikom grupom intelektualaca, umetnika i aristokrata tog vremena, a modernistički književni časopis *The Egoist* objavljivao je njegove radove.

Dana 4. avgusta 1914. godine Britanija je ušla u rat. Usledile su godine koje će utvrditi Lorensa u rešenosti napusti zemlju čim se rat završi i da do kraja života živi kao prognanik.

Lorens i Frida su u tom periodu živeli u nemaštini. Njegov prvi roman koji je previše uzburkao duhove, *Duga (The Rainbow)*, bio je zabranjen gotovo čim je izašao 1915. godine. Zbog navodne skarednosti, uništen je veliki deo tiraža. Poveden je sudski postupak protiv izdavača, te se Lorens mučio da pronađe ko bi mu objavio nastavak tog romana pod nazivom *Zaljubljene žene (Women in Love)*.¹²⁰ Od svog stila i tema koje su ga zanimala nije odustajao. Postao je ogorčen zbog engleskog provincijalizma.

Osim što su se borili sa svojim izuzetnim siromaštvom i Lorensovim slabim zdravljem, Lorens i Frida su bili pod neprestanim prismotrom i vlasti i meštana sela u Kornvolu, gde su živeli u to ratno vreme. Za komšije je izgledao zdravo, viđali su ga i kako satima radi u polju, a ipak nije pozvan u vojsku. Ni on ni Frida nisu odlazili u crkvu. Ne samo da su bili najsumnjiviji zbog Fridinog nemačkog porekla i njegovog pacifizma¹²¹ ili otvorenog prezira prema militarizmu, već su bili optuženi za špijunažu i davanje signala nemačkim podmornicama kod obale Kornvola, pa čak i za doturanje tajnih zaliha hrane i benzina neprijatelju.

¹²⁰ Ovaj roman je objavljen tek 1920. godine.

¹²¹ „Da po nalogu ubijem čoveka koji mi nikad ništa našao nije učinio?...Ne, ne bih mogao to da uradim. Prvo mogu mene da ubiju. Ali ću se postarati da to ne urade.“
Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 158. “Kill a man by order that has never done me any harm?...No, I couldn't do it. They can kill me first. But I'll watch it that they don't.”

Stalno proganjanje je kulminiralo njihovim proterivanjem iz Kornvola oktobra 1917. godine. Bili su primorani da ga napuste u roku od tri dana pod uslovima postavljenim u DORI¹²². Do 1919. godine su usled siromaštva često menjali adrese.

Lorens je ostao zaglavljen u Engleskoj tokom ostatka rata. Nikako nije mogao da se pomiri sa dodijavanjima i poniženjima. Prepuštao se čežnji za odlaskom bilo gde, makar to bilo i na Tibet, Kamčatku, Tahiti... „Ponekad osećam da ću da poludim zato što nema gde da se ode...“¹²³ Ispostaviće se da je ceo Lorensov putujući život kasnije bio, u stvari, potraga za domom, stalna tenzija između nomadskog i sedentarnog, odnosno između bežanja od granica koje dom postavlja i traganja za mestom koje bi se moglo nazvati domom.¹²⁴

Napustio je svaku nadu da će postići uspeh u Engleskoj i okrenuo se Americi kao potencijalnoj publici. Od 1914. godine je projektovao koloniju od nekih 20-ak izgnanika kojima je svega dosta u Engleskoj i koji bi pobjegli, recimo, na Floridu, među palme, i tamo zasnovali svoju zajednicu, koju je želeo da nazove Rananim. Rat ga je naterao da osmišljava tu idealnu zajednicu koja bi izbegla korupciju i činila jezgro novog, pravednijeg društva. Korene ideje o Rananimu valja potražiti u njegovom dečaćkom snu o velikoj kući u Notingem Parku za njegovu majku i sve njemu drage ljude. Frida se vrlo mudro nije suprotstavljala muževljevoj ideji o Rananimu zato što nikada nije ni verovala da će ona da postane realnost.

Prema rečima Lorensovog biografa, Džefrija Mejersa (Jeffrey Meyers), njegovo suprotstavljanje ratu bilo je najpre pod uticajem njegovog nekonformističkog nasleđa, koje ga je naučilo da razmišlja svojom glavom i, ako je neophodno, da se suprotstavi preovlađujućem načinu razmišljanja; zatim, pod uticajem njegove supruge Nemice, koja ga je naterala da izražava simpatije prema obe strane umesto da bude slepi šovinista; i najzad, pod uticajem njegovih predratnih putovanja i boravka u Italiji, kojim je takođe ohrabrivan njegov više evropski nego ostrvski stav. Verovao je da će obe strane da budu veoma oštećene ratom, bez obzira na to ko na kraju pobedi i izvojuje neizbežnu Pirovu pobedu¹²⁵. Bio je ciničan po pitanju šovinizma i ljut zbog krvoprolića, a rat video kao samoubistvo humanosti i kolektivnu želju za smrću. U skrivenoj morbidnosti evropske

¹²² DORA - *The Defence of the Realm Act*, Zakon o odbrani Kraljevstva donet 8. avgusta 1914. godine

¹²³ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1980), 12, "I feel sometimes I shall go mad, because there is nowhere to go..."

¹²⁴ Robert Burden, *Travel, Modernism and Modernity* (London - New York: Routledge, 2016), 107.

¹²⁵ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 156.

civilizacije, kojoj nedostaju neki konstruktivni ideal ili pozitivna svrha, nalazio je uzrok besmislene destrukcije. Njegovi stavovi poklapali su se sa Frojdovim, jer su i jedan i drugi verovali da rat izražava agresivni nagon ljudske vrste da poseduje moć i ide ka samouništenju - radi trijumfa poništenja i smrti.

Lorens je bio veoma razočaran sve većom truleži duha u Engleskoj, urođenom malograđanštinom koju rat intenzivira, kao i kolapsom tradicionalnih vrednosti evropske civilizacije. Za razliku od ratnih pesnika, nije osećao da će iskustvo borbe biti vredno za njega kao umetnika, ali jeste se izjašnjavao za zbacivanje vlade. Smatrao je da su mase izabrale slabe lidere, koji su povelili zemlju u katastrofalni rat, da demokratsko društvo mora da se ukine, a ne rekonstruiše, da nova elita, zasnovana na mudrosti a ne na glasovima, mora da zameni postojeće lidere na umoru. Zagovarao je vladavinu samo jednog Vladara ili apsolutnog Diktatora, nalik Juliju Cezaru, koji bi kontrolisao i transformisao iskvareno društvo, mada nikada nije konkretno rekao ko bi bio taj diktator.

Lorensa je više vodila strast nego razum, te stoga nije imao koherentna viđenja, jasan sistem razmišljanja i razumevanje političke realnosti. Njegove ideje su se preokretale pod pritiskom spoljašnjih okolnosti, oblikovali su ih i rat i čitanje, ali su se i kolebale i menjale kada bi ga spopali napadi besa i razdraženosti. Tokom pola godine druženja sa Raselom (Russell), na primer, pomerio se od žučnog verovanja u socijalizam u februaru do prezira prema demokratiji i zagovaranju moćnog lidera u julu. Nade u socijalnu revoluciju bile su mu grandiozne i naivne.

Opažanja D. H. Lorensa i njegovi emotivni odgovori na dešavanja posledica su lošeg postupanja prema njemu tokom Prvog svetskog rata. Zbog traumatičnih iskustava u ratnoj Britaniji, Lorens je žudeo za begom iz nje, što je simptomatično za mnoge druge slične njemu koji su oterani ili se sami, kao dugo pritiskana, pa otpuštena opruga, otisnuli na poratna putovanja. Lorens se može smatrati pionikom u velikom preletu pisaca iz Engleske u neke druge krajeve dvadesetih i tridesetih godina XX veka, odnosno prethodnicom britanske književne dijaspore. Ova dijaspora se čini kao jedan od signala književnog modernizma, tvrdi Pol Fasel.¹²⁶ Veliki broj pisaca u to doba nije ostao tamo gde se činilo da mu je mesto, tj. u svojoj zemlji.

¹²⁶ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1980), 11.

Svoj nemir u ratno doba Lorens je dodatno raspirivao čitajući putopise. Tada je pisao prijatelju: „Kamo sreće da smo svi u Italiji, ili negde gde je sunčano i gde nema rata.“¹²⁷ Krajem rata izjavio je da želi da ode negde, sâm ili sa Fridom, nekako kao Ciganin, da bude beskućnik, bez mesta i bez zemlje, samo da se odvoji i pomeri.

Napokon, Prvi svetski rat je završen, ali Lorens proročki izjavljuje:

Pretpostavljam da mislite da je rat završen i da ćemo se vratiti onom svetu u kakvom ste živeli pre njega. Ali, rat nije završen. Mržnja i zlo su sada veći nego ikad. Vrlo brzo rat će ponovo da izbije i da vas savlada.¹²⁸

Lorensu i Fridi su tek 1919. godine vraćeni oduzeti pasoši. Nisu dugo čekali trenutak da krenu u egzil. Pisac je želeo da ide u Ameriku i tamo drži predavanja, ali su ga odgovorili od tog nauma i, umesto na zapad, on i Frida su u novembru 1919. godine krenuli u nomadski život koji ih je sledećih deset godina vodio uglavnom na jugoistok, preko Mediterana, zatim još dalje do vrelih zemalja Pacifika i američkog jugozapada, odnosno do Meksika i opet nazad do Mediterana. Prva stanica na tom dugogodišnjem putovanju bila je opet sunčana Italija o kojoj je maštao u teškim trenucima prethodnih ratnih godina.

2.4 Period 1919-1922

Nakon Velikog rata raspršile su se Lorensove iluzije o evropskoj civilizaciji i vrednostima koje je Engleska negovala. Sa Fridom je napustio Englesku i pošao ka centralnoj Italiji, onda ka Kapriju i Siciliji, odakle je odlazio na ekskurzije do Sardinije, Malte, severne Italije, Austrije ili Nemačke. Nije se vratio na jezero Garda ili u zaliv Specija, već je otišao dosta južnije od Milana koji mu je bio granica u prvom putopisu i potražio je još tradicionalniji način života.

Italija je Lorensu pružala podsticaj za putovanja, ali i izolaciju neophodnu za pisanje. Pošto je bio oslobođen ograničenja koja je osećao u domovini, povratio je svoje spisateljske moći i u periodu od tri godine izbacio čitav niz romana, priča, pesama, putopisa, memoara i prevoda.

¹²⁷ *Ibid.*, 12, “Would God we were all in Italy, or somewhere sunny and war-less.”

¹²⁸ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 230, “I suppose you think the war is over and that we shall go back to the kind of world you lived in before it. But the war isn’t over. The hate and evil is greater now than ever. Very soon war will break out again and overwhelm you.”

Posle dva meseca na Kapriju, Lorensovi su krajem februara 1920. godine otputovali za Taorminu, u podnožju Etne na Siciliji i tu se nastanili. Pisac je Siciliju zavoleo čak i više nego ranije Garnjano i Fjašerino. Ovo planinsko ostrvo, koje leži između Tirenskog i Jonskog mora, na samo stotinu milja severno od Afrike, kroz istoriju su napadali i nastanjivali Feničani, Kartaginjani, Grci, Rimljani, Vizantinci, Arapi, Normani, Nemci, Francuzi, Španci i Italijani.

Onaj model putovanja po Evropi koji je ustanovio pre rata D. H. Lorens je nastavio i u ovom „italijanskom“ periodu. Živeo bi devet meseci u Italiji, a kada bi postalo vrelo i kada bi ta zemlja počela da mu ide na nerve, odlazio bi u Baden kod Fridine majke ili putovao po severnoj Evropi. Dok je boravio na Siciliji, povremeno je čeznuo za hladnim borovima ili zelenom travom Nemačke, u kojoj deca ne prose i gde život nikada nije degradirajući i prljav.

Italija je posle rata imala velike probleme, kao što su: masa nezadovoljnih veterana, visoka stopa nezaposlenosti, ogroman nacionalni dug, narastuća inflacija, privredni kolaps. Godina 1919. donela je mnogo pobuna i represalija nad pobunjenicima. Do uspeha fašizma 1922. godine došlo je manje zbog unutrašnje logike ili vrednosti, a više zbog vakuuma koji je nastao usled neuspeha drugih partija.

Čim je stigao u Taorminu, Lorens je upoznao mladog afričkog slikara Jana Jutu, koji će ilustrovati njegov sledeći putopis *More i Sardinija (Sea and Sardinia)*.

Taorminu je pisac video kao divan stari gradić, sa blagom klimom i pogledom na svetlucavo more. U svojoj kući, *Fontana Vecchia*, nazvanoj po staroj fontani u vrtu, uživao je u osećaju da je na samoj ivici, spreman da u bilo kom trenutku iskoči iz Evrope, preko mora, u severnu Afriku ili negde drugde, na kraj sveta. Sicilija jeste bila vrlo lepa i jasna, toliko slična fizičkoj lepoti Grka i sposobna da se čoveku uvuče duboko u krv; međutim, Lorens je uskoro postao i kritičan, a ne samo pun entuzijazma prema ovom ostrvu. Osećao je razliku između uzbuđujućeg pejzaža i depresivnog seljačkog života.

Posle osamnaest meseci provedenih u Taormini, bio je obuzet stalnim nezadovoljstvom i nemiro. Predratna idila nepovratno je izgubljena. Nije dolazilo mnogo stranaca, širio se strah od štrajkova i sudara na železnici. Cene su porasle i izjednačavale se sa cenama u Engleskoj, a italijanska neefikasnost je često izazivala gorčinu kod Lorensa. Počeo je da ne veruje Italijanima i da misli kako su se promenili u

odnosu na one nekad. Fašisti su se pripremali za državni udar. Italija je poboljevala. Lorens, čiji je moto bio „Kada nisi siguran - pokreni se“¹²⁹, osećao je da mora da ode.

Februara 1922. godine, baš kada je želeo promenu, ponuđeno mu je gostoprimstvo u Novom Meksiku.

Lorens je, po mišljenju njegovog biografa, imao tri glavna razloga za putovanja: loše zdravlje, traganje za novim iskustvima i otkrivanje mesta koje će biti bolje nego bilo koje mesto koje je do tada znao. „Volim da isprobavam stvari i otkrivam kako ih mrzim“, objašnjavao je pisac svoj nagon za putovanjem.¹³⁰ Putopis *More i Sardinija*, koji je nastao u periodu odmah nakon Prvog svetskog rata u Italiji, potvrđuje da su Lorensova najgora putovanja izrodila najbolje štivo. Putopis je inspirisan moćnim porivom za putovanjem iskazanim već u početnoj rečenici, a u njemu pisac otkriva svoju psihologiju putovanja i portretiše putnika kao žrtvu.

2.4.1 MORE I SARDINIJA (1921)

D. H. Lorens je imao neobične i iracionalne motive za desetodnevno putovanje po Sardiniji u januaru 1921. godine. Uzeo je Odiseja kao model i poželeo da bude oslobođen i ljudske napetosti i bezumnosti koju nose mašine. Nadao se da će promene mesta odvesti do promene uma. Osećao je predratnu nostalgiju prema izgubljenoj prošlosti. Privukao ga je udaljeni kraj, uz to još i primitivno ostrvo, izolovano i podalje od modernih dostignuća, u koje je mogao da prodre uz fascinantno čin samootkrivanja. Sardinija, za koju je Lorens tvrdio da nema ni istoriju, ni datume, ni rasu, ništa da ponudi, ležala je izvan kruga civilizacije. Tamo je preovladavao zlokoban, čudan i raznolik duh mesta nasuprot sivilu mehaničke istosti modernog života.¹³¹

Želeo je da pobege i od iritirajućih Sicilijanaca. U *Moru i Sardiniji*, portretisao ih je kao besramno intimne, zalučene svojom nevaspitanom decom, sujetne, neznalice, indiskretne, nemarne, aljkave, neuviđavne, lakome, previše radoznale. Sardinjani su im bili kontrast - prijatnog i prirodnog duha, bez ograničenja i predrasuda. Usamljeni i nezavisni muškarci nisu idealizovali svoje žene, bili su kurtoazni i gostoprmljivi.

¹²⁹ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 103, “When in doubt, move“.

¹³⁰ *Ibid.*, 104, “I love trying things and discovering how I hate them.”

¹³¹ *Ibid.*, 250.

Lorens se pozitivno izrazio o ljudima, ali, pošto je imao pogrešne informacije o uslovima života na ostrvu, ostao je razočaran kada tamošnja surova stvarnost nije uspela da se uskladi sa njegovim očekivanjima.

Lorens i Frida su 3. januara 1921. prešli iz hladne Sicilije na još hladniju Sardiniju. Ustali su u zoru i krenuli na dugo putovanje vozom do Palerma, a zatim otplovili za Kaljari na jugu Sardinije i putovali vozom i autobusom na sever ostrva kroz siromašne, planinske predele, sve do Teranove na severnoj obali. Od Sardinije su u povratku plovili do mesta Čivitavekija (Civitavecchia), blizu Rima, i priču o Sardiniji zaokružili putovanjem vozom ka jugu, do Taormine iz koje su i krenuli.

Samo je moćan poriv za putovanjem, za odlaskom bilo kuda, omogućio Lorensu da izdrži razne tegobe na Sardiniji. Za razliku od većine autora koji su se ranije oprobali u pisanju putopisa, a koji su glorifikovali svoja iskustva, on je iskreno pisao o neprijatnostima kroz koje je prošao. Njegov način putovanja bio je određen time što nije mogao sebi da priušti luksuz, pa je morao da prihvati loš prevoz i neadekvatan smeštaj.

Putopis počinje Lorensovom zapitanošću nad tim snažnim porivom za putovanjem.

Dođe čoveku da neodložno otputuje. I, štaviše, da otputuje u određenom pravcu. Dakle, dvostruka potreba: da krene na put, i da zna kuda. Zbog čega čovek ne može da se skrasi?¹³²

Lorens ovim potvrđuje da nije bitno samo da se ode ili pobegne od nečega, već je važno i da se ima određeni cilj, ka čemu da se ide. Taj *homo viator* može da bude besciljna lutalica, ali većina ljudi i u besciljnom tumananju ipak voli da ima nekakva određenja. Lorens je već imao svoj uspostavljen model putovanja. Odlazio bi iz mesta u kojem boravi kada bi ono počelo da ga iritira, ali nije odlazio tek tako, ne znajući u kom pravcu će ići. Ma koliko bio razdražljiv ili plahovit, ne može se reći da nije znao kuda želi da ide.

U putopisu *More i Sardinija* Lorens je sebe portretisao upravo kao kritičnog, nestrpljivog i razdražljivog, a Fridu kao „pčelu maticu“ koja je izmeštena iz svoje košnice. Nalazio je zamerke mestima kroz koja su prolazili, bio besan zbog uslova putovanja i smeštaja, zbog parazita i trgovaca koji su opsedali turiste, zbog mnogo čega.

¹³² D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 161.

Često je osećao i hladnoću i glad, a burno reagovao na optužbe da su Englezi lakomi izrabljivači.

Na Siciliji i sunčanom Jonskom moru Lorensovima je bilo veoma prijatno. Etna, ta „zla veštica“ koju su Grci nazivali Stubom nebeskim, dominirala je ostrvom. Prema njoj je čovek morao da oseti strahopoštovanje. Bila je „tako blizu, a ipak nikad s nama“.¹³³ Koliko god slikari pokušavali da je naslikaju ili fotografi da je fotografišu, napori su im ostajali uzaludni, jer nikad ne mogu i Etna i podnožje da se gledaju istovremeno. Etna je, kaže Lorens, mnoge nagnala u beg, od Grka, Rimljana, Normana, Arapa, Španaca, Francuza, Italijana, sve do Engleza. Nadahnjivala je osvajače i lomila im duh.

Dvoumeći se da li da pođe u Španiju ili na Sardiniju, Lorens se odlučio za ovo drugo.

Sardinija, to jest nedodija. Sardinija, bez istorije, bez porekla, bez naroda, bez ičega. Neka bude Sardinija. Kažu da ni Rimljani, ni Feničani, ni Grci, ni Arapi nikad nisu osvojili Sardiniju. Ona je van domašaja civilizacije. Kao zemlja Baska. Nema sumnje, danas je italijanska, s njenom železnicom i autobusima. Međutim, i dalje postoji ona neosvojena Sardinija. Praćaka se u mreži ove evropske civilizacije, ali još nije naseljena. A mreža stari i raspada se. Mnoge su se ribe izmigoljile iz mreže stare evropske civilizacije. Poput velikog kita - Rusije. Pa, verovatno, čak i Sardinije. Onda, Sardinija. Neka bude Sardinija.¹³⁴

Andiamo! - Idemo!, otima se iz Lorensovog pera kao znak velike i blistave nepromišljenosti muške duše dok ulazi u ulogu umetničkog putnika i putujućeg umetnika¹³⁵. Samo poći što pre, što dalje i od lepote Sicilije, ogromnih zvezda koje se ogledaju u moru, propupelog badema, mimoza, jasmína i pomorandžinog drveća načičkanog crvenim voćem, ali i Sicilijanaca, koji su počeli da ga izluđuju svojim karakterom. Lorensova kontradiktorna osećanja prema Sicilijancima tako drugačijim od severnih naroda ogledaju se u priznanju: „Ali dozvolite mi da, usput, priznam da uopšte nisam siguran da li ove demone ne volim više od naše svete čovečnosti.“¹³⁶

Brod iz Palerma za Sardiniju plovio je otprilike svake druge nedelje, a Lorens i Frida su do ovog mesta putovali preko Mesine. U ranu i hladnu januarsku zoru krenuli

¹³³ *Ibid.*, 161.

¹³⁴ *Ibid.*, 163.

¹³⁵ Philip Dodds, *The Art of Travel: Essays on Travel Writing* (London: Frank Cass and Company Limited, 1982), 100, "artistic traveller and travelling artist".

¹³⁶ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 163.

su na voz sa malom torbom koju su nazvali „kuhinjica“. U njoj su se nalazili špiritus i lampa, mali tiganj, dve kašike, dve viljuške, dva aluminijska tanjira, so, šećer, čaj, termos-boca, sendviči, četiri jabuke i mala konzerva putera.

Na stanici se Lorens zanimao posmatranjem ljudi kao niza karikatura i njihovog ponašanja. Uglavnom su to bili mlađi ljudi iz niže srednje klase koji su vozom odlazili u Mesinu na posao. „Svi do jednog misle da su lepi kao Adonis i 'privlačni' kao Don Žuan.“¹³⁷ Pisac je zabeležio da je srednja klasa gojaznija i veselija od radničke, da se i oni golobradi i oni stameniji grle bez poljubaca i unose jedni drugima u lice dok navalentno iskazuju pažnju i nežnost kakvu nigde nije video. Tu strasnu i zbunjujuću naklonost živahnih i često gojaznih Sicilijanaca prema gotovo svakome povezo je sa blizinom vulkana. Čak mu je i limunovo drveće u gustoj limunovoj šumici ličilo na Italijane, jer je izgledalo kao da je i ono najsrećnije kad se međusobno dodiruje.

Putujući do Mesine, Lorens posmatra visove od kojih je Sicilija sazdana i drevne predele koji kao da pamte „prohujalo vreme, surovije reke i bujnije zelenilo“¹³⁸. Pored potočića kleče žene koje u njemu peru rublje, ali su široka rečna korita prilično opustela, bez vode. Kako Lorens vrlo često povezuje prirodu i ljude, na ovom mestu stare predele upoređuje sa starim ljudima. „A kod starih predela, kao kod starih ljudi, tkivo nestaje, i kosti dolaze do izražaja.“¹³⁹

Dok posmatra planinu Aspromonte gde se 1862. godine odigrala čuvena bitka u kojoj je ranjen Garibaldi, razmišlja o demokratiji o kojoj je i ranije imao loše mišljenje. Po njegovom shvatanju, Garibaldi je želeo u isto vreme da bude i heroj i diktator, a ne može se biti i ponizan i diktator istovremeno. Ovom heroju je nedostajao ponos, smatra Lorens, i upoređuje Garibaldijevo doba sa svojim, u kojem se više vole vladari ustavne monarhije, koji nemaju ponosa i koji su plaćene slugе. Takav poredak ironično naziva demokratijom koja se divi samo svojim slugama.

Mesina ga je dočekala jeziva, još uvek u ranama od razornog zemljotresa 1908. godine. Stanovnici ovog grada su i te 1921. godine delovali kao da su u gotovo istom šoku. „Oduvek sam zazirao da se približim tom strašnom mestu, ipak zatekao sam ljude

¹³⁷ *Ibid.*, 167.

¹³⁸ *Ibid.*, 169.

¹³⁹ *Ibid.*, 169.

ljubazne, gotovo grozničavo ljubazne, kao da su spoznali užasnu potrebu za ljubaznošću.“¹⁴⁰

Palermo, prestonica Sicilije, bio je vetrovit i samotan. U jednoj od dve velike ulice koje se seku pod pravim uglom nalazilo se dosta radnji sa muškom garderobom, pa je Lorens uvideo da i muškarci obraćaju pažnju na svoje odevanje skoro koliko i žene. Gradom su prolazile gomile šetača i kočija, a pisac je pobesneo zato što Frida zagleda „svaki dronjak i kopču“. Nerviralo ga je čak i to što je njegov ruksak privlačio veliku pažnju. Za čitaoce možda komično, ali za njega sigurno ne, konstatuje - da je ruksak bio „krcat bronzanim guskama koje gaču, ne bi privlačio više pažnje“.¹⁴¹ Meštani su ih pratili ulicom, zapitkujući štošta na slabom engleskom i to sa podrugljivom drskošću. Lorens pominje i Fridinu reakciju koja kaže da su Englezi budale zato što trpe taj italijanski bezobrazluk i saletanje po ulici.

U luci Panormus (starogrčko ime Palerma, „luka povoljna po svakom vremenu“) ukrkali su se na brod sa „gomilom besposlene posade“, koja kao da je bila bez kontrole. Lorensu su ličili na crnu grupu klipana zbog crnih platnenih kaputića koje su nosili kao uniformu. „Samo debeli mašinista u sivom lanu izgleda čisto i pouzdano kao i njegova mašina. Čudno je kako upravljanje mašinom čoveku uliva ponos i samopoštovanje.“¹⁴² Telegrafista se takođe osećao važnim u svojoj zaokupljenosti komunikacijom sa drugim mestima. Gde god i kad god je osetio priliku, Lorens je prosipao svoj jed zbog narastuće uloge mašina. „Dajte čoveku da upravlja nekom mašinom, i istog časa razviće se njegovo važno držanje i više-nego-ljudski ponos.“¹⁴³

Na razmišljanje o mašinama i starom načinu obrade podstiče ga i pogled na palubu čija je drvenarija izbledela i oljuštena. Napravljena je od stare hrastovine, koja je već natopljena morem. Brižljivo i fino obrađeno hrastovo drvo iz pisca izvlači notu nostalgije u rečima „zakleo bih se da je raslo u Engleskoj“¹⁴⁴. Brod je bio već šezdesetogodišnjak, a svaki komadić hrastovine je ostao i dalje zdrav i lep. Lorens se divio moćnoj i temeljnoj konstrukciji broda gde je sve bilo pažljivo sastavljeno spojevima i drvenim klinovima, daleko lepšim i življim od čeličnih elemenata. Samo putovanje brodom davalo mu je neviđeni osećaj slobode.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 170.

¹⁴¹ *Ibid.*, 181.

¹⁴² *Ibid.*, 193.

¹⁴³ *Ibid.*, 196.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 189.

Istini za volju, u dugom, sporom propinjanju broda i njegovom dugom, sporom proklizavanju napred ima nečeg zbog čega moje srce lupa od radosti. A to je sloboda kretanja. Osetiti kako se brod izdiže, a potom sporo proklizava napred, uz zvuk razbijanja vode...To sporo, treperavo, ritmičko uzdizanje i propadanje broda, uz vodu koja frkće kao da izlazi iz njegovih nozdrva, o bože - kakva radost za neobuzdanu, skrovitu dušu. Čovek je, najzad, slobodan i poskakuje u tom sporom uzmicanju elemenata, bežeći dalje. O, bože, osloboditi se okova života - užasa ljudske napetosti, apsolutnog ludila automatskog življenja. Patnje koju za mene, uistinu, predstavlja voz. I beskrajne agonije življenja među napetim, otpornim svetom na kopnu. [...] Ah, bože, slobode, slobode, iskonske slobode. U duši, pozeleo sam da se putovanje rastegne u večnost, da more nema kraja, da plutam u ovom drhtavom, treperavom, pa ipak dugom i burnom ritmu dokle god vreme traje: prostoru nikad kraja, i bez povratka, čak bez osvrtnja.¹⁴⁵

Lorens i Frida su dobili veoma skućenu kabinu, koja je samo mogla da pojača njihov osećaj da su poprilično siromašni. Ni hrana im nije odgovarala. Kada im mlada putnica iz Kaljarija udeljuje kompliment da su *una bella copia* (lep par), Lorens kaže da oni u tom trenutku nisu osećali ni da su lepi, ni da su par, već samo da su pozeleneli od loše hrane.

Kao i većina obrazovanih putopisaca, Lorens u svojim zapisima pokazuje ne samo veliku informisanost, već i zavidno poznavanje istorije i mitologije. Tako čitaoca obaveštava da su se na ostrvu Levanco (Levanzo) kod Trapanija zaustavljali krstaši na putu za Istok. Dok brod prilazi luci Trapani, na zapadu Sicilije, Lorens ostaje bez daha, dirnut prizorom planine Eriks (Eriče), koju naziva Etnom zapadne strane. Čak se pita da li čovek može da bude dirnut i onim što ovlaš napabirči iz knjiga. Nešto potpuno neobjašnjivo oseća na sam pomen ove planine, zagledane u zapad i u afrički suton.

Lorens i Frida su napustili brod na kratko u nadi da će kupiti nešto kolača. Zakoračili su alejom koja sa mora uopšte ne izgleda tako turobno kakva je kad joj se čovek približi. Opet pisac suprotstavlja lepotu prirode i loše strane onoga što je čovek napravio. Plemenita stabla, ljupka sunčeva svetlost, ostrva koja čarobno svetlucaju ili večno sunce u zenitu stoje naspram grbavog i nedovršenog drumu, glavne ulice mračne i memljive poput slivnika. Sama aleja kojom prolaze je i okupana suncem i zagušena smećem. Uz notu ironije i jetkog humora pisac dodaje da „nekoliko šugavih besposličara neutešno stoji okolo, po južnjačkom običaju, kao da ih je tu izbacila

¹⁴⁵ *Ibid.*, 188.

poslednja poplava, pa sad čekaju sledeću da ih odbaci još dalje¹⁴⁶. Stekao je utisak da u gradu živi mnogo uspešnih stanovnika, ali i dosta socijalista, pošto su zidovi naškrabani parolama „W LENIN“ i „ABASSO LA BORGHESIA“ (Živeo Lenjin i Dole buržoazija!). Objašnjava da udvojeno V ispred Lenjinovog imena nikako nije prvo slovo njegovog imena, već da stoji umesto reči EVVIVA. Prolazeći u Trapaniju pored „hrpa i zanjihanih niski spljoštenih mačaka i zečeva“, činilo mu se da ovo mesto

...nudi samo dve vrste robe: osušene zečje i mačje kože i velike, grozne, moderne svilene prekrivače za krevete, s velikim cvetovima i po nečuvenoj ceni. Izgleda da u Trapaniju ne računaju ni u čemu drugom osim u hiljadama lira.¹⁴⁷

Lorensu je bilo dozlogrdilo da stalno sluša o lirama. „Danas čovek ne može da čuje ni deset italijanskih reči a da mu dve hiljade ili dva miliona ili deset ili dvadeset ili dve lire ne zazuje oko ušiju kao dosadni komarci.“¹⁴⁸ Kao da je, po njegovom mišljenju, negde nestala romantična i poetična Italija čempresa i pomorandži, a da su u mučnoj posleratnoj atmosferi Mikelandelo ili Botičeli mogli samo da se naziru kroz taj odvratani papirni novac.

Trapaniju su, piše D. H. Lorens, pravo bogatstvo donosile i velike solane na putu ka Marsali. Između njih se pružala čitava vojska zdepastih vetrenjača koje „veselo predu“ i zbog kojih bi, po rečima Lorensa, i Don Kihot izgubio glavu.

Lorens i Frida su u povratku na brod usidren malo dalje od obale pronašli nekog čamdžiju koji bi ih prebacio dotle. Nezadovoljan napojnicom koju mu je pisac dao, čamdžija mu je tutnuo novac nazad i navukao na lice „socijalističko-radničko ogorčenje“. Čak je i promrmljao nešto na račun stranaca. Lorensu je zasmetala takva drskost, uskiptala mu je krv od insistiranja na tim radničkim pravima i raznoraznim sindikatima koji ih podržavaju. Zapisao je da koren takvog ponašanja i iščezavanja srdačnog i srećnog Italijana treba tražiti u greškama Engleza.

Mi smo balavili o plemenitosti dirinčenja, sve dok, na kraju, ti plemići, prirodno, nisu tražili da jedu kolače. I, štaviše, upustili smo se, politički, u tako uzvišeno galahadovsko traganje za svetom slobodom, i u tome bili uhvaćeni kako bestidno punimo džepove, tako da ne čudi što nas naivni i idealistički jug tako žestoko odbija.¹⁴⁹

¹⁴⁶ *Ibid.*, 200.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 201.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 191.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 202.

Jedan Sicilijanac, stolar po zanimanju, „pojasnio“ je Lorensu odnos između Engleske i Italije. Rekao je da Engleska ima uglja i po veoma visokoj ceni ga prodaje Italiji i dodao da Italija jeste pobedila u ratu, ali čak ni taj ugalj više ne može sebi da priušti. Jedino su Engleska i Amerika držale svoj novac na ceni. Navalili su u Italiju sa svojim valutama i kupovali budzašto sve što im se prohtelo. „Dok smo mi jadni Italijani - upropašćeni - potpuno upropašćeni. Saveznici, itd., itd.“¹⁵⁰ Lorens je već bio navikao na ovakav „pakostan“ stav Italijana. Ponekad je sebe stavljao u ulogu branioca Engleske, ali kada bi se osetio lično pogođenim, branio je sebe kao pojedinca kojeg ne treba uklapati u lošu sliku naroda iz kojeg potiče. „Kao da sam bio toponim na karti, ili neka roba sa žigom. Uopšte nije video ono što stvarno jesam!“¹⁵¹ Uveravao je sagovornika da sâm plaća sve što mu u Italiji zatreba i da on nije Engleska. „Nisam ni Britansko ostrvlje koje hoda.“¹⁵² Lorens zaključuje da u Italiji Englezu spasa nema.

Ako ste Englez - postajete *l'Inghilterra, il carbone i il cambio*: i prema vama se odnose kao prema Engleskoj, uglju i kursu novca. Više je nego beskorisno pokušati da se čovečno odnosite prema tome. Vi ste slika i prilika državnog zelenaštva, ugljenog đavola i lopova iz menjačnice. U očima Italijana, naročito proletera, svaki Englez iščezava u ovoj trostrukoj apstrakciji. Pokušajte, ako možete, da ih učinite čovečnim, pokušajte da im predočite da ste samo pojedinac. Najzad, ja sam ništa drugo nego običan čovek koji svih ovih godina usamljen skita [...] Nemci su nekad bili ozloglašeni zbog nečovečnih teorijskih uopštavanja o živim bićima. Ali danas ih Italijani nadmašuju. Ja sam hodajuća statistička rubrika koja teško oštećuje Italiju.¹⁵³

Putovanje do Kaljarija je trebalo da traje oko 30 sati.

Čudesna je bila Lorensova zora nasred mora i onaj osećaj slobode zbog plovidbe.

Kako sam srećan što sam na brodu! Kakav zlatan čas za čovekovu dušu! Ah, kad bi čovek mogao večno da plovi, na malom, tihom, pustom brodu, od ove do one zemlje, od ovog do onog ostrva, da švrlja predelima ovog lepog sveta, da večno luta predelima ovog lepog sveta. Slatko bi bilo ponekad izaći na neprozirno kopno, prionuti za čvrsto tlo, poništiti treperenje sopstvenog uzmicanja od inercije naše *terra firma*! Ali život bi trebalo da se sastoji od tog uzmicanja, od tog podrhtavanja predela. Ah, podrhtavanje beskrajnih predela, dok se čovek kreće uzmičući! [...] Ne biti više ni trenutak prikovan za zemlju. [...] Nego putovati.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 212.

¹⁵¹ *Ibid.*, 336.

¹⁵² *Ibid.*, 212.

¹⁵³ *Ibid.*, 212.

Pronaći tri otpadnika, tri muževne duše, tri skitnice, i skitati s njima po nemirnim predelima do kraja života! Zašto se ukotviti? Nema gde da se baci kotva. Zemlja se više ne odaziva duši. Postala je nepokretna. Dajte mi brodicu, milostive bogove i tri druga, tri otpadnika od ovog sveta. Čujte me! I dopustite mi da lutam besciljno po ovom živopisnom, dalekom svetu, svetu bez ljudi, u kojem se daljine radosno njišu.¹⁵⁴

Lorens kontrastira jonsku zoru sa istočne strane Sicilije kad svitanje uvek izgleda nadohvat ruke, tako blisko i puno radosti koja nosi „nagoveštaj otvaranja cveta“ sa sutonom na zapadnoj strani ostrva, koji izgleda veličanstveniji, ali i tragičniji, jer sipa po moru nešto afričko i poluzlokobno.

Za dva putnika na brodu pisac kaže da mora da nisu pravi Italijani, jer su previše snažni i muževni. Ispostavlja se da su Sardinjani iz Kaljarija. Lorens već počinje da prepoznaje stanovnike tog ostrva kao zdepaste, sa jasnim držanjem i trunčicom ponosa u zagasitim očima.

Kao što mu Sardinjani ne liče na ostale Italijane, tako Lorensu ni grad Kaljari (Cagliari) na Sardiniji ne liči na druge italijanske gradove. Više ga podseća na Španiju, ili Jerusalim. Minijaturan je, privlačan, kao isklesan u steni, ponosit, strm, pust, ogoljen, a ipak nalik dragom kamenu ili rozeti od ćilibara, „dalek kao da pripada prošlosti, kao grad iz kaluđerskih, ukrašenih molitvenika“¹⁵⁵. Podseća ga i na Maltu, koja nema ni svoju sudbinu, koja je izvan i vremena i istorije. „Podseća na viziju, na uspomenu, na nešto iščezlo.“¹⁵⁶ Lorens je smatrao da je sreća koračati tim gradom, ručati tamo i osmehivati se u njemu. Ljudi su bili privrženi XVIII veku, koji im je možda bio poslednja blistava stvarnost.

Na pristaništu su uglavnom stajali muškarci, ali nekako povučeni u sebe.

Nisu kao oni koji u ova posleratna vremena parazitiraju na turistima, koji kreću u napad sa zastrašujuće hladnokrvnom osvetoljubivošću istog trenutka kada čovek izviri iz bilo kakvog prevoznog sredstva. A neki od ovih ljudi izgledaju zaista siromašno. Više nema siromašnih Italijana: bar ne besposličara.¹⁵⁷

Lorensovi su u Kaljari stigli na Bogojavljenje (Epifanija), ali u gradu nije bilo svečarske grčko-italijanske atmosfere kao na Siciliji. U hotelu koji je mogao da im ponudi samo jednokrevetne sobe, uspeli su nekako da obezbede jednu bolju spavaću

¹⁵⁴ *Ibid.*, 208-9.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 215.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 216.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 217.

sobu za dvoje. „A ljudi su izgledali srdačno i dobroćudno, kao prava ljudska bića. Čovek se navikne na neljudske, drevne sicilijanske duše, ugladene i potpuno bezosećajne.“¹⁵⁸ Već po količini negativnosti koju Lorens ispoljava prema Sicilijancima, bolji poznavalac njegovog dela može da predoseti da se pisac neće dugo zadržati na Siciliji po povratku u Taorminu. Očigledno mu je bilo vreme da promeni mesto boravka.

U Kaljariju je duvao jezivi severac, što je dodatno uticalo na hladan izgled grada. Italijan nikad neće reći da je hladno, zapisuje Lorens, već samo da je sveže (*fresco*). Ipak, Lorens pretpostavlja da leti ovaj grad cvrči od vrućine. Posmatrajući kopno i more na špicu zaliva, Lorens zapisuje da pejzaž izgleda tako kao da se svet baš tu završava.

Putnik sa sobom u neko mesto donosi svoja očekivanja i predrasude, ali se njegovo viđenje i obnavlja i dopunjava novim prizorima.¹⁵⁹ Kada Lorensa, dok posmatra Kaljari, sve podseti na Maltu, koja, izgubljena između Evrope i Afrike, ne pristaje ni uz jednu ni uz drugu, misli mu skrenu ka duhu mesta i manama mehaničkog doba.

Duh mesta je neobična stvar. Naše mehaničko doba pokušava da ga nadjača. Ali ne uspeva. Na kraju, neobičan, zlokoban duh mesta, tako različit i neprijateljski u različitim mestima, zdrobiće naše mehaničko ja u paramparčad, i sve što smatramo zbiljom eksplodiraće uz prasak, i mi ćemo ostati zblanuti.¹⁶⁰

Deca u Kaljariju su za Lorensa bila neobična. Siromašni su bili bosonogi i nestašni mangupčići, a imućnija deca elegantna i prefinjena. Lorens je bio iznenađen time koliko se polaže na pomodarstvo dece. Pitao se ko bi očekivao da na ovom ostrvu deca u pomodnoj odeći toliko samouvereno šetaju sa roditeljima, i to naglašenije nego u Kensingtonskim vrtovima.

Ni on ni Frida nisu voleli maškare, a počinjao je karneval. Velika ulica pored mora, *Via Roma*, bila je u vreme maškara zakrčena bujicom ljudi svih fela. U kafeu u kojem su pronašli slobodno mesto za stolovima su sedeli uglavnom samo muškarci,

¹⁵⁸ *Ibid.*, 218.

¹⁵⁹ Jack F. Stewart, "Metaphor and Metonymy, Color and Space, in Lawrence's Sea and Sardinia", in *Twentieth Century Literature*, Vol. 41, No. 2 (Summer, 1995), 209.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 219.

opušteni i spokojni. „Bilo je neke prijatne, prirodne krepkosti duha, i nečeg od feudalne ležernosti i neusiljenosti.“¹⁶¹

Lorens opisuje nošnju starijeg, dostojanstvenog i zgodnog seljaka. Nosi belu košulju, pripijen kratak crni prsluk od debelog sukna i kratak crni kilt. Ispod čakšira su crne gamašne, a na glavi mu je crna dugačka, čarapasta kapa, koja visi pozadi. Lorens kaže da ga progoni neugodan osećaj da je u krvnom srodstvu sa ovom nošnjom. Istu nelagodu je osećao kada se našao pred planinom Eriks, ali sada ne oseća strahopoštovanje, već zna da tu nošnju poznaje od ranije.

Kako je muževnost lepa samo ako nađe pravi izraz. I koliko je krajnje smešna u modernoj odeći.[...] Čovek s užasavanjem shvata da je u Evropi soj muškaraca gotovo izumro. Samo hristoliki junaci i ženoljubivi Don Žuani, i fanatični polutani jednakosti. Stari, izdržljivi, nesavladivi muškarac iščezao je. Njegova vatrena jedinstvenost je zgasla. Nije ostalo ništa osim čopora proletarijata i čopora onih polutana, i čežnjive, otrovne, samopožrtvovane kultivisane duše. Zaista odvratno.¹⁶²

Opisuje i nošnje seljanki, koje se kao ptice razmeću svojim bojama. Po njegovom mišljenju, najprivlačnija odeća za žene je „...pripijeni prsluk i nabrana suknja, široka i treperava u pokretu. Ima šarm koji modernoj eleganciji u potpunosti nedostaje - onu razigranost ptice u pokretu“¹⁶³. Bogati su Lorensovi opisi nošnji iz raznih krajeva Sardinije, prepuni boja, nabora, načina kopčanja, detalja. Može se sa sigurnošću tvrditi da bi etnolozi pružili obilje korisnih podataka.

Seoske devojke i žene Lorens opisuje kao živahne, prkosne, odsečne, pravih leđa i odlučnih, lepo izvijenih obrva, stalno na oprezu, „bez istočnjačkog ulagivanja“. „Nežnost, hvala bogu, ne izgleda da je na ceni na Sardiniji. Italija je tako nežna - poput kuvanih makarona - metri i metri najtananije nežnosti obmotani su oko svega“.¹⁶⁴ Na Sardiniji nema idealizovanja žene. Nema neizbežnih pohotnih pogleda muškaraca koji ženama govori „vama na usluzi“, već pogled seljaka ženama upućuje reči „snađi se sama, draga moja“. Lorens deluje kao zagovornik muževnosti kojoj žena neće previše udovoljavati, a što će dovesti do „starog, dobrog džapanja među polovima“¹⁶⁵. Sardinijanin želi mladu svojeglavu gospođicu, a ne neku Karmen plemenitog kova, koja

¹⁶¹ *Ibid.*, 225.

¹⁶² *Ibid.*, 226.

¹⁶³ *Ibid.*, 231.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 231.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 231.

je samo pusta obmana. Izazivački rascep između polova dovodi do pomalo divljeg susreta dva bića koja krase prkos i ponos. „Dajte mi tu staru, gorku ljubav. Muka mi je od osećajnosti i plemenitosti, makaronske ljigavo-balave papazjanije savremenog obožavanja.“¹⁶⁶ On ne voli sentimentalnost Italijana, naziva je gnusnom.

Lorens upoređuje oči ljudi sa Sicilije i iz Kaljarija. Na Siciliji ima opčinjavajućih crnih očiju stare Grčke, krupnih, sa dugačkim trepavicama koje isijavaju drskost. Međutim, u Kaljariju čovek zapaža baršunaste i blage oči, „iz kojih ne proviruje đavolak“. Kao dobar poznavalac slikarstva, Lorens navodi umetnike kao što su Velaskez ili Goja, čije slike ponekad nagoveštavaju takve crne oči bez sjaja, kakve nije video severno od Kaljarija, a koje idu uz lepu, kovrdžavu kosu.

Lorensovi su posetili pijacu na kojoj se prodaju meso, živina i hleb. Svakog meseca su cene svih proizvoda skakale. Pisac pruža izuzetan i detaljan opis proizvoda izloženih na pijaci, pun boja prijatnih oku, ali i očaravajućih ukusa i mirisa. Kada takvom opisu dodamo Lorensove opise narodne nošnje, pejzaža ili mediteranske flore dolazimo do dokaza da je valjan putopis delotvoran ako utiče na više čula čitaoca. Preduslov za to je da putopisac Lorensovog kova bude hipersenzitivan, darovit da opazi pojedinosti na koje običan putnik ne bi ni odreagovao.

Iz Kaljarija su Lorens i njegova „pčela matica“ krenuli ka Mandasu, vozom koji je stigao tačno u sekundu, što je delovalo kao čudo nad čudima. Putovali su u vagonu treće klase, u kojem nije bilo kupea. Lorensu je odgovaralo to što svako može svakog da vidi. Unutra je bilo prostrano, sa dosta vazduha, putnici su bili dobro raspoloženi, pa je izgledalo kao da se nalaze u nekoj veseloj krčmi. Prolazili su pored sela koja su zbog svoje boje ilovače Lorensu delovala čudno i podsećala ga na lisičje jazbine ili kolonije kojota. Velika prostranstva su bila obrasla šipražjem i tek ponegde je mogao da uoči neko grlo stoke ili oranice pod kukuruzima. Takav predeo ga je u mislima vraćao u Kornvol u kojem je živeo 1916. i 1917. godine i budio nostalgiju za keltskim predelima.

Magija Sardinije, koja je nekada bila velika žitnica, ležala je u prizoru usamljenog seljaka koji u crno-belom nošnji obrađuje zemlju. Seljaci skoro da više nisu ni nosili takve nošnje, već su se oblačili u sivozelene vojničke uniforme zaostale iz rata, koje su ih obeležavale poniženjem i sramom. Tim izvrsnim i omraženim materijalom zaogrtali su se, po rečima Lorensa, i deca, očevi, i majke. „To je simbol opšte sive

¹⁶⁶ *Ibid.*, 232.

izmaglice koja obuzima ljude, utuljuje sav sjaj jedinke, zaklanja svaku rasmusnu osobenost. O, demokratijo! O, kaki demokratijo!“¹⁶⁷

Posmatrajući seljaka kako na strmim obroncima ore sa dva mala vola, stvorio je u mislima sliku na kojoj ti volovi vise na vrletnom obronku. „Engleskom rataru bi od ovog prizora ispale oči iz glave.“¹⁶⁸

Sardinija je nekada bila „mala, brdovita Argentina usred Sredozemlja“ zato što su se na ovom ostrvu uzgajala goveda. Ali, rat je, kako piše Lorens, usled bezumnog rasipništva gospodara rata, satro i ova krda. On ne krivi samo rat za iscrpljivanje sveta, već i zagovornike rata u pojedinačnim zemljama. „Nije Nemačka uništila Italiju - Italiju je uništila Italija.“¹⁶⁹

Pejzaž Sardinije, ne-engleski i ne-evropski, činio se D. H. Lorensu sasvim drugačiji i od pejzaža Italije, koji odiše romantikom i gde i akvadukti, i ruševine starih zdanja, i vodopadi deluju u isto vreme i čudesno i prisno. Na Sardiniji ništa nije bilo dovršeno, ni konačno, a nije bilo ni nabacanosti zbrda-zdola. Prostranost, prijatnost i slobodu pisac navodi kao odlike krajolika Sardinije. To je ono za čim Lorens, zapravo, neprestano traga u svom životu - nesputanost i duha i prostora, ali i ono što oseća dok plovi morem, koje u svom putopisu koristi da bi preneo osećaj pokreta i liminalnosti. „Prostora - dajte mi prostora - dajte mi prostora za moj duh: a vi zadržite sve strmoglave vrleti iz romana.“¹⁷⁰

Na svakoj stanici putnici su silazili iz voza da udahnu svež vazduh. Mandas je železnički čvor do kojeg je od pedeset milja udaljenog Kaljarija trebalo četiri sata vožnje. U staničnom restoranu u kojem se moglo dobiti prenoćište, domaćin je Lorensa i Fridu upitao da nisu socijalisti. Pomislio je da su boljševički agenti i bio spreman da ih prigrlji kao građane i drugove. Lorens se na to samo nasmešio smatrajući da ljude ne treba lišavati njihovih iluzija.

Uobičajena pitanja upućena Lorensu i na Sardiniji bila su odakle je, koja je svrha njegovog dolaska i slično. Odgovarao je da je na ovo ostrvo došao iz zadovoljstva i smeja se i na samu pomisao da ga sagovornik smatra putujućim šarlatanom ili trgovačkim putnikom. Čak se trudio da pruži odgovor koji bi bio zadovoljavajući za

¹⁶⁷ *Ibid.*, 237.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 254.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 227.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 238.

sagovornika, na primer, da je cilj njegove i Fridine posete Sardiniji da vide narodnu nošnju. Tek to je delovalo kao odgovor prepredenjaka.

Jedan stanični službenik je u razgovoru sa Lorensom ovako predstavio Mandas:

U Mandasu se ne radi ništa. U Mandasu, kad padne mrak, čovek ide na spavanje kao kokoška. U Mandasu, čovek ide drumom kao svinja bez cilja. U Mandasu, koza shvata više nego što shvataju stanovnici. U Mandasu nedostaje socijalizam...¹⁷¹

Lorens je donekle razumeo sardski, više nego sicilijanski - „razgovetan je, reči su jasne, a sicilijanski je sav slepljen, nikakvih tu reči nema“¹⁷². Kako skoro u svemu izdiže Sardiniju u odnosu na Siciliju, tako mu i sardski zvuči pristupačno, muževno i iskreno, a sicilijanski dvosmisleno, kao da govornik ne želi direktno da vam se obrati. U stvari, Sicilijanac i jeste antička duša, smatra Lorens, osetljiva i uzvišena, i njegov um ima više lica. Sardinjanin deluje kao da je veran jednom određenom mišljenju, pa makar to bila i prežvakana vera u socijalizam. Sicilijanac je previše drevan da bi ga zavaralo jedno mišljenje ili verovanje.

Na putu ka Sorgonu, posmatrajući gužvu na jednoj usputnoj stanici, pisac beleži da su Sardinjani lišeni verovanja da svako treba da bude dobar prema njima, a što je jedno od obeležja savremene epohe.

Oni ne očekuju da ljudi prema njima budu dobri: oni to ne žele. Podsećaju me na poludivlje pse koji će te voleti i slušati, ali te neće pustiti da ih takneš. Oni ne dozvoljavaju da im iko spusti ruku na glavu. I ne žele da se maze. Čovek može gotovo da čuje poludivlje režanje.¹⁷³

Sardinjani su okrenuti sami sebi, život im je centripetalan, ne seže ka drugima. „Čovek, prvi put, oseća zbilju srednjovekovnog života, omeđenog samim sobom i bez zanimanja za spoljašnji svet.“¹⁷⁴ Niti se oblače kao ostali svet, niti se pokoravaju zajedničkoj svesti. Lorens se s pravom pita da li takva Sardinija može da se odupre svetskoj jednakosti koja će se obrušiti na njih i odneti čak i njihove čarapaste kape.

Na ovom mestu pisac dozvoljava sebi vizionarska razmišljanja o tome da li će u svetu pobediti radnička internacionala ili centripetalno kretanje ka nacionalnoj izolaciji i izolovanim, prkosnim zajednicama.

¹⁷¹ *Ibid.*, 245.

¹⁷² *Ibid.*, 246.

¹⁷³ *Ibid.*, 256.

¹⁷⁴ *Ibid.*, 257.

Verovatno oboje. Pokret radničke internacionale naposljetku će prekinuti naš put ka kosmopolitizmu i sveopštem stapanju i, odjednom, uz tresak, svet će se vratiti dubokim podvajanjima. Došao je trenutak kada Amerika, taj ekstremni pobornik sveopšteg stapanja i jednakosti, reaguje ispoljavajući strahovitu egocentričnost, istinsku amerindijansku egocentričnost. Nema ni trunke sumnje, na rubu smo američkog carstva.¹⁷⁵

Lično mu je drago što je završena epoha ljubavi i jednakosti koju naziva homogenom i mrskom, što Rusija hrli natrag svojoj divljoj ruskosti, a Amerika se takođe okreće sebi. Lorens želi da se ljudi usprotive tome da budu nalik jedni drugima. „Nek pohita taj dan i nek nas izbavi proleterske homogenosti i sveopšte kaki jednoobraznosti.“¹⁷⁶ On voli neukrotive sardinjanske gorštace i njihove čarapaste kape, te nenadmašne kreste i ne želi im sudbinu zbrisanih obeležja.

Masiv Đenarđentu (Gennargentu), koji se proteže od sredine do jugoistoka ostrva Lorens upoređuje sa Etnom. Za razliku od Etne, koju naziva usamljenim i samosvesnim čudom Sicilije, Đenarđentu je, po njemu, daleko humaniji i pristupačniji, „dubokih nedara i masivnih udova“ kao, uostalom, i seljaci iz tog kraja. Stapanje ljudi i prirode i poprimanje međusobnih karakteristika Lorens često naglašava.

Sorgono je još iz voza delovao čarobno. Činilo mu se kao da su stigli u neki lep gradić na zapadu Engleske. Proplanci su bili puni hrastovih mladica, obronci pod hrastovim šumama, čuo se zuj strugare, a sam gradić se beleo svijen oko baroknog tornja crkve. Prvi utisak je vrlo brzo raspršen zbog slike koju je Lorens stekao o starosedeocima, prljavštini ili krčmaru koji ima drskosti da vara putnike time što nema šta da im ponudi. Od Sorgona je očekivao više i stoga je njegovo razočaranje bilo veće. „Blago onome ko ne očekuje ništa, jer se neće razočarati.“¹⁷⁷ Naime, šetajući izvan samog mesta, Lorens i Frida su shvatili da sporedne staze služe kao klozet. U selima tog kraja nije bilo nikakvog nužnika, pa su se i seljaci i seljanke olakšavali na tim stazama. Nazivajući ovo drevnim italijanskim običajem u kojem se ne polaže mnogo na privatnost, Lorens ironično zapisuje: „Kao najdruštveniji narod na svetu, oni čak žele da se olakšavaju u društvu.“¹⁷⁸

Lorens se raspitivao za autobuski prevoz od Sorgona i slučajno u krčmi u kojoj su boravili naleteo na vozača autobusa do Nuora (Nuoro). Opet su mu se mašine

¹⁷⁵ *Ibid.*, 258.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 258.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 266.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 263.

neizbežno uplele u misli, jer u putopisu piše da je tog mladića krasila „ona vrsta dostojanstva, zamišljena ozbiljnost i ponos čoveka koji upravlja mašinom: jedini bogoliki danas, oni koji povlače čelične poluge - bogovi iz mašina“¹⁷⁹. Ovaj trezveni mladić je tonom skepse i ironije, što Lorens vidi kao karakteristiku mladih širom sveta u to doba, govorio o neukosti Sardinjana kada su u pitanju štrajkovi i socijalizam. I on i njegovi prijatelji su bili kivni na vladu koja ne preduzima ništa da bi popravila puteve, na vlasnike zemlje koji drže kapital i čekaju da se oranice zaparlože da ne bi plaćali nadnice radnicima, ali i na seljake. Seljaci su, po njegovim rečima, mrzeli zemlju i učinili bi sve da je se ratosiljaju. Želeli su redovne plate i kraće radno vreme, otišli bi u Francusku da rade kao kopači ili u Rim za bedne pare, a tamo bi opsedali i biro rada, samo da ne obrađuju zemlju.

Radosno napuštajući Sorgono autobusom, Lorens zapisuje bar nešto što ovom gradiću ide u prilog. Naime, zaključuje da mora biti da je Sorgono čestito mesto, jer ljudi bez ikakve bojazni ostavljaju svoje ruksake okolo.

Italijani su, po rečima D.H. Lorensa, veoma vešti vozači. U njihovim rukama vozilo se ponaša „kao podatna, živa stvar, osećajna“¹⁸⁰. Čak i italijanski seljaci pokazuju strast prema drumovima. I sela koja se nalaze na uzvišenjima, kao gnezda, upinju se da do njih dođe široki drum, kojim bi seljani mogli da odjezde i umaknu. Lorensov utisak je bio da u Italiji putevi izgledaju prirodni, kao da su i kroz stene i po obroncima građeni bez napora. Stranac, kaže on, ne može da ne oseti strast Italijana prema drumovima i stalnoj vezi, što pokazuje da su pravi potomci Rimljana koji su ostali poznati po izgradnji puteva u svom carstvu.

Međutim, on predviđa da će za deset godina ovi drumovi postati ruine usled nebrige. Iskazuje ambivalentan stav prema ovome: s jedne strane, veliča umeće Italijana da premreže svoju vrletnu zemlju drumovima, a sa druge, zapisuje da se nada da će mašinska era kratko da cveta. Kao i uvek, iskazuje želju da povratak prirodi i starini nadjača mašine.

Lorens hvali i železničku prugu Italije i dodaje da bi Englezi bili van sebe da imaju prugu kakva je priobalna železnica Kalabrije.

Za njega odlazak u Italiju zapravo predstavlja prodiranje u tu staru zemlju očovečenu i uzduž i popreko.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 278.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 288.

Kad god se čovek zatekne u Italiji svestan je bilo sadašnjice, bilo srednjovekovnih uticaja, bilo dalekih, zagonetnih bogova najranije epohe Sredozemlja. Gde god da se zatekne, to mesto ima svoj svestan duh. Čovek je tu živeo i tu iznedrio svoju svest i, na neki način, dao svest mestu, podarivši mu sopstveni izraz i, uistinu, dovršio ga je.¹⁸¹

Prodiranjem kroz slojeve vremena u Italiji, čovek se, prema iskustvu Lorensa, vraća starini i pristupa najzanosnijem činu samootkrivanja koji zatreperi neobičnim i čudesnim akordima posle vekova zaborava.

Na putu do Nuora napravljena je pauza kod jedne usamljene, ali dupke pune crkvice na nekom uzvišenju. Sveštenikova beseda je potakla Lorensa da odreaguje na reč *cristiani* izgovorenu sa posebnim patosom. Naime, sveštenik je besedio da biti dobar hrišćanin ne znači samo - ne biti Turčin. I dalje se osećao jak kontrast između hrišćana i Turaka, koji su ostavili snažan beleg na Sredozemlju. Naglašeno izgovaranje reči *cristiani* i „glas jalovog propovedanja“ išli su na živce Lorensu, koji je inače otvoreno pokazivao svoja neslaganja sa hrišćanskim učenjem, te je zajedno sa Fridom žustro izašao iz crkve.

Dok se autobus sa uzvišenja spuštao prema dolini, Lorens je posmatrao seljaka koji sam obrađuje terasastu njivu. Na osnovu te slike napravio je poređenje između Sardinije i ostalog dela Italije. Na ovom ostrvu ljudi vole da se osame, zapisao je Lorens, što Sicilijanci ili ostali Italijani ne podnose, jer osećaju neophodnost da budu udvoje ili utroje. Kasnije će zapisati da na Sardiniji izvan grada nema ničega, ni jednog zamka - samo daleka i nedokučiva brda koja kao da stoje izvan života. Nasuprot Sardiniji, na Siciliji i u Italiji se zamkovi uzdižu na sve strane. Ponovo je u putopisu prisutno poređenje izdvojenosti i divlje crte jednog civilizacijom još nenarušenog ostrva u odnosu na živahnost, društvenost i čak napadnost u ophođenju i izrazu ostatka Italije.

Kivnost koju su Sardinjani osećali prema strancima mogla je, po mišljenju Lorensa, da se istopi kada se sa njima sklopi poznanstvo. Za ljude sa kojima je putovao imao je samo lepe reči kojima je opisao njihovu širokogrudost, prirodnu vaspitanost, suštinsku, nenameštenu, krajnje jednostavnu i muževnu ljubaznost. Nisu se pravili važni, niti su Fridu obasipali neprimerenom laskavošću. „Muškarci koji uspevaju da

¹⁸¹ *Ibid.*, 289.

prema ženi budu ljubazni i jednostavni, bez želje da se razmeću i ostavljaju utisak, oni su i dalje muškarci.“¹⁸²

U Nuoru, po pisanju Lorensa, nije imalo šta da se vidi. Epoha izloga ih još nije bila dotakla, pa je u radnje moralo da se uđe kao u mračne pećine da bi se video kvalitet robe. U izlogu krojačke radionice sedele su žene koje su šile i očiju punih nestašluka gledale kroz prozor. „Srećan je grad koji nema šta da pokaže. Koliko egzibicija i prenemaganja manje! Život je tad život, ne muzejsko mrtvilo.“¹⁸³ Lorens izjavljuje da mu je dojadilo da „blene“ u Perudinove (Perugino), Karpačove (Carpaccio) ili Botičelijeve (Botticelli) slike. Jedino nije sit običnih, malih ljudi.

Ne bi me bilo briga sve i da se pojavi Atila i raznese u paramparčad svu umetnost Evrope... Užasi varvarstva nisu tako strašni, zaista sam uveren, kao užasi gušenja prohujalom kulturom.¹⁸⁴

Jasno je da Siniskola (Siniscola), opisana kao „teskobna, primitivna, kamena naseobina, na suncu vrela, u senci hladna“¹⁸⁵, nije ostavila lep utisak na pisca. Uskoro će se Lorens i Frida ukrcati na brod koji je plovio od Teranove-Pauzanije (Terranova-Pausania)¹⁸⁶ do Čivitavekije, a odatle su vozom krenuli ka jugu.

Na putu je Lorens čitao *Corriere della sera*. Pohvalno se izrazio o italijanskim novinama, jer one

govore ono što misle, a ne samo ono što je najzgodnije da se kaže. Kod nas se to zove *naïveté* - ja to nazivam muškošću. Italijanske novine ostavljaju utisak da su ih pisali muškarci, a ne promišljeni evnusi.¹⁸⁷

Izgedalo je da je na kopnu neki sasvim drugačiji, novi svet, pun već poznate neizvesnosti.

Ponovo shvatamo da se nalazimo u stvarnom, aktivnom svetu, u kojem vazduh, čini se, poput penušavog vina, rastače biser starog poretka. Nadam se, dragi čitaocē, da vam se metafora svidela.¹⁸⁸

¹⁸² *Ibid.*, 300.

¹⁸³ *Ibid.*, 317.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 317.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 331.

¹⁸⁶ Naziv mesta je 1939. godine promenjen u Olbia (*Olbia*).

¹⁸⁷ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 350.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 349.

Lorens ovim obraćanjem otvoreno uvodi čitaoca putopisa u svoju priču, svesno piše redove za nekog trećeg.

Povratkom u stvarnost, Lorens oseća da se njegova krepka sardinijska duša rastače i da dolazi do metamorfoze, prelaska u italijansku prolaznost. Po njegovim rečima, čovek misli da ima jednu dušu, a ima ih, u stvari, na desetine. Ponovno prilagođavanje životu na kopnu osetio je u gužvi u kojoj se našao dok je kupovao karte za brod do Sicilije. Stešnjen „demosom“ u boju za karte, sve vreme je morao da pazi na svoj novac i sat, jer je imao loša iskustva kada je prvi put došao u Italiju, posle rata. Naime, tada su ga opljačkali dva puta za tri nedelje dok je „bazao naokolo uljuljkan slatkim, starom, neiskvarenom verom u čoveka“¹⁸⁹. Čovekov duh, po njemu mora stalno da bude na oprezu, i kada je budan i kada spava, a vera u ljudsku dobrotu je postala slaba zaštita. Probijajući se kroz to klupko ljudi, koje ipak nije imalo odlike nasilnosti ili brutalnosti, uspeo je da obezbedi dve zasebne i udobne kabine na palubi za sebe i Fridu. Kasnije će zapisati da je nadomak Sicilije ipak žarko želeo da se što pre iskrea, jer je osećao mržnju prema razmetljivosti tog broda na kojem je dominirala „vulgarna posleratna komercijalizacija i smrad profitterskog novca“¹⁹⁰.

Osim pomenutog, na brodu mu je zasmetala još jedna u nizu stalnih rasprava o Engleskoj, ovog puta sa jednim „neotesanim“ trgovačkim putnikom, koji je ironično govorio o Engleskoj i Francuskoj rekavši da su se one posle rata uzdigle, a Italija propala, iako je ratovala na strani saveznika. Postavio je Lorensu pitanje čemu služe saveznici i sâm odgovorio - „Da drže Englesku visoko, Francusku na pola puta, a Nemačku i Italiju na dnu.“¹⁹¹ U osmehu saputnika Lorens je video da bi takvi voleli da Engleska propadne, ali bi to voleo onaj njihov ljudski deo, dok bi trgovački deo u njima odbacivao takva priželjkivanja. „Mrze nas, zavidno, i preziru, ljubomorno. Što verovatno ne šteti trgovini.“¹⁹²

Sagovornik je nastavio priču dodavši da je nekada u Italiji bilo mnogo Nemaca, ali se sada situacija promenila pošto je Nemačka propala. Englezi su zauzeli njihovo mesto, a njima nigde i ne bi moglo biti lepše nego u Italiji u kojoj svega ima u izobilju,

¹⁸⁹ *Ibid.*, 359.

¹⁹⁰ *Ibid.*, 367.

¹⁹¹ *Ibid.*, 362.

¹⁹² *Ibid.*, 363.

toplo je i sunčano, a oni sa sobom donose novac zbog kojeg im je sve dostupno. Iz Lorensovog pera su se otele ironija i uvređenost.

Veoma je lepo kad vam svaki put zaračunaju više, i onda vas vređaju ako prigovorite. Veoma je lepo, progovorite li reč s Italijanom, čak i s potpunim strancem, kad vam saspu *cambio* u lice. Veoma je lepo kad vam se konobari, prodavci i nosači na železnici pakosno rugaju i sve vreme vas vređaju na sitničav, podmukao način. Veoma je lepo osetiti šta svi oni osećaju prema vama. I ako dovoljno razumete italijanski, veoma je lepo čuti šta govore kad prođete pored njih.¹⁹³

Putopis *More i Sardinija* ima zaokruženu formu, jer se putopisac vraća na svoje polazište. Lorens se sa Fridom vraća na Siciliju i, dok sa broda posmatra ovo ostrvo kojem se brod prikrada kao nekada Odisej, divi se čarobnom jutru koje je, po njegovom mišljenju, sigurno takvo bilo i u Homerovo doba.

Kada se pisac naspavao i odmorio od putovanja, iznova je promišljao o odnosu Italijana prema Engleskoj koji je izazvan licemerjem Engleske. Stav kojim pokušava da objektivno sagleda svoju domovinu i upinjanje da sebe kao jedinku ne stavi u istu ravan sa svojim sunarodnicima iskazuje rečima koje predstavljaju jedan od najupečatljivijih delova putopisa *More i Sardinija*:

...Italijane ne treba kriviti što su kivni na nas. Mi, Engleska, već odavno smo preuzeli na sebe ulogu vodeće nacije. I ako smo sada, u ratu ili posle rata, sve njih povelili u pravi, stari svinjac - što i jesmo uradili, uprkos svem licemerju Antante - onda se oni s pravom ostrvljuju na nas. Ako na sebe preuzmete vodeću ulogu, morate da očekujete da će vas gađati blatom ako ih uvalite u gadnu močvaru. Naročito ako, kad se nađete u močvari, ne mislite ni o čemu drugom osim da se iskoprčate preko grbača ovih jadnika. Lepo ponašanje velikih naroda! Pa ipak, i pored svega toga, insistiram na tome da sam ljudsko biće, individua, ne puki pripadnik naroda, običan iver jedne *l'Inghilterra* ili *la Germania*. Nisam iver nikakve gadne stare klade. Ja sam ja.¹⁹⁴

More i Sardinija se može nazvati esejem o psihologiji putovanja, u kojem je putnik žrtva. „Putovanje je, po pravilu, mučenje“¹⁹⁵, zapisuje D. H. Lorens. Njegova patnja dodaje herojski element nesnosnom putovanju, koje kao rezultat ima sticanje novog iskustva. Po povratku u Taorminu, pisac je priznao da je putovanje na Sardiniju bilo kratko i uzbudljivo, ali da tamo ne bi mogao da živi, zbog dosade.

¹⁹³ *Ibid.*, 364.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 368.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 356.

Putopis *More i Sardinija* se završava opisom lutkarskog pozorišta na Siciliji, a poslednja rečenica putopisa glasi „Bilo mi je žao što odlazim od njih.“¹⁹⁶ Iako je napisana u sklopu opisa napuštanja pozorišne sale, ona jasno ukazuje na Lorensovo napuštanje Sicilije i odlazak na sledeće putovanje.

2.5 Period 1922-1925

Kada je pročitala putopis *More i Sardinija*, bogata Amerikanka Mejbl Dodž Stern (Mabel Dodge Sterne), mecena mnogih umetnika, shvatila je da je Lorens jedini koji stvarno može da *vidi* Taos u Novom Meksiku i Indijance, i koji može da opiše Taos tako realistično da bude isto toliko živ između korica knjige koliko i u stvarnosti. Lorens joj je najpre postavio neka praktična pitanja u vezi sa Taosom, a onda se privoleo ideji da ode na taj kraj sveta. Želeo je da se poveže sa poslednjom mračnom niti iz pređašnje, „predbele“ ere i svideo mu se zvuk reči Taos, jer ga je podsetio na Taorminu.

Pisac je imao tri ozbiljna razloga za odlazak u SAD: želeo je da piše o Amerikancima, da razvije američku publiku i da dovede sebe u kontakt sa primitivnim i regenerativnim moćima Indijanaca, koje su tonule u zaborav. Želeo je da nekako izbegne susret sa groznim „kultivisanim“ Amerikancima, sa njihovim ograničenim arrogantnim idealima i ugnjetavanjem, mrskom verom u slobodu i demokratiju.

Lorensovi su u februaru 1922. godine napustili Evropu. Isplovili su iz Napulja, prošli kroz Suecki kanal, ušli u Crveno more i krenuli najpre put Australije i Cejlona (današnje Šri Lanke).

U toku naredne tri godine napisao je neke od svojih najvažnijih romana i priča. Vredan je pomena njegov roman *Kengur (Kangaroo)* nastao za vreme boravka u Australiji u kojem otkriva ličnu golgotu proživljenu u Kornvolu tokom rata. Taj roman je i direktna posledica njegovog življenja u Italiji, jer prikazuje kako zamišljeni australijski politički sistem postaje plen nekog fašističkog pokreta nalik italijanskom.

Njegova putovanja i zapisi u ovom periodu bili su, kako je sâm rekao, “potraga” za “ponovnim ujedinjenjem sa mračnom polovinom ljudske vrste”. Iz postkolonijalne

¹⁹⁶ *Ibid.*, 374.

perspektive, takva “potraga” se može povezati sa poznatom preokupiranošću Drugošću. Ali, može da uključi i iskreno angažovanje u vezi sa stranim kulturama.

Na putu ka Novom svetu posetio je Tahiti o kojem je maštao za vreme Prvog svetskog rata kada su mu kretanja bila grubo ograničena, pa je tako Novom Meksiku prišao sa zapada.

Do američkog tla, do San Franciska, Lorensovi su konačno doplovili septembra 1922. godine. Odatle su otputovali vozom do Novog Meksika.

Zajedno sa Mejbl Dodž, Lorens je došao na ideju da zasnuje utopijsku zajednicu blizu Taosa, koji je bio naseljen Pueblo Indijancima. Oni su im bili uzor zbog svog jednostavnog životnog stila. Lorens je ostao dve godine u Novom Meksiku, odakle je povremeno posećivao Meksiko. Iz ovih iskustava nastao je njegov roman *Pernata zmija* (*The Plumed Serpent*), ali i putopis *Jutra u Meksiku* (*Mornings in Mexico*), kojim je više od bilo koje druge literarne figure usmerio pažnju književnog sveta ka ovoj zemlji i uticao na većinu pisaca koji su posle njega tamo odlazili. I sami Meksikanci su se saglasili sa Lorensovim viđenjem njihove zemlje. O piščevom radu u Meksiku znamo mnogo više nego o radu drugih autora, jer je ubrzo nakon njegove smrti skoro svako ko ga je poznavao u Meksiku napisao ili knjigu ili bar esej o tom poznanstvu.¹⁹⁷

D. H. Lorens i Frida su posle nekoliko meseci iznajmili dve kućice u planini nedaleko od Taosa da bi tu sami živeli. Pisac je nalazio veliko zadovoljstvo u samotnom životu u netaknutoj prirodi i tišini, čistom nebu i zvezdanim noćima. Zbog slabog zdravlja nije mogao da obavlja teške poslove, a najveća radost sastojala mu se u tome da istražuje okolinu na konju. Mada je bio bez ikakve obuke i iskustva sa konjima, pokazivao je veliku neustrašivost, nikada nije pao sa konja, a uvek je jahao prebrzo i sebično prema konju, pokazujući i time impulsivan karakter.

Lorensovi su u Novom Meksiku živeli u periodu između septembra 1922. i septembra 1925. godine, koji je obuhvatao i tri putovanja u Meksiko. Netaknuta lepota planina i pustinje, kao i tradicionalni život Indijanaca bili su ono najbolje u Novom svetu i, po viđenju Lorensa, nudili su nadu u odnosu na mehaničku civilizaciju Evrope i Amerike. Amerikance je pozivao da se okrenu tom duhu mračnog, domorodačkog dela

¹⁹⁷ Drewey Wayne Gunn, *American and British Writers in Mexico, 1556-1973* (University of Texas Press, 2014), Kindle edition, <https://books.google.rs/books?isbn=0292773110> (preuzeto 23.01.2018.)

kontinenta, da ga ponovo prepoznaju i prigrle.¹⁹⁸ Evropa na umoru je piscu postajala mučna, kao i hrišćanstvo.

Lorensovi prvi utisci o Meksiku bili su povoljni. Klima je bila prijatno topla, atmosfera kao u Napulju, slobodna i opuštena. Narod mu je delovao human, a ne mehanički. Indijanci su njega i Fridu zvali Crvena lisica i Ljuta zima¹⁹⁹.

Lorens je bio u potpunosti upoznat sa savremenom političkom situacijom, odnosno revolucijom i građanskim ratom koji su besneli u Meksiku deceniju pre nego što je on posetio tu zemlju. Skoro svuda su se mogle videti ruševine velikih kuća i hacijendi, banditi i lupeži, divne katedrale koje su bile mrtve. Njegova reakcija na tamošnja dešavanja bila je dvostruka: želeo je da indijansko stanovništvo bude sačuvano u čistoći njihove primitivne nevinosti, ali i jednog moćnog i atraktivnog vođu koji bi umirio revoluciju. Njegov stav prema Meksiku ostao je ambivalentan: voleo ga je i gnušao ga se. Smatrao je da je ta zemlja polucivilizovana, poludivlja. Ispod kože blagosti i poštenja krili su se čudni i divlji ljudi.

Kratak odlazak u Englesku krajem 1923. godine i boravak od dva i po meseca na evropskom kontinentu uverili su D. H. Lorensa da treba da se vrati u Taos i da njegov književni život treba da se odvija upravo na tlu Amerike.

U aprilu 1924. godine Mejbl je dala Fridi svoj planinski ranč u zamenu za rukopis romana *Sinovi i ljubavnici*. Rukopis je vredeo tri-četiri puta više.

U jesen te godine Lorens je treći put posetio u Meksiko, stigavši do Oaksake (Oaxaca) na jugu. Tu je napisao prva četiri poglavlja *Jutra u Meksiku*. U početku je bio oduševljen gradom, ali je zatim proklinjao i Oaksaku i Meksiko što su mu upropastili zdravlje.

Februara 1925. godine Lorens je bio pogođen malarijom, gripom i tifusom i imao je prvo tuberkulozno iskašljavanje krvi. Još od njegovog rođenja sve je vodilo ka tome da će imati hroničnu tuberkulozu, jer je kao beba od dva meseca imao bronhitis i zbog toga ostao mršav, slab i bolešljiv tokom celog dečastva, a kasnije je bolovao od zapaljenja pluća. I život i karakter bili su mu pod jakim uticajem napredovanja bolesti. Rendgen se nije široko primenjivao za dijagnostikovanje sve do tridesetih godina XX

¹⁹⁸ D. H. Lawrence "America, Listen to Your Own", *The New Republic*, (December 15, 1920), 68-69, <http://www.unz.org/Pub/NewRepublic-1920dec15-00068> (preuzeto: 11.11.2017.)

¹⁹⁹ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 287, "Red Fox and Angry Winter".

veka; do kasnih 40-tih nisu korišćene napredne tehnike u plućnoj hirurgiji, kao ni antibiotici. Sanatorijumi su bili skupi, a Lorens je mrzeo sramotno potčinjavanje lekarima. Ponekad mu je bilo teško da se skoncentriše na rad. Osećao se odsečen od zdravih, izdan od svog tela i zarobljen u svetu bolesnih. Psihološki efekti njegove hronične bolesti uticali su na njega koliko i fizički simptomi.

D. H. Lorens je napustio ranč 1925. godine i kratko boravio u Njujorku odlazeći sa teritorije Amerike.

Dok je živio u Novom Meksiku, nije mogao da se oslobodi od emotivne vezanosti za Italiju. Sa Taosa je pisao da mu se srce najlakše okreće ka toj mediteranskoj zemlji. „Moj duh uvek želi da ide ka jugu.“²⁰⁰ Katkad je osećao da treba da krene na još jedan put oko sveta i napiše roman u Indiji ili Kini.²⁰¹ Zapravo, Lorens je uvek čeznuo da bude na nekom drugom mestu: u Americi je žudeo za Evropom i želeo da je u Americi čim bi se vratio u Evropu. Išao bi bilo gde samo da se otrese umrtvljenosti i da nađe više razonode u životu. „Otišao bih čak do pakla, *en route*.“²⁰² Tri meseca pred smrt je napisao da bi voleo da može i do meseca da stigne. Međutim, kako mu se zdravlje narušavalo, neizbežno je shvatao da „kako čovek stari, izbor u životu mu postaje ograničen - nije slobodan više da bira“²⁰³. Loše zdravstveno stanje ga je prinudilo da se opet vrati u Evropu i do kraja života više nije mogao da putuje kao ranije.

2.5.1 *JUTRA U MEKSIKU (1927)*

Putopis *Jutra u Meksiku*, kao zbirka vezanih eskurzija, počinje životom D. H. Lorensa u Oksaki i završava se, ahronološki, u Americi.

Već u prvom pasusu Lorens zamrzava scenu opisujući mali grad na jugu u kojem postoji trošna kuća od nepečene cigle koja sa dve svoje strane oivičava trem. Na verandi, u senci, nalaze se jedan sto od oniksa, tri stolice na ljuljanje i jedna mala drvena stolica, saksija sa karanfilima i „jedna osoba sa olovkom“ koja baca pogled ka ono malo neba kroz drveće i onda ga opet vraća na stranu u svesci gde ispisuje redove

²⁰⁰ *Ibid.*, 267, “My spirit always wants to go south.”

²⁰¹ *Ibid.*, 297.

²⁰² *Ibid.*, 269.

²⁰³ *Ibid.*, 269.

knjige. Kaže da je Božić sledeće nedelje, pa čitalac može da odredi doba godine u kojem putopis nastaje. Jutro je, sija sunce i prijatno je sedeti napolju i pisati, jer je dovoljno sveže i dovoljno toplo. Do pisca dopire miris karanfila, kao najbliži, a onda i udaljeniji mirisi kafe, lišća, jutra, „čak i Meksika“, jer i Meksiko ima sopstveni miris, kao i svako ljudsko biće. Miris Meksika je, kako kaže, čudan, neobjašnjiv, u njemu ima i smole, i znoja, i suncem spržene zemlje, čak i mokraće. Taman se čitalac uljuljka u prijatnu atmosferu, posebno inspirativnu za pisca, a on ga samo jednim mirisom ošine i pokvari mu doživljaj.

U opis zatim uvodi životinje, a na kraju i čoveka. Naime, čini se da nezaobilazan deo postavke predstavlja par zelenih papagaja koji imaju izuzetan uticaj na pisca, čak i kad ih ne sluša - mehanički mu se grči dijafragma od smeha. Kada se oglašavaju, to čine kricima koji prodiru pravo do dijafragme i za taj zvuk Lorens kaže da pripada dobu pre nego što je izmišljen mozak. Papagaji sve pažljivo slušaju i reprodukuju i, upravo dok se ispisuje početak putopisa, zvižde kao Rozalino (*Rosalino*), koji mete trem metlom.

Rozalino će biti jedini lik kojem će Lorens posvetiti zdušnu pažnju u putopisu *Jutra u Meksiku*. Njegovo prisustvo drži inače labav narativ u prva četiri eseja koji govore o životu u Oksaki i oko nje. „U epskom smislu, ovaj kvartet postaje mala 'Rozalinijada'“. ²⁰⁴ Iako su verovatno napisani za nekoliko dana, decembra 1924. godine, nekoliko meseci posle pisanja tri eseja o ritualima Indijanaca, stavljeni su pre njih u knjigu.

Većina gradova u Meksiku, po rečima Lorensa, sem glavnog grada, završava se samim sobom, nekako odjednom. Kao da ih je neko u povelju spustio iz raja u ravnicu i tu ih ostavio. Tako je i sa gradom iz kojeg kreće njegov putopis. Izvan zidova crkve i ogromnog starog manastira odmah su počinjala da se pružaju brda i planine koje Lorens slikovito i vešto dočarava.

Nigde tako kao u Meksiku nije ljudski život toliko izolovan, odsečen od svog okruženja, smatra Lorens. Takav osećaj putnik stiže i kada preko ravnice prilazi nekom velikom gradu, kao što je Gvadalahara, i kada spazi dve kule katedrale kao dve izgubljene ptice jednu pored druge. Lorens objašnjava da je nezamislivo da se izgradi

²⁰⁴ Virginia Crosswhite Hyde, “‘Terra Incognita’: D.H. Lawrence at the Frontiers” in Virginia Crosswhite Hyde and Earl G. Ingersoll, eds., *“Terra Incognita”: D.H. Lawrence at the Frontiers* (Madison-Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press, 2010), 19, “In epic terms, the quartet becomes a little ‘Rosaliniad’.”

crkva sa samo jednom kulom. „Moraju da postoje dve kule, da bi jedna drugoj pravile društvo u ovom svetu divljine.“²⁰⁵

Intenzivan je taj osećaj nigdine. Kada idući na ekskurzije Lorens ulazi u selo Huajapa (Huayapa), čini mu se da nigde nema žive duše, sve deluje mirno, tajnovito i skriveno. Tišinu opisuje kao tešku i podmuklu. U tiho drveće manga kao da je upleteno vrebanje ili nevoljnost. Da nije bilo crkava da označe neku tačku u ovakvim selima, zapisuje Lorens, čovek ne bi znao kuda da se zaputi. Ali, Španci su usred tih crnih koliba podigli belo zdanje sa dve kule, veliku, usamljenu i beznadežnu crkvu. A gde postoji crkva, postoji i *plaza*. A gde je *plaza*, tu je i *zócalo*, centar.

Susret Lorensa sa kulturnom različitošću u Meksiku najiscrpnije i najefektnije je prikazan upravo u eseju o poseti Huajapi.²⁰⁶ Bila je nedelja i na ulici je bilo najviše žena koje su nosile povrće na pijacu. Prisustvo stranaca u ispražnjenom selu je poput zvuka doboša u porti, piše Lorens. Žene su se okretale i sklanjale od putnika, kao da su potencijalni razbojnici. Čak ni to što je među muškarcima bila jedna *Señora*, tj. Frida, nije ih ubedilo u suprotno, jer im je ona bila oličenje neobičnosti. Gledali su je kao đavola zbog drugačije garderobe. Ništa bolje nisu reagovali ni retki muškarci koje su sretali. Lorens njihov sumnjičav, upiljen i upitan pogled upoređuje sa pogledom kojim je Edgar Alan Po (Edgar Allan Poe) gledao u svog gavrana.

Za stolom ispred crkve dva muškarca su vrbovala prolaznike za neke glasove, za vladu, državu, novog guvernera, šta god, kaže Lorens. Na jednom zidu zgrade je plavim slovima bilo ispisano *Justizia* (Pravda) i ukazivalo se na to za koga da se glasa. Lorens, poznat po tome što nije voleo demokratiju, obraća se čitaocu i šaljivim tonom kaže da demokratija tako postaje prava zabava.²⁰⁷

Lokalno stanovništvo u govoru najčešće koristi reči “*No hay*“, što znači „Nema“, a to Lorensa poprilično iritira. Kada traži da kupi pomorandže, reći će mu “*No hay*“, iako ih vidi posvuda. Kada pokaže prodavačici da ih ima i na drvetu, ona će mu čak i tad, pogledavši neubrane voćke, odgovoriti sa “*No hay*“.

²⁰⁵ D. H. Lawrence, (1971), *Mornings in Mexico and Etruscan Places* (Harmondsworth: Penguin Books, 1971), 19, “There must be two towers, to keep each other company in this wilderness world.”

²⁰⁶ Neil Roberts, *D.H. Lawrence, Travel and Cultural Difference* (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 168.

²⁰⁷ D. H. Lawrence, (1971), *Mornings in Mexico and Etruscan Places* (Harmondsworth: Penguin Books, 1971), 25, “My dear fellow, this is when democracy becomes real fun.”

Tragajući za pomorandžama koje je želeo da kupi, Lorens je ušetao u dvorište gde se odvijala *fiesta*. U tom okruženju iz njega izlaze reči kojima možda neočekivano iskazuje nadmoć naroda kojem pripada: „Ali, mi ne pripadamo vladajućoj rasi za džabe.“²⁰⁸ To nadmoćno „mi“, izrečeno sa visine, prepoznaje se i kada razmišlja o lepoti kože Meksikanaca, nekoj vrsti bogatstva koje imaju u svom telu, a koje možda ide „uz potpuno odsustvo onoga što mi nazivamo 'duh'“²⁰⁹.

Lorens se postepeno navikavao na tamošnji stil života i meksičko *Mañana es otro dia*²¹⁰ (Sutra je novi dan). Shvatio je da je u Meksiku, posebno u nedeljno popodne, i narednih pet minuta dovoljno daleko. Upoređujući „nas“ i „njih“, koje možemo nazvati Drugima u kontekstu postkolonijalizma, Lorens se zadržava na slici koju tamošnji narod ima o belcima. Dok je boravio na tlu Meksika, stekao je utisak da su tamo čovek ili žena bele kože neka vrsta fenomena - baš kao i majmun u kojeg bi Indijanci da gledaju, da mu se čude i smeju. Belac je poput neke posebne vrste belog majmuna koji je prepredenošću naučio mnogo tajni polumagijskog karaktera. Te tajne se odnose na univerzum i zbog njih je belac sebe načinio glavnim. D. H. Lorens podstiče čitaoca da zamisli pleme velikih belih majmuna u nekoj fantastičnoj odeći koje je sposobno da ubije svojim siktanjem, da skače kroz vazduh skokovima od jedne milje, da prenosi misli drugim takvim majmunima koji su na udaljenosti od hiljadu milja. Objasnjava mu da je otprilike takva slika Indijanaca o belcima.

Stavljajući se u poziciju Indijanaca, Lorens govori da opisani beli majmuni znaju neke čudnovate trikove. Najpre, znaju za vreme, koje je kod Meksikanaca nešto nejasno i maglovito. „Postoje samo tri vremena: *en la mañana*, *en la tarde*, *en la noche*, ujutru, popodne, noću. Nema čak ni podneva, ni večeri.“²¹¹ Beli majmuni, naprotiv, znaju da postoji npr. pet sati, pola devet... Za njih je dan jedna užasna slagalica tačnih vremenskih perioda.

Isto je i sa razdaljinom. Beli majmuni je izražavaju u miljama, dve milje, deset milja, a za Indijance postoji samo „blizu“ i „daleko“ i, povrh toga, „veoma blizu“ i „veoma daleko“. Postoje odrednice kao što su „dva dana“ ili „jedan dan“. Međutim, određuju se prema svojim osećanjima.

²⁰⁸ *Ibid.*, 28, “But we don’t belong to the ruling race for nothing”.

²⁰⁹ *Ibid.*, 31, “with the complete absence of what we call ‘spirit’”.

²¹⁰ *Ibid.*, 31, “Tomorrow is another day”.

²¹¹ *Ibid.*, 34, “There are only three times: *en la mañana*, *en la tarde*, *en la noche*, in the morning, in the afternoon, in the night. There is even no midday, and no evening.”

Ako mu se neke dve milje čine daleko, onda to *jeste* daleko, to je *muy lejos* (veoma daleko)! Ali, ako nekih dvadeset milja *oseća* kao da su blizu i da su poznate, onda to nije daleko.²¹²

Beli majmun ima neku užasnu strast ka nevidljivoj tačnosti. Za Meksikance *mañana* može da znači i sutra, i za tri dana, i za šest meseci, ali i nikad. Za njih nema ništa fiksno u životu, sem rođenja i smrti, ali i *fiestas*, festivala posvećenih bogovima, koje određuju sveštenici.

Ništa drugačije nije ni sa novcem. Za Indijance su novčići samo mali koturovi koji nemaju nikakvu čar. Oni insistiraju na računanju u nevidljivim novčićima, znamim samo njima. Isto je i sa poštenjem. Indijanci, kako se čini Lorensu, nisu prirodno nepošteni. Nisu ni škrti, ni pohlepni i po tome su kao stari narod Mediterana, za koje srebrni novčić ima neki mističan oreol, a imovina mistično značenje. Pravi Meksikanac ne voli ni da čuva novac. Instinktivno ga odmah troši, da ne mora da ga ima. On ne želi da bude odgovoran ni za šta, pa zato i ne želi ništa da čuva, čak ni ženu i decu. Lorens dolazi do zaključka da Indijanci kao da žele da zbacе i prošlost i budućnost, i sećanja i predviđanja, i ostave samo ogoljeni sadašnji trenutak, moćan i oštar, kao nož od opsidijana. Sve što je pre i posle jeste stvar svesti, a sadašnjost je bez nje.

Ali veliki beli majmun je došao do ključeva sveta, a crnooki Meksikanac mora da služi velikom belom majmunu, da bi živeo. On mora da nauči trikove iz predstave belog majmuna: doba dana, novčiće, mašine koje se pokreću u sekundi, rad koji je besmislen a ipak se s tačnošću plaća, u tačnim novčićima. Čitav niz majmunskih trikova i majmunskih vrlina. Čudnu majmunsku vrlinu milosrđe, njuškanje belih majmuna okolo da bi *pomogli*, da bi *spasili*! Može li ijedan trik biti neprirodniji?²¹³

Ako je Indijanac siromašan i nema hrane, pojašnjava Lorens, on jednostavno zatraži od drugog da mu da da jede i ovaj mu da neku tortilju. To deluje sasvim prirodno. Ali, ako beli majmun dođe, on mu se zagleda i u kuću, i u ženu, i u decu, i deli mu savete - nameće spasenje, lečenje bolesne dece u tačno određenim razmacima,

²¹² *Ibid.*, 34, "If a certain two miles feels far to him, then it *is* far, it is *muy lejos*! But if a certain twenty miles *feels* near and familiar, then it is not far."

²¹³ *Ibid.*, 35, „But the great white monkey has got hold of the keys of the world, and the black-eyed Mexican has to serve the great white monkey, in order to live. He has to learn the tricks of the white monkey-show: time of the day, coin of money, machines that start at a second, work that is meaningless and yet is paid for with exactitude, in exact coin. A whole existence of monkey-tricks and monkey-virtues. The strange monkey-virtue of charity, the white monkeys nosing round to *help*, to *save*! Could any trick be more unnatural?“

davanje leka ujutru, u podne i uveče, pa se Indijanci pitaju zašto mora tako, zašto se lek ne da bilo kad. Beli majmuni su zahtevni sa njihovim juče, danas i sutra. Zašto treba da se misli na nešto što je izvan ovog trenutka?! A unutar ovog trenutka i ne treba da se misli. I to je trik belog majmuna, koji je ružan i ima gadnu kožu, a ne toplu braon.

Kako Lorens zapaža, Indijanci ne mare mnogo ako moraju da rade za belce. Mogu da se zabave trikovima belaca sve dok im to odgovara, sve dok se ne probudi đavo u njima, sve dok ne uvide da su se beli majmuni previše nametnuli svojim neprestanim tik-tak mehanizmom koji sve nadzire, sve dok od belih majmuna ne dobiju samo rad, znoj i novac i sve dok ti isti majmuni ne počnu zauzvrat da im oduzimaju zemlju, naftu i metal iz duše.

D. H. Lorens je veoma svestan svoje pripadnosti belim majmunima, svog biološkog i društvenog statusa. Međutim, uočavaju se njegova pomešana i sukobljena osećanja prema meksičkom Drugom, kolebanje identiteta, jer se emotivno identifikuje sa Meksikancima, a distancira od belih majmuna, ismejavajući zapadni društveni sistem i njegove predstave o vremenu, novcu ili razdaljini.

I za Rozalina, koji je radio u Lorensovoj kući kao *mozo* (sluga) tek dva meseca, trikovi belog majmuna delovali su zabavno. Spreman je bio da nauči ponešto od njih, od majmunskog španskog do tik-tak načina rada. Međutim, nije mu bilo pravo kada bi se među njima osećao previše slobodan i srećan, kada bi jeo i pio kao i oni. Bojao se tada da su možda smislili kako da mu uđu u dušu, u srce i kako da imaju još koristi od njega, pa ih je bojkotovao ćutanjem i osamljivanjem. Radio je za neka dva dolara ili devet šilinga mesečno i nekoliko tortilja kao hranu. Vremenom je mogao da postane starešina sela, odgovoran Vladi, i tada bi imao malu platu, ali i slavu.

Rozalino je bio dete planine, Indijanac iz sela udaljenog dva dana hoda, ali je proveo dve godine u gradu, pa je naučio malo španskog. Trudio se da nauči i da čita i da piše, čak i da napiše pesmu na španskom, ljubavnu. Išao je i u večernju školu. Nije bio od onih nasrtljivih, malih Indijanaca koji zure crnim i nedokučivim pogledom sa dozom inata, već, kao „mamin sin“, više pandan Lorensu. Razlikovao se po svojoj osetljivosti i povučenosti, po načinu na koji spušta glavu i bojažljivo gleda postrance ispod crnih trepavica. Nije imao onaj smeo muški pogled većine Indijanaca, „koji izgledaju kao da nikada, nikada uopšte nisu ni imali majke“²¹⁴.

²¹⁴ *Ibid.*, 32, „...who seem as if they had never, never had mothers at all“.

Indijanci sa brda su jako privrženi svom selu, zapisao je Lorens. Rozalino nije dve godine išao van gradića i kada se iznenada sa njim našao u Huajapi, pravom indijanskom selu u brdu, osetio je nostalgiju koja ga je pokolebala. Kako su, po Lorensovim rečima, Indijanci ludi za tim da imaju svoje fotografije, fotografisao je Rozalina i dao mu koverat i markicu da pošalje majci fotografiju.

Rozalino je bio izuzetak po pitanju stasa u odnosu na lokalne Indijance, jer je bio nešto viši, a nije imao ni njihove velike i blještave oči. Oči su mu bile manje i crnje, a pokretale su se brzo kao u guštera.

Lorens povezuje izgled meksičkih Indijanaca sa astečkom mitologijom. Objašnjava da su astečki bogovi i boginje skupina koja nije baš vredna voljenja, bar prema informacijama koje postoje. U njihovim mitovima nema ni šarma, ni poezije, ni gracioznosti, samo neko neprekidno gundanje, gde bogovi gundaju jedni na druge, pa onda gundaju ljudima što postoje, a ovi dalje gundaju na životinje. Boginja ljubavi nema dodir nežnosti, već je boginja prljavštine i prostitucije. Šta onda ona donosi na svet kao svoje čedo? Kameni nož! Meksički Indijanci, zaključuje Lorens, i jesu oštri, sa jakim telom i očima kao kremen kamen.

Kada D. H. Lorens promišlja o drevnim narodima Meksika i evoluciji, u koju ne veruje, ističe da bi radije verovao u ono što su Asteci zvali Sunca, tj. Svetovi koji su se sukcesivno stvarali i uništavali. Samo sunce se grči, a svetovi gase kao mnogo svećica kada se neko nakašlje usred njih. Onda se misteriozno i lagano sunce ponovo zgrči i novi skup svetova počne opet da svetluca.

Sunce je stalno prisutan element u Lorensovim delima, kao opsesija i predmet traganja. Kada kasnije bude opisivao indijanski ples, Lorens će se navratiti na ulogu Sunca. Po njegovim rečima, ono je izvor svega, sve vreme i voljno i nevoljno, i sistolno i dijasolno, pulsira tako da se prema njemu upravljamo i krećemo iz generacije u generaciju. Čovek mora stalno da se predaje dobročinitelju Suncu i da sâm pokorava zloradost Sunca.

Lorens upućuje čitaoca u verovanja Asteka da su postojala četiri Sunca i da je naše peto, koje će da se raspukne iznutra, u zemljotresima.

U svojim razmišljanjima i opažanjima, Lorens se dotiče i zakrivljenosti svega u svetu. Naime, opisuje poslednju subotu pre Božića. Sve izgleda kao da se kreće, polako i u krug, prema jednoj centralnoj tački. I oblaci i planine oko doline, sokolovi, pa čak i

prašina. Pisac tu zastaje i tvrdi da je čudno što treba da razmišljamo u pravim linijama i pravim tokovima, kada njih nema, kada sve što je pravo, pre ili kasnije, zaokrene svoj pravac i nagrne ka središtu. Kao i vrhovi podignutih sokolovih krila koji liče ne nevidljivu polovinu elipse, tako je i kosmos zakrivljen, sfera unutar sfere, a put od tačke do tačke ide oko neke krivine, centripetalno. Prav tok je protiv volje sveta, veli Lorens.

Kako je subota pijačni dan, ujutru bele mrlje ljudi „kao galebovi“ pritiču odasvud, centripetalno. Lorens ih prikazuje kao „bele mrlje“, jer su obučeni u kao sneg beli pamuk. Odeća muškaraca je toliko bela da čini jak kontrast sa tamnim licima ispod njihovih velikih šešira. Crne kose Indijanaca imaju plavičasti preliv i gusto i bogato im padaju preko čela. Muškarci kaskaju za magarcem na kojem sedi žena između dve ogromne korpe, sa detetom u naručju. Stižu u grupama, pojedinačnim familijama, iz doline i sa planina, sa potrepštinama, kao na hodočašće. Dolaze da prodaju i kupuju, ali najviše da se mešaju. Pijaca i religija odvajkada spajaju nenaoružane ljude, stav je D. H. Lorensa. Cilj Indijanaca koje posmatra jeste da se cenjkaju, da kupuju, prodaju, razmenjuju, a iznad svega, da razmenjuju ljudski kontakt. Zato i vole cenjkanje, jer to je život, a novac je samo izgovor. Pijaca traje ceo dan. Na stotine magaraca skupljeno je u dvorištima krčmi. Čak i ovde pisac ne odustaje od centripetalnosti, ali je ne pominje otvoreno, već kaže da magarci spuštenih ušiju pažljivo čekaju kao životinje koje bolje od bilo koje druge životinje znaju da je svaki drum zakrivljen ka nekom centru gde je odmorište.

Kada se završi pijačni dan, svi koji su ispunili cilj zbog kojeg su došli u gradić snažno se odbijaju od centra ka širem prostoru, vraćajući se svojim kućama. Ništa vrednije od kontakta kao jedinog blaga ne nose nazad. Istina, dodaje Lorens, u maramici skrivenoj u košulji zavijen je poneki bakarni novčić, ali i on će nestati kao što i zvezde nestaju kad se rađa dan, kao što sve nestaje. Bitno je, po viđenju Lorensa, samo ono što je krajnje neopipljivo, taj kontakt, dodir razmene, ono što se nikada ne može zakačiti, ni zadržati. Kao večernja zvezda koja nije ni noćna ni dnevna, između sunca i meseca, ali ničija, središnja, deli dan od noći, i zato je lepša od bilo koje druge. Nema cilja i ništa nije fiksno, čak ni kule katedrale - i one se polako naginju.

Belci, smatra D. H. Lorens, skoro uvek sentimentalno pišu o Indijancima, npr. antropolozi i proučavaoci mitova, ali belac obično oseća i urođeni nedostatak naklonosti prema njima. Obe reakcije potiču od toga što Indijanci nisu nalik „nama“. Onaj prvi

osećaj instinktivnog odbijanja, koji ima običan farmer ili bilo koji pojedinac na zapadu, jeste sasvim prirodan, pošteno je to priznati. Između dva sveta, dva toka, neće nikad biti ni pomirenja ni mosta, ni kanala da ih spoji - njihova svest se razlikuje od naše i obratno, i mogu da budu fatalne jedna po drugu. Bolje je to što pre shvatiti i prihvatiti, a ne pokušavati da ih razumemo na naš način. Isto je i sa belcima i Polinežanima ili Bantu crncima. Pretvarati se da je sve to jedan tok znači stvarati kaos i ništavilo. Kao što se ne može pomoću jednog toka izraziti drugi. Jedini način je da se u sebi nosi neki mali duh koji može da gleda na više strana. Ali, kako kaže Lorens, čovek ne može da pripada dvema stranama ili većem broju strana.

Pisac govori da Indijanci i belci nemaju ni istu predstavu o zabavi. Uveče, kada je dan završen, Indijanci igraju oko bubnja i pevaju, imaju spektakularne plesove posvećene kukuruzu, jelenu, zmiji, orlu, prirodi. Evropski seljaci će sedeti oko vatre i pevati balade ili pesme o pojedincima i ličnim iskustvima, s tim da će se svaki pojedinac na svoj način identifikovati sa emocijom iz pesme. Indijanci pevaju bez reči ili vizije, podignutih lica, poluzatvorenih očiju, dok su im usta otvorena, a zvuci izvire iz svesti smeštene u trbuh. Reći će vam da je to pesma o čoveku koji se vraća kući iz lova na medveda, ili da je posvećena kiši, ili žitu, ili, modernije, crkvenom zvonu u nedeljno jutro. Ali, tu nema izolovanog iskustva, medved je bilo koji medved, lovac je bilo koji lovac. Iskustvo je generičko, pripada ljudskom krvotoku, a ne umu ili duhu. Takav je i ritam bubnja, koji pulsira ili dobuje kao srce, bez duše, a iskustvo je jedinstveno, plemensko. Za uši belca to je nedostatak melodije koji podstiče osećaj straha u neprijateljskom okruženju. U osnovi je, kaže Lorens, krv. Dok plešu u krug, oko bubnja, svi muškarci pevaju jednoglasno, krećući se mekanim i teškim korakom. Nema drame, tela su im malo savijena napred, a ritam dopire do središta zemlje. Taj ples u krug može da traje satima. Nema ni naziv ni tekst, ne znači baš ništa, nema ni predstave ni gledalaca. Ipak, možda je to najuzbudljiviji prizor na svetu. Možda je to predavanje pulsirajućem padanju krvi, uvek ka središtu zemlje, u veliki centralni izvor, u ritmu nadole, u ritmu zaboravljanja i obnavljanja. „Ali ono što mi tražimo, pasivno, u snu, oni možda traže aktivno, u kružnom plesu.“²¹⁵

D. H. Lorens čitaocu svog putopisa pruža ne samo opis i tumačenje indijanskog plesa, već ga i kontrastira sa obredima starih Grka. Podseća čitaoca na tvrdnje da se

²¹⁵ *Ibid.*, 58. “But what we seek, passively, in sleep, they perhaps seek actively, in the round dance.”

grčka drama razvila iz obrednih plesova Indijanaca, ali i da između indijanskih obrednih igara i grčkih verskih obreda postoji veliki raskorak. Grci su obično imali neko konkretno božanstvo kome je obred bio posvećen i taj bog je bio glavni svedok, publika. Tu su začeci pozorišta sa glumcima i publikom. Tokom duge evolucije, sami smo, kaže Lorens, postali bogovi naše sopstvene drame. Mi donosimo sud, a kod Indijanaca nema ni toga. Njihova drama nema ni početak ni kraj. Um se klanja kreativnoj misteriji i donosi sud ne o dobru ili zlu, već o istini i laži, a božanstva nema, jer ne smatraju da ih je iko stvorio. Stvaranje je za njih kao velika poplava, koja stalno teče, uz divne i strašne talase, bez konačnosti. Nisu razdvojeni Bog i božja kreacija, ni duh i materija, a ni izvođač i publika - sve je jedno. Bog je uronjen u stvaranje, a ne izdvojen. Sve je neko divno treperenje stvaranja, bilo da je smrtonosno kao munja ili ljutnja u sitnim očima medveda, ili u pokretu jelena, ili u njihanju borovih grana pod snegom. Misterija, čudo i fasciniranost stvaranjem treperi u svakom kamenu, listu, trnu i pupoljku, zubima zvečarke, toplim očima laneta. U našem smislu, zaokružuje Lorens, nemaju Boga ili Veliki um koji upravlja univerzumom, ali je sve božansko.

Indijanci imaju samo dve velike negativne zapovesti: „Ne smeš da lažeš. Ne smeš da budeš kukavica.“²¹⁶ Jedna jedina pozitivna je „Priznaćeš čudo“²¹⁷. Zlo, prema shvatanjima Indijanaca, leži u laganju i kukavičluku, a vrlina leži u herojskom odgovoru na kreativno čudo. Kod muškarca to znači hrabro okretanje celokupne njegove snage ka susretanju čuda i trčanje napred sa tim čudom, a kod žene je to predavanje cele sebe delikatnoj, čudesnoj osetljivosti, koja privlači i čudo i muškarca ka tom čudu u njoj. Ako se trkaju, ne rade to da bi pobedili, dobili nagradu ili pokazali srčanost, već da bi u toj tenziji koja je pola mučenje, a pola ekstaza, sakupili u svojim dušama sve više kreativne vatre i energije koja će nositi njihovo pleme dalje, kroz nestalne godine. Za Indijance je to trkanje sa nepromenljivim bogom koji im neće dati ništa ako ga ne preteknu.

U putopisu *Jutra u Meksiku* posebno su vredni opisi dva indijanska plesa čiji su nazivi: prolećni ples posvećen kukuruzu koji klija i zmijski ples Hopi Indijanaca. Lorens je prvom plesu prisustvovao u pueblu čije su ga kuće zapanjile. Bile su nalik pitama od sušenog blata, niske i četvrtaste. Čudnovato mu je delovalo kako se ne izmrve, a izdržavaju kroz vekove, dok se grčki mermer pretura, a katedrale teturaju.

²¹⁶ *Ibid.*, 63, “Thou shall not lie. Thou shall not be a coward.”

²¹⁷ *Ibid.*, 63, “Thou shalt acknowledge the wonder.”

Gola ljudska ruka sa malo novog mekog blata izgleda da je bila brža od vremena i prkosila vekovima. Sve je bilo napravljeno od čiste zemlje, sem vrata ili prozora sa svetloplavim okvirima.

U prolećnom plesu posvećenom kukuruзу koji klija, kako opisuje D. H. Lorens, svi učesnici, a ima ih podosta, udaraju malom granom zelenog bora. Čuje se zvuk bubnja, muškarci skakuću i njišu se, dok dubok zvuk muškog pevanja zvuči kao tutnjava vetra duboko u šumi. Muškarci oko bubnja su stariji. Na podvezicama oko kolena plesača talasaju zvončići. Plešu i žene, po jedna iza svakog muškarca, crne i stabilne, kao senke. Duge crne kose im padaju kao svila niz leđa, a isto toliko duge kose muškaraca puštene su preko širokih i golih ramena. Žene na glavi, neznatno spuštenoj, nose zeleni ukras od drveta nalik tijari, u obliku kapije zamka, privezan trakom ispod brade. Bose su, imaju kratke crne mantije vezane preko jednog ramena, a drugo je ostavljeno golo. Opasane su skarletno-zelenom tkanicom. I one u ruci drže po grančicu. „Kada gledate u žene, zaboravljate muškarce.“²¹⁸ „Ali kada gledate u muškarce, zaboravljate žene.“²¹⁹ Oni su goli do pojasa, zgodni, crne oči im nepromenljivim pogledom sjaje ispod svilenih trepavica. Nose kratak beli tkani kilt, vezen vunom zelene, crvene i crne boje. Ples je upravljen nadole, ka središtu zemlje, gde ti muškarci i pripadaju, kako je i označeno mrljama crvene zemlje po njima. Lorens potanko opisuje način na koji oni igraju bez prestanka, bez napora, pod vrelinim suncem, a ipak bez preznojavanja i teškog disanja. Igraju kao da neprestano motre i osluškiju. Kada formiraju plesni red, to izgleda kao duga prava linija, „fleksibilna kao život, ali prava kao kiša“²²⁰. Dugi redovi zatim formiraju četiri kruga plesača, a onda i zvezdu i na kraju se opet rasporede u redove. Uz to, okolo ima i dosta komedijaša, kojima je kosa pokupljena u čvor na vrhu glave, a u taj čvor su umetnute ljuste kukuruza. Poskakuju kroz redove, prave gestove kojima prizivaju nešto sa neba, pa sa zemlje. Pomažu plesačima ako im se olabavi lisičja koža kojom su se ogrnuli, ili ako im se odveže obuća, jer ples ne sme da stane. Posle nekih 40 minuta, bubanj prestaje da se oglašava. Plesači stanu u jedan red, žene iza muškaraca, pa se povuku bez zvuka. Tada se začuje tutnjava bubnja koji se ne vidi i pristiže druga polovina plemena da nastavi ples. I tako od deset ujutru do nekih četiri popodne, sve dok se na kraju ne sastave te dve polovine.

²¹⁸ *Ibid.*, 66, “When you look at the women, you forget the men.”

²¹⁹ *Ibid.*, 67, “But when you look at the men, you forget the women.”

²²⁰ *Ibid.*, 68, “flexible as life, but straight as rain”.

Nebo, tumači Lorens, ima svoju vatru, vode, zvezde, elektricitet, vetrove, hladnoću, a zemlja svoje nevidljivo vrelo srce, vode, mnoge sokove i neopisive stvari. Između njih je čovek i malo zrno. Čovek svojim znanjem priziva uticaje i odozgo i odozdo. Ma koliko ranjiv, ipak je gospodar, komanduje nevidljivim uticajima i čak mu komande budu i ispoštovane. On učestvuje u klijanju i sazrevanju kukuruza i, kada najzad jede svoj hleb, on se ponovo spaja sa energijama koje je prizivao iz širokog univerzuma. Kada opisuje ples posvećen kukuruзу koji klija, kao i kada opisuje bavorske predele u svom prvom putopisu, Lorens podvlači značaj organske veze između čoveka i prirode.²²¹

Pre nego što čitaocu pruži sliku zmijskog plesa Hopi Indijanaca, D. H. Lorens objašnjava da oni žive u Arizoni, pored zemlje Navaho Indijanaca, a nekih 70 milja severno od pruge za Santa Fe. To su Pueblo Indijanci, tj. seoski, čija su siva i prašnjava sela, a ima ih tri, smeštena na zaravnima ili vrhovima stena ispod kojih prži suvo sunce Arizone. Lorensu je rečeno da se zmijski ples odigrava jednom godišnje, na svakoj od tri zaravni redom. Te 1924. godine ples je imao, po Lorensovoj proceni, oko tri hiljade ljudi u publici. Došli su sa velikih udaljenosti, iz Njujorka, Kalifornije, bilo je među njima i Navaho Indijanaca, kauboja, turista, čak i Crnaca, svih uzrasta, pola, boje, stasa i „dimenzija radoznalosti“. Pisac naznačava ciljeve njihovog dolaska. Uglavnom su želeli da vide kako muškarci drže žive zvečarke u ustima. Drugi aspekt je ritualni ples, koji se može posmatrati i iz ugla kulture, kao što se, kaže Lorens, posmatra ples Ane Pavlove, u to doba najpoznatije ruske balerine u ruskom baletu. Tu je i verski aspekt, jer se na početku održi kraći govor, publika se zamoli da bude tiha i puna poštovanja, pošto je to sveti verski obred Hopi Indijanaca, a ne javna zabava. Zbog toga nema aplauza ili bodrenja, već prisutni treba da se ponašaju kao da su u crkvi. Publika je dobro raspoložena i pristojna.

Sa kulturnog stanovišta, taj ples je skoro ništa, izjavljuje Lorens, ništa više od neke dečije igre na ulici ili cirkuske tačke. Upoređuje ga sa plesom posvećenim kukuruзу u Santo Domingu koji je jače lepote. Ovaj zmijski ples je prilično odbojan, sa primesama užasa, pa stoga i ima toliko uzbuđenja i toliko publike.

Prema piščevom viđenju, zmijski ples ne prenosi mnogo osećaja bratstva kako to vidi jedna žena iz publike koju čuje kako kaže da Indijanci veruju da su svi ljudi braća,

²²¹ Robert Burden, *Travel, Modernism and Modernity* (London - New York: Routledge, 2016), 108.

da su i zmijske braće sa njima i da tu niko nikoga neće da povredi. On upoređuje animističku religiju sa „našom“. Njihova religija nije jednog duha, jednog boga-tvorca. Kod njih nema boga uopšte i sve nastaje odvojeno. Sve je živo - i Sunce, i kiša, i grom, ali to nisu ljudi, već su sami po sebi živi, kao manifestacije žive aktivnosti. Grom nije ni Tor ni Zevs, već nešto živo kao neshvatljivo čudovište. Lorens se pita kako će čovek da se poveže sa tim ogromnim kosmičkim zverima. „Naša“ religija kaže da je kosmos Materija, koju treba da pokori Duh čoveka. Fakir će to, recimo, pokušati da uradi uz pomoć psihičkih moći. Lorens smatra da nauka može na pravi način da pokori kosmos. Grade se kanali za navodnjavanje i arteški bunari, brane, vetrenjače, gromobrani, električne centrale, koristi se poznavanje sile i energije. Ali, Indijanci se sa tim ne slažu i kažu da tome moramo prići pravedno, sa dubokim poštovanjem, ali i odvažnošću. Oni pokušavaju, kao stari Egipćani, da pokore čudovišta crpeći svoju mističnu volju. Kod animističkih religija nema Boga, pojašnjava Lorens, već postoji samo sirov Izvor - mistično Sunce odakle nastaju Zmajevi, tj. Svetlost, Vetar ili Kiša, koji stvaraju Zemlju, gmizavce, ptice, ribe. Sâmo Sunce je najstrašniji zmaj. Jedini bogovi na zemlji su ljudi, koji se razvijaju postepeno i slabašni su kao cvetovi. Oni su, prema verovanju Indijanaca, iskovanani u sunčevoj peći, na nakovnju kiše, čekićima groma i uz mehove vetra, pod izuzetnim pritiskom. Tako su bogovi ishod, a ne početak i poreklo. Za razliku od belaca za koje je nauka religija osvajanja, za Indijance ne postoje tzv. mehanički procesi, već se osvajanje vrši pomoću žive volje. Takva je, tvrdi Lorens, religija svih urođenika Amerike, Peruanaca, Asteka, možda i svih urođenika na svetu.

Hopi Indijance je, po mišljenju D. H. Lorensa, neka unutrašnja sudbina dovela do vrha tih suncem sprženih zaravni, stena i orlova, peska i zmijske, vetra i sunca, koje je morao da osvoji. Prvi mali ples kojim su otvorili čitav spektakl nazvan je ples antilope; no, publika je iščekivala ples sa zvečarkama. Verovanje Hopi Indijanaca kaže da se u mračnom središtu zemlje nalazi mračno sunce, oko kojeg se uvija naš svet kao velika zmija. Kažu da zvečarke nisu putnici, već pohode uvek ista mesta na zemlji i tu i umiru. Plesači su namazani crnom i sivom bojom, i osim vezenih kiltova na sebi nemaju nikakvu odeću. Jedino što još prebace preko sebe jeste lisičja koža. Prvo nastupaju najstariji muškarci, a poslednji je dečak od 14 ili 15 godina, kratke kose. Ima samo osam muškaraca koje zovu antilopinim sveštenicima. Zatim dolaze muškarci koji su jake građe, prilično niski, oblikovanih tela, pravih bokova, namazani crvenom bojom.

Njih ima 11 i zovu ih zmijskim sveštenicima. Kreću se brzo u krug, sa teškom divljom tišinom uz koncentraciju karakterističnu za Indijance. Njihov ples je kratak, primitivan i ne traje dugo, možda 10-15 min. Popodne sledećeg dana već pomenute hiljade ljudi su pohrlile ka trgu, obezbedili su sebi mesta i na krovovima i u prozorima, svuda, sve dok malo selo nije izgledalo kao da je sagrađeno od ljudi, a ne od kamena. Među njima je bilo raznog sveta, belih žena u pantalonama, muškaraca koji su dovezli svoje automobile, turista u pravom smislu te reči. I dalje su nestrpljivo čekali predstavu sa zmijama. Najzad se pojavio prvi mlad sveštenik koji je u zubima nosio zvečarku, a za njim su išli i ostali. Zmije su se u ustima mladih sveštenika uvijale i njihale, a njihove male nežne glave kao da su se čudile i slušale. Na kraju su plesači nestali otišavši da polože zmije ispred jedne stene - tzv. zmijske škrinje i sve ih puste na slobodu. Bile su pokorene, a ipak slobodne da idu i čudovištima kiše i vetra prenesu poruku, ljudski duh, dah, molitvu, naredbu koja im je udahnuta iz usta sveštenika, zahvalnost zmajevima-bogovima koji su prevazišli svoje strahove. Širile su se kao zraci ljubavi nakon bitke i stalnog rvanja.

Posle ovakve predstave nije iznenađujuće saznanje Lorensa da Hopi imaju jedinstven tajni lek protiv zmijskog ujeda.

Nakon zmijskog plesa, neizostavno je Lorensovo poređenje onoga što različite kulture smatraju svojim postignućima. Oni koji ne pripadaju kulturi Indijanaca podižu branu na Nilu i grade prugu preko Amerike, a Hopi nose zvečarku u ustima da bi je pokorili i vratili u tmine zemlje i odaslali svoju poruku preko svojih emisara. Svakom svoje postignuće i pobeda, kaže Lorens. Kod Hopija je čovek „zauvek nedovršen“. „Za nas i Orijentalce“²²², čovek samo pravi mehaničku ekskurziju u stvoreni i uređeni univerzum, sa žudnjom za povratkom savršenom božanstvu s početka. Za „nas“ je Bog bio na početku, Raj i Zlatno doba su izgubljeni i na „nama“ je da ih povratimo. Za Hopije, Zlatno doba je daleko ispred, a Boga još nema. Lorens između ove dve vizije vidi procep uzajamnog negiranja između modernih i primitivnih načina upoznavanja sveta, preko kojeg Indijanci zure u „nas“ kao kojoti. Po njegovom mišljenju, „mi“ smo samo trenutni osvajači, jer smo brži. Lorensovo gorepomenuto razdvajanje toga „mi“ na „nas“ i „Orijentalce“ nesumnjivo će se uklopiti u postkolonijalistička proučavanja koja će se tek razviti u drugoj polovini veka u kojem je stvarao.

²²² *Ibid.*, 89, „To us and to the Orientals, ...“

Jasno je iz Lorensovih zapisa da su američki urođenici prirodno religiozni i da im je religija utkana u život. Ta religija je animistička, izvori su joj mračni i bezlični, a sukob sa njihovim bogovima je spor i neprestan. Pisac ipak zauzima stranu govoreći da to može potrajati dok se urođenici ne slome u beznadežnosti pod „našim“ trijumfalnim uspehom, do kojeg dolazi brzo. Mlađi Indijanci koji se godinama školuju gube kontakt sa svojom religijom, ostaju bez korena, postaje im dosadno. „Indijancu sa sopstvenom religijom u sebi *ne može* biti dosadno.“²²³

Dok beli Amerikanci žurno odlaze nakon predstave ka svojim automobilima, a vazduh para zvuk njihovih motora, urođenici odlaze tiho u svoje rezervate, opet svako sa svojim ostvarenjem tog dana.

Lorens se u svom putopisu *Jutra u Meksiku* ahronološki vraća na mali ranč u Novom Meksiku. Naime, on pominje Dan Sv. Katarine, a to je praznik koji pada pre Božića koji se provlači kroz putopis kao vremenska odrednica. Dok sa jedne strane u daljini opaža senke kojota na mesečini, sa druge ga, kao zvuk školjke, dozivaju mediteranski šapati u daljini. Oseća da nikada ni na trenutak neće razumeti divan, drevni svet Amerike. Nasuprot tom podneblju, Mediteran, kao simbol mladosti, i Italija, toliko stara, a zauvek detinjasta i naivna, prizvaće ga ponovo.

2.6 Period 1925-1927

Po povratku iz Amerike, Lorens je te 1925. godine Englesku video kao mračnu i depresivnu, bez ikakvog podsticaja u ljudima, koji su mu izgledali aktivni koliko i morska trava. U ovom periodu počeo je da uči ruski, ali i dalje čeznuo da poseti grčka ostrva i plovi kroz Bosfor, da vidi obale i ostrva Španije, otputuje do Sicilije, Severne Afrike i Jugoslavije.

Kada se sa Fridom u novembru 1925. godine vratio u Italiju posle tri i po godine, diktatorska vlast je bila apsolutna, a opozicija uništena. Fašizam je Italiju uterao u stanje napetosti, doneto je na stotine represivnih zakona da bi se zaštitila moć države.

U jednom selu blizu Firence nastala je prva verzija njegovog poslednjeg velikog romana, *Ljubavnik lejdi Četerli* (*Lady Chatterley's Lover*).

²²³ *Ibid.*, 89, “An Indian with his own religion inside him *cannot* be bored.”

Na stvaranje ovog Lorensovog najsmelijeg romana uticalo je njegovo suočavanje sa siromaštvom, očajem i klasnim sukobima inspirisanim generalnim štrajkom u Engleskoj, u koju je poslednji put otišao leta 1926. godine. Ovim romanom, koji je objavljen 1928. godine u privatnoj režiji, obnoviće svoju privremeno utihnulu ozloglašenu. Na rigoroznu cenzuru je odgovarao pokušavajući da objasni da njegovo delo može da povredi osećanja samo lažnih puritanaca pošto ono nije nemoralno, već iskreno.

Lorens je znao da će pomenuti roman, ali i provokativne slike koje je slikao, šokirati englesku publiku. Međutim, duboko je verovao u istinu svojih ubeđenja i imao veliku moralnu hrabrost da se suprotstavi puritanskim viđenjima o tome kako seksualni odnosi treba da budu predstavljeni kroz umetnost. Smatrao je da i slike moraju snažno da taknu u čula, da prenose emocije, a da su proporcije i harmonija manje bitne. Cilj celokupne njegove umetnosti bio je da promeni način razmišljanja i osećanja ljudi, da „prljavo“ učini da izgleda sveto.

Sa Erlom Brusterom (Earl Brewster), američkim slikarem i piscem, kojeg je upoznao na Kapriju tokom svog prethodnog boravka u Italiji, Lorens je u aprilu 1927. godine, tokom poslednjeg perioda relativno dobrog zdravlja, otišao na dvonedeljnu pešačku turu po etrurskim mestima centralne Italije. Rezultat tih obilazaka jeste putopis *Skice o etrurskim naseobinama* (*Sketches of Etruscan Places*), objavljen posthumno, u kojem pisac kontrastira jedno nestalo vreme sa dobom Benita Musolinija i narastućeg fašizma.

2.6.1 SKICE O ETRURSKIM NASEOBINAMA (1932)

Lorensov poslednji putopis, *Skice o etrurskim naseobinama*, predstavlja kulminaciju njegovih traganja²²⁴, sintezu istorije i direktnog iskustva. Kombinuje opis i interpretaciju sa društvenom kritikom i političkim komentarima, odnosno bavi se upoređivanjem doba Etruraca i Italije iz piščevog vremena. Centralni paradoks knjige jeste taj da su Etrurci, mada uništeni od strane Rimljana, još uvek živi kroz rimsku umetnost i vitalniji od svojih osvajača.

²²⁴ Hyde, Virginia. "Introduction: Windows to the Sun: D.H. Lawrence's "Thought-Adventures" in Earl G. Ingersoll, Virginia Hyde, eds., *Windows to the Sun: D.H. Lawrence's "Thought-Adventures"* (Madison - Teaneck, Fairleigh Dickinson University Press, 2009), 7.

D. H. Lorens se umnogome oslanja na proučavaoce Etruraca kad su u pitanju činjenične informacije, te tako osnovnim podacima i počinje svoj četvrti putopis.

Etrurci su, kao što svako zna, bili narod koji je u ranom rimskom periodu nastanjivao središnju Italiju, i koje su Rimljani, po svom poznatom dobrosusedskom običaju, potpuno istrebili kako bi napravili mesta za Rim, s veoma velikim R. Nisu uspeli da ih istrebe sve, jer bilo ih je prilično. Ali istrebili su ih kao zemlju i kao narod.²²⁵

Kako kao čitaoci Lorensovog putopisa saznajemo, o Etrurcima se više nagađa, nego što se zna sa sigurnošću. Verovatno su bili od neke stare, sredozemne loze, možda su došli morem iz Lidije u Maloj Aziji kada je nemir zahvatio Sredozemlje u Homerovo doba, a možda im je poreklo bilo i sa Krita ili Kipra. U vreme njihovog dolaska na tlo Italije, postojalo je starosedelačko naselje. Da skрати nagađanja, Lorens mudro zapisuje: „Kako god bilo, neko je došao, a neko je već bio ovde.“²²⁶ Zatim kroz ceo putopis provlači podatak da Etrurija nije bila kolonija, već zemlja koja se lagano razvijala, i da nije postojao homogen etrurski narod, već veliki savez plemena ili naroda ujedinjenih oko verskih osećanja i pravila. „Ne postoji Etrurac, čisti i pravi, i nikad nije ni postojao; isto kao što danas ne postoji pravi Amerikanac.“²²⁷ Za razliku od zajedničkog pisma, po svoj prilici pozajmljenog od starih Grka, etrurski jezik nije bio sličan nijednom grčkom dijalektu, nego je bio bliži jeziku nekadašnjih starosedelaca južne Etrurije. Etrurska plemena i narodi se nisu mešali i govorili su različitim jezicima. Premda su viši slojevi društva možda govorili „pravilnim“ etrurskim radi održavanja međusobnih veza, Lorens negira bilo kakvo jedinstvo ili jednoobraznost u preromanskoj istoriji i potencira beskrajn splot različitosti.

Etrurci su do savršenstva doveli ono što se čini italijanskim instinktom: imati zasebne, nezavisne gradove, s nešto teritorije u zaleđu, u svakoj oblasti govori se sopstvenim dijalektom, a u svakoj maloj prestonici ljudi se osećaju kao kod kuće, pa ipak, čitava konfederacija gradova država labavo je povezana zajedničkom religijom i manje-više zajedničkim interesom. Čak i danas Luka se veoma razlikuje od Ferare, a jezik teško da je isti.²²⁸

Etrurski jezik je zagonetka. Pa ipak, u Cezarovo vreme bio je svakodnevni jezik velikog broja ljudi u srednjoj Italiji, ili bar na istoku središnjeg dela. Mnogi

²²⁵ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 377.

²²⁶ *Ibid.*, 396.

²²⁷ *Ibid.*, 497.

²²⁸ *Ibid.*, 415.

Rimljani, takođe, govorili su etrurski, kao što mi govorimo francuski. Ipak, taj jezik danas je potpuno izumro. Sudbina je čudna stvar.²²⁹

Da bi zadržao objektivnost, Lorens se ograđuje time što kaže da nije na njemu da iznosi tvrdnje i da čovek mora iz učenih pretpostavki, često kontradiktornih, ali i na osnovu obilaska etrurskih grobnica i posmatranja etrurskih predmeta da stvori sopstveni osećaj ili sud.

Lorens upoznaje čitaoca sa tim da o Etrurcima postoje samo izveštaji kod grčkih i latinskih autora i da o ovom narodu na znamo više ništa - jedino što se može uraditi jeste da se obiđu etrurske nekropole ili da se ode „do muzeja u kojima se nalaze predmeti opljačkani iz njih“²³⁰. On je takav muzej posetio u martu 1926. godine. Etrurske predmete je prvi put s namerom razgledao u muzeju u Peruđi i tada se osetio instinktivno privučen Etrurcima.

Pisac se suprotstavlja negativnoj interpretaciji ovog naroda. Prema uvreženim predrasudama, Etrurci su opaki, jer su ih tako okarakterisali njihovi istrebljivači predstavljajući ih maltene kao jedini poročan narod na zemljinom šaru. Mnogi ljudi samo stare Grke poistovećuju sa Starom erom i ne vole ništa što nije grčko. Lorens ironično pojašnjava:

...ti nevini, čestiti, blagorodni Rimljani, koji su mrvili zemlju za zemljom i narod za narodom satirući im slobodni duh [...] baš su oni govorili da su Etrurci bili opaki.²³¹

Pisac se ovde direktno obraća čitaocu sa očiglednom namerom da ga natera da donese svoj sud i da ne potpadne pod uticaj knjiških informacija koje su servirali osvajači. „Vi i ja, dragi čitače, mi smo čisti kao snežne pahuljice, zar ne? Imamo puno pravo da sudimo.“²³² Putopis tako nedvosmisleno postaje sredstvo komunikacije između autora i čitaoca, medij za pokušaj (pre)oblikovanja mišljenja. Lorensovu prozu nazivaju participatornom, jer ne dozvoljava čitaocu da ostane izvan nje, a ni da sa skepticizmom priđe njegovim formulacijama i opisima. „Kada čitate Lorensa, teško je da se odvojite od njega.“²³³

²²⁹ *Ibid.*, 388.

²³⁰ *Ibid.*, 377.

²³¹ *Ibid.*, 378.

²³² *Ibid.*, 378.

²³³ Paul Eggert, "Lawrence, *Twilight in Italy* and the Limits of the Foreign: A Print Culture Approach" in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence's Voyage to the Sun* (Newcastle upon

Lorens i njegov prijatelj, Erl Bruster, u putopisu označavan sa B., krenuli su iz Rima vozom za Červeteri (Cerveteri) 6. aprila 1927. godine. Od glavnog puta do Červeterija trebalo je preći nekih 8,5 km, pa kako do tamo nije bilo autobusa, rešili su da krenu pešice. Nisu saznali da li u ovom gradu postoji neki hotel, jer Italijani nisu bili spremni davaoci informacija. „To je ono što uvek kažu: teško! Što će reći: nemoguće. Uz to, neće da mrdnu prstom da pomognu.“²³⁴

Već pri predstavljanju Červeterija, putopisac izdvaja razvijenu etrusku kulturu u odnosu na onu koja će je omalovažavati u daljem toku istorije. „Bio je to veseo i nakinđuren etruski grad u vreme kad je Rim, verovatno, gradio svoje prve udžerice.“²³⁵ Červeteri, zapravo, i nije etruski; on samo leži na temeljima starog etruskog grada koji je, poput većine tadašnjih gradova, bio sagrađen na strmim liticama i koji je posle propasti Rimskog carstva prestao da postoji. U etrusko doba, predgrađe su tu naseljavali Grci iz Jonije ili možda Atine. Kada su oko 390. p.n.e. Gali pustošili Italiju, Rimljani su u ovo mesto poslali nejač da bi se Etrurci u svom bogatom gradu brinuli o njima.

I stanovnike Červeterija Lorens opisuje kao veoma gostoprимljive, a hrana je bila „uobičajena“, što je za autora putopisa značilo - loša. U jednom trenutku, dok opisuje kraj u koji se namerno zaputio, on pravi poređenje sa dalekom zemljom iz koje je relativno skoro stigao i kaže da mu se čini kao da je u Meksiku, samo što je sve mnogo manje i čovečnije.

Etrurci su sve osim zidina utvrđenja, velikih kapija, mostova i sistema kanalizacije gradili od drveta, pa su im zato gradovi nestali kao cveće, a ostale su samo grobnice, kao lukovice ispod zemlje. Kao kada se u svom putopisu o Meksiku divi kućama meksičkih Indijanaca koje su nalik pitama od blata, a ipak traju kroz vekove, tako i u putopisu o etruskim naseobinama Lorens slavi istančane i krhke drvene hramove Etruraca. Njima suprotstavlja kamena glomazna zdanja savremenog čoveka koja predstavljaju breme na licu zemlje i kojima se život, umesto da bude fluidan, okiva u teške spomenike. Protivi se žudnji čovečanstva da se nametne verom, junaštvom,

Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 25, “When you read Lawrence it is hard to separate yourself from him.”

²³⁴ D. H. Lorens (2012), *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etruskim naseobinama)* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 379.

²³⁵ *Ibid.*, 379.

umetničkim delima, pa i zdanjima, te slavi etrursku razigranost života koja ne nameće prepreke, zamor i dosadu.

Opisujući neobičnu tišinu i spokoj koji vladaju oko etrurskih naseobina, Lorens kao da sumira sva iskustva sa prethodnih putovanja. Zapisuje da se one razlikuju i od odbojnog osećanja koje pobuđuje Rim, i od zlokobnih piramida u Meksiku, i od ljupkih budističkih mesta na Cejlonu. Etrurci su voleli da na brdu paralelnom litici na kojoj bi podigli grad naprave i nekropolu, grad mrtvih. Na njenoj glavnoj stazi titra neka čudna sreća i jednostavnost, "osećanje da je za dušu dobro što se tu zatekla"²³⁶. U kamenim odajama humki nije bilo ničega.

Poput kuće koja je počišćena do golih zidova: ukućani su otišli, i ona čeka na sledeće stanare. Ali ko god da ju je napustio, iza sebe je ostavio prijatan osećaj, topao oko srca i prijatan za utrobu.²³⁷

Te kuće mrtvih bile su iznenađujuće velike i lepe, odisale toplinom pravog doma. Način sahranjivanja podsetio je pisca na Egipat, ali naglašava da je kod Etruraca sve bilo jednostavno i u prirodnim razmerama. To se, naravno, kosi sa izuzetnim nivoom razvoja na kojem je bilo njihovo društvo. Čovek, po rečima Lorensa, ne oseća teskobu dok silazi u etrurske grobnice „iz neiskvarenih, neromanizovanih stoleća“. „Grci su težili da ostave utisak, a gotika je, i više od toga, težila da impresionira um. Etrurci ne.“²³⁸ Etrurci nisu osećali potrebu da um ili dušu upravljaju u bilo kom smeru.

Lorens napominje da u nekropoli kod Červeterija postoji na stotine grobnica i ponovo aludira na inferiornost Rima u to doba. Za ukop umrlih, Červeteri je mogao da priušti nepregledno blago „u vreme kad je Rim imao tek nešto malo zlata, pa je i bronza predstavljala dragocenost“²³⁹.

Etrurci su u predvorju grobnica sahranjivali robove, a u središnjoj, velikoj prostoriji velikaše i njihove žene, sveštenike, uglednije stanovnike. Dame su sahranjivane sa odećom, ogledalom, draguljima, češljevima i kozmetikom. Za Etrurce je čak i smrt bila u znaku života, predstavljala njegov prijatan i prirodan produžetak, uz vino, dragocenosti i flaute, i to one dvostruke, koje će svirati muziku za ples. „Jer, život

²³⁶ *Ibid.*, 386.

²³⁷ *Ibid.*, 386.

²³⁸ *Ibid.*, 389.

²³⁹ *Ibid.*, 388.

na zemlji je bio tako dobar, da život u donjem svetu može da bude samo njegov nastavak.“²⁴⁰

Za Etrurce je, slično Indijancima u Meksiku koje je Lorens opisao u svom prethodnom putopisu, sve bilo živo, pa i čitav kosmos, koji je imao veliku dušu i komešao se kao neko ogromno stvorenje. Svako drvo, potok, jezero i planina imali su sopstvenu dušu. Etrurska religija nije bila antropomorfna; bogovi nisu postojali kao *bića* nego su bili simboli elementarnih sila. Ta stara religija je odražavala čovekov napor da ostvari sklad sa prirodom, ali ju je vremenom nadvladavalo opiranje prirodi, lukavstvo uma i mehanizacija koja će prirodu zauzdavati sve dok je čovek ne bude pripitomio i upotrebljavao za svoje niske potrebe, kako proriče D. H. Lorens.

Zanimljivo je da pisac upravo proricanje i pominje u ovom putopisu kada izlaže stav da se svako veliko otkriće ili svaka velika odluka postižu pomoću proricanja, a da se činjenice uklapaju naknadno. To ilustruje primerom da je i Kolumbo otkrio Ameriku pomoću neke vrste proricanja.

Čim se pojavi bilo kakva tvrdnja o nepogrešivosti i čisto naučnom proračunu, čitava stvar postaje prevara i opsenjivanje [...] Ljudi danas opsenjuju molitvom kao što su nekad opsenjivali proricanjem; a na isti način opsenjuju i naukom.²⁴¹

Nije nepoznato da je Lorens verovao u intuiciju i insistirao na tome da je naučna istina iluzija.

Pisac u putopisu *Skice o etrurskim naseobinama* često pravi paralelu između etrurskog vremena i vremena u kojem živi, a koje nije daleko ni od današnjice. On upućuje čitaoca u to da su Etrurci sticali bogatstvo od trgovine i proizvodnje metala, ali da su uglavnom živeli od zemlje. Seljaci su stanovali unutar zidina grada i od obrađivanja zemlje imali samo deo letine kao zaradu. To im nije smetalo da zemlju obrađuju svesrdo, sa strašću koju Lorens može da oseti u dubokoj vezanosti savremenog italijanskog seljaka za zemlju. Ono što je u moderno doba drugačije jeste to što su čak i seljaci izgubili umeće življenja, jadikuje pisac. Seljak se besciljno vuče kući sa njive, bez pesme koja ga je nekad krasila.

Stari Rimljani su bili ti koji su promenili odnos prema zemlji, jer selo nisu voleli. Birali su lakši put za bogaćenje - preko osvajanja ili trgovine. Postepeno su

²⁴⁰ *Ibid.*, 414.

²⁴¹ *Ibid.*, 432-433.

zanemarivali zemlju, što je, po Lorensovim rečima, otvorilo put mračnom srednjem veku. Za razliku od Etruraca koji su zemlju kultivisali, Rimljani su na selima gradili velike vile. Rimljani su i danas poznati po veštini izgradnje dobrih puteva, ali, po rečima Lorensa, tu veštinu su im u nasleđe ostavili Etrurci, što malo ko zna.

Svoju naklonost prema Etrurcima i obrušavanje na Rimljane koji su ih zatrli Lorens iskazuje u osudi brutalne sile koja je efektna, ali, kako on veruje, kratkog daha.

Brutalna sila i oholost mogu da proizvedu strahovito dejstvo. Ali, na kraju, onaj ko živi, živi prema tananoj osećajnosti. [...] Brutalna sila gazi mnoge vladi. Ipak, vladi se ponovo uspravljaju. [...] Kad bezumnik ubije slavuju kamenom, zar je on zbog toga veći od slavuju? Kad je Rimljanin umorio Etrurca, zar je zbog toga bio veći od Etrurca? Nipošto! Rim je propao, a s njim i ono što je on predstavljao...²⁴²

Pisac prvenstvo daje osećajnosti, prirodi i nesputanosti.

I pre nego što su Buda ili Isus besedili, slavuj je pevao, i dugo pošto Isusove i Budine reči padnu u zaborav, slavuj će i dalje pevati. Jer, on niti propoveda, niti podučava, niti zapoveda, niti zahteva. Samo peva. I u početku ne beše Reč, nego cvrkut.²⁴³

Neoskrnavljenost, prostranstvo i netaknut spokoj D. H. Lorens zatiče u jednom od najlepših krajolika koje je ikada video kada sa svojim saputnikom Brusterom stiže do Tarkvinije (Tarquinia). Ovo mesto, udaljeno tri milje od mora, nekada je bilo prestonica Etrurije, odnosno glavni grad Etruskog saveza i potpuno je drugačije od Červeterija.

Dok obilazi oslikane grobnice Tarkvinije, koje su dobile nazive prema prizorima na zidovima, na primer, Grobnica lova i ribolova, Grobnica leoparda, Gozbena grobnica, Grobnica bahanta, Grobnica lavica, Starčeva grobnica ili Grobnica bikova, pisac postaje svestan toga da nijedna kamera ne može da oseti toplotu naslikanog konja, čuje njegovo njištanje ili nanjuši njegovu konjsku prirodu. Jedino razgledanje tih grobnica, posmatranje svojim okom, može probuditi ostala čulna iskustva zainteresovanih. Prisustvo boja, razigranost i raskoš u pokretima, bezbrižnost duha, prozračnost i veselje kojima slike odišu nose i svojevrsnu težinu i dubinu značenja.

U Lorensovim putopisima se daje značaj plesu kao umetničkom izrazu, sredstvu komunikacije i nekoj vrsti arhaičnog, instinktivnog jezika. Na slikama iz grobnica koje potiču iz perioda slabljenja Etrurije, on opaža gubljenje privlačnih pokreta, životnog

²⁴² *Ibid.*, 407.

²⁴³ *Ibid.*, 407.

strujanja, istinskog dodira i spontanih, rasplnutih obrisa koje nije moguće ukalupiti. Iako ne poriče kvalitet sada već modernijih crteža u grobnicama, on ostaje duboko razočaran time što se u njima oseća zgaslost tajanstvene Etrurije, koja je nekako iznenađujuće brzo postala bezizražajna.

Pominjući jednu od najpoznatijih grobnica, navodno iz II veka p.n.e. kada su Rimljani uveliko postali gospodari Tarkvinije, Lorens se osvrće na propadanje Etrurije i nestajanje živosti na etrurskim slikama. Po njegovim saznanjima, razaranjem etrurskog grada pod imenom Veji (Veii), oko 388. p.n.e., Rim je započeo uništenje Etrurije koju je konačno osvojio nekih sto godina kasnije. Lorens oštro zamera istoričarima zato što su takve pozne grobnice iskoristili za stvaranje istorijski opravdanog mita o opakom etrurskom narodu kojeg su plemeniti Rimljani s pravom istrebili i potencira značaj čovekovog ličnog uvida.

Ljudi *nikad* ne žele da veruju svedočanstvima svojih čula. Daleko više vole da razrađuju neke „klasične“ autore. Čini se da je čitava istorijska nauka upredanje starih bajki i starih laži u fine niti, da bi se, zatim, iz njih ponovo tkalo.²⁴⁴

Lorens smatra da u knjigama ne može da se pročita nijedna reč o onome što u prvih pet minuta razgledanja nekropola ostavlja najjači utisak, a to je falusni simbol. Iz perspektive čoveka po kojem istina leži u krvi i telesnosti, on u insistiranju etrurskog sveta na ovom simbolu nalazi mogući razlog za nastojanje brutalnih Rimljana da zatre etrursku svest i proglasi tu kulturu opakom. Podsećanjem da ni Rimljani baš nisu bili sveci podvlači njihovu licemernost. „Za pohlepnog čoveka, svako ko mu se nađe na putu jeste otelovljenje zla“²⁴⁵, a Rimljani sigurno nisu mogli da pokoravaju narode i zgrću ogromno bogatstvo sa dvostrukom flautom Etruraca.

Etrurske vaze u kojima se pohranjivao pepeo umrlih bivale su sve lepše kako su jačale veze Etruraca sa Grčkom. Dok je religija Rimljana još uvek bila dovoljno etrurska, poštovali su mrtve, ali već u I veku p.n.e. među njima se javila strast za sakupljanjem pomenutih oslikanih „grčkih“ vaza iz etrurskih grobnica i malih bronzanih zavetnih figura. Pre toga su odnosili nakit iz grobnica. Varvari su potom opljačkali sve što Rimljani nisu. Lorens napominje da se krhko blago Etruraca može videti u muzejima i osuđuje izvlačenje etrurske umetnosti iz njenog uobičajenog okruženja na brdima, gde

²⁴⁴ *Ibid.*, 453.

²⁴⁵ *Ibid.*, 391.

vodič klekne da upali lampu i putnici sasvim prirodno zarone u male jednosobne grobnice kao što se zečevi spuštaju u svoje jazbine.

Velika je greška istrgnuti sve stvari iz njihovog okruženja i natrpati ih u „velike centre“. Neko će reći: publika onda može da ih vidi. Publika je stoglavi magarac, i ne može da vidi ništa.²⁴⁶

Ljudi, po njegovom viđenju žele da sagledaju stvar kao celinu. „Celine *nema* - celovitost postoji isto kao što postoji ekvator. To je najdosadnija od svih apstrakcija.“²⁴⁷ Poričući postojanje celine, Lorens dopušta postojanje fragmentarnosti, koja odlikuje i druge modernističke pisce.

Ako muzeji, kao naopaka stvar, moraju da postoje, Lorens insistira na postojanju malih, lokalnih muzeja.

Ma koliko da je Etrurski muzej u Firenci izvanredan, koliko je samo čovek srećniji u muzeju u Tarkviniji, gde su sve stvari tarkvinske i, u najmanju ruku, na neki način međusobno povezane i čine neku vrstu *organske* celine.²⁴⁸

U jednoj takvoj *organskoj* celini, antičkoj Etruriji, kao labavoj konfederaciji dvanaest gradova sa pripadajućom zemljom oko svakog od njih, savezu koji je ličio na *dodecapolis* antičkog sveta, Tarkvinija je bila najstariji i najvažniji grad, zatim je sledio Cere (kasnije Červeteri), pa ka severu Vulči. Do Vulčija su Lorens i Bruster putovali vozom, a potom autobusom. Usput su prošli kroz prostranu ravnicu pored mora, Maremu, koja je u etrursko vreme bila ustalasana žitnica da bi Rimljani kasnije zapustili etrurski sistem isušivanja i time doveli do nanošenja mulja, i razmnožavanja komaraca sa kojima je stigla i malarija. Lorens sa žaljenjem beleži da u toj nekada plodnoj žitnici nema više ni stoke ni čobana.

Stižu parne mašine i oru zemlju, mehanizacija seje i žanje pšenicu i ovas, a u Maremi ljudi je sve manje, umesto da ih je više. Pšenica niče uz pomoć mehanizacije.²⁴⁹

Lorens prenosi priču iz tog kraja koja ga dovodi da zaključka da su Etrurci svoje blago ostavili i Bonapartama. Naime, tu je Napoleonov brat, Lisjen Bonaparta, nekada bio vlasnik jednog manastira zajedno sa manastirskom zemljom. Prilikom oranja njive,

²⁴⁶ *Ibid.*, 404.

²⁴⁷ *Ibid.*, 404.

²⁴⁸ *Ibid.*, 405.

²⁴⁹ *Ibid.*, 464.

njegovi volovi su 1828. godine propali kroz zemlju i obreli se među izlomljenim vazama u jednoj etruskoj grobnici. Lisjen Bonaparta je organizovao iskopavanja, ne zbog toga što ga je zanimala etruska umetnost, već zbog cene koju su vaze mogle imati na tržištu. Naredio je da se sačuvaju svi oslikani fragmenti, a da se prosta grnčarija, koju je smatrao bezvrednom, uništi. Potakao je i ostale zemljoposjednike u okolini da čine isto. Prema Lorensovim saznanjima, do 1847. godine je otvoreno preko 6000 grobnica, a samo je Bonaparta za dva meseca iskopao oko dve hiljade etruskih predmeta

Humke u Vulčiju, *tumule*, bile su veće od onih u Červeteriju, ali je Lorens, možda već i umoran od obilaska etruskih naseobina, zapisao da je bio srećan kada je stigao do kraja tamošnjih iskopina pošto u grobnicama nije ostalo ništa lepo. Silne hiljade vaza, po rečima pisca, postoje negde, ali se nalaze svuda osim u Vulčiju. Namerno ili ne, tek iz njegovih reči izbija prekora pohlepnima zbog pustošenja grobnica.

Ako želimo da vidimo šta su Etrurci pokopali tamo, morali bismo da odemo u Vatikanski ili Firentinski muzej, ili u Britanski muzej u Londonu, i tamo razgledamo vaze i kipove, bronzu, sarkofage i dragulje.²⁵⁰

Slično je prošla i jedna cela grobnica iz Voltere, najsevernijeg etruskog grada, koja je prenetu u baštu Arheološkog muzeja u Firenci. S tim u vezi, D. H. Lorens, koji je već osporavao ulogu muzeja, izražava svoju pobunu protiv sistematizacije svakog doživljaja.

Zbog čega li, zaboga, grobnica nije ostavljena onako kako je pronađena, i tamo gde je pronađena? Bašta Firentinskog muzeja veoma je poučno mesto ako želite časove iz očigledne nastave o Etruscima, Međutim, ko još želi očiglednu nastavu o izumrlom narodu? Ono što čovek želi jeste dodir. Etrurci nisu ni teorija ni teza. Ako išta predstavljaju, onda predstavljaju *doživljaj*. A doživljaj je uvek upropašćen. Muzeji, muzeji, muzeji, očigledna nastava podešena tako da ilustruje nepouzdanu teoriju arheologa, mahnite pokušaje usklađivanja i krutog ustrojavanja onoga što niti ima kruto ustrojstvo, niti se može uskladiti! To je odvratno! Zbog čega svaki doživljaj mora da bude sistematizovan? Zbog čega čak i iščezle Etrurce treba svesti na sistem? Oni to nikad neće biti. [...] Muzej nije neposredni kontakt: to je ilustrovana nastava. Ali ono što čovek želi jeste stvarni životni dodir. Ne želim da me „podučavaju“; uostalom, kao ni mnogi drugi ljudi. Za muzeje su mogli da uzmu neke bezdomnije predmete, a da one koji *imaju* svoje mesto tamo i ostave.²⁵¹

²⁵⁰ *Ibid.*, 475.

²⁵¹ *Ibid.*, 492.

Lorens je priznavao da veći utisak na njega ostavljaju urne iz Voltere nego partenonski friz. Obrazloženje nalazi u verovanju da se čovek umori od estetskog kvaliteta, što podseća na njegovu belešku iz putopisa *More i Sardinija* o mestu Nuoru u kojoj kaže da je srećan grad koji nema šta da pokaže. Urne iz Voltere, iako ih ima mnogo, ne stvaraju kod čoveka osećaj zasićenja, već ga razgaljuju kao da se našao usred života, objašnjava pisac.

Samu Volteru pisac je prikazao kao mesto „na ogromnom stenovitom uzvišenju gde duvaju svi mogući vetrovi i odakle se vidi ceo svet“²⁵². Nasuprot Ceri i Tarkviniji, koje su bile prožete uticajima sa Istoka, Voltera na severu je bila drugačija. Tu je i pre Etruraca živelo drugo pleme, surovije i daleko manje prijemčivo za stare egejske uticaje. Zato, pojašnjava Lorens, u umetnosti Voltere manje ima razigranosti juga, a više nemira i primesa gotike.

Germanski uticaj je gotovo preplavio Italijane, tvrdi Lorens tridesetih godina prošlog veka, tražeći u tom uticaju uzrok pojačane želje Italijana da budu moćni. Ranije im volja za moć nije bila od primarnog značaja. Fašisti su u Italiji Lorensovog doba veličali italske korene Italije. Smatrali su se naslednicima Rimskog carstva.

Lorens daje svoje političke komentare na dešavanja u provincijskim središtima Italije, u kojima je bilo radnika i seljaka koji nisu bili načisto na čijoj strani žele da budu. Pronicljivo primećuje da je fašistička vlast (kao i rimska na koju se ugledaju) osuđena na propast zato što članovi partije ne veruju njihovim vođama.

Ta suštinska nelagoda, neodlučnost, nešto je najčudnije u italijanskoj duši. To je kao da ljudi nikada ne mogu da budu iz sveg srca za nešto: zbog toga što ničemu ne mogu da veruju. A ta nemogućnost vere predstavlja koren političke ekstravagancije i mahnitosti. Oni ne veruju sebi, pa kako će onda da veruju svojim „vođama“ ili svojoj „partiji“?²⁵³

Na zidovima Voltere stajalo je kredom nažvrljano: *Morte a Lenin - Smrt Lenjinu*, kada je, kako Lorens komentariše, „siroti gospodin“ već bio dovoljno dugo mrtav da bi i u ovom gradiću moralo za to da se zna. Njemu kao kritičaru fašizma još je bilo zabavnije kada bi pročitao natpis ispisan masnom farbom: *Mussolini ha sempre ragione! Musolini je uvek u pravu!* Opet, oštrica pišćevog pera nije bila britka kao

²⁵² *Ibid.*, 476.

²⁵³ *Ibid.*, 477.

nekad kada je puštao glas protiv demokratije, a u korist diktature, već se sada ograđivao od bilo kakvog iskazivanja ličnog stava.

Međutim, ne bih da stavim čak ni mali prst u bilo kakvu političku pitu. Uveren sam da svaka zemlja posle rata mora dobro da zapne da uredi sama sebe, bez stranog mešanja ili primedbi. Neka vlada onaj ko može.²⁵⁴

D. H. Lorens je primećivao da je omiljena posleratna fraza gotovo svih mladih ljudi - „ništa ne vredi“, ali je pokušavao da ih razume i ne okrivljuje zbog njihove pomirenosti. Smatrao je da je rat uništio većinu vrednosti koje bi trebalo da predstavljaju podsticaj mladima i da je vrlo teško onima koji odrastaju posle rata, čak teže nego ratnim generacijama.

Po Lorensovim rečima, civilizacije se i javljaju i nestaju u talasima. „Ono što ljude čini civilizovanim nije rasa, nego izvesno preovlađujuće kulturološko načelo.“²⁵⁵ Etrurci su svojim vrlinama podstakli pisca da u putopisu *Skice o etrurskim naseobinama* iskonstruiše ubedljivu sliku njihovog iščezlog života i postavi je kao kontrast dobu između dva svetska rata kada, kako višesmisleno i kratko kazuje, donji svet Etruraca postaje realniji od gornjeg.

Da je D. H. Lorens poživio, veruje se da bi dovršio drugu polovinu putopisa *Skice o etrurskim naseobinama*.

2.7 Period 1927-1930

Ranu jesen 1927. godine D. H. Lorens je proveo u Austriji i Nemačkoj, dok je naredne dve godine svoje vreme delio na Toskanu, švajcarske Alpe i južnu obalu Francuske, sve u nemirnoj potrazi za odgovarajućom klimom i atraktivnim mestom za boravak. Uprkos slabosti, i dalje je imao dovoljno energije da putuje u Pariz, Firencu, Baden, na Majorku, a nije odustajao ni od pisanja.

Njegova izložba slika u Londonu 1929. godine obeležena je velikim brojem posetilaca željnih umetnosti, ali i senzacije. Slike su mu najpre konfiskovane, a zatim vraćene uz uslov da ih više nikada ne izlaže u Engleskoj. Lorens se u jednom od svojih

²⁵⁴ *Ibid.*, 478.

²⁵⁵ *Ibid.*, 495.

eseja iz tog perioda čudi ponašanju Engleza. Kaže da su preplašeni od svega i poredi ih sa gomilom miševa kada neko lupi nogom o pod.²⁵⁶

Kako su Lorensove upečatljive karakteristike bile „elastičnost i moć oporavka i sposobnost da se kao feniks uzdigne iz kraha i očajja“²⁵⁷, planirao je da sa svojim slikama otputuje u Novi Meksiko, ali bolest je bila jača. Nikada nije želeo da prizna da ima tuberkulozu, čak ni posle skoro fatalnog napada u Meksiku februara 1925. godine. Lek protiv te bolesti nije postojao u Lorensovo doba, a pisac je izbegavao bilo kakav postojeći vid lečenja sve dok na to nije bio primoran na samom kraju života. Nakon izlaska iz sanatorijuma, umro je u 45. godini, 2. marta 1930. godine, u Vensu, u Francuskoj.

D. H. Lorens je bio “jedan od onih pisaca koji su sva svoja dela zasnovali na najdublje ličnoj istoriji i najintimnijim vlastitim interesovanjima i opsesijama”²⁵⁸.

Celog života je razvijao sopstvenu filozofiju. Udaljavao se od hrišćanstva i zalazio u polja misticizma, budizma i paganstva, zbog čega predstavlja prethodnika sve većem zanimanju za okultno koje se javilo u XX veku.

Kritičari su ga svrstavali uz radikalnu desnicu, koja je iskazivala netrpeljivost prema demokratiji, socijalizmu, liberalizmu i jednakosti, mada nikada nije prihvatao fašizam. Zagovarao je ideju o postojanju diktatora, koji bi umeo da vlada nižim slojevima društva. Suprotstavljao se davanju prava glasa radničkoj klasi, a slogan Francuske revolucije “Sloboda, jednakost, bratstvo” uporedio je sa “trozubom zmijom”. Posle Velikog rata napao je mehanizovane kulture, kao što je Amerika, koja je, po njegovom mišljenju, promovisala moderne ideale, ali dehumanizovala čitave zajednice da bi ostvarila te ideale.²⁵⁹

Inspiraciju za svoje fantazije o autoritarnom vodstvu i prevazilaženje tegoba modernog doba tražio je u susretu sa egzotičnim, primitivnim ili drevnim kulturama, kao i u autentičnom životu radničke klase. Rudari, Etrurci, Meksikanci, Indijanci, Sardinjani i mnogi drugi koji su tumarali kroz njegova dela uvek su ga povezivali sa

²⁵⁶ D. H. Lawrence, *Late Essays and Articles* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 219.

²⁵⁷ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1980), 147, “his elasticity and power of recovery and capacity to rise Phoenix-like from calamity and despair”.

²⁵⁸ Zoran Paunović, *Istorija, fikcija, mit: eseji o anglo-američkoj književnosti* (Beograd: Geopoetika, 2005), 41.

²⁵⁹ Andrew F. Humphries, *D. H. Lawrence, Transport and Cultural Transition: 'A Great Sense of Journeying'* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 17.

prirodom, dubinama, instinktima, sudbinom, bezbrišnošću, osećajnošću i snažno ga pokretali upućujući ga na put mudrosti.

Raspon Lorensovih tema je bio ogroman. Na kreativan i produktivan način se hvatao u koštac sa nekim od najvažnijih intelektualnih pitanja modernog doba. Ideje koje je zagovarao tek su relativno skoro postale akademski i filozofski prihvatljive.²⁶⁰ Pisao je o književnosti, istoriji, umetnosti, religiji, filozofiji, psihologiji, antropologiji i obrazovanju. Plan mu je bio da napiše roman o svakom kontinentu.

Za ovog pisca putovanje je predstavljalo vid opuštanja od pisanja, ali i inspiraciju za njega, sredstvo unutrašnjeg istraživanja i izvor neposredne inspiracije. „Lorensova teorija i praksa putovanja, njegova izuzetna osetljivost na strana mesta, uticale su na njegov neobičan pristup putopisanju.“²⁶¹ Više je voleo grub nego formalan način putovanja, kao što je više voleo narodnu nego visoku kulturu. Posedovao je bezgraničnu radoznalost i energiju. Privlačila su ga daleka odredišta, sa ekstremnim temperaturama i velikim nadmorskim visinama. Zanimljiviji su mu bili ljudi koji nisu znali ništa o mašinama moderne civilizacije. Žudeo je za kontaktom sa pejzažima koji su i dalje zadržali svoj divlji kvalitet. Putovanje je pojačalo njegov osećaj englestva i omogućilo mu da svoju zemlju vidi jasnije.

Lorens je verovao da nova mesta rađaju nešto novo u ljudima, da čovek doživljava metamorfozu putujući. Metamorfoza se kod njega nastavljala i nakon putovanja, jer bi često nostalgичno pisao o mestima koje je naizgled prezirao dok je u njima boravio, ali koje je drugačijim očima gledao u nekom kasnijem periodu.²⁶² Zbog snažnog osećaja za duh mesta Lorensa su nazivali „topografskim piscem“.²⁶³ Uvek je bio na putu ka negde drugde. Smatrao je da mu je suđeno da putuje i istražuje dok ne nađe nešto što bi mu pružilo mir. Samo traganje je bilo ono što je vredelo. Tragao je za natprirodnim preko prirodnog, za jedinstvom preko različitosti²⁶⁴, ali je u putovanju video i sjajnu lekciju za razbijanje iluzija.

²⁶⁰ Paul Poplawski, John Worthen, *D.H. Lawrence: A Reference Companion* (Westport-London: Greenwood Publishing Group, 1996), 447.

²⁶¹ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 103, “Lawrence’s theory and practice of travel, his extraordinary sensitivity to foreign places, influenced his unusual approach to travel writing.”

²⁶² Arthur J. Bachrach, *D.H. Lawrence in New Mexico: "the Time is Different There"* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 2006), 8.

²⁶³ Robert Burden, *Travel, Modernism and Modernity* (London - New York: Routledge, 2016), 108.

²⁶⁴ Del Ivan Janik, *The Curve of Return: D. H. Lawrence’s Travel Books* (Victoria, Canada: ELS editions, 1981), 9.

Iskreno bi patio zbog muka koje je sâm stvorio putujući, zbog dosade ili zaostalih i nepristojnih ljudi koje je sretao. U blagoj mediteranskoj klimi, inspirisan bliskim kontaktom sa prirodnim okruženjem, odlazio bi sâm u šumu, među drveće kao nešto dinamično, tajnovito i antiljudsko, i tu pisao sedeći leđima oslonjen uz neko stablo i sa notesom na kolenima. Umeo je da piše brzo i spontano, jer je od malena, rastući u velikoj porodici i maloj kući, razvio snažnu moć koncentracije prilikom pisanja. Nikada nije vodio beleške niti pravio skice. Govorio je da mu plan sâm dođe, a da ne zna odakle.

Kada pisac prosipa i ponavlja svoje muke u knjigama, smatrao je Lorens, to ga može voditi ka samospoznaji i pobedi nad problemima iz prošlosti, ali i uspešnoj borbi sa emocijama. Verovao je da pisanje autobiografskih dela može da ima terapeutsko dejstvo, kao kada se putem psihoanalize vidi mušta nečijeg života. Lorensova četiri putopisa ocrtavaju faze njegovog, pa i svačijeg života: mladost, u kojoj je sreća neodvojiva od čulne ljubavi (*Suton u Italiji*); ranu zrelost, gde sreća potiče i od društvene svesti i shvatanja sebe u okviru društva (*More i Sardinija*); kasniju zrelost, kada gubitak iluzija smeta duhu (*Jutra u Meksiku*) i starost, obeleženu elegičnim tonom i željom za smirajem (*Skice o etrurskim naseobinama*).²⁶⁵

Četiri putopisa D. H. Lorensa se mogu posmatrati i kao četiri okvira u kojima autor pažljivo konstruiše svoje četiri uloge naratora, sa određenim tonom i raspoloženjem: u *Sutonu u Italiji* je filozofski posmatrač, u *Moru i Sardiniji* - putnik koji je nezadovoljan, ali i pun humora, u *Jutrima u Meksiku* - teoretičar o drugosti, a u *Skicama o etrurskim naseobinama* - miran i radostan zbog otkrića drevnih Etruraca.²⁶⁶

Lorensa, pisca koji je slavio iskustvo krvotoka nad iskustvom uma, nazivali su “sveštenikom ljubavi”, napadali ga, osporavali i zabranjivali zbog, po viđenju puritanskog engleskog društva tog doba, suviše smelih i slika i knjiga. Kada je neprečišćena verzija njegovog romana *Ljubavnik lejdi Četerli* objavljena 1960. godine, pokrenut je sudski postupak protiv izdavačke kuće zbog opscenosti, ali je optužba u tom procesu odbačena, što je dovelo do napuštanja pokušaja da se u Britaniji cenzurišu

²⁶⁵ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1980), 164.

²⁶⁶ Naveed Rehan, “Lawrence’s Travel Writing as Creative Nonfiction” in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 65.

važna književna dela. D. H. Lorens je time dostigao posthumnu slavu daleko veću nego za života.

Danas ovog pisca mnogi ocenjuju kao vizionara i značajnog predstavnika modernizma u engleskoj književnosti, sasvim drugačije u odnosu na 1930. godinu kada je njegova smrt bila doživljena ne kao nestanak izuzetnog književnika, već kao odlazak ličnosti koja je zavređivala pažnju najviše po skandalima koje je izazivao. U pismu časopisu *Time and Tide* objavljenom 16. marta 1930. godine, dugogodišnja prijateljica D. H. Lorensa, Ketrin Karsvel, stala je u njegovu odbranu rečima da je živeo okružen neprijateljstvom “koje je nadživelo i njegovu smrt” i da je tri četvrtine života proveo u siromaštvu. Uprkos tome, bio je, po njenim rečima, veseo, umešan, pametan za sve, izuzetno zabavan, bez sentimentalnosti ili afektiranja, skoro uvek za sve u pravu, najskladnija i najvitalnija osoba koju je poznavala.²⁶⁷ Muž samo jedne žene, neporočan, sa najljudskijim vrlinama, čovek koji je uspeo da se otrgne od okova civilizacije i demagogije književnih kritičara. Najsilovitije od svega deluju reči da i njegova najgora strana odiše takvim životom kakav ne bi mogao ni greškom da se nađe kod nekog drugog autora, dok njegovim najboljim stranama čak ni oni koji ga mrze nemaju šta da prigovore.²⁶⁸

²⁶⁷ Catherine Carswell, *The Savage Pilgrimage* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), xxiii.

²⁶⁸ Jeffrey Meyers, *D.H. Lawrence, A Biography* (London: Papermac, 1993), 387.

3. DŽORDŽ ORVEL KAO PUTOPISAC

(25. jun 1903 - 21. januar 1950)

“So long as I remain alive and well I shall continue to feel strongly about prose style, to love the surface of the earth, and to take a pleasure in solid objects and scraps of useless information.”²⁶⁹

3.1 Period 1903-1933

Dok na stogodišnjicu rođenja Džordža Orvela novinari nisu pohrlili u Motihari u Indiji, blizu granice sa Nepalom, većina stanovnika tog grada nije ni znala da se čuveni pisac upravo tu rodio 25. juna 1903. godine i to kao Erik Artur Bler (Eric Arthur Blair). Otac mu je radio kao činovnik britanske krune u odeljenju za opijum²⁷⁰.

U kasnom viktorijanskom i edvardijanskom periodu anglo-indijski život je bio zasnovan na privilegiji onih koji su imali belu kožu i bili Englezi. Ma koliko akcenat službenika u Indiji bio prožet koknijem i ma koliko im u ponašanju nedostajalo manira, osećali su se počastvovanim što grade, uvećavaju i brane Imperiju.

Erikova majka je sa decom napustila Indiju vrlo brzo posle Erikovog rođenja, a otac im se priključio tek 1912. godine, kada se penzionisao. Tada je već bilo prekasno za uspostavljanje jače veze između oca i sina.

Erik je bio stidljivo dete i teško se prilagođavao novom okruženju u Oksfordširu.

Obožavao je majku, ali je bio previše stidljiv da joj poveri šta oseća i zato se osećao zanemarenim i neshvaćenim. Takva osećanja usamljenosti, izolacije, i ogorčenosti jesu klasični simptomi u književnoj istoriji, pa nije iznenađujuće to što je Erik, već do svoje pete ili šeste godine, trebalo da *zna* da će postati pisac, taj klasičan način revanširanja za nesrećno detinjstvo.²⁷¹

²⁶⁹ George Orwell, *Why I Write* http://orwell.ru/library/essays/wiw/english/e_wiw (preuzeto: 28.03.2018.)

²⁷⁰ Trgovina opijumom sa Kinom legalizovana je posle 1860. godine.

²⁷¹ Peter Stansky and William Abrahams, *The Unknown Orwell* (London: Granada Publishing, 1981), 32, “He adored his mother, but he was too shy ever to confide in her what he felt, and therefore felt himself neglected and misunderstood. Such feelings of loneliness, isolation, and resentment are classic symptoms in a literary history, and it is not surprising that Eric, by the time he was five or six, should have *known* that he would become a writer, that classic way of avenging oneself for an unhappy childhood.”

Sa pet godina su ga upisali u školu koju su vodile anglikanske sveštenice. Bio je inteligentan i znanja željan dečak koji je učio bez poteškoća. Počeo je žudno da čita, bez diskriminacije prema vrsti štiva. Čitanje mu je pomoglo da se obrazuje i stekne auru „mudrog deteta“ koje izgleda zrelije, a obogatilo je i njegov svet fantazije. Stidljivost ga je kočila u sticanju prijatelja, pa je težio povlačenju u sebe i vođenju razgovora sa imaginarnim prijateljima.

U ranom detinjstvu se sprijateljio sa decom vodoinstalatera iz susedstva, ali mu je majka prekinula druženje sa njima, uz obrazloženje da su to deca iz radničke klase, sa prostijim akcentom. Susedi koji su pripadali radničkoj klasi ostaće njegovi heroji iz tog doba.

Još kao dete, Erik Artur Bler je bio izuzetno osetljiv na prljavštinu i mirise, odbijali su ga fizička ružnoća, debeli stomaci, bore, nije podnosio pseći izmet na pločnicima, nozdrve su mu reagovala i na najblaži osećaj znoja, zadaha, ustajalog piva i neopranih pazuha, pogadao ga je i sâm pojam smrtnosti. Tenzija između takvog gađenja i svakodnevnih radosti „bila je od suštinskog značaja za njega kao umetnika i našla je razrešenje u njegovom radu. Ali, za to je trebalo puno vremena“.²⁷²

Kada je 1911. godine poslat u jednu od najpoznatijih škola tog vremena, Sveti Kiprijan (St Cyprian's), u Istbornu (Eastbourne), na obali Saseksa (Sussex), činilo mu se da je izgurnut iz gnezda. Engleska je u to doba bila najveća i najbogatija sila na svetu u kojoj sunce nikada ne zalazi. Erikovi roditelji su želeli da im sin postane deo engleskog establišmenta, a uobičajeni pasoš za ulazak u višu klasu bila je diploma neke od prestižnih škola. Jaz između klasa je tada delovao nepremostiv. Polovina odrasle populacije nije imala pravo glasa, bilo je bitno ko koju titulu ima i šta je po zanimanju. Najniži nivo na lestvici bio je rezervisan za kopače uglja, koji više nisu imali sa kim da se uporede pošto ispod njih na lestvici nije bilo nikoga.

Najmanju grupu u Svetom Kiprijanu činila su deca upisana zbog svojih kvaliteta, ali po povlašćenoj ceni, jer su pripadala staležu koji će Orvel nazvati „niža-viša-srednja klasa“²⁷³. Erik sve do treće godine u školi nije saznao za taj svoj specijalni status. U internatu je bio tužan i vrlo usamljen, ali je bio previše stidljiv i ponosan da bi mogao da plače. Imao je takvu kontrolu nad emocijama da nije ničim odavao ono što ga

²⁷² *Ibid.*, 37, “was essential to him as an artist, and found a resolution in his work. But it was to take a long time“.

²⁷³ lower-upper-middle class

je mučilo. Usamljenost se ogledala i u njegovim hobijima, jer je bio strastven ribolovac, kolekcionar poštanskih markica i posvećeni čitalac. Prvu pesmu je objavio upravo u vreme pohađanja škole u Istbornu, 1914. godine. Marljivo je učio i poštovao kodekse škole. No, u duši je bio bundžija, skeptik, bez iluzija. Ljubomorno i neodobravajuće je gledao na to što su njegovi školski drugovi iz bogatih kuća bili favorizovani, sigurno ne zbog inteligencije, već zbog novca. Tako je došao do ekonomskog objašnjenja ljubavi i društva. Voljeni su bili bogati; oni koji nisu bili voljeni nisu bili bogati. Decembra 1916. godine otišao je iz škole Sveti Kiprijan i ostao kivan na nju do kraja života.

Naredna faza njegovog školovanja odvijala se u Itonu od 1917. do 1921. godine i na ovom koledžu, za koji nije dobio stipendiju, bio je „relativno srećan“. Priključili su ga Generaciji 1916, koja je brojala 14 mladića i koja je iznedrila izuzetne profesore, advokate, biznismene, učene ljude. Kako se nije mnogo isticao ni po uspehu ni po entuzijazmu, od njega se nisu očekivale velike stvari niti su pred njega postavljani veliki zahtevi. Ipak, postao je jedan od najčuvenijih učenika sa Itona u XX veku.

Orvel će na Blera u Itonu gledati kao na „odbojnog malog snoba“, a na Iton kao na tvrđavu privilegija. Iako će se kroz svoje pisanje truditi da porekne efekte koje je Iton imao na njegov razvoj, lako će ga prepoznavati kao bivšeg učenika ovog koledža. Ono što će izdvojiti kao izrazitu vrlinu Itona biće tolerantna i civilizovana atmosfera u kojoj je svakom dečaku pružana jednaka šansa za razvoj individualnosti. Tako je, na primer, Bleru Iton zasigurno udahnuo autoritet i odvažnost, kako u ponašanju tako i u pisanju.

Kada mu je bilo 16 godina, u nekom časopisu je naišao na jednu pesmu D. H. Lorensa i njome bio oduševljen. Tada mu je promaklo ime autora, ali će pet godina kasnije čitati njegova dela i biti duboko impresioniran ovim piscem.

Erik je još od Itona želeo da zameni učenje pisanjem.

Između sedamnaeste i dvadeset četvrte godine pokušao sam da zaboravim na tu ideju, svestan da time izneveravam svoju pravu prirodu i da ću se pre ili kasnije vratiti pisanju.²⁷⁴

No, kao pisac će se razviti kasnije nego što je želeo.

Erik Bler je i u Itonu razvio neobičnu povučenost koja mu je pomagala da sa svima bude u dobrim odnosima, a da se ni sa kim ne zbliži. Čak i za drugove je bio neka vrsta enigme. Opisivali su ga kao mladog cinika, skeptika, ateistu, ali i dečaka sa

²⁷⁴ Džordž Orvel, *U utrobi kita: eseji, priče, članci* (Beograd: Lom, 2016), 7.

posebnim humorom. Nikada se nije pretvarao da poseduje uverenja koja zapravo nema. Govorio je ono što se njemu sviđalo, a što je često bilo u nesaglasju sa zvaničnim stavovima i njegovog koledža i Engleske u to ratno doba.

Iton je stavljaao akcenat na patriotizam i spremnost na žrtvovanje za zemlju. Erik je bio premlad za vojsku, ali je kasnije govorio da njegova generacija mora zauvek da bude obeležena poniženjem što nije učestvovala u Velikom ratu. U periodu odmah posle 1918. godine, Iton je imao reputaciju kao prilično “*Bolshie*“ (boljševički) zbog anarhističke i anti-autoritarnе atmosfere koja je zavládala.

Za Blera su govorili da je bio po prirodi kritički nastrojen i nestrpljiv kada je neko govorio besmislice. Smatrao je da je politička retorika uvek lakša nego politička akcija. Njegova kritika bila je usmerena na buržoaziju i nespремnost da se izađe na ulicu ili priključi partiji.

Leta 1921. godine Erik Bler je morao da donese odluku šta će raditi posle Itona. Trebalo je da ide dalje ka vrhu lestvice, tj. na univerzitet. Međutim, nije bilo velikog iznenađenja kada je rekao da ne želi da nastavi sa formalnim obrazovanjem. Hteo je životno iskustvo. Neodlazak na univerzitet bio je odlučujući korak u stvaranju pisca Džordža Orvela.

Očev predlog da stupi u kolonijalnu službu poklapao se sa Erikovom željom - da jednog dana možda ode na istok, na primer u Indiju ili u Burmu (današnji Mjanmar), koja je u to vreme imala reputaciju „Pepeljuge“ provincije u Indiji. Roditeljska razmišljanja su bila uglavnom realistična i praktična, a njegova romantična i obojena fantazijom. Burma, u kojoj će u službi imperijalizma provesti pet godina, pokazaće da je za Erika Blera, a kasnije i Džordža Orvela, lični uvid (konkretno iskustvo) bio važniji od političkih razmatranja (apstraktno iskustvo) i da je morao da prođe kroz prvo da bi stigao do drugog²⁷⁵.

Bler je bio predstavnik institucije u koju se dobrovoljno prijavio, Indijske imperijalne policije. Iskustva o Burmi je tako sticao kao policajac, a ne kao novinar, pisac ili student, i na osnovu tih iskustava će postati anti-imperijalista.

U vreme Erikovog boravka u Burmi, britanska vlada je pokušavala da olabavi svoju upravu i dopusti da se čuje glas Burmanaca, čiji je nacionalistički osećaj ohrabren uspostavljanjem dijarhije. Ministri koje su postavljali Britanci bili su zaduženi za

²⁷⁵ Peter Stansky and William Abrahams, *The Unknown Orwell* (London: Granada Publishing, 1981), 157.

finansijska pitanja, red i zakon, a ministri iz redova Burmanaca bili su zaduženi za lokalnu vlast, obrazovanje, zdravstvo, poljoprivredu, akcize i javne radove.

Indijska imperijalna policija je zvanično formirana 1861. godine da bi se borila sa porastom kriminala ili pre sa obimom u kojem se organizovani kriminal uplitao u uticaj i moć Engleske u tom delu sveta. Erik Bler je u okviru svojih zaduženja kontrolisao nekoliko policijskih stanica, proveravao kako teku istraživanja lokalnih zločina, bavio se neadekvatnim ponašanjem policajaca, uspostavljao saradnju sa seoskim glavešinama. Burma mu je dala dosta i vremena i materijala za razmišljanje. Nije želeo da se nameće svojom ličnošću i niko u to doba nije mogao ni da zamisli njegovu kasniju slavu.

Mada se Orvel tih godina sećao kao vremena kada je pokušavao da napusti ideju o tome da postane pisac, on je, u stvari, svesno ili ne, već bio pisac u nastajanju: umeo je da gleda, zapaža, sluša i donosi sud. Iskustvo, njegovo lično ili nekog drugog, bilo je nešto što je stavio u upotrebu: ono je postalo deo non-stop 'priče' koju je pričao sebi kao slušaocu.²⁷⁶

Čudno je koliko toga što je naučio o Burmi pisac nije hteo da opiše.

U septembru 1926. godine Erik Bler je kod sebe počeo da prepoznaje antipatiju prema karijeri koju je izabrao dobrovoljno, ali pogrešno. Često se osećao kao plen za rastući anti-engleski osećaj među Burmancima, jer je uvreda i provokacija bilo na svakom koraku.

Iz Burme se vratio 1927. godine sa lekarskim uverenjem da se razboleo. Sa sobom je poneo teret krivice. „Ali izledalo je da ne postoje granice za to koliki taj teret mora da bude, koliko dugo mora da se trpi, na koliko mesta.“²⁷⁷

Kasnije će izjaviti da mu je zdravlje bilo uništeno upravo u Burmi, iako je od ranog detinjstva bio sklon prehladama.

Dao sam otkaz zato što mi je indijska klima uništila zdravlje, i zato što sam već tada imao maglovitu ideju da postanem pisac. Ali osnovni razlog je bio što nisam više mogao da služim imperijalizmu, koji za mene nije bio ništa drugo do sistem reketiranja.²⁷⁸

²⁷⁶ *Ibid.*, 170, “Although Orwell remembered these years as the time when he was trying to abandon the idea of becoming a writer, he was in fact, consciously or not, already a writer-in-embryo: he could watch, observe, listen, and judge. Experience, his own or another’s, was something he put to use: it became part of the non-stop ‘story’ he was telling to his listening self.”

²⁷⁷ *Ibid.*, 183, “But there seemed to be no limit to how great the burden must be, how long it must be endured, in how many places.”

²⁷⁸ Džordž Orvel, *Put za Vigan* (Beograd: LOM, 2015), 183.

Pisac će protumačiti i mržnju koju je osećao prema imperijalizmu. Zapisao da čovek mora da bude deo takvog sistema da bi ga zamrzelo, jer drugačije ne može da prepozna nepravednu tiraniju.

Spolja gledano, britanska okupacija Indije naizgled je dobronamerna i čak neophodna; bez sumnje je takva i francuska vlast u Maroku i holandska na Borneu, jer ljudi obično bolje vladaju nad strancima nego nad samim sobom. [...] Ne postoji nijedan savremeni čovek koji u dubini duše veruje da je opravdano zauzeti stranu zemlju i nasilno pokoriti njeno stanovništvo. Strano ugnjetavanje je mnogo veće zlo od siromaštva.²⁷⁹

Prvo odsustvo u Engleskoj je Erik Bler smišljeno iskoristio da se ne vrati na službu u Burmi, jer nije hteo da podržava sistem u koji ne veruje. Svoje razočaranje imperijalnim sistemom domovine opisao u romanu *Burmanski dani* (*Burmese Days*), kao i u esejima „Ubijanje slona“ („Shooting and Elephant“) i „Vešanje“ („A Hanging“). Zarekao se da nikada više neće biti uvučen ni u koji oblik dominacije čoveka nad čovekom. Proglasio se za anarhistu i levičara, a porodici saopštio da je rešio da postane pisac.

U ranu jesen 1927. godine Erik se preselio u London, gde je želeo da započne književnu karijeru. Njegovi rani radovi ukazuju na slabo razvijen dar za pisanje, premda je počeo da piše na praktičan i dobro promišljen način. Konačno je osećao oslobođenost od institucija i zadovoljstvo zbog slobode koju nudi posao pisca. I dalje je tražio svoj izraz. Skoro ništa od radova iz tog piščevog prvog 'londonskog perioda', između jeseni 1927. i proleća 1928. godine, nije preživelo. Od prijateljice Rut Piter (Ruth Pitter), koja je takođe bila pisac, dobio je sugestiju od krucijalnog značaja - da proba da piše o onome što zna.

Godinu dana po povratku iz Burme Erik odlazi u Pariz, gde živi na dnu, u hotelu za bednike. Zvaničan razlog za odlazak u prestonicu Francuske nalazio se u njegovoj ideji da bi tamo mogao da živi sa manje novca dok piše. Njegov život je bio sve drugo sem boemski, mada je Pariz u to vreme bio pun umetnika. Izdržavao se davanjem časova engleskog, pisanjem novinskih članaka, a zatim i radeći kao perač sudova.

Čini se da prijatna iskustva nikada nisu podsticala Orvelov stvaralački zanos. Od osamnaest meseci provedenih u Parizu, najupotrebljiviji materijal za pisanje dobio je samo u februaru 1929. godine, kada je ležao u bolnici zbog zapaljenja pluća, i u

²⁷⁹ *Ibid.*, 117.

poslednja tri meseca iste godine, kada mu je ponestalo novca. U bolničkim danima bio je zarobljenik bolesnog tela, ali i žrtva privremenog i nametnutog društvenog položaja, jer se lečio tamo gde i siromasi. Dobio je ideju da se odvoji od opisivanja toga kako nešto izgleda, te da umesto toga zaroni ispod površine i lično se upozna sa tim kako nešto jeste da bi tako sirov materijal pretvorio u proizvod koji je želeo. Počeo je da piše u prvom licu, prikazujući se kao neposredan učesnik, i da gradi stil po kojem će postati prepoznatljiv.

Kada su opljačkane sobe u hotelu u kojem je boravio i kada je zbog toga ostao bez sredstava za život, očekivano rešenje je bilo da se vrati u London i potraži prikladan posao u izdavaštvu, školi, ili u oblasti prevođenja. Međutim, izabrao je rešenje koje će ga i učiniti Orvelom - ostaće u Parizu i potražiće posao. Već je poricao privilegije svoje klase i želeo da bude jedan od onih koji žive daleko od udobnosti. Kao da je precrtao Erika Blera. Iz perioda jeseni 1929. godine nema nijednog dokumenta o njemu. Nema dnevnika, časopisa, beležaka sa terena, nema pisama od njega ni njemu, a ni o njemu. Jedini dokument koji je vodič o Bleru u tom periodu jeste *Niko i ništa u Parizu i Londonu (Down and Out in Paris and London)* kao književno oživljavanje nekoliko meseci njegovog tegobnog života u gradu svetlosti. Kao da je Bler nestao na nekoliko meseci i vratio se u obliku JA da ispriča gde je bio; kao što će kasnije raditi i u Londonu.

Tokom petnaest meseci pre nego što mu se ušteđevina istanjila i pre nego što je morao da prihvati iscrpljujuć posao koji mu je oduzimaо vreme i zaustavio pisanje, napisao je mnogo toga. Napisao je dva romana i poslao ih izdavačima koji su ih zatim vratili, a on ih uništio. O njima se ne zna ništa, čak ni naslovi im nisu ostali. Pisao je i kratke priče, koje su doživele istu sudbinu kao i pomenuti romani.

Jedino je bio bolje sreće sa člancima, jer je nekoliko njih prodao i video prvi put svoje ime objavljeno u štampi. Članci sa temama kao što su nezaposlenost u Britaniji nakon rata ili život prosjaka u Londonu bili su nagoveštaj kasnijih piščevih briga i interesovanja.

Po povratku u London, i to u gorem finansijskom položaju nego kad je otišao u Pariz, nekoliko meseci je živeo kao skitnica sprovodeći lični eksperiment druženja sa sirotinjom. To mu je pomoglo da prevaziđe odbojnost prema nižim slojevima društva koja je bila tipična za srednju klasu iz koje je poticao. Kod roditelja je u Sautvoldu

(Southwold) proveo veliki deo vremena u periodu od 1930. do 1932. godine. Malo im je pričao o tome kakav život vodi. Zbog toga što nije hteo da potraži siguran i cenjen posao, a sledio samo svoju strast da postane pisac, otac je gundao, a majka mu krišom davala malo novca.

Najavljuvao je knjigu o svom životu u Parizu. Pisao ju je tokom 1930. i 1931. godine dok je ponovo povremeno odlazio u skitalačke avanture, na noć ili nekoliko nedelja, kada bi osetio veliki pritisak za sticanjem iskustva koje će mu pružiti materijal za pisanje. Taj period života obeležile su mu dualnosti. Jedan Bler je vodio čestit život u roditeljskoj kući, a drugi Bler je išao po drumovima i prihvatilištima za beskućnike, po cenu da naruši sopstveno zdravlje. Nakon kontrasta u mnogim aspektima života i rada između 1930. i 1933. godine, neće mu biti toliko teško ni da se odluči za stavljanje zvanične maske i na svoj identitet.

Aprila 1931. objavljen je detaljan opis njegovog boravka u jednom prihvatilištu za skitnice, pod naslovom "The Spike", sa potpisom Erik Bler. "The Spike" je bio prvi pišćev eksperiment u novom stilu, sa jednostavnošću i direktnošću do kojih nije bilo lako doći, a koji je uklopljen u doradenu verziju Blerovog prvog dela, koje se može nazvati studijom o životu na margini društva.

Prvu verziju Erikove prve knjige, čiji će konačan naslov biti *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, izdavač je vratio. Logična je pretpostavka da su londonske avanture dodate u drugu verziju, jer se mnoge nisu ni desile do pisanja prve. Knjiga je objavljena 1933. godine. Za njeno izdavanje, Erik stvara pseudonim pod kojim će objaviti sva svoja dela i dostići svetsku slavu - Džordž Orvel. U Orvelu su uvek ostaci Blera i ko želi da razume Orvela, mora prvo da razume Blera, koji nikada zakonski nije promenio svoje ime. Bler je bio čovek kojem su se stvari dešavale, a Orvel onaj koji je o njima pisao²⁸⁰. Bler i Orvel su u nekim trenucima bili jedno, kao na primer u Španskom građanskom ratu, i ti trenuci su se opet završavali borbom između njih dvojice, patriote i radikala, idealiste i skeptika, sahiba i žrtve²⁸¹. Iz takve tenzije su nastale mnoge Orvelove knjige između 1933. i 1950. godine.

Erik Artur Bler je imao 30 godina kada je objavljeno njegovo delo *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, a on postao Džordž Orvel.

²⁸⁰ Peter Stansky and William Abrahams, *The Unknown Orwell* (London: Granada Publishing, 1981), xvi.

²⁸¹ *Ibid.*, xvii.

3.1.1 NIKO I NIŠTA U PARIZU I LONDONU (1933)

Od svih knjiga koje je otkrio u vreme školovanja u Itonu, Erika je najviše općinila knjiga Džeka Londona, *Ljudi sa ponora (The People of the Abyss)*. Ovo moćno i zapanjujuće svedočenje o siromaštvu u londonskom Ist Endu (East End) imaće direktan uticaj na pisanje njegove prve knjige *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, koja se može klasifikovati kao memoar u dva dela.

Pored toga, Erik, tj. Orvel je ličnim uvidom u život ljudi sa dna društvene lestvice stekao dosta i iskustva i materijala da bi mogao da ih pretoči u dela u kojima se prepliću elementi autobiografije, memoara, putopisa ili eseja. Godine 1920. je u Plimutu (Plymouth) prvi put osetio kako izgleda kada se čovek nađe u koži skitnice. Naime, leta te godine je pošao u Kornvol da bi se tamo pridružio roditeljima na odmoru. Kada je u Plimutu trebalo da se ukrca u voz za Kornvol, saznao je da je taj voz već otišao i da sledećeg neće biti do ujutru. Pošta je bila zatvorena, pa nije mogao da se javi roditeljima. Bio je sâm, bez ikoga poznatog u tom mestu, sa malo novca u džepu. Nije oklevao, kupio je desetak kiflica i proveo noć ispod jednog velikog drveta. Bila je to avantura na koju će ostati veoma ponosan i u kojoj se krije početak njegovih izleta među skitnice i izvanredne identifikacije sa drugima.

Orvelovo prvo delo počinje ranim jutrom u ulici Kok d'or (Coq d'Or)²⁸² u Parizu. Pisac pokazuje umeće da dočara duh ulice u kojoj je našao jeftin smeštaj.

Svađe, usamljeni uzvici uličnih prodavaca, vika dece koja šutiraju kore od narandži po kaldrmi, noću glasno pevanje i prokisljeni vonj kola sa smećem stvarali su lokalnu atmosferu²⁸³.

Nameće se misao o preplitanju književnih vrsta, odnosno o putopisu koji može da stoji samostalno, ali i da se nalazi u okviru dela koje je žanrovski drugačije klasifikovano. Ispisujući memoarsku prozu, vrsni književnici čitaocima objektivno, ali i živopisno prenose obilje podataka i zanimljivosti sa svojih putovanja, ne propuštajući da ih začine ličnom notom, pogledom svojstvenim samo njihovom oku. Pažljivi čitalac se neretko zapita u kojoj meri bi pero, odnosno oko nekog drugog autora iskosilo datu sliku, prenebreglo naizgled nebitan detalj ili opazilo nešto sasvim drugo. Kada Orvel

²⁸² Coq d'Or - Zlatni petao

²⁸³ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu* (Beograd: LOM, 2008), 9.

opisuje kvart Pariza u kojem se nalazio njegov hotel, rečenice mu odišu punoćom, akcijom, zvukom, istorijom, demografijom, ekonomskom situacijom.

Bila je to vrlo uska ulica - gudure visokih, leproznih zgrada, iskošenih jedna prema drugoj u čudnovatim pozama, kao da su zamrznute u trenutku kad su počele da se ruše. Sve su bile hoteli, do krova krcati stanarima, uglavnom Poljacima, Arapima i Italijanima. U podnožju hotela bili su mali bistroi, gde si mogao da se napiješ za sitne pare. Subotom uveče je bar trećina muške populacije bila pijana. Tukli su se oko žena. Arapi fizikalci, koji su živeli u najjeftinijim hotelima, obično su stolicama rešavali neke tajanstvene međusobne obračune, a ponekad i pištoljima. Noću su policajci prolazili ulicom, isključivo po dvojica. Bio je to prilično loš kraj. Pa ipak su tu, usred buke i prljavštine, živeli obični, pristojni francuski trgovci, pekari, pralje, koji su se držali za sebe i tiho gomilali svoje male uštedevine. Tipičan sirotinjski kvart Pariza. Moj hotel se zvao Hotel kod Tri vrapca.²⁸⁴

Zidovi Orvelove prljave sobice su bili tanki kao šibica, a sa njih su se odlepljivali slojevi tapeta ispod kojih je ležalo bezbroj gamadi. Stanara je bilo svake sorte. Orvel njihove likove dočarava na sažet, ali efektan način, često uz prisutne kontraste. Tako čitaoca upoznaje sa studentom iz Bugarske koji je na svom krevetu pravio moderne cipele za američko tržište, a ostatak dana provodio na predavanjima na Sorboni ili sa Ruskinjom koja je krpila čarape za pare, dok je njen sin, lepo odeven, bazao po kafeima Monparnasa. Pisac se mnogo više bavi osobenjaštvom i bizarnošću likova, ili njihovim čudesnim pričama i sudbinama, nego uzrocima položaja u kojem su se našli.²⁸⁵ Orvel kaže da bi bilo zabavno napisati biografije nekih sustanara samo kada bi čovek imao vremena, a opaska čitaoca može biti da ih on upravo ispisuje i to kao vrlo kratke, ali dovoljne i jezgrovite.

„Beda ih oslobađa uobičajenih stega ponašanja, isto kao što novac oslobađa ljude rada“²⁸⁶, kaže Orvel za siroti svet kojim je okružen. Ipak, ma koliko da su i kvart i hotel bili sirotinjski, dopala mu se slika u bistrou u prizemlju sa natpisom *Credit est mort* (Veresija je crkla) i poželeo je da i London ima pab koji je bar upola veseo kao taj pariski. Koliko god da su britanski modernistički pisci kritikovali svoju domovinu, oni su je uzimali kao reper pri poređenju sa drugim krajevima i kulturama. Kod nekih se, s obzirom na njihov životni put, radilo o nostalgiji ili pomešanim osećanjima, mada se

²⁸⁴ *Ibid.*, 10.

²⁸⁵ George Orwell, *Zašto pišem i drugi eseji* (Zagreb: August Cesarec, 1983), 12.

²⁸⁶ *Ibid.*, 11.

može smatrati i sasvim prirodnim da bilo koji putnik uzme svoj rodni kraj ili svoju domovinu kao etalon.

Nakon godinu i po dana življenja u kvartu Kok d'or, Orvel je na osnovu preostale ušteđevine shvatio da je vreme da potraži posao. Nameravao je da postane vodič ili možda prevodilac. Međutim, u tome ga je omeo lopovluk u hotelu kada je dosta soba bilo poharano, među njima i njegova. Na prvom času obuke iz bede, kako on to naziva, „sve je totalno drukčije i krajnje prozaično“, „vrlo zapetljano“, „uglavnom samo mučno i dosadno“. „Prvo što otkrivaš je prizemnost bede; na šta te sve primorava, na komplikovanu škrtost, život na kori hleba.“²⁸⁷ Beda natera čoveka na stanje dosade i neprekidno laganje, kojim se čak i hrana nabavlja, a hrana je, opet, jedini motiv za ustajanje iz kreveta. Orvel je ostajao po čitav dan bez hrane i vremenom počeo da shvata kako sirotinja oseća olakšanje i postaje ravnodušna, bez straha, kako se primiče krajnjoj nemaštini i dnu.

Glad svodi čoveka na stanje bez kičme i mozga, što je najbližije posledicama jakog gripa. Kao da si pretvoren u mlohavu meduzu, ili kao da ti je izvađena sva krv i umesto nje ubačena mlaka voda. Moje osnovno sećanje na glad je totalna inertnost²⁸⁸

Kada je postao previše gladan, odneo je odeću u zalagaonicu. Po savetu prijatelja Borisa, Rusa čiji je lik izvajan kao glavni u knjizi, počeo je da traži posao konobara. Vispreni i domišljati Rus, koji je umeo da sâm sebe išamara da bi bio rumen kada traži posao, naučio ga je da „čovek koji ima mozga ne umire od gladi“²⁸⁹.

Boris je bio bivši oficir, tipičan ruski vojnik koji se ničeg ne boji, a slični su mu bili i prijatelji Rusi, rasuti svuda po gradu. „Ruski emigranti u Parizu uglavnom su vredni ljudi, a nevolju podnose mnogo bolje nego što uopšte može da se zamisli kod Engleza iste društvene klase.“²⁹⁰

Kada se Orvel prijavio za mesto plonžera, tj. perača sudova u hotelu u kojem se Boris već bio zaposlio, pomoćnik direktora je, odmerivši njegove ruke navikle samo na pisanje, odmah uvideo da laže kada kaže da ima iskustva u tom poslu. Slično će se dešavati i kasnije kada će ga, u kontaktu sa skitnicama i radničkom klasom, odavati

²⁸⁷ *Ibid.*, 19.

²⁸⁸ *Ibid.*, 36.

²⁸⁹ *Ibid.*, 30.

²⁹⁰ *Ibid.*, 40.

akcenat klase kojoj je pripadao. No, Orvel je mesto plonžera dobio kada je pomenuo da je Englez.

Orvel je posao tog, po Borisovoj tvrdnji, „sluginog sluge“ obavljao u „podrumu ispod podruma“, gde je plafon bio previše nizak, a temperatura previše visoka. Od njega su očekivali da zna posao, pa su, ga, kako kaže, shodno tome i psovali, poneki uz uživanje što mogu da psuju jednog Engleza.

Kada pisac prikazuje odnos nadređenih prema radnicima u hotelu, čitalac se može zapitati da li se išta promenilo do današnjih dana.

Kasnije sam uvideo da je glupo gajiti ikakve obzire, jer su veliki hoteli krajnje nemilosrdni prema svom osoblju. Zapošljavaju i otpuštaju ljude zavisno od obima posla, i svi se oslobađaju deset posto ili više radnika kad prođe sezona. A nemaju nikakvih problema da nađu zamenu za nekog ko iznenada ode, zato što je Pariz prepun nezaposlenog hotelskog osoblja.²⁹¹

Kada mu je već trećeg dana rada naređeno da obrije brkove, jer su brkove smeli da nose samo kuvari, postao je svestan kastinskog sistema u hotelu. Još od Svetog Kiprijana je bio jako osetljiv na hijerarhiju, pa je uskoro prepoznao model rangiranja, od vrha do dna, od direktora do plonžera. Kancelarijsko osoblje, kuvari i švalje bili su Francuzi, konobari Italijani i Nemci, plonžeri iz svih krajeva Evrope, plus Arapi i crnci, a svi su komunicirali na francuskom jeziku. Orvel je mogao da se uveri u istinitost stereotipa o drugim narodima, mada na osnovu iskustva sa pojedincem ne bi trebalo generalizovati sliku o celoj zajednici iz koje on potiče. Nakon konflikta sa vratarom Jermeninom, koji mu je uskratio neki novac, kaže da je najzad razumeo istinitost izreke: „Bolje veruj zmiji nego Jevrejину, bolje Jevrejину nego Grku, ali nikad ne veruj Jermeninu.“²⁹² Ipak, najčudniji mu je bio jedan 'pomoćni' radnik, Srbin, koji je govorio nekoliko jezika, do podne radio kao crv, a onda zabušavao, pušio lulu, krao vino i bez okolišanja se suprotstavljao autoritetima.

Pisac priznaje da je teško predstaviti kako sve stvarno izgleda, čak i kada bi ispisivao stranice i stranice o tome. Tu progovara onaj Džordž Orvel koji vidi sebe sa zanimanjem i zadatkom pisca čija je funkcija da pruži „stvaran“ opis svojoj čitalačkoj publici. Mada se samom autoru čini da takav trud može biti i uzaludan, njegov opis

²⁹¹ *Ibid.*, 54.

²⁹² *Ibid.*, 64.

prljavštine, koja kao tajna žila krivuda kroz ogroman i raskošan hotel kao creva kroz čovečje telo, kod čitalaca izaziva gađenje i ne ostaje neupamćen.

Sve do uveče nije bilo vremena da se počisti pod, pa smo gacali po blatu sapunjave vode, listova salate, iskidanih papira i zgažene hrane. Desetak konobara, bez frakova, mokrih pazuha, sedelo je za stolom, mešalo salate i zabadalo prste u činije sa šlagom. U prostoriji je bazdilo na mešavinu hrane i znoja. Po svim policama, iza gomila sudova, bile su ogavne zalihe hrane koju su konobari nakrali. Postojale su samo dve sudopere, nije bilo lavaboa, pa nije bilo čudno da se konobar umije vodom u koju se stavljaju oprani sudovi. Ali gosti ništa od toga nisu videli. Pred vratima sale za ručavanje bio je otirač od kokosovog vlakna i ogledalo pred kojim su se konobari lickali, da bi ušli u salu kao slika i prilika čistoće. Poučno je gledati kako konobar ulazi u salu za ručavanje, jer odmah doživi naglu promenu. Menja mu se držanje ramena; sva prljavština, žurba i nervoza u trenutku nestaju. On hoda po tepihu dostojanstveno kao sveštenik.²⁹³

Bilo je lako varati goste, piše Orvel, jer su uglavnom bili Amerikanci, tu i tamo poneki Englez, ali nije bilo Francuza. Interesantna je opaska autora da je najsigurniji znak lošeg restorana kad ga posećuju samo stranci.²⁹⁴ Gosti nisu mogli da znaju ni da se tanjiri uglavnom peru u hladnoj vodi, a da se masnoća sa posuđa skida novinskim papirom. Sa inspekcijom su imali problema dok je nisu podmitili, a slično rešenje su imali i za kompaniju za naplatu struje.

Orvel je kasnije naglašavao da njegov opis pariskog hotela ne treba generalizovati, jer se radilo o o pojedinačnom slučaju. Na neki način, ipak se radilo o generalizaciji, jer je tim opisom prikazana razlika između onih koji rade i onih koji troše.²⁹⁵

Život plonžera naučio je pisca kolika je vrednost sna posle više od 17 sati rada. San mu više nije bio samo puka telesna potreba, već je dobijao dimenziju raskoši. Pitao se zašto čovek nastavlja takav život kad je plaćen tek toliko da preživi, nema vremena za bilo šta drugo osim za rad i spavanje, teško će se i oženiti.

Da plonžeri ikad misle, odavno bi osnovali sindikat i štrajkovali za bolje uslove rada. Ali oni ne misle, jer nemaju slobodnog vremena za to; njihov život pretvorio ih je u roblje.²⁹⁶

²⁹³ *Ibid.*, 61.

²⁹⁴ *Ibid.*, 97.

²⁹⁵ Jeffrey Meyers, ed., *George Orwell* (London: Routledge, 2002), 6.

²⁹⁶ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu* (Beograd: LOM, 2008), 99.

Na kraju prikaza života u Parizu, kao što će uraditi i na kraju cele knjige, Orvel daje svoje viđenje situacije u društvu, ovog puta polazeći od plonžerovog posla. On smatra da je od fizičkog rada napravljen fetiš i da ima mnogo beskorisnog rintanja, a ubeđen je da se u osnovi toga krije puki strah od rulje.

Rulja [...] je masa primitivnih zveri koje bi postale opasne ako bi imale slobodnog vremena; sigurnije je kad su previše zaposlene da bi mislile. Kada pitaju bogataša koji je slučajno intelektualno pošten, šta misli o poboljšanju uslova rada, on obično kaže nešto ovako: '[...] Vas, niže klase, žalimo isto kao što bismo žalili šugavu mačku, ali borićemo se svim silama protiv svakog poboljšanja vaših uslova života [...] očigledno se morate znojiti kako biste platili naša putovanja u Italiju [...]' Taj strah od navodno opasne rulje razlog je što su skoro svi inteligentni ljudi konzervativni u svojim stavovima.²⁹⁷

Iz sveta siromašnih i odbačenih se retko kada lako izlazilo. Orvel je u njega ulazio svojevolumno, priklanjao mu se da bi ga proučavao i spirao sa sebe tragove pripadnosti višoj klasi i krivice zbog kolonijalne službe, ali je uvek imao odstupnicu, odnosno način da se iz njega iskobelja. Iz Pariza se tako vratio u Englesku kada je, prema onome što stoji u knjizi, a što izaziva sumnju u istinitost iskaza, zamolio prijatelja da mu nađe neki posao u Londonu.

Na povratku u domovinu, upoznao je bračni par iz Rumunije koji je putovao na medeni mesec u Englesku i imao za pisca bezbroj pitanja. Iz Orvela su tada progovorili i patriotizam, i nostalgija, i radost. Rodnoj zemlji se čovek vraća kao domu, kao majci koja i grdi, ali i grli, koja je savršena samo zbog toga što je jedina koju imamo. Zato pisac dobija želju da Rumunima ispriča čudovišne laži.

Bio sam toliko srećan što se vraćam kući posle meseci bede u stranom gradu, da mi je Engleska delovala kao neki raj. U Engleskoj ima zaista mnogo toga čemu se čovek rado vraća; kupatila, fotelje, sos od nane, mladi krompir pripremljen baš kako valja, crni hleb, marmelada, pivo od pravog hmelja - sve je to divno ako imaš para. [...] Što su me više Rumuni pitali, više sam hvalio Englesku; klima, pejzaži, umetnost, književnost, zakoni - sve je u Engleskoj savršeno.²⁹⁸

Kako se izjalovila prilika da dobije posao koji mu je obećan, Orvel je navukao prljavu i otrcanu odeću skitnice i krenuo u novo preživljavanje u svetu sličnom onom u

²⁹⁷ *Ibid.*, 101.

²⁹⁸ *Ibid.*, 106-107.

kojem se nalazio u Parizu. „Orvel nije samo želeo da piše, želeo je da uđe pod kožu onih o kojima je pisao.“²⁹⁹ Osnovna razlika između dva načina života koja je vodio u Parizu i Londonu sastojala se u tome što je u Parizu zarađivao svojim radom i bio stacioniran, a život skitnice u Londonu nije donosio zaradu i bio je vezan za kretanje. Naspram činjenice da je u Francuskoj zaista bio stranac, „njegova otuđenost u Engleskoj, među svojim sunarodnicima, portretiše se kao neka vrsta otkrovenja“³⁰⁰. Zapisi iz perioda proživljenog među skitnicama mogu se posmatrati kao svojevrsan putopis čiji autor „skita (u pravom smislu te reči) i piše“. Radi tog „putovanja“ najpre se presvlačio u odeću skitnice, potom nestajao u raznim ulicama da bi ušao u kožu najnižih slojeva, a onda se vraćao sa minimumom objašnjenja gde je bio, šta je video i šta radio, i ponovo oblačio svoje staro ruho Erika Blera.

Može se reći da se ponekad i duplo prerusavao - em je imao „kostim“ beskućnika, em je umeo lažno da se izjašnjava da je po zanimanju slikar, izgovarajući se čitaocu time da je svako umeo da slika akvarele, te tako i on.

Orvel nije bez bojazni krenuo u svoj poduhvat. Neiskorenjivi klasni signali, kao što su način izražavanja ili lepi maniri, mogli su da ga odaju kao beleg. Strahovao je od mogućeg hapšenja ukoliko bi se bilo kome obratio u odrpanoj garderobi, jer je bio svestan toga da bi se mogao primetiti nesklad između njegovog govora i odeće.

Moja nova odeća smesta me prebacila u novi svet. Ponašanje svih oko mene kao da se naglo promenilo. Pomogao sam uličnom prodavcu da podigne prevrnutu kolica. 'Hvala, brate', rekao mi je s osmehom. Nikad mi u životu niko nije rekao brate - to je učinila odeća. A ponovo sam primetio kako se stav žena menja u odnosu na mušku odeću. Kada loše obučen muškarac prođe pored njih, žene uzdrhte i odmaknu se uz iskreno gađenje, kao da su videle mrtvu mačku. Odeća je čudo. Kad si odeven kao skitnica, veoma je teško, bar prvog dana, da ne osetiš kako si se istinski srozao.³⁰¹

Prenoćio je za početak u nekom jeftinom i zagušljivom konačištu, u krevetu neadekvatne dužine za njega visokog, sa smrdljivim čaršavima glinene boje, uz kašljanja i ostale zvuke. „U podrumu je bio red lavaboa i dva gnjecava peškira.“³⁰²

²⁹⁹ Robert Colls, *George Orwell: English Rebel* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 33, "Orwell did not just want to write, he wanted to get under the skin of those he wrote about."

³⁰⁰ Scott Lucas, *Orwell* (London: Haus Publishing, 2003), 16, "his alienation in England, among his fellow countrymen, is portrayed as a kind of revelation".

³⁰¹ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu* (Beograd: LOM, 2008), 109.

³⁰² *Ibid.*, 110.

Kasnije je utvrdio da je to konačište još i bilo pristojno u odnosu na ostala. Siromaštvo će dobiti ukus, dodir, osećaj, pogled, zvuk i miris.

Sa još uvek živim sećanjima na Pariz, Orvel je upoređivao život koji se u obe prestonice odvijao na nivou ispod siromaštva. Kako je *Niko i ništa u Parizu i Londonu* njegova prva knjiga, morala je da ima neke nedostatke³⁰³ - kao najozbiljniji se uzima upravo upoređivanje ta dva previše različita društva. Narativ nije koherentan, neki delovi su mnogo bolji od drugih, a oni „pariski“ imaju malo toga zajedničkog sa onim „londonskim“. Dovođenje njegovog JA iz Pariza u London donelo je, s jedne strane, stilsku neujednačenost, ali je, sa druge strane, postavilo simetriju u strukturi dela.

Čudno je bilo posle Pariza; sve je bilo mnogo čistije, mirnije i sumornije. Nedostajala mi je škripa tramvaja, bučan, veseli život sporednih ulica, i naoružani vojnici što stupaju preko trgova. Ljudi su ovde bili bolje odeveni, a lica ugladenija, blaža i sličnija jedna drugom, bez one žestoke individualnosti i zloće Francuza. Bilo je manje pijanstva, manje prljavštine, manje svađa, a više dangubljenja. [...] Vazduh koji se udisao kao da je bio manje grozničav nego u Parizu. Bila je to zemlja čajnika i berze rada, kao što je Pariz zemlja bistroa i rintanja.³⁰⁴

Po zakonu o skitnji, beskućnici su podlegali krivičnom gonjenju „zbog bilo čega“, pa se Orvel iznenadio zbog toga što prilikom svojih ranijih boravaka u Londonu nije primetio da u tom gradu čoveka može da košta i neka najbanalnija želja. „U Parizu, ako nemaš para i ne možeš da nađeš klupu, sedneš na ulicu. Ko zna kud bi te odvelo kad bi u Londonu seo na ulicu - verovatno u zatvor.“³⁰⁵

Sâm Orvel je spavao i na londonskom Embankmentu. Naučio je da klupu na keju treba naći najkasnije do osam uveče, jer kasnije budu zauzete. U svom delu navodi apsurdan londonski zakon, prema kojem je dozvoljeno da se sedi noću na klupi, ali policija mora da otera one koji su zaspali. Svrha takvog zakona je da spreči umiranje od hladnoće. Pisac ovde ponovo daje prednost Parizu.

U Parizu ne postoji takav zakon. Tamo ljudi spavaju ispod mostova na Seni, u kapijama, na klupama po trgovima, pored otvora za ventilaciju metroa, pa čak i po stanicama metroa. To nikome ne smeta.³⁰⁶

³⁰³ Michael Shelden, *Orwell: The Authorised Biography* (London: Minerva, 1992), 182.

³⁰⁴ Džordž Orvel, *Niko i ništa u Parizu i Londonu* (Beograd: LOM, 2008), 113.

³⁰⁵ *Ibid.*, 128.

³⁰⁶ *Ibid.*, 172.

Bilo je raznih vrsta prihvatilišta ili kuntova. Po Orvelovim rečima, tzv. skloništa Vojske spasa su bila strašnija od najgorih prenoćišta i u njima je održavana poluvojnička disciplina. Ponekad su imala i obaveznu službu božju.

U jednom privremenom prihvatilištu za beskućnike, u kojem je najviše bilo mladića sa severa zamlje, za koje je Orvel zaključio da su verovatno rudari ili tekstilni radnici bez posla, jedna dama iz neke dobrotvorne organizacije delila je čaj i govorila o verskim temama, značaju molitve, naklonjenosti Hrista ka siromašnima, pa i o tome kako vreme u crkvi brzo prolazi. Beskućnici nisu sumnjali u njenu dobronamernost, ali je njihova reakcija bila sve samo ne odraz zahvalnosti. Sedeli su uza zid i prevrtali kape po rukama, a „skitnica se oseća kao go kad skine kapu“³⁰⁷. Dok je trajala polusatna molitva, kezili su se i namigivali jedan drugom, došaptavali prostačke šale. „Čovek koji prima milostinju gotovo uvek mrzi svog dobrotvora - to je postojana odlika ljudske prirode; a kad ga podržava još njih pedeset ili stotinu, on će to i pokazati.“³⁰⁸

Kao što je bilo raznih vrsta prihvatilišta, tako je bilo i raznih skitnica u njima. Njihova starosna dob se kretala između 16 i 75 godina. Zajedničke karakteristike su im bile da u sebi, suprotno uvreženom mišljenju van sveta skitnica, nisu imali ništa opasno niti lopovsko; jedino što su svi bili dronjavi i vidno neuhranjeni. Leti su odlazili u polja, a zimi se držali gradova, gde su mogli da se zgreju i dobiju više milostinje. „Ali moraju stalno da se kreću, jer u isti kunt možeš da uđeš samo jednom mesečno, pod pretnjom kazne od nedelju dana pritvora.“³⁰⁹

Orvel nije mogao u svemu da prati skitnice, prvenstveno u održavanju lične higijene. Odustajao bi od umivanja u prihvatilištima u kojima su se svi kupali u jednoj kadi i gde su se mnogi umivali vodom u kojoj su drugi prali noge. Ali, prihvatao je da se nađe u nevolji onima koji nisu bili pismeni i da im, kao „školovana“ skitnica, dešifruje bonove za ishranu. Kada je u jednom prihvatilištu potvrdno odgovorio na pitanje da li je džentlmen, ta reč mu je omogućila da bude favorizovan, što je smatrao nepravednim.

Kao što je u prvom delu knjige razvio lik Borisa, tako je u ovom drugom izdvojio Pedija, kao prvu skitnicu koju je bolje upoznao. Pedijev hod je, kaže Orvel, bio hod skitnice, neodlučan i ponizan. „Kad ga vidiš kako hoda, osećalo se da će pre primiti

³⁰⁷ *Ibid.*, 118.

³⁰⁸ *Ibid.*, 152.

³⁰⁹ *Ibid.*, 120.

udarac nego što će da udari.“³¹⁰ On je odrastao u Irskoj, proveo dve godine u ratu, zatim izgubio posao u fabrici i užasno se stideo što je beskućnik. Nije imao hrabrosti za kriminal, a ipak je, za svaki slučaj, povlačio ručicu pored svakog automata pored kojeg je prošao, jer se potajno nadao da je možda u kvaru i da će izbaciti novac. Nije zavideo bogatima, već ljudima koji rade. Imao je karakter šakala i bio poprilično neobrazovan, ali je bio dobar i darežljiv čovek, sa beznadežno srozanim standardima zbog nemaštine u kojoj je živeo.

Jedan drugi beskućnik, Bozo, imao je umetničkog dara, pa je zarađivao na crtanju, sa šeširovom u ruci. Govorio je da su Englezi gadovi, jer mu pare uglavnom daju stranci, Japanci i crnci, pa i bednici slični njemu. Kako Orvel piše, najuspešniji prosjaci su ulične akrobate i fotografi.

Još jedan lik, mladi stolar, našao se na ulici pošto nije mogao da uštedi za alat. Voleo je da čita, a samo bi ga glad naterala da svrati u neko prihvatilište. Orvel u njemu primećuje malograđanštinu koja se, kako zapisuje, krije u svakom engleskom radniku. Za razliku od Orvela, koji se užasavao zbog bacanja hrane koja bi koristila beskućnicima, mladi stolar je nalazio opravdanje za to, ali ujedno i podvlačio razliku između sebe i ostalih skitnica. Naime, pojašnjavao je Orvelu da bi „sav ološ u zemlji“ nagrnuo u kuntove kada bi u njima osetili udobnost, a loša hrana ih u tome sprečava. Nije želeo da ga mere istim merilom kojim se meri takav ološ. Orvelova opaska je bila da „postoji veliki broj skitnica koji zahvaljuju bogu što nisu skitnice. Oni su kao turisti koji s visine govore o turizmu“.³¹¹

Likovi koje Orvel portretira u ovom delu imaju svoju književnu vrednost, ali je njihova važnija uloga u tome što ih pisac skenira ne bi li, koristeći svoje lične uvide, srušio predrasude o skitnicama, pokazao iz kakvih miljea potiču i šta ih je oteralo na ulicu i u nemaštinu. Pisac staje u odbranu prosjaka, koji su sasvim obična ljudska bića, ali prezrena od ostalih sojeva društva. Razlog se nalazi u tome što prosjaci, iako nisu prodali svoju čast ništa više nego ostali ljudi modernog doba, padaju na „vrhunskom“ testu vrline, a taj test je novac, tj. zarada. Njihov posao, jednostavno, nije unosan.

Kaže se da prosjaci ne rade; ali šta je uopšte *rad*? Nadničar radi tako što vitla motikom. Činovnik radi tako što sabira cifre. Prosjak radi tako što stoji napolju, bilo sunce ili kiša, i pri tom dobija proširene vene, hronični bronhitis, itd. To je

³¹⁰ *Ibid.*, 125.

³¹¹ *Ibid.*, 164.

zanat kao i svaki drugi; naravno, sasvim beskoristan - ali su, opet, mnogi cenjeni zanati sasvim beskorisni. A kao deo društva, prosjak se prilično dobro nosi s drugim zanimanjima. Pošten je u odnosu na prodavce većine patentiranih lekova, uzvišenog duha u odnosu na vlasnika nedeljnih novina, ljubazan u poređenju s agentom za nekretnine - ukratko, parazit, ali uglavnom bezazlen parazit. Retko izvlači od društva više nego što mu treba da bi preživeo, a to skupo plaća svojim patnjama [...]³¹²

Još u detinjstvu nas, kaže Orvel, upozoravaju na to da su skitnice nitkovi koji samo pijanče, prose i pljačkaju kokošinjce. Teško je otarasiti se takvog „bauka skitnice“ i uvideti da su to najkrotkija i najpokornija bića. Samo mali procenat skitnica se može okarakterisati kao opasan društveni parazit. U sada već ustaljenim razmatranjima o nekom društvenom problemu na kraju celine koju je ispisao, Orvel se suprotstavlja stavovima Džeka Londona, koji ga je svojom knjigom i podstakao na ulazak u svet beskućnika. Američke skitnice nisu iste kao engleske, tvrdi Orvel. Englezi su, kaže, rasa opterećena savešću, s jakim osećajem da je beda grešna, te im nije u krvi da namerno budu skitnice i paraziti. Nacionalni karakter se ne menja tek tako, a zakon je, po Orvelovom mišljenju, taj koji primorava nezaposlenog Engleza na lutanje, jer čoveku koji je ostao bez osnovnih sredstava za život ne dozvoljava da ostane duže od jedne noći u prihvatilištu. Skitnice su teret za lokalni budžet i zato ih teraju iz mesta u mesto. To je razlog zašto desetine hiljada ljudi baza „uzduž i popreko po Engleskoj kao lutajući Jevreji“, jer im preostaje samo izbor između skitnje i smrti od gladi. Orvel pominje da je u jednoj knjizi o kriminologiji pročitao da su skitnice atavizam, povratak na nomadski stadijum društva, i suprotstavlja se takvom stavu. Ukoliko deluju gori od ostalog dela naroda, to nije uzrok njihovog načina života, nego posledica.

Orvel ističe tri posebna zla u tegobnom životu skitnica. Prvo zlo je glad. Obroci koji im se nude su oskudni, pa su prinuđeni da prose, čime krše zakon. Drugo zlo je totalna odsečenost od kontakta sa ženama, kojih nema na njihovom društvenom nivou, jer su manje pogođene nazaposlenošću. Pisac zapaža da se ispod određenog nivoa društvo sastoji isključivo od muškaraca. Stoga je, kako kaže, skitnica osuđen na trajni celibat, bez nade da će naći suprugu ili ljubavnicu, pošto su one iznad nedostupne kao da su na Mesecu. Iz toga proizilazi homoseksualizam, povremeni slučajevi silovanja, duboka degradacija čoveka koji je svestan toga da ga smatraju nesposobnim za brak.

³¹² *Ibid.*, 143.

Treće zlo je prinudna dokolica, što je posebno ubistveno za neobrazovanog čoveka, kome je rad potrebniji i više od novca, jer mu je radna navika u kostima.

Džordž Orvel se pita može li išta da se preduzme po pitanju skitnica u Engleskoj, koje svakog dana troše ogromnu energiju na puko pešačenje, a ta količina energije bi bila dovoljna da se izore na hiljade jutara zemlje, izgrade kilometri puteva, podignu desetine kuća³¹³. Poboljšanje komfora u prihvatilištima neće naterati skitnice da više poštuju sebe, a vlasnici prenoćišta bi se bunili pošto bi im to iziskivalo dodatne troškove. On predlaže da im se nađe posao od kojeg mogu imati koristi.

...svako prihvatilište moglo bi da ima sopstveno malo imanje, ili bar kuhinjsku baštu, a svaki radno sposoban beskućnik mogao bi da odradi jedan dan. Prinos sa imanja ili iz bašte upotrebio bi se za hranu u prihvatilištu [...] Naravno, prihvatilište nikad ne bi moglo da u potpunosti samo sebe izdržava, ali ipak bi se tome približilo, što bi se u budućnosti osetilo na porezu.³¹⁴

Mogli bi da ostaju duže u jednom prihvatilištu, čak i godinu dana, što bi im omogućilo i da se žene i da se uklope u društvo. Orvel je svestan da bi njegovom predlogu imalo štošta da se prigovori i ograđuje se time što kaže da je on samo gruba skica. Po njegovom priznanju, video je samo ivicu bede, pa bi voleo da detaljnije prouči taj svet sa dna društva.

Orvel je hvaljen zbog praktičnih predloga za ublažavanje siromaštva, zbog iskrenosti i poštenja, osetljive društvene svesti i portretisanja različitosti u nacionalnim temperamentima kada kontrastira život siromašnih u Parizu i Londonu kod kojih su očaj i beznadežnost zajednički imenoci. Ono čemu on otvoreno teži u svom delu *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, a što iskazuje u sumiranju svega što je izložio, jeste zanimljivost priče iz koje je sâm nešto naučio na svom kretanju ili putovanju kroz svet skitnica. Takvom pričom hteo je da pokaže srednjoj klasi kako se njen lagodan život zasniva na životu bednika koji su joj ispred nosa, mada ona uporno odbija da ih vidi.

Za ovaj rad bitna je upotrebljena reč „putopis“, jer se njome daje potvrda da je Orvelovo prvo delo prošarano elementima te neuhvatljive književne vrste.

Moja priča se ovde završava. To je sasvim obična priča i mogu samo da se nadam da je zanimljiva bar koliko i neki putopis. Jer ovo je svet koji vas očekuje ako ikada ostanete bez para. [...] Ipak, mogu da istaknem dve-tri stvari kojima me sasvim sigurno naučila beda. Nikada više neću misliti da su sve skitnice

³¹³ *Ibid.*, 169.

³¹⁴ *Ibid.*, 170.

prosjaci i propalice, neću očekivati da mi prosjak bude zahvalan kad mu udelim novčić, neću se čuditi što nezaposlenima nedostaje snage, neću davati novčanu pomoć Vojsci spasa, nikada neću založiti odeću, neću odbiti letak, niti ću uživati da jedem u otmenom restoranu. To je početak.³¹⁵

3.2 Period 1933-1936

Veliki deo Orvelovog života pre njegove tridesete godine sastojao se u pokušaju da pobegne od sistema u kojem je rođen i koji mu je pružio obrazovanje, akcenat i standard za prosuđivanje. Njegova dominantna strast bila je želja da postane pisac, čime se mogu objasniti njegove slabo izgrađene veze, period bez velikih ljubavi i jakih prijateljstava, ičega što bi mu oduzimalo vreme i skretalo ga sa odabranog usmerenja. Tokom celog života imao je prijatelje koji su pripadali određenim životnim fazama, na primer Itonu ili Burmi, Bleru ili Orvelu.

Slično D. H. Lorensu, Džordž Orvel se jedno vreme bavio učiteljskim poslom. Sa decom je bio prirodan u ophođenju. Menjao je škole u kojima je radio sve do januara 1934. godine, posle čega je zaposlenje našao u knjižari antikvarnih knjiga u Londonu i tu ostao do 1936. godine.

U tom periodu je objavio romane *Burmanski dani* i *Sveštenikova kći* (*A Clergyman's Daughter*), ali i upoznao buduću suprugu Ajlin O'Šonesi (Eileen O'Shaughnessy), sa kojom se venčao 1936. godine.

Godina 1936. je u mnogo čemu bila prekretnica za Orvela. U januaru te godine je prihvatio predlog Viktora Golanca (Victor Gollancz), izdavača, da provede neko vreme među sirotinjom i nezaposlenima na severu Engleske i ispita društvene prilike u tom ekonomski zaostalom kraju. Poslušao je savet da za taj poduhvat otputuje u Vigan (Wigan). Februar će provesti u tom mestu, u neuglednom smeštaju. Obilazio je domove mnogih porodica da bi video kako žive, do detalja beležio uslove stanovanja, zarade i troškove, silazio u rudnik sa rudarima, a u lokalnoj biblioteci prikupljao podatke o zdravstvenom stanju stanovništva. Mart je na sličan način proveo u Šefildu (Sheffield) i Barnsliju (Barnsley).

U istom periodu je odlazio na sastanke i komunista i sledbenika Osvalda Mozlija, što govori u prilog tome da je dualizam u njegovom životu i dalje bio prisutan.

³¹⁵ *Ibid.*, 175.

Zbog istraživanja koja je preduzeo radi pisanja dela o životu na severu zemlje Orvel je sledećih dvanaest godina bio pod prismotrom bezbednosne službe. U želji da se skoncentriše na pisanje te knjige, aprila 1936. godine odselio se u kućicu iz XVI veka nedaleko od Londona, u kojoj nije imao nikakvih modernih uređaja.

Rezultat Orvelovih putovanja u industrijski deo Engleske bio je *Put u Vigan* (*The Road to Wigan Pier*), „prekretnica u modernom književnom novinarstvu koja je postala klasik svoje vrste“³¹⁶. Golanc ju je objavio 1937. godine za izdavačku kuću Left Book Club. Knjiga je podeljena na dva dela, kao i “Niko ništa u Parizu i Londonu”. Nasuprot prvom delu koji dokumentuje autorova istraživanja na severu zemlje, drugi deo knjige je poduži esej o njegovom odrastanju i razvoju političke svesti, ali i o engleskom socijalizmu, intelektualcima i proleterima koji ne razumeju socijalističku ideologiju. Viktor Golanc se pribojavao da će taj drugi deo biti prilično uvredljiv. Zato će iskoristiti Orvelov boravak u Španiji da knjizi doda adekvatan predgovor u nameri da izvuče otrov iz piščeve žaoke koja je napala i levicu i desnicu.

3.2.1 PUT ZA VIGAN (1937)

Put za Vigan se može nazvati i putopisom koji ukršta više žanrova³¹⁷, i zbirkom eseja, i raspravom, i sociološkim istraživanjem, i autobiografijom, ali u svakom slučaju pruža saosećajan opis života nezaposlenih i siromašnih u zaostalim krajevima britanskog severa u zimu 1936. godine. Opisi i komentari koji su kako plod istraživačkog putovanja po površini zemlje, tako i rezultat kretanja kroz ugljenokope, opravdavaju prepoznavanje elemenata putopisa.

Za razliku od *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, Orvelu ovog puta nije bilo potrebno da se prurušava u rite odrpanca da bi prikupljao materijal za svoje novo delo. Putovanje na sever neuporedivo je lakše od skitanja po Londonu i Parizu. Na početnim stranama pisac namerno insistira na tome da nije proleter. U snu ne čuje zvuke fabrike, jer na te zvuke nije navikao i ne poznaje ih.

³¹⁶ Dominic Head, ed., *The Cambridge Guide to Literature in English* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 834, “a milestone in modern literary journalism which has become a classic of its kind”.

³¹⁷ David E. Nye, ed., *Technologies of Landscape: From Reaping to Recycling* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1999), 254, “cross-generic travelogue”.

Stigavši na sever zemlje, najpre je našao smeštaj u četvorokrevetnoj sobi u jednom pansionu za nižu klasu. Gazda je bio rudar koji je ostao bez posla i zajedno sa suprugom je držao i razne prodavnice. Uprkos tome što im, u odnosu na opšti standard, nije išlo tako loše, stalno su „prežvakavali sopstvenu patnju“ i žalili se na sve stanare priželjkujući za goste dobrostojeće poslovne ljude, „koji bi plaćali punu cenu i nikad ne bi bili tu“.³¹⁸ Takvih kao što su bili vlasnici pansiona bilo je, po Orvelovim rečima, na desetine i stotine, čak i hiljade. „Oni su tipične nuspojave savremenog društva. Ne možete ih ignorisati ako prihvatite civilizaciju koja ih je stvorila. Delom je za to kriva i industrijalizacija.“³¹⁹ Orvel sumnja da se bilo koji od poslova pomenutih vlasnika pansiona ikad isplatio, jer ih drži za ljude koji „vode neki posao samo da bi imali zbog čega da kukaju“.

Pisac svoje umeće konciznog i efektnog opisivanja likova ojačava i u ovoj knjizi, praveći takvim pasažima iskok iz često dokumenaristički napisanog teksta. On u prvom delu govori iz pozicije outsajdera, dok se može reći da se intimizacija sa čitaocem ostvaruje tek u drugom delu knjige, kada otvoreno priča o sebi i svom ideološkom razvoju.

Gazde pansiona su vrlo promišljeno osigurale svoje starije goste, kao što je bio Matori Džek. Ovaj bivši rudar je imao 78 godina, bio živahan i inteligentan, ali se sećao samo svog detinjstva, a zaboravio je sve ono što je imalo veze sa rudarstvom i tehničkim inovacijama u toj oblasti. „Kada je čuo da se spremam da obiđem nekoliko rudarskih kopova, prezrivo je izjavio da čoveku moje visine (metar i devedeset) nikada neće uspeti to 'putovanje'“.³²⁰

Među privremenim stanarima bilo je siromašnijih trgovačkih putnika, putujućih glumaca i akvizitera, čiji opis umnogome može da podseti na sudbinu koju na poslu i danas doživljava veliki broj radnika.

Radili su većinom u nedeljnim novinama; išli od grada do grada, snabdeveni samo mapama i spiskom ulica koje su morali da obilaze svaki dan. Ako ne bi uspeli da dobiju minimum dvadeset porudžbina dnevno, bili bi otpušteni. Novine su uzimale siromašne, očajne jadnike, nezaposlene činovnike, trgovačke putnike i njima slične, koji su neko vreme mahnito pokušavali da održe svoju

³¹⁸ Džordž Orvel, *Put za Vigan* (Beograd: LOM, 2015), 17.

³¹⁹ *Ibid.*, 19.

³²⁰ *Ibid.*, 13.

zaradu na minimumu; a kada bi ih posao dotukao, dobijali su otkaz i novi ljudi preuzeli bi njihova mesta.³²¹

Orvelovo putovanje vozom stvara tamnu sliku rudarskog kraja, sa pejzažima „kao na Mesecu“ zbog mnoštva kopova. Dimnjaci, prljavi kanali, blatnjave staze pune šljake i gomile metalnih otpadaka promiču pred očima putnika dok se primiče industrijskim naseljima sa sveprisutnim dimom i smogom. Takvi prizori ne inspirišu pisca na jezičke fineze, kojima ni po stilu koji je gradio nije bio sklon.

Sećam se da je D.H. Lorens, pišući o istom pejzažu ili nekom obližnjem, rekao da su brda prekrivena snegom „izvajana kao mišići“. Nikada mi takvo poređenje ne bi palo na pamet. Meni je sneg okovan crnim vrhovima izgledao više kao bela haljina sa crnim porubima.³²²

Orvel potencira značaj rudarskog posla i podseća da moderna civilizacija počiva na uglju. Podržava trud svakoga ko bi sišao u ugljenokop i lično se uverio u težak proces vađenja rude. Pravo vreme za silazak u ugljenokop je, kako piše Orvel, kada se ugalj utovaruje, kada se u teskobnom prostoru čuje jeziva i zaglušujuća buka mašina i pokretne trake koja prenosi ugalj, a zagušljiv vazduh bude crn od ugljene prašine. To se poklapa sa njegovom vizijom pakla, kojoj nedostaje samo još vatra. Klečeći položaj polugolih rudara ispod niskih stropova samo udvostručuje ili utrostručuje težinu njihovog posla.

Ja sam hendikepiran svojom izuzetnom visinom, ali kada je plafon visok oko metar ili manje, teško je svima osim patuljcima i deci. Morate da idete savijeni, ali sa podignutom glavom, da ne biste udarili u neku gredu ili balvan. Zato vam je vrat neprekidno ukočen, ali to nije ništa prema bolu koji osećate u kolenima i butinama.³²³

Orvel ne može a da se ne divi vitkom stasu rudara koji nemaju ni gram sala. Teško im je odrediti starost. Žvakanjem duvana, kažu, ublažavaju žeđ, a od kuće ponesu „komad hleba sa mašću i bocu hladnog čaja“ ne bi li uspeli time da se okrepe ako im se uopšte ukaže prilika tokom neprekidnog rada od sedam i po sati. Kada izađu na površinu, više vole da se najpre najedu, pa tek onda da se okupaju, što je Orvelu sasvim razumljivo. On poriče optužbe da su rudari proždrljivi, jer je sopstvenim očima gledao kako mnogi jedu manje od njega.

³²¹ *Ibid.*, 14.

³²² *Ibid.*, 20.

³²³ *Ibid.*, 26.

Orvel beleži opasnosti skopčane sa opasnim rudarskim poslom, a koje su manje poznate široj javnosti. Veliki je procenat nesreća u rudnicima, ali nevolju pričinjavaju i bolesti od kojih najčešće obolevaju baš rudari. Skloni su reumatizmu, no, najtipičnija bolest za ovu vrstu radnika jeste nistagmus koju karakteriše igranje očnih jabučica kada se približe svetlu.

Lične uvide pisac je podupirao zvaničnim podacima uzetim iz izvora kao što su bili „Rudarski godišnjak“ i „Podaci o trgovini ugljem“. Priznaje da su mu raspršene iluzije o relativno dobroj plaćenosti rudarskog posla i navodi iznos zarade zaposlenih u rudniku, njihove takse i članarine, problem sa invalidskih penzijama, ali i podatak da nisu plaćeni za „putovanje“ između kuće i posla, koje može da oduzme čitava tri sata.

Zanimljiv je pomen sujeverja koje je među rudarima ostalo kao trag davnih verovanja. Naime, ukoliko bi rano ujutru sreli neku ženu, vratili bi se kući i tog dana nisu odlazili na posao. Smatrali su da takav susret donosi nesreću.

Rudari nisu blagonaklono gledali na posetioce u ugljenokopu, jer su predstavljali smetnju. Orvel oseća sramotu kada posle prelaska malo veće razdaljine od jednog kilometra pod zemljom - čučeci, puzeći, čak i četvoronoške, zatraži od vodiča pauzu od minut-dva. Povratak na svetlost dana, još i uzbrdo, biće teži za već iscrpljenog posetioca.

Orvel provlači svoje Ja kroz iscrpan izveštaj iz rudarskog okna, jer se ograđuje priznanjem da ne zna ništa o tehničkoj strani rudarskog posla, da za nešto nema tačne podatke ili da može da opiše samo ono što je video. Identifikacija sa nižim slojevima društva ili radnicima sa najtežim zanimanjima kod njega ima svoje granice, jer mu to pripadnost buržoaziji omogućava, ma koliko se od nje distancirao.

Posao rudara prevazilazi moje moći koliko i akrobacije na letećem trapezu ili osvajanje nacionalnog prvenstva. Ja nisam fizički radnik i daj bože da to nikada i ne postanem [...] Bio bih koliko-toliko podnošljiv čistač puteva, nevesti baštovan ili čak nižerazredni zemljoradnik. Ali nema tog treninga koji bi me pripremio za posao rudara, taj rad bi me ubio za nekoliko nedelja. Gledajući rudare kako rade, istog trenutka shvatite koliko su različiti univerzumi u kojima ljudi obitavaju.³²⁴

Orvel upoređuje svoj položaj sa položajem radničke klase. Iako za sebe kaže da ne zarađuje mnogo više od rudara, njegov položaj u okviru klasnog sistema otvara mu

³²⁴ *Ibid.*, 30.

brojna vrata, pa su službenici u banci ljubazni čak i kada mu je račun prazan. „Osoba buržoaskog porekla ide kroz život očekujući da, u okviru razumnih granica, dobije ono što želi.“³²⁵ Radnik je, naprotiv, primoran na neprekidnu pasivnu ulogu, o njemu odlučuju drugi, svemoćni 'oni'. Ti 'oni', obrazovani ljudi, nisu, kako Orvel smatra, pametniji od drugih, nego poseduju samopouzdanje koje je neophodno za vođu i navikli su da im se ukazuje poštovanje.

Razliku između svog životnog poziva i rudarskog zanimanja Orvel objektivno i matematički precizno sagledava i premerava, ostavljajući čitaocu da se zadivi toliko temeljnom pristupu zadatku koji mu je postavljen.

Ako doživim šezdesetu, najverovatnije ću napisati trideset romana, odnosno dovoljno da popunim dve police biblioteke osrednje veličine. Za isto vreme, prosečni rudar iskopa 8400 tona uglja; dovoljno da prekrije Trafalgar skver gomilom visokom skoro pola metra, ili da sedam višečlanih porodica snabde ogrevom za narednih stotinak godina.³²⁶

Posao rudara je, uverio se Orvel, jedan od onih koji nas održavaju u životu, a čijeg postojanja nismo svesni. Pisac kritikuje indiferentnost onih koji misle da ugalj na misteriozan način stiže odnekud i pojašnjava da je ugalj neizostavan za život na površini, potreban isto koliko i biljci koren. Ugalj je potreban i u miru, a još više u ratu. Posredno ili neposredno, upotreba uglja se podrazumeva za prelazak preko Atlantika, pravljenje hleba, ali i jedenje sladoleda i pisanje romana. Ugalj mora da pristiže i da bi „Hitler marširao paradnim korakom, ili papa osudio boljševizam, da bi se ljubitelji kriketa okupili na stadionu, a pesnici pomagali jedan drugom“.³²⁷

Kako se Orvel lično uveravao u posao rudara u ugljenokopu, tako je razgledao i nekih sto do dvesta kuća u gradovima i selima na severu i beležio svoja zapažanja. U razgledanja nije išao sam, već uvek sa nekim nezaposlenim čovekom iz mesta koje je obilazio. Divio se strpljivim i gostoprимljivim domaćinima, kojima nije ni objašnjavao zbog čega ih ispituje o raznim aspektima života.

Ako bi neko neovlašćeno ušao u *moju* kuću i raspitivao se da li mi krov prokišnjava, da li mi bube zadaju probleme i šta mislim o svom stanodavcu, verovatno bih ga oterao dođavola.³²⁸

³²⁵ *Ibid.*, 43.

³²⁶ *Ibid.*, 38.

³²⁷ *Ibid.*, 31.

³²⁸ *Ibid.*, 62.

Prema Orvelovoj proceni, u Engleskoj je u to doba bilo mnogo više od zvanično dva miliona nezaposlenih. To je, zapravo, bio samo broj onih koji podižu socijalnu pomoć, a saznao je da bi taj broj trebalo pomnožiti sa tri, pa tome dodati i one koji žive od minimalnih primanja ili penzije. Sve u svemu, konačan broj gladnih izlazio je tako na preko deset miliona, a u najgorem slučaju i duplo više.

Uprkos tolikoj nezaposlenosti, na severu zemlje je bilo zapanjujuće manje prosjaka nego u Londonu, jer je glavni grad kao vrtlog privlačio odbačene ljude. Na severu je tradicija bila i dalje jaka, nije bilo lotalica, niko nije spavao po ulicama, a nezaposleni su tragali za mestom u kojem bi se ugrijali, bilo da je to gradska biblioteka ili jeftin bioskop koji im je bio omiljeno utočište.

Bioskopske filmove Orvel pominje i u drugom kontekstu - kada govori da je nezaposlenima ponuđen jeftin luksuz, koji je, osim filmova, podrazumevao i lososa u konzervi, čarape od imitacije svile, čokolade, kladionice, „hleba i igara“. Iako je ta ponuda mogla da deluje kao lukavi manevar vladajuće klase u želji da izbegne opasnost od pobune nezadovoljnog stanovništva, Orvel daje opravdanje koje je više tržišno orijentisano.

Ne verujem da su naši vlastodršci toliko inteligentni. Proces koji se ovde odigrao bio je potpuno nesvestan i prirodan - proizvođaču je bilo potrebno tržište, a izgladnelim ljudima jeftina roba koja će im ublažiti muku.³²⁹

Rudari nisu konzumenti i knjiga, pa njima, po Orvelovom tumačenju, nezaposlenost teže pada nego obrazovanima. Pisac ne zaboravlja da pomene da je posetio edukativne centre koji su osnovani sa idejom da se u njima obavlja, današnjim rečnikom rečeno, prekvalifikacija nezaposlenih. Osim što su nezaposleni tu mogli da se ugrijeju, pružala im se prilika da nauče neki zanat, da besplatno koriste materijal i alate i naprave nešto za sopstvene potrebe.

Većina socijalista odbacuje ovakve aktivnosti, kao i samu zamisao - oni su više za to da se ljudima bez posla daju mala imanja. Kažu da su edukativni centri samo sredstvo da se nezaposleni smire i poveruju u iluziju da se za njih nešto čini. Nesumnjivo je to skriveni motiv. Neka čovek bude zauzet popravljanjem cipela, i onda će manje čitati *Dejli Vorker*.³³⁰

³²⁹ *Ibid.*, 75.

³³⁰ *Ibid.*, 69.

Orvel hvali talenat engleske radničke klase po pitanju organizacije, kao i „Nacionalni pokret nezaposlenih radnika“, koji je, po njegovom mišljenju, najviše uradio za ljude koji su bez posla. To je bila revolucionarna organizacija usmerena na to da drži nezaposlene na okupu i daje im pravne savete. U mnogim gradovima je imala svoje ogranke, a organizovala je i govore komunista. Pisac smatra da bi najsvrsishodnija bila kombinacija aktivnosti pomenute organizacije i aktivnosti koje preduzimaju edukativni centri. Staje uz predlog da bi svaki nezaposleni čovek trebalo da dobije svoje parče zemlje i mašine koje zatraži.

U svom prikazu stanja u industrijskoj oblasti Engleske, Orvel pravi digresiju kada se osvrće na trenutak kada je postao svestan problema nezaposlenosti. Bilo je to, kako kaže, 1928. godine, kada se vratio iz imperijalne službe u Burmi, u kojoj se nije znalo za nezaposlenost. Odmalena je vaspitavan da na skitnice i prosjake gleda kao na bestidne parazite, pripadnici njegove klase su kritikovali „dokone i lenje dangube“ koje bi „mogle da nađu posao, samo kad bi htele“, pa se začudio kada se prvi put umešao među ta stvorenja koja su gledala na svoju sudbinu „s nemuštom unezverenošću životinje koja se našla u klopci“. Proganjao ih je osećaj ličnog neuspeha, krivice za koju nije bilo osnova.

Propisi nisu obeshrabrivali nezaposlene da stupe u brak. U siromašnom radničkom domu u kojem je muškarac bio bez zaposlenja, a žena obavljala ustaljene poslove, odnosi između polova nisu zbog toga bili izmenjeni. Muškarac je i dalje ostajao gospodar, „a ne žena ili beba kao u srednjoj klasi“. Žena se nije bunila zbog toga što njen nezaposleni muž ne obavlja ni kućne poslove, strahujući da bi njen partner mogao da izgubi svoju muževnost ako se pretvori u sluškinju.

Po Orvelovom viđenju, u industrijskim naseljima u kojima žive radničke porodice najgore je to što nema dovoljno kuća, pa apeluje na vladu da poveća njihov broj. Ljudi žive u lošem i jeftinom smeštaju, bez tople vode, jer ne mogu da priušte plaćanje visokih stanarina u lepšim kućama. Kuće propadaju pošto ne smeju biti srušene sve dok stanari ne pronađu drugi smeštaj. Orvel beleži saznanje da u Viganu postoji preko dve hiljade takvih neupotrebljivih kuća, a da ništa bolje nije ni u Lidsu (Leeds) i Šefildu (Sheffield).

Za sever Engleske su posle Prvog svetskog rata bila karakteristična tzv. privremena kamp-naselja u koja se preselio jedan veći broj ljudi koji nije mogao da

dobije kuću. Mada sam naziv naselja može da asocira na ciganske šatore u kojima su razigrani i deca, i logorska vatra, i veš na konopcu, Orvel kaže da ga je izuzetno skučen smeštaj te vrste podsetio na prljave jazbine u kojima su živeli radnici u Burmi. Sa pripadnicima srednje klase koji su smatrali da su stanovnici kamp-naselja sami izabrali takav smeštaj prestao je da se raspravlja, ali nije prestao da se pita zašto obnavljanje zemlje napreduje tako sporo i nejednakom brzinom između različitih gradova. Zagovarao je izgradnju kvalitetnih kuća verujući da će stanari u njima onda više poštovati sebe, biti uredniji, a i deca će im biti uspešnija u životu.

Orvel je apelovao i na to da nezaposleni i siromašni treba zdravije da se hrane, da bi im i potomstvo bilo zdravije. Činilo mu se da što je manje novca, to je manje i želje za dosadnom zdravom hranom. Od nekoliko zubara je čuo da je u industrijskim zonama nemoguće naći osobu stariju od trideset godina koja ima bar jedan svoj zub, a stopa smrtnosti kod odraslih i odojčadi bila je dva puta veća nego u otmenim četvrtima

331

Na fizičku degeneraciju moderne Engleske Orvel upozorava i zapažanjem da ni gardisti nisu više čudovišne gromade od ljudi, „s grudima nalik na bačve i brkovima kao orlovskim krilima“, kakve on pamti iz detinjstva, već su bledunjavi dečaci kojima uniforma visi kao na vešalici. Kako on tvrdi, proces opadanja vitalnosti engleske nacije počeo je i pre nego što su najbolji Englezi žrtvovani u klanici Velikog rata ne stigavši da zasnuju svoje porodice. Orvel ponajviše krivi industrijalizaciju i modernu tehnologiju, zbog koje je „englesko nepce, posebno radničko“ odbijalo zdravu hranu. „Možda ćemo jednog dana otkriti da je konzervisana hrana ubojitije oružje od mitraljeza.“³³²

Orvel je mogao da napravi razliku između industrijskih gradova severa. Po njegovom viđenju, Vigan je bio prelep u poređenju sa Šefildom, koji bi se „opravdano mogao nazvati najružnijim gradom Starog sveta“³³³. Takvi gradovi u kojima su se proizvodili predmeti od keramike i porcelana bili su prepoznatljivi po svojim kupastim dimnjacima od cigle. Orvel je, kao pažljivi istraživač, u njemu izbrojao 33 fabrička dimnjaka, zapazio avetinjsku deponiju sa više otpada nego što je imao London i plitku reku svetložutu od hemikalija.

³³¹ *Ibid.*, 80.

³³² *Ibid.*, 81.

³³³ *Ibid.*, 87.

Po rečima Džordža Orvela, ružnoća industrijskih gradova na severu potiče od arhitektonske tradicije vremena u kojem su izgrađeni. Tada se mislilo samo na zaradu, a ne i na estetiku ili smanjenje dima.

Ne verujem da industrijalizacija ima samo ružnu stranu. Fabrike i gasovodi ne moraju da budu ružniji od palata ili katedrala. [...]. Tipična posleratna fabrika nije dugačka baraka ili haotična zbrka otpadaka i smrdljivih dimnjaka; to je blistavo bela konstrukcija od betona, stakla i čelika, okružena zelenim livadama i alejama lala. Dok putujete vozom iz Londona, bacite pogled na fabrike; one možda nisu estetska savršenstva, ali nisu ni ružne kao šefildski gasovodi.³³⁴

Govoreći o ružnoći industrijalizacije kao njenom najupadljivijem obeležju, pisac otkriva da ga fasciniraju neobične stvari, kojih se čak i gadi. Iznosi vrlo zanimljiv podatak o svom boravku u Burmi, jer kaže da su ga tamošnji predeli opsedali kao košmar. Da bi se tog košmara oslobodio, po povratku u Englesku je morao da napiše knjigu o njima. Ovim potvrđuje stav D. H. Lorensa o terapeutskoj ulozi autobiografskih dela.

Kroz *Put za Vigan*, pisan po nalogu izdavača, Orvel otvoreno otkriva svoje Ja. Industrijalizaciju na terenu prikazuje uz pomoć zvaničnih podataka, ali i iz svog ugla, a razmatra i njene naizgled skrivene posledice po pitanju suprotnosti severa i juga. Ljudi sa severa su u Orvelovo doba negovali čudan kult, neku vrstu severnjačkog snobizma koji je zavređivao piščevo razjašnjenje.

Kada na jugu sretnete čoveka koji potiče iz Jorkšira, on će vam staviti do znanja da ste na nižem nivou od njega. Ako ga pitate zašto, objasniće vam da je jedino na severu život 'stvaran', da je posao u industriji na severu jedini 'pravi' posao; sever je naseljen 'pravim' ljudima, dok na jugu žive samo stanodavci i njihovi paraziti; severnjak ima 'borbeni duh', on je opasan, uporan, hrabar, srdačan i demokrata; južnjak je lenji, feminizirani snob. Kada ode na sever, južnjak zato ima neodređeno osećanje inferiornosti civilizovanog čoveka koji je zalutao među divljake, dok onaj iz Jorkšira, kao i Škot, dolazi u London kao varvarski osvajač.³³⁵

Orvel izjavljuje da se on lično samo u odnosu na rudara oseća inferiorno i odbacuje nacionalizam. Načas prestaje da piše u prvom licu. Prelaz u treće lice napravljen je samo na kratko, verovatno radi izbegavanja moguće zamerke zbog jasne samosvesti.

³³⁴ *Ibid.*, 88.

³³⁵ *Ibid.*, 89.

Ali ovaj pasus je zanimljiv zbog toga što je potpisnik njegovih redova izuzetno inteligentan čovek 'naprednih' stavova, koji oseća samo prezir prema nacionalizmu u njegovoj uobičajenoj formi.³³⁶

Pisac se protivi tvrdnjama „da je neko bolji od nekog drugog zato što ima drugačije oblikovanu lobanju ili govori drukčijim dijalektom“³³⁷, smatrajući ih nacionalističkim. Sa gnušanjem odbacuje izjave nalik onoj da jedan Britanac vredi više od tri stranca, ali uspešno objašnjava poreklo osećaja superiornosti kod severnjaka uopšte.

Kada je nacionalizam prvi put postao religija, Englezi su pogledali mapu i, primetivši da je njihovo ostrvo u gornjem delu severne hemisfere, razvili su dopadljivu teoriju da što dalje na severu živite, to više vrlina imate. Kada sam bio mali, svi udžbenici istorije uglavnom su započinjali naivnim objašnjenjima da hladna klima čini ljude energičnim, dok ih topla čini lenjim, i otuda poraz španske armade. Ova glupost o superiornoj energiji Engleza (u stvari najlenjijeg naroda u Evropi) bila je aktuelna najmanje sto godina.³³⁸

Orvel smatra da je i spoljna politika Engleske donekla zasnovana na predrasudi Ostrvljana o njihovoj superiornosti u odnosu na Dagose, što je pogrdan naziv za stanovnike južne Evrope. Italijani ili Španci se zamišljaju kao podmukle kukavice koje se povezuju jedino sa maslinama, vinom i porocima. Ovo Orvelovo pojašnjenje može da osvetli motive modernističkih pisaca koji su se posle Prvog svetskog rata najzad oteli iz stega koje su osećali u domovini i otisnuli put Grčke ili Italije kao među „zabranjeno voće“.

Engleski lokalni snobizam, osećaj severnjaka da su nadmoćniji od južnjaka, jeste nacionalizam u malom, tumači Orvel, ali dodaje da ta vrsta snobizma nije karakteristična za radničku klasu, od koje može mnogo da se nauči. Kao „pripadnik srednje klase“, on je iskoristio datu mu priliku da se približi rudarima na severu, a svoj „pravilan“ govor nije osetio kao prepreku, već kao sredstvo za lakši kontakt sa njima. Bio je zadivljen skladom u radničkoj porodici, otvorenosću i jednostavnošću, zdravim odnosom prema obrazovanju. „Oni često imaju neodređeno poštovanje prema učenju, ali kada im se 'obrazovanje' suviše umeša u život, oni prozru njegovu pravu ulogu i instinktivno ga odbace.“³³⁹ Zbog blagorodne atmosfere u domu radničke porodice koju

³³⁶ *Ibid.*, 90.

³³⁷ *Ibid.*, 91.

³³⁸ *Ibid.*, 91.

³³⁹ *Ibid.*, 94.

ne predviđa u utopijskoj budućnosti za dve stotine godina, jer će biti lišena te topline i prirodnosti, Orvel zaključuje da vek u kome je živeo i nije bio toliko loš.

Prikazujući prave ljude sa njihovim porodicama u prvom delu knjige *Put za Vigan*, dajući im posebnost pominjanjem njihovih svakodnevnih problema, zapušениh cevi ili oronulih kuća, Orvel je prišao temi socijalizma od dna, a ne od vrha³⁴⁰. Time je otvorio sebi prostor za često kritikovani i kontroverzni drugi deo, koji je, pre svega, Orvelova ispovest o svom ideološkom stasavanju, od prvog kontakta sa radničkom klasom u ranom detinjstvu, preko revolucionarnog zanosa u mladosti i približavanja socijalističkim idejama, pa sve do trenutne smelosti da analizira i uputi kritike engleskom socijalizmu. Stoga u drugom delu nema putopisnih elemenata kao u prvom, ako se izuzme zanimljivo putovanje pisca kroz razvoj sopstvenog stava o klasnom pitanju.

Delo *Put za Vigan* je objavljeno dok je Orvel bio u rovovima u Španiji.

3.3 Period 1936-1938

Generacije engleskih pisaca su u složenosti engleske klasne strukture videle neiscrpnu temu. Tri uobičajene kategorije: viša, srednja i niža klasa raščlanjavane su na minimum pet: aristokratija, viša, srednja, niža i radnička klasa. Oni na dva pola ovog spektra viđeni su kao najsrećniji. Orvel je do sličnih zapažanja dolazio kroz lično iskustvo. Kao mlad pisac, bio je i fasciniran i ogorčen zbog klasnog pitanja, pa se ono sve do 1937. godine provlačilo kroz njegova dela. Do tada je borbu u svetu posmatrao kao borbu između levice i desnice, te tako u prethodno analiziranom delu, prelazeći na lični plan, „tumači svoju intelektualnu ambivalentnost“³⁴¹. Nakon *Put za Vigan* svet je posmatrao kao sukob između demokratije i totalitarizma, s tim da nije mario da li se taj totalitarizam zove levica ili desnica.³⁴² Od dela *Kataloniji u čast (Homage to Catalonia)* nastalog kao plod njegovog učešća u Španskom građanskom ratu prvenstveno se bavio ljudskim slobodama.

³⁴⁰ Thomas Cushman and John Rodden, eds., *George Orwell: Into the Twenty-first Century* (Abingdon, Oxon-New York: Routledge, 2016), 106.

³⁴¹ Firas Adnan Jabbar Al-Jubouri, *Milestones on the Road to Dystopia: Interpreting George Orwell's Self-Division in an Era of 'Force and Fraud'* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), 37.

³⁴² Brunsdale Mitzi, *Student Companion to George Orwell* (Westport, CT-London: Greenwood Press, 2000), 13.

Orvel je pažljivo pratio razvoj događaja u Španiji nakon izbijanja političke krize u toj zemlji. Krajem 1936. godine, zabrinut zbog jačanja Frankovih pobunjenika, koje su podržavali fašisti Nemačke i Italije, odlučio je da ode u Španiju sa ciljem da bude svedok tamošnjih zbivanja i piše o njima. Stao je na stranu republikanaca. Preko Nezavisne radničke partije (Independent Labour Party) povezo se sa odgovarajućim ljudima u Barseloni.

Za razliku od Erika Blera u Burmi, Džordž Orvel je u Španiji bio zainteresovan za političke događaje koji su se odvijali oko njega.

Bio je zapanjen stanjem koje je zatekao u Barseloni. Socijalizam je delovao kao moguć, klasne razlike su iščezle, zavladao je jednakost. Poverovao je da se za tako nešto vredi boriti. Kada je prošao vojnu obuku, upućen je na Aragonski front, kod Saragose, gde je proveo četiri meseca sa POUM-om³⁴³.

Tokom boravka na frontu, ranjen je iz snajpera u vrat, što je trajno uticalo na njegov glas.

Kada se vratio u Barselonu, iluzije su mu bile raspršene. Postalo mu je jasno da je radnička revolucija zloupotrebljena i da su ideali razbijeni. Umalo je bio uhapšen kao „trockista“, pa je, zajedno sa suprugom, bio primoran da napusti Španiju.

Piščeva levičarska shvatanja bila su poljuljana, a njegovo uzbudljivo svedočanstvo o Španskom građanskom ratu, *Kataloniji u čast*, objavljeno je 1938. godine. U emotivnom jezgru ovog dela nalazi se očajnička potreba Džordža Orvela za saosećanjem, drugarstvom i solidarnošću.³⁴⁴

3.3.1 KATALONIJI U ČAST (1938)

„Bilo je to krajem decembra 1936. godine, pre manje od sedam meseci od časa dok ovo pišem“³⁴⁵, beleži Orvel dok opisom susreta sa jednim italijanskim pripadnikom milicije u kasarni Lenjin u Barseloni počinje svoja sećanja na Španski građanski rat. Piščev početni entuzijizam pri dolasku u Španiju ojačan je tim kratkim susretom sa osobom koja je, iako različitog jezika i tradicije, zračila istom energijom i predstavljala „oličenje atmosfere tog vremena“. Mada nepoznatog Italijana više nikad

³⁴³ *Partido Obrero de Unificacion Marxista*, Radnička partija marksističkog ujedinjenja

³⁴⁴ Jeffrey Meyers, *Orwell: Life and Art* (Urbana: University of Illinois Press, 2010), 6.

³⁴⁵ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 6.

nije video, čvrsto rukovanje sa njim kao čin prihvatanja i drugarstva čvrsto se urezalo u sećanje pisca.

Orvel upoznaje čitaoca da mu je namera bila da u Španiji piše novinske članke, no, vrlo brzo se pridružio miliciji radi borbe protiv fašizma.

Kao nekome ko je došao iz Engleske, Barselona je delovala neodoljivo. Njegov opis grada i duha mesta, doživljenih „sa nekom vrstom detinjeg oduševljenja i čuđenja“³⁴⁶, daje osnova da se delo *Kataloniji u čast* nazove delimično putopisnim.

Bilo mi je to prvi put u životu da sam se našao u gradu u kome je radnička klasa bila na vlasti. Praktično svaku zgradu, koliko god bila velika ili mala, zauzeli su radnici i po njoj okačili crvene ili crno-crvene zastave anarhista; na svaki zid je bio uklesan srp i čekić i početna slova revolucionarnih stranaka; unutrašnjost skoro svake crkve bila je uništena, a ikone spaljene.³⁴⁷

Kolektivizirani su kafei i prodavnice, čak i štandovi čistača cipela, uz to još i obojeni u crveno i crno. Do kasno u noć su treštale revolucionarne pesme sa nekih zvučnika niz Ramblu. Bilo je zabranjeno davati napojnice i voziti privatne automobile. „Niko nije govorio *Señor* ili *Don*, čak ni *Usted*; svi su se međusobno oslovljavali sa 'druže' i sa 'ti' i govorili *Salud!* umesto *Buenos dias*.“³⁴⁸ Za Orvela je najneobičniji bio izgled ljudi koji je takođe ukazivao na prestanak postojanja klase bogatih. „Skoro svi su nosili grubu radničku odeću, plave kombinezone, ili neku vrstu milicijske uniforme.“³⁴⁹ Iz perspektive u kojoj piše *Kataloniji u čast*, autor priznaje da je verovao da je sve baš tako kako izgleda“, ne pomišljajući na mogućnost da se buržoazija samo pritajila i prerušila u radničku klasu.

I pored nestašice osnovnih potrepština, pa i hleba, ljudi su izgledali zadovoljno i puni vere u revoluciju. Nije bilo nezaposlenih, ni prosjaka, a troškovi života su bili niski. „Ljudska bića su pokušavala da se ponašaju kao ljudska bića, a ne kao zupčanici kapitalističke mašinerije.“³⁵⁰ Opijen slikom klasne jednakosti u Barseloni, Orvel, kao pripadnik „tvrdokorne, podrugljive civilizacije naroda iz engleskog govornog područja“ ipak ne može da se otme utisku da u toj slici ima i patetike, jer su idealima poneti Španci za sitne pare na ulici kupovali najnaivnije revolucionarne balade.

³⁴⁶ George Orwell, *Homage to Catalonia* (London: Penguin Books, 2000) vii, “with a sort of childlike delight and wonder”.

³⁴⁷ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 6.

³⁴⁸ *Ibid.*, 7.

³⁴⁹ *Ibid.*, 7.

³⁵⁰ *Ibid.*, 8.

Orvel je u kasarni, koju opisuje kao prljavu i neurednu, proveo nekih nedelju dana čekajući da se oformi nova jedinica sa kojom će biti poslat na front. Za milicijsku uniformu smislio je bolji naziv „multiforma“, jer je ličila na sve drugo sem na ujednačenu odeću ozbiljne armije. Regruti koji su sa njim prolazili kroz obuku nisu imali više od sedamnaest godina. Orvel je zapazio da ima petnaestogodišnjaka koje na regrutaciju dovode roditelji. Nemalo je bio iznenađen saznanjem da to čine da bi im sinovi zaradili dnevnicu od deset peseta i uz to prokrijumčarili malo hleba kojeg je u kasarni bilo u izobilju.

Osim nedostatka uniforme, primetan je bio i nedostatak discipline, ali i oružja. Orvel kao stranac nije ni morao da prisustvuje tzv. „instrukciji“. „Španci su, kako sam primetio, gajili jedno žalosno uverenje da svi stranci znaju više o vojničkim pitanjima od njih samih.“³⁵¹ Činjenica je bila da je jedini znao da napuni pušku i da nišani, ali je jedva čekao da nauči da koristi mitraljez, što su mu ljubazni oficiri neprestano i obećavali. Za sporazumevanje se koristio malim džepnim rečnikom.

Ali, ja bih radije bio stranac u Španiji nego u većini drugih zemalja. Kako je lako steći prijatelje u Španiji! Za dan ili dva, već me dvadesetak milicionera zvalo po imenu, poveravalo mi svoje tajne i obasipalo me svojom gostoljubivošću.³⁵²

Pristojnost, iskrenost i velikodušnost Španaca mogla je, prema Orvelovim rečima, da postidi stranca. Kada bi stranac od Španca zatražio samo jednu cigaretu, dobijao bi čitavu kutiju. Pisac se usprotivio napisima nekih novinara da su Španci kivni na pomoć sa strane i to dokumentovao njihovim divljenjem prema Francuzima.

Francuzi su vrlo hrabri, govorili su oni, poletno dodajući ‘*Mas valientes que nosotros*’ - ‘Hrabriji su od nas!’ ...Englez bi radije sebi odsekao ruku nego da kaže nešto tako.³⁵³

Orvel napominje da *Kataloniji u čast* ne piše kao propagandnu knjigu u kojoj bi idealizovao POUM³⁵⁴. Vrlinama Španaca suprotstavlja njihove mane, među kojima ističe njihovu neefikasnost, slabo poznavanje vođenja rata, izluđujuću netačnost i špansku reč koju stranac mora da nauči, a to je *mañana* - ‘sutra’. „Opšte pravilo je da se

³⁵¹ *Ibid.*, 11.

³⁵² *Ibid.*, 13.

³⁵³ *Ibid.*, 14.

³⁵⁴ Orvel predstavlja POUM kao jednu od disidentskih komunističkih partija koje su bile posledica protivljenja staljinizmu i kao stranu koja je smatrala da istovremeno sa ratom treba voditi i revoluciju.

stvari dešavaju prekasno, ali samo povremeno - tek toliko da ne možete da se pouzdate čak ni u njihovo kašnjenje - dešavaju se prerano.“³⁵⁵

Orvelova jedinica je poslata sporim vozom ka Aragoniji. Na tom putovanju je video siromašna aragonska sela koja su se sastojala od gomile loših kućeraka napravljenih od blata i kamena i naguranih oko crkve. Sela su bila bez toaleta ili bilo kakve kanalizacije, ali i bez cveća. “Ne verujem da sam ikada video zemlju sa tako malo ptica”³⁵⁶, opaska je kojom pisac pojačava osećaj beživotnosti, a u svoje memoarske beleške unosi prizvuk putopisanja.

Prvi Orvelovi dani na frontu bili su obeleženi nemanjem oružja, pa onda razočaranjem oružjem koje je njegova jedinica dobila. Kako je odmah proizveden u kaplara koji će zapovedati stražarskom jedinicom od dvanaest ljudi, bilo je noći kada je mislio da na juriš mogu da ih zauzmu dvadeset mladih izviđača sa vazdušnim puškama ili dvadeset devojčuraka naoružanih varjačama. Povremeno su pristizali fašistički dezerteri, u kojima nije video ništa drugo do mlade regrute koji su se u pogrešno vreme zadesili na služenju vojnog roka. I u Orvelovoj jedinici su skoro polovinu činila „deca od nekih 16 godina”. Njihovi pokliči prilikom približavanja borbenoj liniji nisu zvučali preteće, već kao žalosno mjaukanje mačića. Jedan dečak iz te “rulje odrpane dece sa izandalim puškama koje ne znaju ni da koriste”³⁵⁷ bio im je prvi ranjenik - ranivši se sâm.

Orvel je imao drugačije strahove od svojih mladih saboraca. Po sopstvenim rečima, bio je dovoljno star da se seća Velikog rata, mada ne dovoljno star da bude njegov učesnik. Mnogo više je strepeo od neopisive hladnoće nego od neprijatelja i bio neopisivo razočaran što je fašistički položaj bio na velikoj udaljenosti. Prema njegovim beleškama, na delu ratišta gde se on nalazio jedva da je i bilo borbe između januara i marta 1937. godine, a on se tu nalazio u periodu od januara do maja.

Stvari o kojima čovek obično misli kao o užasima rata meni su se retko dešavale. Nijedan avion nikada nije bacio bombu blizu mene, mislim da granata nikada nije eksplodirala u krugu od pedeset metara oko mene, a samo sam jednom bio u borbi prsa u prsa (ali mogu da kažem da je i jednom previše).³⁵⁸

³⁵⁵ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 14.

³⁵⁶ *Ibid.*, 26.

³⁵⁷ *Ibid.*, 20.

³⁵⁸ *Ibid.*, 24.

Na aragonskom frontu je Orvel stekao utisak da se nalazi usred privremenog radnog modela besklasnog društva. Oficiri i obični vojnici su funkcionisali u uslovima jednakosti, jedući istu hranu i noseći istu uniformu. I plate su im bile iste. Premda je na delu bila demokratija, a ne hijerarhija, naređenja su i davana i poštovana, a sve bez lupanja petama ili salutiranja. Nove i neobučene jedinice uvek, po Orvelovom mišljenju, predstavljaju nedisciplinovanu rulju, pa je umeo da se razbesni zbog vidljivog haosa u jedinici. „Čudno je kako Španci, tek s vremena na vreme, mogu da prikažu izvanredan primer organizovanosti.“³⁵⁹ Postepeno se disciplina popravljala, a Orvel je smirivao svoju žestinu.

Ja sam imao britanske predstave o vojsci, a španske milicije su se svakako mnogo razlikovale od britanske vojske. Ali, s obzirom na okolnosti, to su bile bolje jedinice nego što je iko imao prava da očekuje.³⁶⁰

Međutim, Orvel se jada čitaocu da ništa ne može da ubedi Španca, posebno mladog, da je vatreno oružje opasno. Dešavalo se da fotografiše mitraljesce sa oružjem okrenutim ka njemu, da ih zamoli da se tada uzdrže od pucanja i da, uprkos tom upozorenju, jedva izvuče živu glavu kada ispale rafal. Teže je bilo da nekoga pogodi metak sa neprijateljske strane, jer su njihovi rovovi bili udaljeni više od petsto metara. Orvel je ponekad želeo da se desi “bilo šta što će uneti malo života, ili bolje rečeno malo smrti, u ovo ratovanje naslepo”.³⁶¹ Kao i D. H. Lorens, mrzeo je planine, ali će zabeležiti da će bar prizor zore koja rudi iznad aragonskih planina biti vredan noći koju je probdeo na položaju.

Megafon je delovao kao delotvornije oružje od puške na velikoj daljini između rovova, jer su pomoću njega zaraćene strane mogle barem da viču jedna na drugu. Sa fašističke strane su Englezima dovikivali da idu kući, jer ne žele strance, a snage milicije su preko megafona uzvikivale revolucionarne fraze i pozivale fašiste da dezertiraju.

Takav postupak se, naravno, ne uklapa u englesku zamisao o ratu. Priznajem da sam bio zapanjen i zgrožen kada sam prvi put video da se to radi. Kakva ideja, da pokušate neprijatelja da pridobijete umesto da ga ubijete!³⁶²

³⁵⁹ *Ibid.*, 79.

³⁶⁰ *Ibid.*, 30.

³⁶¹ *Ibid.*, 36.

³⁶² *Ibid.*, 42.

U vreme pada Malage³⁶³ Orvel je sa sve više nepoverenja čitao ratne vesti u novinama i čudio se informacijama i izveštajima koji nisu tačno prikazivali situaciju na frontu. Zapisao je da se rat vodio i novinama, pamfletima, plakatima, knjigama i snažno će ošiniti one koji ne pomerivši se iz udobnosti svojih fotelja smišljaju klevete.

Nije lepo videti španskog dečaka od petnaest godina kako ga nose duž linije fronta na nosilima [...] i pomisliti na one podmukle ljude u Londonu i Parizu koji pišu pamflete da dokažu kako je taj dečak preruseni fašista. Jedna od najužasnijih odlika rata je to što sva ratna propaganda, sva galama i laži, neizostavno dolaze od ljudi koji se ne bore. [...] Ljudi koji su pisali pamflete protiv nas i klevetali nas u novinama svi redom su bili na sigurnom kod svojih kuća ili, u najgorem slučaju, u novinskim redakcijama u Valensiji, na stotine kilometara udaljeni od metaka i blata.³⁶⁴

Pominjanje izdaje ili nejednakih ciljeva je u njemu izazvalo prve i još uvek nejasne sumnje o Španskom građanskom ratu. Sredinom februara je Orvelova jedinica POUM-a kamionom prebačena do snaga koje su postavile opsadu oko Hueske. „Sutra ćemo piti kafu u Hueski“ postala je ustaljena vojnička šala među vojnicima, koja je podstakla Orvelovu želju da, ako se ikada vrati u Španiju, obavezno popije kafu u tom gradu.

Uvažavajući savet samog pisca - „Ako vas ne zanimaju užasi stranačke politike, molim vas preskočite ovaj deo“³⁶⁵, putopisne elemente valja tražiti u onom delu knjige koji se ne odnosi na strogo političku situaciju u Španiji ili na samo vojevanje. Bilo da se ova Orvelova knjiga uzme kao memoar koji se čita kao „ironičan putopis“³⁶⁶ ili kao „politička autobiografija“³⁶⁷, iz onoga što se „preskače“ treba zadržati detalje koji mogu da rasvetle postojeću fazu u životu pisca i pruže osnovu za nalaženje odlika modernističkog putopisa u njoj.

Po dolasku u Španiju, Orvel nije bio potpuno svestan političke situacije u toj zemlji ni ciljeva borbe kojoj se priključuje. Svojim jezičkim osećajem je samo uviđao da „Španija boluje od pošasti skraćenica“, a miliciji POUM-a se pridružio isključivo

³⁶³ 8. februar 1937. godine

³⁶⁴ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 63.

³⁶⁵ *Ibid.*, 46.

³⁶⁶ Jessica Berman, *Modernist Commitments: Ethics, Politics, and Transnational Modernism* (New York: Columbia University Press, 2011), 211.

³⁶⁷ Satyabrata Das, *George Orwell: The Man Who Saw Tomorrow* (New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1996), 45.

zbog isprava dobijenih od ILP-a. Kasnije će izgraditi gledište da je pripadnik milicije bio vojnik u borbi protiv Franka, ali ujedno i pion u borbi između dve političke teorije.

Orvel u svojoj knjizi podseća na to kako je rat počeo i nudi svoje viđenje razloga za zataškavanje revolucionarnog aspekta dešavanja, ali i tumačenje raspleta u doba kada je Španija bila na prekretnici između socijalizma i vraćanja kapitalističkoj republici. Ruse shvata kao aktere koji su bili u poziciji da diktiraju uslove, a komuniste, što je bilo neočekivano, kao desničarski orijentisane. „Rusko oružje i veličanstvena odbrana Madrida koju su izvele jedinice uglavnom pod kontrolom komunista, učinili su komuniste herojima Španije.“³⁶⁸

Na frontu Orvel nije osećao promenu socijalne i političke atmosfere.

Udisao sam vazduh jednakosti, a bio sam dovoljno naivan da umišljam kako on postoji po celoj Španiji. [...] U celini, ja sam prihvatao komunistički stav, koji se svodio na ovo: 'Ne možemo da pričamo o revoluciji dok ne pobeđimo u ratu', a ne stav POUM-a koji se svodio na sledeću rečenicu: 'Moramo da idemo napred ili ćemo krenuti nazad'. Kad sam kasnije zaključio da je POUM bio u pravu, ili u svakom slučaju više u pravu od komunista, to više uopšte nije bilo zasnovano na teoriji.³⁶⁹

Komunisti i POUM su vremenom počeli ogorčenije i neprijatnije da pišu jedni o drugima, a Orvelu je to više ličilo na porodičnu raspravu. Nije razumeo politički obrazovanije od sebe koji su mu govorili da se radi o izboru između revolucije i fašizma, a ni to da se našao usred najrevolucionarnijeg dela španske radničke klase. Zamolio je čitaoce da obrate pažnju na to da on ne govori ništa protiv hiljada komunista koji su bili u borbama, posebno protiv heroja koji su svoje živote ostavili pred Madridom. Politiku su, ipak, kreirali viši nivoi u partijama. Mada je ostao na liniji POUM-a, Orvel je želeo da vidi pobedu na bilo koji način i stoga je odao priznanje komunistima time što je zapisao „vredelo je pobediti u ratu pa makar revolucija bila izgubljena“³⁷⁰. Orvel tvrdi da nikada zvanično nije pristupio partiji i izražava žaljenje zbog toga.

Pisac iz svoje perspektive osuđuje uzdržanost svetske radničke klase, posebno britanske, kada je u pitanju Španski građanski rat. Prema podacima do kojih je došao, tokom prve ratne godine čitava britanska javnost je preko raznih fondova za pomoć

³⁶⁸ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 61.

³⁶⁹ *Ibid.*, 65.

³⁷⁰ *Ibid.*, 66.

Španiji priložila verovatno manje od polovine novca kojeg potroši na bioskopske karte tokom jedne nedelje.

Orvel, kao kritičar industrijalizacije, postaje popustljivijih shvatanja po tom pitanju kada primeti koliko su neugledne naprave koje seljaci koriste za obrađivanje zemlje. Rat, koji uvek ostavlja pustoš, bilo da su mu razmere lokalne ili globalne, umnogome se odrazio na život seljaka.

Neorezana vinova loza pružala se po tlu, klipovi na uspravnim stabljikama kukuruza postali su tvrdi poput kamena, blitva i šećerna repa pretvorile su se u ogromne drvenaste kvrge. Mora da su seljaci strašno proklinjali obe vojske!³⁷¹

Na njihove njive sa krompirom Orvelovi saborci su dolazili danju, a fašisti noću. Koliko god da seljaci nisu blagonaklono gledali na ugošćavanje vojske, odgovarala im je strana koja je stajala između njih i zemljoposjednika. Sa druge strane, Orvel je potajno saosećao sa pristalicama fašista, kada je video kako se pripadnici milicije odnose prema njihovim nekadašnjim gazdinskih kućama. U takvom zamešateljstvu zaključio je da je građanski rat čudna stvar.

Boraveći u Španiji u vreme građanskog rata u kojem se teško razaznavalo ko se za šta bori i ko kome pripada, Orvel je, osim tih preplitanja nejasnih osećanja kada su u pitanju seljaci i zemljoposjednici, primetio i različitost između stanovnika pojedinih regiona u zemlji. Pored njegove jedinice se na frontu kod Hueske nalazio i odred Andaluzana, što je bilo neobično s obzirom na udaljenost njihove oblasti. Katalonci su nadmeno i zajedljivo omalovažavali Andaluzane govoreći da su oni toliko brzo bežali iz Malage da su, zaboravljajući da se zaustave u Valensiji, stigli do severoistoka Španije. Katalonci su ih gledali kao soj poludivljih i neukih ljudi, koji ne umeju ni da čitaju, a kamoli da znaju kojoj partiji pripadaju. Orvel ih je video kao ljude grubog, prostog izgleda, sa licima potamnelim od žestokog južnjačkog sunca. Uglavnom su bili čobani ili radnici iz maslinjaka. Andaluzani su, kako ih pisac hvali, ipak bili od velike koristi, jer su bili izuzetno spretni u motanju osušenog španskog duvana u cigarete.

Zbog zagnojene ruke Orvel je morao da provede deset dana u bolnici iz koje je poneo loša iskustva. Naime, pomoćni radnici u bolnici su mu ukrali gotovo sve vredno što je imao, pa, nažalost, i ono što je bilo najvrednije njemu tada, a drugima kasnije - foto-aparat i sve fotografije.

³⁷¹ *Ibid.*, 71.

Orvel više nije imao uslova da fotografiše, ali slika koju s početka proleća pruža u svom delu *Kataloniji u čast* odiše poletom zbog buđenja prirode. Noći su postajale „podnošljivo tople“, a čak i njegov dokumentaristički stil dobija toplinu i ukrase.

Na mecima očerupanom drvetu ispred našeg grudobrana počeli su da niču gusti grozdovi trešanja. Kupanje u reci više nije bilo bolna agonija i postalo je skoro zadovoljstvo. Divlje ruže sa cvetovima velikim kao omanji tanjiri razgranale su se iznad rupa od granata. [...] Iza linije fronta smo susretali seljake sa divljim ružama zadenutim iza uva. Uveče su izlazili sa nekakvim zelenim mrežama da love prepelice.³⁷²

Kako je rat odmicao, bilo je sve manje moderno biti pripadnik milicije, a o frontu se sve više razmišljalo kao o nekom mitskom mestu na kojem ginu mladi ljudi. Na uštrb duha jednakosti oživljavao je buržoaski duh. Orvel se u Barselonu vratio krajem aprila, ne žaleći što odlazi sa fronta. Međutim, tek tada su usledile nevolje.

Zanimljiv je dvostruki putopis u njegovom prikazu vraćanja u Barselonu. Naime, Orvel svoje slike iz Burme upoređuje sa slikama iz Španije dajući čitaocima mogućnost da snažnije osete kako je izgledala atmosfera koju je želeo posebno da istakne.

Od Mandaleja, u gornjoj Burmi, možete vozom otputovati do Majmijoa, [...] prilično čudnovato iskustvo. Krećete iz tipične atmosfere jednog istočnjačkog grada - vrelo sunce, prašnjave palme, miris ribe, začina i belog luka, mekano tropsko voće, gomile tamnopusih ljudskih bića. [...] Odjednom udišete svež i čist vazduh kakav bi mogli da udišete u Engleskoj, a svuda oko vas je zelena trava, paprat, borovina i brđanke rumenih obraza koje prodaju jagode u korpama. Povratak u Barselonu, posle tri i po meseca na frontu, podsetio me na ovo. Došlo je do podjednako nagle i zapanjujuće promene atmosfere.³⁷³

U vozu se zadržala atmosfera sa fronta. Bilo je i prljavštine, i buke, i otrcane odeće, ali i drugarstva i ravnopravnosti. Milicioneri su slali poljupce lepim devojkama duž pruge, a u kupeima iz sve snage pevali revolucionarne pesme i jedni drugima dodavali flaše vina i likera od aragonskog anisa. „Iz španskih mešina za vodu od kozije kože možete ubrizgati mlaz vina s kraja na kraj vagona prijatelju pravo u usta, što vam u velikoj meri štedi trud.“³⁷⁴

³⁷² *Ibid.*, 100.

³⁷³ *Ibid.*, 105.

³⁷⁴ *Ibid.*, 106.

U Barseloni više nije bilo revolucionarne atmosfere. U gradu koji je opet postao običan i iscrpljen ratom, zapanjujuća je bila i promena u izgledu ljudi. Uniformnost u odevanju se izgubila kako kod pripadnika vojske, tako i kod običnog sveta. „Svuda je bilo debelih imućnih muškaraca, elegantnih žena i otmenih automobila.“³⁷⁵ Orvel je ljubomorno posmatrao automatske pištolje za pojasom pripadnika Narodne vojske zato što ih na frontu nije bilo moguće nabaviti. On i njegovi saborci su privlačili pažnju svojom pojavom, jer su u odnosu na doterane stanovnike Barselone izgledali kao strašila. Oneraspoložen, postao je svestan da je u toku njegova tri meseca na frontu Barselona izgubila zanimanje za rat pošto je bila daleko od stvarnih borbi, pa je ponovo uspostavljena podela na višu i nižu klasu. Protiv stranačkih milicija se vodila snažna propaganda. Jedinice Narodne vojske su svečano marširale ulicama, a poneka od njih je odlazila i na front.

U restoranima i hotelima Barselone bilo je dosta bogatih ljudi koji su „proždrali skupa jela“, dok su se u radničkim četvrtima otezali predugački redovi za hleb, maslinovo ulje i druge neophodne namirnice. Na ulicama je bilo mnoštvo prosjaka. „Sada su vam se nepoznati ljudi retko obraćali sa *tu* i *camarada*; uobičajeno je bilo *señor* i *usted*. *Buenos dias* je počinjalo da zamenjuje *salud*.“³⁷⁶ Ponovo su otvoreni kabarei i skupi bordeli, a vraćen je običaj davanja napojnica.

Nije teško čoveku da se privikne na luksuz, te tako Orvel priznaje da je dao sebi oduška naslađujući se hranom, vinom, koktelima i američkim cigaretama, a potajno je ugovarao i kupovinu revolvera. Kanio se mišlju da napusti POUM i vrati se na front, ali u Madrid. No, rešio je da sačeka sa odlukom dok je na odsustvu. Dolazio je na ideju da to vreme iskoristi tako što će sa suprugom, koja je stigla u Barselonu dok je on bio na frontu, otići na dva-tri dana do mora. U Barseloni su odseli u hotelu „Kontinental“.

Pisac je bio iznenađen time što 1. maja u gradu koji se vodio kao revolucionaran nije bilo nikakve proslave. Osećao se antagonizam između anarhista i komunista. Slutnje da će uskoro biti nevolje obistinile su se već 3. maja kada su počeli okršaji, a teško je bilo shvatiti šta se dešava, jer su bitke bile i ideološke i vojne.

Šta se kog đavola dešavalo, ko se sa kim borio i ko je pobeđivao, na početku je bilo veoma teško ustanoviti. Narod Barselone je bio toliko naviknut na ulične borbe i toliko upoznat sa mesnom geografijom da je nekom vrstom instinkta

³⁷⁵ *Ibid.*, 106.

³⁷⁶ *Ibid.*, 110.

znao koja partija će držati koje ulice i zgrade. Stranac se nalazio u beznadežno nepovoljnom položaju.³⁷⁷

Džordž Orvel izjavljuje da nije učestvovao u neredima. Stražario je na jednom krovu za slučaj da bude napadnuta zgrada POUM-a, a dosadu prekraćivao čitanjem „Pingvinovih“ knjiga. Seća se da su mu nervi bili na ivici pucanja.

Niko ko je bio u Barseloni tada, ili nekoliko meseci kasnije, neće zaboraviti užasnu atmosferu koju su izazivali strah, sumnja, cenzurisane novine, pretprani zatvori, ogromni redovi za hranu i lutajuće bande naoružanih ljudi.³⁷⁸

Posle nekoliko dana sa svih strana se čulo: „Nemamo više hrane, moramo da se vratimo na posao.“³⁷⁹ Jedino čega je tih dana bilo u izobilju bile su pomorandže koje su dopremale francuske kamiondžije.

Kada se na telefonskoj centrali zavijorila samo zastava Katalonije, to je bio znak da su radnici definitivno poraženi. Posle tih događaja Orvel je znao da više ne želi da se priključi Internacionalnoj brigadi niti bilo kojoj jedinici pod kontrolom komunista, jer bi svoju pušku mogao da koristi samo ako se nađe na strani španske radničke klase.

Orvel insistira na tome da je u knjizi *Kataloniji u čast* izneo samo lična iskustva i pouzdane priče ljudi u koje je imao poverenje. Time što neprestano govori iz perspektive samokritičnog prvog lica dobija na iskrenom i transparentnom prikazu sopstvenih slabosti, iluzija, nerazumevanja. On tvrdi da ima netačnosti u devet desetina raznih napisa o zbivanjima u Barseloni, jer su ih smišljali novinari koji su bili daleko od mesta zbivanja. Iza tog „žalosnog sukoba u jednom dalekom gradu“ nije ostalo mnogo tačnih podataka, osim stranačkih optužbi i propagande, a to, kaže, istoričarima neće biti od koristi. Po njegovom mišljenju, upuštanje u međustranačka prepucavanja podseća na zaranjanje u septičku jamu. Ipak, preuzima na sebe dužnost da se suprotstavi lažima i iz svoje perspektive pokuša da predoči istinu.

Ma koliko Orvelov prikaz sukobljenih strana u Španskom građanskom ratu i situacije u Barseloni bio zanimljiv, zadržavanje na tim političkim temama bi ovaj rad posvećen putopisima odvelo u digresiju. Ono što treba naglasiti jeste Orvelovo zalaganje da priča bude objektivna, mada je i objektivnost sama po sebi diskutabilna. Raznolika su tumačenja i njegovog viđenja događaja, pa se, na primer, može pročitati mišljenje da je njegov prikaz nereda koji su izbili u Barseloni, koliko god izvrsno

³⁷⁷ *Ibid.*, 126.

³⁷⁸ *Ibid.*, 141.

³⁷⁹ *Ibid.*, 135.

napisan, više tekst o ratu uopšte nego o španskom građanskom ratu.³⁸⁰ Orvel upozorava čitaoca na to da će biti različitih viđenja Španskog građanskog rata, jer će svedočanstva i tumačenja zavisiti od ugla gledanja na događaje.

Čovek je praktično obavezan da odabere stranu, a mora da je sasvim jasno na kojoj sam ja strani. [...] Upozoravam sve čitaoce na svoju pristrasnost i upozoravam sve čitaoce na svoje greške. Ipak, dao sam sve od sebe da budem pošten.³⁸¹

Orvel sumira svoja objašnjenja izjavom da je Narodni front možda bio prevara, ali da je Franko bio anahronizam i da su samo milioneri i romantici mogli da žele njegovu pobedu. POUM je proglašen 'Frankovom Petom kolonom', odnosno 'trockističkom' organizacijom koja je saradivala sa fašistima i u junu 1937. konačno je zabranjen.

Nakon okončanih sukoba u Barseloni, Orvel se vratio na front, kod Hueske. Komandovao je jedinicom od tridesetak Engleza i Španaca. Neprijateljski snajperi su predstavljali najveći problem. Jedan metak nije zaobišao velikog pisca. Ranjen je u grlo dok je razgovarao sa stražarima pred smenu straže, desetak dana po dolasku na front. Kao jedinu profesionalnu manjkavost bolnice u Leridi, gde je proveo pet-šest dana, zapazio je nedostatak školovanih medicinskih sestara. I u toj situaciji u kojoj se nalazio primetio je špansko *mañana* na delu, jer je ta reč uvek bila odgovor na pitanje kada polazi bolnički voz za Barselonu. Jednog jutra, u očekivanju konačnog polaska za Barselonu, Orvel je supruzi poslao telegram u kojem je obavestava o svom dolasku. Sasvim neočekivano, ili, bolje rečeno, neočekivano za nekoga ko ne pripada južnjačkom podneblju, ispostavilo se se da voz ne ide u Barselonu, nego u Taragonu.

Pretpostavljam da se mašinovođa predomislio. 'Prava Španija!', pomislio sam u sebi. Ali je takođe bilo vrlo španski i to što su pristali da zaustave voz dok ne pošaljem drugi telegram, a još više španski to što telegram nikada nije stigao.³⁸²

Nije bilo nijednog zdravstvenog radnika koji Orvela nije ubeđivao da je srećan što je preživeo prostreljivanje u vrat. Posledice ranjavanja je dugo osećao. Dva meseca je govorio šapatom, a prsti na desnoj ruci su još duže bili napola paralizovani. Nastavio

³⁸⁰ Thomas Hugh, *Španjolski građanski rat*, Drugi svezak (Rijeka: Otokar Keršovani, 1980), 140.

³⁸¹ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 153.

³⁸² *Ibid.*, 182.

je lečenje u jednom sanatorijumu u predgrađu Barselone. Preko dana je mogao da odlazi do grada.

Nakon prolećnih borbi, u vazduhu Barselone je, kako Orvel zapisuje, neprestano visio neki „čudnovato zlokoban osećaj“. Atmosfera prikrivene mržnje, nesigurnosti i straha primoravala je čoveka da se, bez ikakvog učešća u konspiraciji, oseća kao zaverenik. Širile su se razne glasine, bilo je dosta naoružanih ljudi, a novine su strogo cenzurisane. „Na vlasti su bili 'staljinisti' i stoga se samo po sebi podrazumevalo da su svi 'trockisti' bili u opasnosti.“³⁸³ Nema sumnje da je ono što bi se moglo nazvati „duhom mesta“ užasavalo posetioce sa strane kojima se činilo da se nalaze u sanatorijumu za umobolnike. Orvel razmišlja kako se Englezima ne može lako objasniti takva atmosfera, jer ne bi umeli da shvate da je pojam 'likvidacije' ili 'eliminacije' nešto potpuno prirodno u Barseloni.

No, bilo je imućnijih posetilaca iz Engleske koji su se kratko zadržavali u Španiji i nisu sticali utisak da se išta neobično dešava. Orvel u svoje delo umeće kratak putopisni pasaż vojvotkinje od Atola koja je za *Sandey Ekspres* od 17. oktobra 1937. godine pisala da je prošla kroz Valensiju, Madridu i Barselonu i da u tim gradovima vlada savršen red. Jedino što joj je zasmetalo u izuzetno udobnim hotelima u kojima je odsedala bila je nestašica putera i kafe. Orvel se podsmeva takvim putnicima iz svoje domovine kojima je pogled uokviren zidovima otmenih hotela i ironično izražava nadu da je za vojvotkinju ipak nađeno malo putera.

Ni Orvel ni njegova supruga se nisu dvoumili oko toga da li treba da odu iz Barselone što pre. On priznaje da su njegovi motivi za odlazak bili sebične prirode.

Imao sam neodoljivu želju da se izvučem iz svega toga; što dalje od užasne atmosfere političke sumnjičavosti i mržnje, od ulica preplavljenih naoružanim ljudima, od vazdušnih napada, rovova, mitraljeza, tramvaja koji škripe, čaja bez mleka, kuvanja na ulju i nestašice cigareta - od skoro svega što sam naučio da povezujem sa Španijom.³⁸⁴

Dok je pribavljao papire kojima se dokazuje da se otpušta iz jedinice i proglašava nesposobnim zbog povrede na frontu, sam se sebi čudio kako je drugačijim očima posmatrao i mesta i predele. Osećao je da maltene po prvi put može da razgleda Španiju, zemlju koju je oduvek čeznuo da poseti. Barbastro, mesto koje je video

³⁸³ *Ibid.*, 189.

³⁸⁴ *Ibid.*, 191.

prilikom prvog odlaska na aragonski front i koje mu je tada izgledalo sumorno i jadno, sada mu je pokazivalo svoje stare kamene mostove i lepe krivudave ulice. Primećivao je prodavnice vina sa ogromnim natrulim bačvama i saznao da se mešine za vodu od kozje kože „prave sa krznom iznutra i da se to krzno ne uklanja, tako da vi zapravo pijete destilovanu kozju dlaku“³⁸⁵. Iz njih je mesecima pio, a da taj podatak nije znao. Na kraju Barbastra „tekla je plitka reka zelena kao žad“³⁸⁶. Spazio je bezbroj golubova. U Leridi je video kako na hiljade lasta gradi gnezda na zabatima starih ruševnih građevina. Orvelov stil postaje veseo i kitnjast dok piše da je „šara koju su formirala hrapava gnezda izgledala kao neki cvetni reljef iz perioda rokoka“³⁸⁷. Pisac priznaje da se ponovo osećao kao čovek, a pomalo i kao turista.

Kada se sa dobijenim papirima za otpust Orvel vratio u Barselonu, saznao je da će morati da se skriva, jer je počelo hapšenje i streljanje pripadnika POUM-a. Policajci u civilu su već pretresali njegovu hotelsku sobu i zaplenili sve njegove knjige, dnevnike, novinske isečke, ratne suvenire i pisma čitalaca. Ostavili su samo pasoše Orvelovih i čekovnu knjižicu. Delovalo mu je besmisleno da se skriva kada nije ništa uradio, pa čak ni postao član POUM-a. Međutim, sama činjenica da je služio u miliciji određivala ga je kao „trockistu“ i bila je dovoljna da ga pošalju u zatvor, koji je mogao da znači potpunu izolaciju mesecima, čak i bez podizanja optužnice. Tako je pisac opet imao priliku, ovog puta ne svojom voljom, da skriva svoj identitet. Noću se sa suprugom skrivao kao kriminalac, a danju su glumili buržuje.

Često smo odlazili u pomodnu stambenu četvrt, gde naša lica nisu bila poznata, odlazili u skupe restorane i ponašali se prema konobarima veoma engleski. Prvi put u životu počeo sam da pišem po zidovima.³⁸⁸

Orvel beleži da je po prvi put otkad je došao u Barselonu otišao da pogleda čuvenu katedralu. Za njega je to bila jedna od najodvratnijih građevina na svetu. On ide toliko daleko u svom iskazivanju odvratnosti da žali što anarhisti nisu podigli katedralu u vazduh tokom sukoba i što su je, za razliku od većine crkava u Barseloni, sačuvali zbog njene „umetničke vrednosti“.

³⁸⁵ *Ibid.*, 194.

³⁸⁶ *Ibid.*, 194.

³⁸⁷ *Ibid.*, 194.

³⁸⁸ *Ibid.*, 215

Orvel je u delu *Kataloniji u čast* posvedočio da je za šest meseci u Španiji video samo dve neoštećene crkve i da sve negde do juna 1937. godine nije bilo ni službi u crkvama. Prebacivao je Špancima zbog, po njegovim zapažanjima, lišenosti verskih osećaja. Primetio je da se niko ne krsti i da na nadgrobnim spomenicima skoro da ne postoje religiozni natpisi. Ukoliko ih je i bilo, radilo se o šaljivim pesmama koje su govorile o vrlinama pokojnika.

Iako su mu, kako pisac tvrdi, uspomene na Španiju najgore moguće, malo ima loših uspomena na Špance. Jedva da je imao prilike da se na nekog Španca naljuti.

Ti ljudi nesumnjivo poseduju velikodušnost, jednu vrstu plemenitosti koja zapravo ne pripada dvadesetom veku. To je ono što čoveku daje nadu da bi u Španiji čak i fašizam mogao da poprimi srazmerno labavu i podnošljivu formu. Retki su Španci koji poseduju onu prokletu efikasnost i doslednost kakvu zahteva moderna totalitarna država.³⁸⁹

Neefikasnost španske policije pomogla je Orvelovima da pređu granicu bez problema. Smestili su se u vagon-restoran, što ih je odredilo kao ugledne ljude. „Samo šest meseci ranije, dok su još vladali anarhisti, čovek je sticao ugled ako je izgledao proleterski.“³⁹⁰ Dva jedina suvenira koja je Orvel poneo iz Španije bila su mešina za vodu od kozije kože i aragonska minijaturna gvozdena svetiljka.

Prvo što je Orvel uradio kada je stupio na mirno tlo Francuske bilo je da nakupuje cigarete u prvom kiosku i zatim popije čaj sa mlekom. Iako je sa suprugom tri dana boravio u jednom tihom ribarskom gradiću u Francuskoj, žalio je što nije ostao u Španiji i solidario se sa onima koji su završili u zatvoru.

Ispisujući knjigu *Kataloniji u čast*, koju je okarakterisao kao „politički traktat“³⁹¹, i prisećajući se perioda kojeg je nazvao magičnim i prelaznim u svom životu, Orvel zaključuje da ne bi voleo da je propustio Španski građanski rat, iako je u njemu video neverovatnu katastrofu. U Španiji je doživeo nagoveštaj socijalizma, prestanak postojanja snobizma, zgrtanja novca i straha od gazde. Svega je manjkalo, a niko nije jurio za ličnom dobiti. Orvel potvrđuje da je taj španski period njegovog života bio užasan dok je trajao, ali veruje da on ostaje plodno tle sa kojeg će se njegov um napajati.

³⁸⁹ *Ibid.*, 213.

³⁹⁰ *Ibid.*, 217.

³⁹¹ Džordž Orvel, *U utrobi kita: eseji, priče, članci* (Beograd: Lom, 2016), 31.

Koristeći u naslovu svog dela reč *homage*, pisac odaje počast onima koji su se borili za pravedne ideale u Španiji. U naslovu navodi Kataloniju, a ne Španiju, zato što je svoju priču zasnivao na direktnim zapažanjima iz te tradicionalno buntovničke provincije Španije.³⁹² Kao samosvestan putopisac, izražava žal što je mogao da zabeleži samo spoljašnje događaje, a ne i osećaje, mirise i zvuke koji se ne mogu pismeno preneti - „zadah rovova, svitanja na planinama koje se protežu do nezamislivih daljina, jezivi prasak metala, urlik i bljesak bombi“³⁹³.

U doba Španskog građanskog rata, Evropa van Španije je živela svojim naizgled ustaljenim životom. Na putu ka Engleskoj, Orvelovi su prošli kroz Pariz, koji je u odnosu na Španiju „izgledao veselo i napredno“. Prestonica Francuske bila je u znaku Svetske izložbe koja se upravo održavala.

Posle nemilih prizora i burnih događaja u Španiji, Orvel je južnu Englesku ugledao kao verovatno najkultivisaniji pejzaž na svetu izvan kojeg se naizgled ništa ne događa. I kada se divi lepoti britanskog pejzaža, Orvel istovremeno u to ubacuje neku političku dimenziju³⁹⁴. Jug svog detinjstva i celu domovinu pisac ironično prekoreva zbog samoživosti i uljuljkanosti u ostrvsku izolovanost time što sunarodnicima kaže da ne brinu, jer će im sutradan mleko biti ostavljeno na pragu, a u petak će izaći *Nju Stejtmn*. Kao mudar čovek čije će se prognoze obistinjavati, upozorio je na neminovno otrežnjenje.

Ovde dole je to još bila Engleska koju sam poznavao u svom detinjstvu: železnički koloseci obrasli divljim cvetovima, plodne livade na kojima zamišljeno pasu krupni konji sjajne dlake, potoci sporog toka oivičeni vrbama, zelene krošnje brestova, cvetne leje u dvorištima seoskih kuća; a zatim ogromna i spokojna divljina na prilazima Londonu, dereglije na muljevitoj reci, plakati koji obaveštavaju o utakmicama u kriketu i venčanjima u kraljevskoj porodici, muškarci sa polucilindrima, golubovi na Trafalgar skveru, crveni autobusi, plavi policajci - sve uspravano u dubokom, dubokom snu Engleske iz koga se, ponekad strahujem, nikada nećemo probuditi dok nas iz njega ne trgne rika bombi.³⁹⁵

³⁹² Brunsdale Mitzi, *Student Companion to George Orwell* (Westport, CT-London: Greenwood Press, 2000), 91.

³⁹³ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 219.

³⁹⁴ Berberich, Christine, “This Green and Pleasant Land: Cultural Constructions of Englishness” in Robert Burden and Stephan Kohl, eds., *Landscape and Englishness* (Amsterdam-New York, Rodopi, 2006), 217.

³⁹⁵ Džordž Orvel, *Kataloniji u čast* (Beograd: Otvorena knjiga, 2014), 221

3.4. Period 1938-1950

Na jugu Engleske, u Henliju-na-Temzi, gde je Džordž Orvel proveo detinjstvo, život je pre 1914. godine ličio na leto koje nikada ne prolazi, pa je za tim svetom pisac uvek osećao nostalgiju. Po njegovim rečima, nije ni mogao ni želeo da odbaci pogled na svet koji je usvojio u tom periodu života. Iz tog perioda potekle su nostalgija i ljutnja kao njegove dominantne emocije koje su ga animirale da napiše mnogo toga³⁹⁶. Trudio se da zaviri u svaki kutak planete Zemlje tražeći inspiraciju „u pravim vrednostima i mrvicama beskorisnih podataka“ i pokušavajući da usavrši svoj književni stil.

Posle Španskog građanskog rata, Orvelov stil pisanja je poboljššan, a nespretnost misli nije više kvarilo jasnoću pripovedanja. U njegovim delima nije više bilo starih sumnji, bojazni, hroničnog pesimizma, nedostatka jasnih uverenja zbog nedostatka samopouzdanja.

Za građanski rat u Španiji i druge događaje 1936. i 1937. godine Orvel je rekao da su mu otvorili oči i da je od tada saznao gde mu je mesto.

Svaka reč koju sam napisao od 1936. bila je posredno ili neposredno uperena protiv totalitarizma, a za demokratski socijalizam, kako sam ga ja shvatao.³⁹⁷

Drugima je bilo lakše da ga odrede kao nezavisnog socijalistu, ne baš kao marksistu, ali sasvim izvesno kao španskog anarhistu³⁹⁸.

Prvo veće delo koje je napisao nakon povratka iz Španije bio je roman *U borbi za vazduh* (*Coming Up for Air*), objavljen januara 1939. godine. Orvel je počeo da ga piše na svom boravku u Maroku, gde je po savetu lekara, proveo šest meseci na lečenju od tuberkuloze. Sa suprugom je odseo u Marakešu, a jednu nedelju su proveli na odmoru na planini Atlas. Sudeći po njihovim pismima iz tog doba, bio je to srećan period.

Sa početkom Drugog svetskog rata, Orvel ispoljava svoj snažan patriotizam, koji je ranije možda i poricao. Prijavljuje se za odlazak u rat, ali je proglašen nesposobnim za vojnu službu. Zato pristupa dobrovoljnoj civilnoj zaštiti u Londonu. Nalazi posao kao producent za BBC i književni urednik časopisa *Tribune*. U kratkom periodu su ga

³⁹⁶ Peter Stansky and William Abrahams, *The Unknown Orwell* (London: Granada Publishing, 1981), 34.

³⁹⁷ Džordž Orvel, *U utrobi kita: eseji, priče, članci* (Beograd: Lom, 2016), 12.

³⁹⁸ Harold Bloom, ed., *George Orwell, Updated Edition*, (New York: Infobase Publishing, 2007), 7.

napustila oba roditelja, a pred kraj rata i supruga. Orvel ostaje sam sa bebom koju su on i Ajlin usvojili 1944. godine.

Čuveno Orvelovo delo *Životinjska farma (Animal Farm)* konačno izlazi 1945. godine, a pisac se uskoro povlači iz Londona. Iako u detinjstvu nije voleo Škotsku zato što su roditelji bogatih dečaka iz škole Sveti Kiprijan tamo odlazili u lov, Orvel prevazilazi tu odbojnost i sa usvojenim sinom Ričardom 1946. godine odlazi da živi na ostrvu Jura, kod zapadne obale Škotske. Tu je počeo da piše jedan od najvećih antiutopijskih romana u svetskoj književnosti, *1984*. Ovaj roman je objavljen juna 1949. godine. Septembra iste godine Orvel je, posle povremenih bolničkih lečenja od tuberkuloze, primljen na kliniku Univerziteta u Londonu, a mesec dana kasnije oženio se novinarkom Sonjom Braunel (Sonia Brownell).

Umro je od 21. januara 1950. godine u Londonu. U svom testamentu tražio je da mu na nadgrobnoj ploči piše Erik Bler, da ne bude nikakve službe prilikom sahrane i da se o njemu ne piše biografija.

Ovaj najkontroverzniji politički pisac XX veka bio je sazdan od paradoksa. Postao je veliki Džordž Orvel, ali je prvo bio Erik Bler i kao Erik Bler je želeo i da napusti ovaj svet. Silno je žudeo za tim da postane pisac, a za sobom ostavio želju da niko ne piše o njegovom životu. Bio je intelektualac, a osuđivao intelektualce, bio politički pisac, a prezirao politiku, verovao u socijalizam, a kritikovao socijaliste. Izražavao je osudu prema nasilju, a učestvovao je u Španskom građanskom ratu. Defetizam kao svoju izrazitu karakteristiku upario je sa željom da bude uspešan. Mada je bio slabog zdravlja, u svoje poduhvate je ulagao izuzetan fizički napor. Kombinacija pobune i odgovornosti se navodi kao najupečatljiviji paradoks u njegovom karakteru.³⁹⁹

Orvel se divio stoicizmu siromašnih, bez isticanja svog ličnog truda. Ni kada je opisivao odeljenje pariske bolnice na kojem je bio pacijent, ni kada je pisao o prihvatilištu za skitnice u Londonu, nije to radio radi senzacionalizma, a ponajmanje radi romantike. Imao je oštro oko za detalje i strastvenu želju da informiše druge o društveno-političkoj stvarnosti, što ga je načinilo istaknutijim izveštačem, esejistom i

³⁹⁹ Richard Joseph Voorhees, *The Paradox of George Orwell* (West Lafayette: Purdue University Press, 1986), 15.

satiričarem, nego romanopiscem. Smatrao je da iz bilo kog konkretnog iskustva treba naučiti neku opštu lekciju.⁴⁰⁰

“Umesto da oblikuje činjenice koje bi se uklapale u njegove stavove, on je bio voljan da dopusti činjenicama da menjaju njegove stavove.”⁴⁰¹ Takvi su retki, razumni i hrabri.

Kao i zvezde, koje bacaju jaču ili dalju svetlost, tako i književne reputacije “variraju po sjaju, trajanju i veličini”⁴⁰². Orvelova svetlost nastavlja da putuje i dobacuje izvan veka u kojem je živeo.

⁴⁰⁰ John Rodden and John Rossi, *The Cambridge Introduction to George Orwell* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 13.

⁴⁰¹ Thomas E. Ricks, *Churchill and Orwell: The Fight for Freedom* (New York: Penguin Press, 2017), 265, “Instead of shaping facts to fit his opinions, he was willing to let facts change his opinions.”

⁴⁰² John, Rodden, *George Orwell: The Politics of Literary Reputation* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2009), 68.

4. GREJEM GRIN KAO PUTOPISAC

(2. oktobar 1904 - 3. april 1991)

**“In 1957 I travelled more than 44,000 miles.
Is it for that reason
- I began my long journeys in the thirties -
that life seems to have been quite interminably long?”⁴⁰³**

4.1 Period 1904-1935

Grejem Grin se ni u kom slučaju ne može nazvati prvenstveno putopiscem, ali velikim putnikom - da. U svojim pedesetim godinama je procenio da je do tada prešao nekih sedamdeset hiljada kilometara, a zna se da je počeo intenzivno da putuje tek nakon završenih studija. Nove i daleke destinacije su mu tek sledile. Niti je bio izgnanik iz domovine, niti je putovao radi pisanja putopisa, ali se delima nastalim na osnovu brojnih putovanja i životnih iskustava svrstao među najveće pisce XX veka. Porodica u kojoj se rodio i način odrastanja umnogome su mu odredili pravce kretanja kroz život.

Grin je rođen 2. oktobra 1904. godine u velikoj porodici buržoaskog porekla. Bio je četvrto od šestoro dece Grinovih. O njima se brinula dadilja, a majka je bila uzdržana i nimalo izdašna u izlivima nežnosti i topline prema deci. Njene ulaske u dečiju sobu samo da bi se pozabavila stanjem u ormaru za posteljinu Grin je opisivao kao „povremene državne posete dečijoj sobi“. Otac je bio nastavnik, a zatim i direktor škole u Grinovom rodnom mestu, Berkamstedu (Berkhamsted), u engleskom okrugu Hartfordšir (Hertfordshire). U internatu te škole je Grin proveo jedan period dečaštva i to doba će ostaviti duboke tragove na njegovo sazrevanje.

Berkamsted je Grin video kao dom svih svojih nevolja. Žalio se na buku, prljavštinu i nedostatak privatnosti. Mnogo teže mu je bilo to što je bio sin direktora, jer zbog te pozicije nikada nije mogao da zadobije poverenje školskih drugova, koji su zazirali od njegovog špijuniranja po nalogu oca. Još u tom uzrastu je Grin uviđao značaj granice između dva različita ili suprotstavljena sveta, te će ga možda zato privlačiti oni

⁴⁰³ Graham Greene, *In Search of a Character* (Harmondsworth: Penguin Books, 1977), 30.

krajevi gde su političke i kulturne razlike bile naročito izražene. Vremenom će naučiti da ulogu dvostrukog špijuna vrlo vešto prilagodi sopstvenim interesima.

Bio je visok, te stoga i upadljiv, a povučen, udubljen u misli i mrzovoljan. Zato je dodatno predstavljao metu za maltretiranje i podsmevanje. Drugovi su ga u internatu zlostavljali toliko da je dobio dozvolu da svake nedelje odlazi kući, što mu opet nije išlo u prilog. Kako je Grinov adolescentski život počeo da se ispunjava pokušajima suicida i bežanjem od kuće, roditelji su morali da ga na neko vreme povuku iz škole. Poslali su ga u London kod čoveka koji se amaterski bavio psihoanalizom, kao još uvek novom naukom. Kod njega je Grin proveo šest meseci i imao veliku slobodu. Odgovaralo mu je da bude u društvu nekonvencionalnog čoveka čija se terapija sastojala uglavnom u tome da posle doručka sluša pacijentovo prepričavanje snova od prethodne noći. Nakon tog perioda se vratio u Berkamsted, ali razočaranost školskim životom i želja da pobjegne od tiranije nisu zgasle.

Svoje dečastvo u nezanimljivom pijačnom gradiću u Engleskoj Grin je doživljavao kao monotono. Hroničnoj dosadi je pripisivao svoje eksperimentisanje sa ruskim ruletom. Osećao je prave spisateljske žudnje - da bude neko drugi i da bude negde drugde. Avanturističke priče o herojstvu, piratima i prognanicima, poduhvatima putnika, mačevalaca i grešnika imaće udela u oblikovanju njegovog književnog opusa.

Tokom studija istorije na Bejliol (Balliol) koledžu u Oksfordu, objavio je više od 60 pesama, priča, članaka i kritika. Godine 1924. inicirao je kontakt sa ambasadom Nemačke ponudivši se da piše pronemačke članke za oksfordske novine. Sledeće godine je stupio u Britansku komunističku partiju u nadi da će dobiti poziv da poseti Sovjetski Savez, no članska karta mu je vrlo brzo postala samo suvenir. Diplomirao je 1925. godine sa ne baš sjajnim uspehom. Slično je prošla i njegova prva zbirka pesama objavljena iste te godine.

Ipak, na emotivnom planu je 1925. godina bila vrlo bitna za Grina. Tada je upoznao Vivijen Dejrel-Brauning (Vivienne Dayrell-Browning), kojom je želeo da se oženi već nakon tri meseca poznanstva. Pod njenim uticajem je 1926. godine primio katoličanstvo. Venčali su se 1927. godine i ostali zvanično u braku do kraja života.

Povoljan prijem njegovog prvog romana objavljenog 1929. godine omogućio mu je da nastavi da se bavi pisanjem. Prihode je dopunjavao baveći se i žurnalizmom.

Postao je deo londonskog književnog sveta, što je podrazumevalo kretanje u društvu na visokom nivou. Zdušno se trudio da postane pisac.

Kao Grinov prvi pravi uspeh računa se *Voz za Istanbul (Stamboul Train)*, roman objavljen 1932. godine. Pisac je grad iz naslova ovog dela posetio koju godinu ranije, nakon dugog krstarenja po grčkim ostrvima.

Povećan priliv novca podstakao je Grina da se sa Vivijen 1933. godine preseli iz seoske sredine u kojoj su do tada živeli u veliki i moderan stan u Oksfordu. Čekali su prvu bebu. Grin je osećao nelagodnost pri pomisli da će postati otac, jer nije bio spreman da bude autoritet. Nakon rođenja kćerke Lusi, Vivijen je bila još vezanija za kuću nego ranije, a Grinu su knjige i dalje bile na prvom mestu. Stalna putovanja služila su mu kao beg od roditeljstva i raznih drugih životnih pritisaka.

Na putovanjima je umeo da se izlaže velikim fizičkim naporima. Istraživao je krajeve koje niko pre njega nije pohodio. U takvim iskušenjima podešavao je svoj životni kompas.

U decembru 1934. godine Grin je otputovao u London radi jednog razgovora u Egipatskom odeljenju Forin ofisa, koje je bilo nadležno za Liberiju. Kako je tamo objasnio, želeo je da putuje u ovu afričku zemlju sa ciljem da prikupi materijal za pisanje članaka za *The Times*, a možda i za svoju novu knjigu. Liberija je bila više *terra incognita*, nego destinacija u modi. Grin je hteo da ide tamo gde drugi Evropljani nisu ostavili svoj trag. Smatrao je da je to možda poslednja prilika da se vidi prava Afrika, ona koja je postojala mnogo pre nego što su je kolonijalne sile podelile na sfere uticaja.

Društvo za borbu protiv ropstva (*Anti-Slavery Society*) je nekako baš u to vreme vodilo vatrenu kampanju za ograničavanje akcija liberijske vlade protiv većinskog domorodačkog stanovništva. Pre nego što je krenuo put Afrike, Grin je pročitao izveštaj britanske vlade o zverstvima pukovnika Dejvisa (Davis) u Liberiji. Ovog predstavnika liberijske vlasti pisac će upoznati na svom putovanju kroz unutrašnjost Afrike. Bio taj susret isceniran ili ne, posle njega Grin svoju maršrutu više nije upravljao ka boravištu Nimlija (Nimley), vođe velikog Kru plemena koje je dizalo pobune protiv američko-liberijske prevlasti.

Grin će u Liberiji tragati i za Afrikom iz svoje mašte, onom koju su slikali viktorijanski romani i istorijske knjige. Liberija će mu pomoći u nastojanju da preuredi

fragmente svog detinjstva u neki oblik koji bi imao smisla i tako nadržaste nemire i pehove koji su ga progonili.

4.1.1 PUTOVANJE BEZ MAPA (1939)

Pre odlaska u Afriku, Grejem Grin nikada nije putovao van Evrope. Kada se tome doda njegovo bezazleno priznanje da nikada nije umeo da zapamti strane sveta na kompasu, onda čitalac može samo da se začudi ili zadivi nad činjenicom da je takav čovek imao smelosti da četiri nedelje pešači nemapiranim predelima u unutrašnjosti Liberije i tako stigne do njene obale.⁴⁰⁴

Prema Grinovim rečima, postoji doba nestrpljivosti kada se čoveku ne ostaje u urbanoj fazi, već želi da zađe u prošlost iz koje je izrastao, mada ima i takvih koji više vole da gledaju unapred. Svoje putovanje definiše kao „nepoverenje u bilo kakvu budućnost koja je zasnovana na tome šta smo sada“⁴⁰⁵.

Službenici konzulata Liberije su bili ljubazni i niko od njih nije pitao Grina zašto želi da putuje u tu afričku zemlju. Oni sami je nikada nisu posetili, ali su znali da ne voli uljeze. Grinu je jedino bio poznat podatak da belci mogu da uđu u Liberiju samo preko određenih luka i to ako su platili dosta novca za dozvolu za sprovođenje istraživanja. U tzv. Plavoj knjizi⁴⁰⁶ je zatim pročitao da u Liberiji može da očekuje pacove i komarce, malariju i žutu groznicu, spaljena sela, zverstva i mnogo toga još. Saznao je kako je američko filantropsko društvo u prethodnom veku prevozilo brodovima oslobođene robove do Obale žita ili Obale bibera.⁴⁰⁷ Razumeo je da njihova sloboda nije bila ista kao sloboda domorodačkih plemena i da se istorija Republike Liberije vrlo malo razlikovala od istorije susednih belčkih kolonija. Crni doseljenici iz Amerike su imali ideale nalik američkim, zapisao je Grin. Deklaracija o nezavisnosti im je imala sličan sjaj kao i ona američka, izrazi u njoj su bili kao iz osamnaestog veka i više su pripadali Vašingtonu.

⁴⁰⁴ Liberiju je početkom XIX veka osnovalo Američko društvo za kolonizaciju, čiji je cilj bio da vrati oslobođene robove na afrički kontinent. Preseljeno je oko 13.000 bivših robova. Godine 1847. Liberija je postala nezavisna. Od samog osnivanja ove države, doseljenici iz Amerike su se ponašali poput kolonijalnih gospodara, što je izazivalo česte pobune većinskog domorodačkog crnačkog stanovništva.

⁴⁰⁵ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 8, “a distrust of any future based on what we are”.

⁴⁰⁶ Od guvernera britanskih kolonija se tražilo da svake godine u tzv. Kolonijalne plave knjige upisuju raznovrsne podatke o kolonijama za koje su bili zaduženi.

⁴⁰⁷ Oblast oko moderne Liberije i Sijera Leonea.

Okrugli crveni pečat koji je u konzulatu Liberije stavljen u pasoš Grejema Grina prikazivao je brod sa tri jarbola, palmu, golubicu i reči „Ovde nas je dovela ljubav prema slobodi.“⁴⁰⁸

U kancelariji konzulata je Grin ispitivački gledao nemu kartu Liberije na zidu, sa malim brojem ucrtanih gradova duž obale i sela duž granice.

I sâm autor *Putovanja bez mapa* izjavljuje da nije potpuno pri svesti onaj um koji između zapadne Afrike i Švajcarske radije bira ovu prvu⁴⁰⁹. Namera mu je bila da najpre stigne do britanske kolonije Sijera Leone i da iz nje uđe u susednu Liberiju, kroz koju će pešačiti dok ne stigne do obale. Nije imao jasnu ideju o tome kuda se tačno zaputio, nije znao ni kojom će maršrutom ići, ni na kakve će uslove nailaziti. Izbor zahtevnih i opasnih staza pravdao je mišljenjem da postoje vremena kada je čovek voljan da oseti neugodnost zarad pronalaženja „srca tame“ ili svog mesta u vremenu. Grinovo putovanje kroz unutrašnjost Liberije bilo je pod izvesnim uticajem dela Džozefa Konrada (Joseph Conrad), ali i Ivline Voa (Evelyn Waugh), čiju je književnu produktivnost napajanu putovanjima pomno pratio nadajući se da će otkriti sličan izvor nadahnuća⁴¹⁰. Na ozbiljnom poduhvatu koji će iziskivati i praktičnost i odlučnost pokazaće se ne samo Grinova fizička izdržljivost, već i njegova ogromna mentalnu snaga. Pišćev poriv da se probije u unutrašnjost Afrike, koja je za njega predstavljala prvobitnu fazu ljudske prošlosti, izazvao je i neobično psihološko putovanje u detinjstvo. Drugim rečima, ovo putovanje po obrascu „čovek protiv prirode“⁴¹¹ bilo je „jungovsko putovanje u samog sebe i kolektivno sećanje“⁴¹².

Grin pokušava da objasni čitaocu motiv svog putovanja u Liberiju. Kazuje da ljudi koji se bave psihoanalizom tumače snove pacijenata tako što ih odmah nakon buđenja pitaju na šta ih koja slika iz sna asocira. Za njega je slika o Africi oduvek predstavljala više nego što bi mogao da iskaže. Seća se kako ga je pre dosta godina sentimentalnost izazvana suzama nepoznate devojke u jednom baru navela da iz nekog razloga pomisli na Afriku. Nije pomislio na neko posebno mesto, već na neobičnost,

⁴⁰⁸ “The love of liberty brought us here“

⁴⁰⁹ Jedan od odbačenih naslova za knjigu glasilo je *Putovanje po tami* (*Journey in the Dark*).

⁴¹⁰ Michael G. Brennan, *Graham Greene: Fictions, Faith and Authorship* (London: Continuum, 2010), 34.

⁴¹¹ Casey Blanton, *Travel Writing: The Self and the World* (New York-London: Routledge, Taylor and Francis Group, 2002), 60, “the man-against-nature pattern”.

⁴¹² Judith Adamson, *Graham Greene: The Dangerous Edge: Where Art and Politics Meet* (New York: Palgrave Macmillan, 1990), 7, “a Yungian voyage into the self and the collective memory”.

želju za saznanjem i - na neki oblik. Shvatio je da je nesvesno pomislio na nepravilan oblik ljudskog srca.

Nije želeo da traga za onim delom Afrike u kojem su belci reprodukovali umetnost, moral i uslove života iz svoje zemlje. Bila mu je potrebna neka njena mračna i neobjašnjiva strana, dodir nostalgije za počecima. Kao što, po njegovim rečima, ume da se desi svakom čoveku, osećao je „znatiželju da otkrije, ako može, odakle smo potekli, da se priseti u kom trenutku smo zastranili“⁴¹³. Umetnik će odgovor na pitanje gde je ta raskrsnica na kojoj je čovečanstvo krenulo krivim putem potražiti u jednoj primitivnijoj civilizaciji. „Ne zbog toga što smatra da je lek u bedi i zapuštenosti, nego zbog toga što se ta civilizacija nalazi u jednom ranijem stupnju razvoja i još možda nije došla do sudbonosne raskrsnice i do ruba propasti.“⁴¹⁴

Ipak, priznaje da je bio pomalo uplašen time što bi na put morao da ide sâm. Zato je bio vrlo zahvalan mladoj rođaki Barbari, koja je rado prihvatila poziv da krene sa njim. Ta odluka je ostala donekle zagonetka proučavaocima dela Grejema Grina. Ni Grinov putopis, a ni njegove biografije ne daju potpunu odgonetku. Barbara je bila lepa, imala 27 godina i bila rado viđena u društvu. Nikada ranije nije putovala i nije bila neki pešak, ali ju je putovanje očvrstlo i naučilo da se nosi sa nevoljama. Njena priča o putovanju kroz Liberiju prvi put je objavljena 1938. godine, a zatim pod novim naslovom štampana 1982. godine i može da bude dopuna Grinovim zapisima, posebno onim s kraja putovanja.

Grin i Barbara su teretnim brodom isplovili iz Liverpula. Imali su pet saputnika od kojih su slušali samo ružne priče o Africi. „Razgovor je mogao da započne religijom, politikom, knjigama; uvek se završavao malarijom, kugom, žutom groznicom.“⁴¹⁵ Atmosfera na brodu mu je ličila na stanje koje pogoduje stvaranju legende. „Legenda prirodno pripada primitivnim zajednicama gde su umovi tako malo izdiferencirani, radom ili igrom ili obrazovanjem, da se neka priča bez ikakve kritike može brzo kretati

⁴¹³ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 9, “curiosity to discover if one can from what we have come, to recall at which point we went astray”.

⁴¹⁴ Sandra Josipović, „Grejem Grin kao 'katolički pisac' u srpskoj književnoj kritici“, u *Philologia, Naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu*, broj 8 (Beograd, 2010), 91.

⁴¹⁵ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 12, “One could begin a conversation with religion, politics, books; it always ended with malaria, plague, yellow fever.”

od mozga do mozga.“⁴¹⁶ Ponekad se ti uslovi i veštački stvaraju. „Zajednička opasnost, cilj ili način života mogu biti vrlo blizu toga da unište razlike u intelektu i klasi.“⁴¹⁷

Plovili su preko Madeire i Kanarskih ostrva. Slučajnost je htela da se baš u vreme njihovog zadržavanja na Tenerifima u tamošnjem bioskopu prikazuje film rađen po jednom Grinovom romanu. Za pisca je to bilo „bolno iskustvo“, što zbog nestručne režije, neslavne fotografije i sentimentalne priče, a što zbog samokritičnog uviđanja propusta u romanu koji je napisao.

Izmaglica na moru, topao vlažan vetar i vazduh koji Grinu zamiriše na so i ribe kao u Brajtonu ukazuju ili već na tračak nostalgije ili na strepnju od neizvesnosti koja predstoji.

Preko Dakara je brod doplovio do krajnjeg odredišta - Fritauna (Freetown), glavnog grada Sijera Leonea. Zelenilo ovog grada, po Grinovim rečima, nije moglo da nadoknadi utisak bede, vreline i potištenosti. Engleska je, kako pisac uviđa, „posadila“ ovaj grad, limene barake i postere za Dan sećanja, a onda se brže-bolje uspela uz brdo u lepe bungalove sa širokim prozorima, električnim ventilatorima i savršenom poslugom. „Sve ružno u Fritaunu bilo je evropsko: radnje, crkve, vladine kancelarije, dva hotela; ako je išta bilo lepo u tom mestu, to je bilo domorodačko.“⁴¹⁸ Lepim su se Grinu činile male tezge prodavaca voća, domorodačke žene, široki slamnati šeširi. Muškarci su delovali manje samouvereno. „Oni se nisu žalili, oni su nagoveštavali; oni se nisu borili za ono što su želeli, oni su mrzovoljno okolišali.“⁴¹⁹ Imali su pravo glasa, zauzimali zvanične pozicije, nosili uniforme, odlazili na zabave u zgradu vlade, ali su sve vreme znali da su smešni u očima bezdušnog belca.

Da su bili robovi, imali bi više dostojanstva; nije sramota da vam stranac vlada, ali ovim muškarcima su date njihove limene barake, njihova katedrala, njihovi glasovi i gradska veća, njihova senka samouprave; od njih se očekivalo da igraju ulogu kao belci i što su više kopirali belce, to je smešnije bilo prefektima.⁴²⁰

⁴¹⁶ *Ibid.*, 11, “Legend belongs naturally to primitive communities where minds are so little differentiated, by work or play or education, that a story can move quickly from brain to brain uncriticized.”

⁴¹⁷ *Ibid.*, 12, “A common danger, purpose or way of life can very nearly destroy differences of intellect and class.”

⁴¹⁸ *Ibid.*, 26, “Everything ugly in Freetown was European: the stores, the churches, the Government offices, the two hotels; if there was anything beautiful in the place it was native.”

⁴¹⁹ *Ibid.*, 27, “They didn’t complain, they hinted; they didn’t fight for what they wanted, they sourly prevaricated.”

⁴²⁰ *Ibid.*, 27, “If they had been slaves they would have had more dignity; there is no shame in being ruled by a stranger, but these men had been given their tin shacks, their cathedral, their votes and city councils, their shadow of self-government; they were expected to play the part like white men and the more they copied white men, the more funny it was to the prefects.”

Umirali su u evropskoj odeći.

Englezi koji su dolazili da traže zlato ili koji su radili kao trgovci i inženjeri nisu, kako smatra Grin, bili pravi vladari. Njihov cilj je bio samo da zarade novac. Pravi vladari su bili oni koji su ostajali više godina, imali duža odsustva na svakih godinu i po dana i organizovali vrtne zabave. Trebalo je da donesu dobro onima kojima su vladali. Grin se trudi da bude pravičan i prema tim Englezima, kod kojih je prepoznavao odanost i patriotizam. Fritaun je bio „njihov ćošak sveta“, kao što je i Dakar bio „francuski ćošak“, pa je trebalo da se osećaju kao kod kuće. Po mišljenju Grina, ako treba neko da se prekoreva, onda to sigurno neće biti udaljene postaje Imperije, već samo njeno središte, koje im je dalo samo osećaj da su poštovani i osećaj pravičnosti.

U Fritaunu je sa zvaničnih nivoa piscu predložena maršruta po kojoj je trebalo da se kreće, ali je on odmah znao da je neće ispoštovati. Njegovo putovanje neće biti sasvim bez mapa, već više bez onih dobrih - Liberija još nije bila mapirana kako treba, pa čak ni onako grubo kao francuske kolonije u okruženju. Mogao je da dođe samo do dve velike vojne mape, britanske i američke. Britanska je, tvrdi Grin, pokazivala neznanje, jer je na njoj bilo samo nekoliko naziva uz granicu i nekoliko tačkastih linija kojima su se nagađali rečni tokovi - sve ostalo je bila belina. Čak su i nazivi dati na mapi bili nepoznati stanovnicima Liberije. Američka mapa je bila netačna, te stoga možda i opasna, a imala je i snažnu maštu, jer je umesto pomenute beline na njoj velikim slovima stajalo „Kanibali“.

Grin je rešio da je najjednostavnije da zapiše pojedine nazive u svoju svesku, spelujući ih što je bolje mogao. Mogao je da putuje samo tako što je znao koje je sledeće mesto do kojeg treba stići. Ispostavilo se da neće ići do Monrovije (*Monrovia*), glavnog grada Liberije, kako je prvobitno nameravao. Naime, nejasno je mislio da će iz Sijera Leonea najbližim putem preći granicu sa Liberijom i onda se dijagonalno spuštati ka Monroviji, za šta bi mu bile potrebne dve nedelje. Nije ni pretpostavljao da će mu putovanje trajati duplo više i da će se završiti južnije od prestonice.

Kako je uvideo, niko u Sijera Leoneu nije nikada prešao granicu, a jedna tobože pouzdana knjiga koju je pročitao o toj zemlji pominjala je lovce na zlato koji se sa svog puta nisu nikada vratili.

Te noći je sanjao zbrku u kojoj je stalno nešto zaboravljao.

Grin pominje da su on i Barbara u Fritaun stigli „u subotu“ - datuma nema, a da im je voz za Pendembo, blizu granice, kretao tek naredne srede. Voz je išao dva puta nedeljno, uskom prugom, brzinom od jedva 25 km na sat. Skoro da su rukom mogle da se dohvate kolibe u selima kroz koja je voz prolazio i u kojima je zastajkivao. Kad bi putnici navukli zastore na prozorima malog i prašnjavog kupea, ostajali bi bez vazduha. Kad bi ih podigli, sunce je pržilo fotelje od pruća i drveni pod, kvasilo znojem ruke i kolena.

Grinu je rečeno da će sa domorocima u zaleđu morati da se rukuje i bude prijatan, ali uzdržan. Seoske glavešine bi se uvredile kada ne bi došao kod njih na upoznavanje i darivaće ga kokoškom, jajima ili pirinčem, a on će uzvraćati novcem. Kako je vreme odmicalo, Grin je dobijao sve raznovrsnije darove, među kojima je bilo banana, pomorandži, jedna koza, majmun, svežanj noževa, kožna torbica, bezbrojne boce od tikve u kojima se nalazilo palmino vino. On se, sa svoje strane, dugo ustezao da seoskom poglavaru stavi šiling u dlan.

Ulazak u Liberiju je Grinu doneo olakšanje, jer se više nije osećao „kao pripadnik vladajuće rase“.

Upozoren je bio na mogućnost dobijanja malarije ili dizenterije i na to da će u kolibama domorodaca biti vašaka, pacova i buba.

„Pravi domorodac je bio neko koga treba voleti i diviti mu se“⁴²¹, zapisao je Grin. To su osećali i Englezi koji su se našli u unutrašnjosti afričkog kontinenta. Ponašali su se finije i suptilnije nego na obali, nisu više govorili o „prokletim crncima“, nisu se ponašali prema domorocima pokroviteljski niti su im se smejali. Grin komentariše da u zaleđu nisu mogli da sagrađe svoj engleski „ćošak“ koji bi imao nekoliko limenih krovova, postere koji se ljušte i piće u baru. Ne znači da su bili srećniji zbog toga što im je trebalo manje vremena da izgrade manje materijalan „ćošak“. „Čovek ne može da nosi umetnost neke zemlje u svojoj glavi, a u podneblju Zapadne Afrike knjige trule, klaviri se raštimavaju, a čak se i gramofonska ploča izvija.“⁴²²

⁴²¹ *Ibid.*, 42, “the real native was someone to love and admire”.

⁴²² *Ibid.*, 42, “one cannot carry a country’s art in one’s head, and in the climate of West Africa books rot, pianos go out of tune, and even a gramophone record buckles”.

Sa ogromnom bubašvabom se brzo susreo u jednom bungalovu u kojem je spavao. I pored početne neprijatnosti, osetio se srećnim - „izgledalo je kao da sam za sobom ostavio nešto u šta nisam imao poverenja“⁴²³.

Grin je jedan kraći deo puta, nakon dolaska u Pendembu, prešao kamionom. Kada je u mestu Kailahun video decu sa ispupčenim stomacima i mršave domoroce kojima se svako rebro ocrtavalo, setio se slogana „Radnici sveta ujedinite se“⁴²⁴. Sumnjičav po pitanju levičarske retorike, zapitao se čemu pretvaranja da se slogan odnosi na ceo svet kada se misli samo na Evropu ili belu rasu. Ni ILP ni Komunistička partija, po mišljenju Grina, neće nagovarati na štrajk u Engleskoj zato što su radnici na održavanju pruga u Sijera Leoneu bedno plaćeni. Civilizacija je u afričkom zaleđu imala značenje eksploatacije. Grin smatra da belci uopšte nisu poboljšali sudbinu domorodaca. Groznica iznuruje stanovništvo kao i pre dolaska belaca, koji su samo doneli nove bolesti i oslabili otpornost domorodaca na stare. Po Grinovom viđenju, belci zaduženi za pojedine oblasti zapravo štite domoroce od civilizacije koju predstavljaju. On dovodi u pitanje postojanje „plemenitog divljaka“, mada primećuje da kod veoma mladih domorodaca ima nešto neporobljeno, lepo i srećno, nalik devojci koja se odevena samo u parče sjajne tkanine između bedara tog jutra popela uz brdo, dok je „sunčeva svetlost padala između palmi na njene tamne opuštene grudi, njene velike srebrne ukrase oko članaka na nogama, žuti ćup koji je nosila na glavi“⁴²⁵.

Grin beleži da je bio 26. januar kada su krenuli „u Republiku“. U Londonu je, kaže, padao sneg, u Fritaunu je vladala žuta groznica, a nad spaljenom travom kod Kailahuna se nadvila izmaglica.

Grin je imao 25 domorodaca koji su bili zaduženi za nošenje prtljaga. Trebalo mu je nekoliko dana da nauči barem imena onih koji su mu bili glavni u grupi, a nikada nije bio siguran šta žele da mu kažu. Nije mogao ni da zamisli koliko će da se veže za te ljude sa kojima je uspostavio prisan odnos. Sa setom ih se sećao dok je pisao *Putovanje bez mapa* i žalio što, sem nekoliko fotografija, nije sačuvao nikakvu uspomenu na njih.

Grinov i Barbarin prtljag je bio ogroman. U njemu su se nalazile kutije sa hranom, dva kreveta, sto na rasklapanje i stolice, šator koji neće ni otvoriti, mreža protiv

⁴²³ *Ibid.*, 42, “it was as if I had left something I distrusted behind”.

⁴²⁴ *Ibid.*, 49, “Workers of the World Unite”.

⁴²⁵ *Ibid.*, 49, “the sunlight falling between the palms on her dark hanging breasts, her great silver anklets, the yellow pot she carried on her head”.

komaraca, ćebad, mreža za ljuljanje, lekovi, kutija za novac, itd. Grin se postideo kada je video majušni prtljag koji je svaki sluga poneo za svoje potrebe.

U proseku su prelazili nekih dvadesetak kilometara na dan tokom četiri nedelje.

Kuriri po kojima su najavljivali svoj dolazak u svako naredno mesto nikada nisu zalutali i bili su pouzdani „kao Engleska pošta“.

Grin se još nije bio navikao na to da je vreme kao period koji se meri i beleži ostavljeno negde iza, na obali. „U unutrašnjosti nije bilo nečeg takvog kao što je vreme; ni najbolji satovi ne bi izdržali tu klimu. Stali bi ranije ili kasnije.“⁴²⁶ Iskoristio je šest jeftinih satova koje je poneo iz Engleske da njima uzvraća na darove dobijene u domorodačkim selima.

Grin je povremeno nailazio na prigovore domorodaca na srebrni novac koji bi im ponudio. Jedno pleme nije htelo da gleda u novac sa likom kraljice Viktorije. Pošto su čuli za njenu smrt, smatrali su da je vrednost tih novčića umrla zajedno sa njom. Pisac se čudio kako se takve stvari dešavaju na najneverovatnijim mestima, čak i tamo gde su Barbara i on bili prvi belci koji su tu kročili.

U početku se pisac brinuo oko toga da li će u sledeće mesto stići pre mraka. Sebi je tako stvarao napetost, a svojim nestrpljenjem prouzrokovao nepoverenje kod nosača. Vremenom se navikao na to da samo hoda, zaustavlja se i napreduje kroz sela kojima ne zna ime. Prepustio se Africi.

Prvog dana pešačenja po Republici Grinu je sve bilo novo, pa je uživao.

Nosači su hodali nagi, a samo su preko bedara imali parče tkanine. Po rečima Grina, nisu izgledali jaki i nisu imali ružne mišiće kao bokseri. Imali su tanke noge, sa karakterističnim stopalima - izgledala su kao „ogromne prazne rukavice“ koje se šire po zemlji kao palačinke.

Sela na celoj Bande teritoriji, blizu granice sa Sijera Leoneom, građena su na vrhu brda, slojevito. Kolibe su bile kružne, sa zašiljenim krovovima od slame. Imale su jedna vrata i ponekad prozor. Dve kolibe nisu imale zidove: jedna je bila centralna i služila je za okupljanje, a druga je pripadala kovaču i nalazila se na obodu sela. Kada bi se popalile sve vatre u kolibama, njihovi plamičci su Grinu delovali kao afrički ekvivalent svetlima iza zastora u engleskim selima. Podsećali su ga na dom. Nostalgiju će osetiti i kada neki proplanak doživi kao „topao i sladak kao englesko leto“.

⁴²⁶ *Ibid.*, 53, “In the interior there was no such thing as time; the best watches couldn’t stand the climate. Sooner or later they stopped.”

Pripadnike Bande plemena je Grin video kao opuštene, lenje i ne mnogo religiozne. Ljubav je, prema piščevom opisu, u ovom kraju sveta postojala bez zamki civilizacije. Domoroci su ispoljavali nežnost, nisu urlali jedni na druge, te se činilo da postoji neki standard učtivosti prema kojem se upravljaju. Grin je zapazio koliko su nežni prema deci. Nikad nije video da je neko dete dobilo batine, a retko je ijedno čuo da plače, „osim ako nije ugledalo neko belo lice“.

Pisca su na Obali upozorili da će domoroci u unutrašnjosti biti uvek spremni da prevare, a on svedoči o poštenju, ljubaznosti i blagosti kakvih nema u Evropi. Zapanjilo ga je to što je mogao da putuje kroz zemlju koja nema policiju. U pratnji je imao veliki broj nosača koji su znali da u kovčežiću za novac nosi srebrnjake koji su za njih bili pravo bogatstvo. Iako su stalno ulazili u njegovu kolibu, nije zabeležen ni jedan slučaj ni najmanje krađe. Pištolj koji je bio sakriven u kovčežiću za novac nikad nije bio ni napunjen, ni viđen. Belci sa Obale su, kako shvata Grin, uvek očekivali da od domorodaca dobiju više nego što su im platili. „Platili su za uslugu i očekivali da u nju bude ubačena ljubav.“⁴²⁷

Grin sa ponosom ističe da je u zaleđu Liberije naišao na malu misionarsku grupu u kojoj su sveštenici i časne sestre imali isti standard poštenja i otmenosti kao i domoroci. Živeli su sasvim drugačijim životom od života Engleza u Fritaunu, koji su imali struju, frižidere i česta odsustva, a koji su prezirali domoroce i sažaljevali sebe. Nisu bili askete i potrudili su se da svoj boravak učine prijatnijim. Imali su malu bolnicu, povrće im je stizalo jednom mesečno iz Sijera Leonea, a vino preko francuske granice. Čak su napravili i kakav-takav teren za tenis. Nisu nametali hrišćanstvo. Nisu terali nagu rasu da nosi odeću. Nisu zabranili lokalne plesove. Domoroci bi, veruje Grin, nosili odeću da imaju novac za to. Malo je, ipak, bilo preobraćenika u hrišćanstvo, jer za to nisu dobijali materijalnu korist. Korist od misionara je bila duhovna i ogledala se u oslobađanju od strahova i nuđenju neke neosnovane nade.

Većina domorodaca je pohađala tradicionalne škole (tzv. *bush school*), čiji je starešina bio nepoznati maskirani „đavo“. Za „đavola“ se, po rečima pisca, smatra da ima natprirodne moći. Nijedan njegov deo tela ne sme da se vidi, jer može da bude kontaminiran prisustvom onih koji nisu prošli inicijaciju. Njegove otkrivene moći mogle bi, kako se veruje, i da naude nekome. Ni van škole niko ne sme da vidi „đavola“

⁴²⁷ *Ibid.*, 69, “They had paid for service and they expected love thrown in.”

bez maske iz straha da ne oslepi ili umre. Obično je lokalni kovač imao ulogu „đavola“. Ni kovač ni maska nisu zasebno bili sveti, već su delovali zajedno. Međutim, pratila ih je aura natprirodnosti i kada bi se razdvojili, pa je zato kovač mogao da ima najviše moći u selu.

„Đavolima“ je bio potreban prevodilac, jer nisu govorili jezikom koji su domoroci razumeli. Koliko je Grinu poznato, ni antropolozi nisu sigurni da li je to neki stvarni jezik ili prevodilac izmišlja značenje onoga što „đavo“ izgovara.

U početku se domorodačko dete mnogo boji i škole i tog „đavola“, što Grina asocira na školu u Engleskoj u periodu između detinjstva i zrelog doba, kada je „verovao u pakao pre nego što je poverovao u raj“⁴²⁸. Za taj stadijum u razvoju kada zrelost još nije dosegnuta, za doba nalik adolescenciji, „fascinantan međuprostor između primitivnog i civilizovanog“⁴²⁹ Grin je iskovao termin *seediness*.

Prema njegovom viđenju, tu na afričkom tlu, u Liberiji, čovek uvek iznova hvata nagoveštaje onoga iz čega se razvio i ima osećaj da je došao kući.

Grin bez srama govori o tome da se bojao miševa i noćnih leptirova, da je od majke nasledio strah od ptica, koje nije smeo ni da dotakne. Izbegavao ih je isto koliko i ideje o večnom životu i prokletstvu. Razume da je psihoanaliza ta koja može da pomogne u otklanjanju strahova, jer vraća pacijenta na ideju koju on potiskuje. To dugo putovanje unazad bez mapa, sa povezivanjem razbacanih niti nagoveštaja, Grinu je ličilo na njegovo hvatanje naziva liberijskih sela tokom putovanja po crnom kontinentu bez mape. Činilo mu se da se tako putuje „sve dok čovek ne mora da se suoči sa opštom idejom, bolom ili sećanjem. To je ono čega ste se plašili.“⁴³⁰ Afrika kao da je govorila da strah ne može da se izbegne, da se on šunja oko zida, šuška u travi i naleće na vrata. Takvom strahu je nemoguće okrenuti leđa, on ne može ni da se zaboravi, te preostaje samo da se duže posmatra. Proces psihoanalize, kaže Grin, može da bude lekovit, ali nije baš najsrećniji na početku. Trenutke kada pacijent sopstvenim naporima otkrije koren svog problema, neko primalno sećanje, Grin upoređuje sa trenucima izuzetne

⁴²⁸ Richard Joseph Voorhees, *The Paradox of George Orwell* (West Lafayette: Purdue University Press, 1986), 31, “he believed in hell before he believed in heaven“.

⁴²⁹ Watts, Cedric. “‘Ghost on the Rooftops’: How Joseph Conrad Haunted Graham Greene” in Dermot Gilvary and Darren J. N. Middleton, eds., *Dangerous Edges of Graham Greene: Journeys with Saints and Sinners*, (New York-London: Continuum, 2011), 45, “fascinating intermediate region between the primitive and the civilised“

⁴³⁰ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 85, “until one has to face the general idea, the pain or the memory. This is what you have feared.”

sreće i osećaja čoveka da je bliži nego ikad izvoru rase, osećaju oslobađanja i zadovoljenju želje za instinktivnim načinom života. Na drugi tas stavlja dosadu detinjstva koja traje dok čovek ne sazna za „fatalan trik prenošenja emocija“.

Barbaru su već načisto izujedali komarci, a Grin je dobio osip po leđima i rukama.

No, strahovi koje je pisac nosio sa sobom kao lični prtljag počeli su da nestaju. Shvatio je da je bio opremljen instinktivnom prostodušnošću i da je krenuo na put bez očekivanja nečeg boljeg. Bio je pripremljen na razočaranje, a po prvi put nije bio razočaran. Opažao je leptire, koze, stene, palme, jelena koji bi iskočio na drum i otrčao dalje, visoko srebrnasto drveće, graciozne žene kako sa korpama na glavama prolaze kroz trsku.

Na putu kroz Liberiju, Grin je imao priliku da se sretne sa predsednikom države, Barklijem (Barclay). Za Predsednikov dolazak u unutrašnjost zemlje sređen je široki drum i posečeno drveće sa obe strane. Grina je zateklo saznanje da je Predsednik poželeo da ga vidi. Setio se raznih priča o liberijskim vladarima koji su umeli da ostave belca da čeka i da traže da bude prikladno odeven za razgovor. Dok je čekao na prijem, spazio je jednu mladu ženu, više nalik Kineskinji nego Afrikanki. Bila je obučena po evropski. Grin izražava svoje divljenje prema toj ženi zapisujući da je bila nešto najlepše što je video u Liberiji i da nje mogao da skine pogled sa nje. Shvatio je kako bi Afrika izgledala kada bi od Evrope uzela samo ono što će je ulepšati. Lepu mladu ženu sa kojom nije ni reč progovorio videće samo još jednom, iz daljine, dok bude stajala na balkonu Predsednika u Monroviji. Kako čovek neka mesta vezuje za određene ljude, tako je i ona ostala u živom sećanju pisca i posle mnogo godina.

U Liberiji je postojao nepisani zakon da Predsednik može da ima dva mandata, a da posle toga mora da preda vlast nekom drugom. Predsednik Barkli je izdejstvovao sebi dupli mandat, imao je u svojim rukama i štampu, a kao najvažnije - on je i štampao i distribuirao glasačke listiće. Prema Grinovim utiscima, Barklijeva energija i hrabrost su bile nesporne.

Grin pominje da nije sreo nijednog domoročana u unutrašnjosti koji je lepo govorio o političarima u Monroviji. „Svuda na severu sam otkrivao da me dočekuju sa dobrošlicom zato što sam bio belac, zato što su se sve vreme nadali da će neka bela

nacija preuzeti zemlju.⁴³¹ Mada Grin navodno smatra da je takav stav nerazuman, čitaocu njegove reči mogu da zazvuče prikriveno imperijalistički. Otvoreno će kasnije izjavljivati da se ponašao vrlo imperijalistički kada je jednom mladom poglavici objašnjavao da čovek od autoriteta ne sme da dozvoli neposlušnost podređenih.

Nije bilo nosača koji, po njegovom viđenju, ne bi pozdravio intervenciju belaca. Patriotizam je kod njih bio izjednačen sa ljubavlju prema određenoj teritoriji, a nije imao nikakve veze sa tim ko im je vladar. Međutim, sa takvim patriotizmom se nisu uvek slagali oni koji su bili na položaju, jer su smatrali da bi beli vladari značili opasnost po liberijsku nezavisnost. Iznosili su svoje sumnje u Engleze. Prema Grinu su bili ljubazni i rezervisani, ali nisu ostali ubeđeni u to da piščevo putovanje po Liberiji nije politički motivisano. „Ali, što smo se više borili da ostavimo taj dobar utisak, to su naši glasovi više zvučali lažni i licemerni u našim sopstvenim ušima.“⁴³²

Prvi dani pešačenja su za Grina imali lepotu koja je kasnije iščezla. Sve mu je bilo novo i neobično. Držao ga je osećaj da negde stiže, da ide dalje i dublje. Nevolje su izazivale razlike između nosača koji su bili pripadnici različitih plemena. Pored toga, Grin piše da nosači nisu shvatali da im je teško da koračaju sa punim stomakom. Jednom su se, po rečima pisca, na kraju dvodnevnog pešačenja bez hrane osećali svežije nego ikada. Grinu se zbog ovakvog stava zamera, jer mu se spočitava da je izrabljivao nosače štedeći na hrani dok je u isto vreme kritikovao ekonomski imperijalizam oličen u američkoj firmi koja je poslovala na teritoriji Liberije..

Nosači su umeli da se ponašaju detinjasto, a raspoloženje im se „menjalo brže od vremena u aprilu“. Kako su Grinu išli na nerve stalnim ponavljanjem da je sledeće mesto do kojeg treba da pešače predaleko, Grin ih je jednom slagao kolika je razdaljina trenutno pred njima. Kad se ispostavilo da nije rekao istinu, odreagovali su „kao deca koja su uhvatila nekog starijeg u laži“. Tražili su dan odmora, a Grin je morao ponovo da zadobija njihovo poverenje. Ono što nije smeo sebi da priušti bilo je to da pred nosačima pokaže nestrpljenje ili neznanje. Na miris nevolje u vazduhu nije smeo da odreaguje, jer nije znao koje su granice njegovih ovlašćenja i kome može da veruje.

⁴³¹ *Ibid.*, 95, “Everywhere in the north I found myself welcomed because I was a white, because they hoped all the time a white nation would take the country over.”

⁴³² *Ibid.*, 160, “But the more we struggled to leave that good impression, the more our voices sounded in our own ears false and hypocritical.”

Mogao je samo da ostane dobro raspoložen i veseo, da im se smeši i onda kada je želeo da ih opsuje. Ponekad se pretvarao da je zbunjen i da ne razume u čemu je problem.

Pisac se pitao šta bi radio kada bi mu nosači odbili poslušnost. Nikada ranije nije toliko zavisio od nečije poslušnosti. Zapazio je kod njih jednu zanimljivu crtu - dobro su se pretvarali da veruju vođi grupe i time iskazuju lojalnost. Mogli su vrlo lako da podele njegov novac iz kovčežića i da nestanu, ali, iako ih je poznao vrlo kratko, Grin je znao da to neće da se desi. Posle nekog vremena počeo je da ih voli zbog toga što službu stavljaju na prvo mesto, iako je smatrao da kod kuće ne bi voleo tako pokorne zaposlene. Kod crnaca nije bilo crte kukavičluka u ispoljavanoj lojalnosti, niti priznavanja da su bogatiji ljudi obavezno i bolji. „Oni *jesu* prodavali svoju odanost, ali je to bila iskrena prodaja.“⁴³³ Nisu umeli da se pretvaraju da im se nešto dopada.

Samo je nekoliko Afrikanaca pojedinačno opisano u Grinovom putopisu. Ni likovi, ni pejzaž nisu imali dominantnu ulogu. „Putovanjem bez mapa“ autor je stvorio specifičan okvir za svoje putopisanje kroz koji posmatra sam čin putovanja i određište u koje se zaputio, ali i samog sebe, sa mapom raznorodnih emocija. Modernistički putopis je obogatio time što je stvorio „psihološki putopis o putovanju koje je i unutrašnje i spoljašnje“⁴³⁴.

Grin zapaža da reke imaju brz pad na nekih 80 kilometara od obale, a u gornjem toku su mirne. Domoroci ih, kako on primećuje, uopšte ne koriste. Očekivalo bi se da su im sela skoncentrisana oko reka, ali one, u stvari, teku kroz najdivljije i najmanje naseljene krajeve.

Na teritoriji Buzi plemena Grina su, kako kaže, konačno počeli da dotiču bezvremenost, neodgovornost i sloboda Afrike dok su seoske žene plesale u čast gostiju. Ples je bio daleko od lepog, a žene stare, ali su svoju sreću i veselost dok igraju prenosile na goste, koji su sa domaćinima pili toplu prokuvanu vodu sa viskijem. No, životom Buzi plemena dominirali su vraćanje i strah. Grinov utisak je bio da je izazivanje munja kojim se bave muškarci nalik postdiplomskom kursu nakon završene uobičajene *bush school*; žene su se na tom „višem“ nivou bavile spravljanjem otrova. Piscu se činilo da se nikada više nije osećao sasvim dobro sve dok nije stigao do obale. Nije verovao u đavolju moć toliko koliko u moć sopstvenog uma izloženog

⁴³³ *Ibid.*, 95, “They *did* sell their loyalty, but it was a frank sale.”

⁴³⁴ Casey Blanton, *Travel Writing: The Self and the World* (New York-London: Routledge, Taylor and Francis Group, 2002), 62, “a psychological travel book about the journey inward as well as outward”.

sugestivnosti zla. Smatrao je da poluverovanje može da utiče na zdravlje, a njegovo je počelo da slabi.

Natprirodne moći su, kao i veštice iz njegovih prvih detinjih snova, izazivale strah, mada nisu bile ni dobre ni zle. Grin je sve vreme znao da ne sme da im pobegne, jer su one samo tražile da budu priznate. Beg bi značio slabost. Njegov najraniji san kojeg se seća, čak i pre sna sa vešticom, ticao se nečeg što se nalazilo napolju, a htelo da uđe u kuću. Nije imalo svoju formu, kao veštica ili maskirani plesači, već je jednostavno bilo neka sila koja gura na vrata, tera uz stepenice i prislanja o prozore. Pisac se seća da je u njegovoj šesnaestoj godini imalo formu Princeze Vremena koja mu je pohodila snove. Kako su se u periodu adolescencije sticala iskustva, Zlo je ulazilo u njegove snove u raznim oblicima. Ljudska vrsta je, po njegovom mišljenju, porekla svoj nasleđen osećaj za natprirodno zlo i smanjila ga na nivo ljudskog zla, pretvorila ga u sitnu ljudsku pakost.

Kako je postajao umorniji i kako mu je zdravlje postajalo narušenije, činilo se da će se iz Afrike uglavnom sećati prašine u grlu, pacova na podu, tropskih muva pod noktima, mrava koji se kače za telo i bubašvaba koje im jedu odeću. Ali, kada vraća film, čak i bubašvabe izgledaju samo kao simbol jednog nepokorenog devičanstva. „Nema toliko devičanstva u svetu da čovek može sebi da priušti da ga ne voli kada ga pronade.“⁴³⁵

Grinu je savetovano da sa Buzi teritorije preko Francuske Gvineje preseče do mesta Ganta, odakle bi se spuštao ka obali. Domoroci iz Liberije su Francusku Gvineju zvali Francuska i bilo je zapanjujuće da je razlika koju je pravila nevidljiva granica između dve zemlje bila tolika da nikada ne bi mogle da se pomešaju. Grin zapisuje da granice između država i plemena nisu mogle da budu određene čak i da su sve evropske bodljikave žice i carinske kućice bile vidljive sa obe strane. U Francuskoj Gvineji je selo bilo planski građeno, a kolibe poglavice i njegovih žena u centru bile su opasane visokim zidom. Svako mesto je moralo da ima kuću za putnike. Mnogi muškarci su potpuno brijali glavu i ostavljali samo dva čuperka - Grin kaže da su ličili na pudlice, pa podseća da su i pudlice francuske. Kao san je piscu delovalo posluženje u selu sa te strane granice - francusko belo vino i francuske cigarete.

⁴³⁵ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 95, “There is not so much virginity in the world that one can afford not to love it when one finds it.”

Grinova Afrika nije uvek konkretna kao krajolik, vrlo često je više atmosfera. Pešačio je preko brda i kroz „staklenu baštu“ od šume gde nije mogao da se baci pogled ni na jednu stranu i gde se nebo samo katkad naziralo. Prelazio je reku u izdubljenom kanuu ili skelom, hodao drumovima „pod vertikalnim suncem“, probijao se kroz travu dva puta višu od čoveka. Ponekad je mogao samo da čuje zmijske i ptice, a ne i da ih vidi. Jedino su mravi bili vidljivi. Dešavalo se da Grinov pratilac mora sabljom da preseca put kroz rastinje sve dok ne bi stigli do zatvorenog zida od zelenila i tada bi znali da su se izgubili. Katkad su delovi grupe zaostajali, pa su oni koji su se brže kretali zaklanjali pogrešne puteve lišćem, usmeravajući tako ove sporije kuda da se kreću. Pisac pominje da je priroda bila lepa samo uz rečne obale. Njegova vremenom otupela čula registrovala su jedino jaku dosadu, pa je samo pretpostavljao da ima neke estetike u šumi.

Grin je morao neprestano da smišlja teme za razmišljanje kojim bi okupirao mozak dok pešači. Imao bi osećaj trijumfa kada bi na neku temu koju je sebi zadao razmišljao nekoliko desetina koraka dalje nego što se nadao. Međutim, obično su neka slika ili ideja prestajale da budu interesantne pre nego što bi prešao zacrtani broj koraka. Čak je i recitovao u sebi, pitajući se koliki je put prevalio između prvog i poslednjeg stiha. „Pokušavao sam da razmišljam o mom sledećem romanu, ali sam se bojao da dugo razmišljam o njemu, jer onda možda ne bih imao o čemu da mislim sledećeg dana.“⁴³⁶ Materijal za romanopisca, za snabdevanje manjih likova ili za beskrajno karikaturisanje Grin vidi u ljudima na koje nailazi i čije karakteristike prikuplja.

Olakšanje mu je donela svest o tome da put polako ide nadole, ka odredištu, mada je prebirajući po jedanaestom danu u svom dnevniku našao prvi utisak o klonulosti, više mentalnoj nego fizičkoj. Klima se menjala, suočavao se sa močvarom, kaljugom, muvama, što se odražavalo na njegovo zdravlje. Stomak je prestao da mu funkcioniše. Nije mogao da podnese pomisao da će se fizički napor možda odužiti, da će nastaviti da ustaje pre zore i pešači šest-sedam sati. Više ga nije bilo briga ni za pacove. No, zapisuje da je u to doba počeo da oseća ono za šta je mislio da nikad nije imao - ljubav prema životu. Ipak je najgora dosada bila prošla. U sebi je tokom jedne noći otkrio strastveno interesovanje za življenjem. Ranije je uvek pretpostavljao da je

⁴³⁶ *Ibid.*, 183, “I tried to think of my next novel, but I was afraid to think of it for long, for then there might be nothing to think about next day.”

smrt poželjna, pa se osetio preobraćenim. Napominje da ni u veru nikada nije bio preobraćen, već su ga konkretni argumenti ubedili u verovatnoću njenog učenja.

Da mi ovo iskustvo nije bilo toliko novo, izgledalo bi manje značajno, trebalo je da znam da preobraćenja ne traju, ili ako uopšte traju to je samo kao mali sediment na dnu mozga.⁴³⁷

Zapisao je da možda i toliki sediment može da ima neku vrednost i snagu u hitnim situacijama. Možda će mu, kako zamišlja, sećanje na trenutak kada je bio uveren u lepotu i poželjnost pukog čina življenja ponekad davati snagu.

„Bio sam srećan zbog osećaja da je svaki korak bio korak ka kući, bilo je nečeg čudnovato engleskog u ribama, jezercetu, sasvim malom drveću.“⁴³⁸ Grin je uviđao da je bilo budalasto prevaliti toliki put da bi se zadovoljstvo našlo u nekom prizoru koji tako nejasno podseća na Englesku. Afrika mu je služila kao „srce tame“, mračan tunel do kojeg mora dospeti i kroz koji mora proći da bi se kroz svojevrsno prosvetljenje vratio svojim počecima oslobođen strahova.

Putujući kroz Liberiju shvatao je da čovek, ako hoće da bude srećan u Africi, mora da prestane da računa u danima, nedeljama i mesecima, ali to još nije priznavao kada je krenuo od Gante ka Grand Basi (Grand Bassa), koja se na obali nalazi niže od Monrovijske. Već odavno je bio odustao od toga da o vremenu razmišlja u satima, ali se tokom dana bar određivao prema mraku i dnevnoj svetlosti.

Rečeno mu je da do Grand Base može da se stigne za deset dana. Sve što je sada želeo bili su lekovi, kada ili ledena pića. Više se nije bojao toga da će nosači štrajkovati ili dezertirati, jer su bili predaleko od svojih kuća da bi tako nešto uradili. Nikada ranije nisu kročili izvan granica svojih plemena, pa su i oni postali ponosni na ceo poduhvat, koji je zaista bio retka avantura u zemlji u kojoj se nosači unajmljuju samo na dan i to od sela do sela.

I sâm pisac je bio ponosan. Dok se kasno jedne noći podnapit šetao selom u kojem su zanoćili i slušao smeh i muziku domorodaca, pomislio je da je celo putovanje zaista vredelo, jer je probudilo izvesnu nadu u ljudsku prirodu. Poželeo je da čovek može da se vrati u afričku golotinju, jednostavnost, instinktivan osećaj prijatnosti, u

⁴³⁷ *Ibid.*, 201, “If the experience had not been so new to me, it would have seemed less important, I should have known that conversions don’t last, or if they last at all it is only as a little sediment at the bottom of the brain.”

⁴³⁸ *Ibid.*, 170, “I was happy with the sense that every step was towards home, there was something peculiarly English about the fish, the pond, the quite small trees.”

osećanja pre nego u misli, da može da počne sve ispočetka. U njegovim zapisima stoji da čovek može samo da zavidi domorocima na sreći koju osećaju u noći punog meseca, kada se njihovim selom ore pesma i smeh - „mi, civilizovani, smo izgubili dodir sa pravim lunarnim uticajem“⁴³⁹. Reč „civilizovan“ je, inače, domorocima značila da neko ume da govori engleski i da napiše svoje ime.

Jedan obrazovan stanovnik u unutrašnjosti Liberije koji je opisan u *Putovanju bez mapa* bio je direktor škole u mestu Tapeta, kroz koje je Grin prošao na putu do Grand Base. On je imao priliku da kratko pešači sa Grinovom grupom. Provodio je vreme u razgovoru sa Barbarom, koju je zapitkivao da li kroz London prolaze i Tibar i Temza i da li su Švedska i Švajcarska isto. Njoj je bilo veoma teško da mu opiše podzemnu železnicu kada nikada nije ni voz video. Koraćao je vrlo sporo i teško, jer je na nogama imao papuče bez zadnjeg dela, što je bio znak prestiža. U gradu u kojem se nalazila pomenuta škola, Grinov saputnik je promenio ponašanje pošto je tu bio neko i nešto.

U mestu Tapeta je Grin sa radošću primećivao naznake civilizacije, što je za njega značilo da konačno idu ka jugu. Šetajući kroz nedeljni smiraj grada, osetio je nostalgiju i, kao u lošem snu, ponovo se zapitao šta traži usred Liberije kada se sve njemu blisko nalazi u Evropi. „Nisam mogao da se setim zašto sam došao. Želeo sam odmah da odem odatle, ali jednostavno nisam imao snage.“⁴⁴⁰

Već ga je sve i svašta iritiralo. Nije više mogao ni da pije mnogo viskija, jer su zalihe bile skoro ispljene. Smetale su mu, kako se seća, čak i koze koje su se noću saplitala o stvari, pa je osećao da bi ih rado menjao za pacove, koji su, mada podjednako bučni, znali šta rade za razliku od glupih koza. „Mogao sam da plaćem od iscrpljenosti i ljutnje i potrebe za snom.“⁴⁴¹

Grinu je Grand Basa delovala kao raj. Tamo će biti još neki belac, more umesto grmlja, a možda i neko pivo. Bio je iznuren, osećao se bolesnim.

Odgovornost za putovanje je bila moja, izbor maršrute, briga za ljude, i sada je moj um skoro prestao da funkcioniše. Jednostavno nisam mogao da poverujem u

⁴³⁹ *Ibid.*, 171, “we, the civilized, had lost touch with the real lunar influence”.

⁴⁴⁰ *Ibid.*, 196, “I couldn’t remember why I had come. I wanted to be away at once, but I simply hadn’t the strength.”

⁴⁴¹ *Ibid.*, 171, “I could have cried with exhaustion and anger and want of sleep.”

to da ćemo ikada stići u Grand Basu, da sam ikada vodio neki život drugačiji od ovog.⁴⁴²

Grin je količinu svoje iscrpljenosti merio time što nije mogao da napiše više od nekoliko redova u dnevniku. Nadao se da više nikad neće osetiti toliki umor od kojeg ne može da odvoji maštu od stvarnosti. Malo toga se i seća sa pešačenja do kraja maršrute. Na tako teškom i opasnom putovanju, putnik se svodi na ono suštinsko u sebi i postaje svestan te suštine.⁴⁴³ Dobio je visoku temperaturu. Kroz obuću je mogao da oseti svaki koren i svaki kamen na koji bi nagazio. Nije želeo da ga nose nosači - i sami već „umorni kao psi“, jer se ne bi osećao srećnim kada bi tako iskorišćavao ljude kao da su životinje. Pisac priznaje da su mu živci bili krajnje istanjeni i da je zahvaljujući Barbari ta iritiranost koju su osećali jedno prema drugom ostala nepretočena u reči. Oboje su morali da paze da se ne posvađaju, jer se oko brojnih tema ne bi usaglasili.

U tekstu Grin najzad pominje datume i beleži da su pešačili od trećeg februara, a blizu cilja su bili dvadeset-sedmog februara. Čim jasno meri vreme datumima, približava se civilizaciji.

Osim oskudice hleba i visoke cene pirinča kao pokazatelja da je civilizacija blizu, Grin je zapazio još jedan neobičan znak. Naime, dok nisu prišli obali i civilizaciji, domoroci nisu pokazivali interesovanje za pol posetilaca, već samo za njihovu boju kože i odeću. Piscu je, opet, domorodačka golotinja već bila postala monotona. Sada je, pak, primetio mladu devojkicu koja se motala oko njegove grupe, a bila vrlo svesna svoje nagosti, posebno golih grudi. Znala je da grudi za belca imaju određenu važnost koju nisu imale za domoroce. Nije bilo sumnje, zaključuje Grin, da je poznavala belce od ranije, a belci su bili na obali.

Za Basa pleme na čiju su teritoriju stupili bilo je tipično da daju obećanja, a da ih ne ispune. „Obala ih je iskvarila, načinila ih lažovima, prevarantima, lenjima, slabima, potpuno nepouzdanima.“⁴⁴⁴ No, iz takvog plemena, čija teritorija dodiruje „dekadentno primorje“, vladajuća klasa je regrutovala svoje nove članove.

⁴⁴² *Ibid.*, 200, “The responsibility of the journey had been mine, the choice of the route, the care of the men, and now my mind had almost ceased to function. I simply couldn’t believe that we should ever reach Grand Bassa, that I had ever led a life different from this life.”

⁴⁴³ Eric J. Leed, *The Mind of the Traveler: From Gilgamesh to Global Tourism* (New York: Basic Books, 1991), 8.

⁴⁴⁴ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 206, “The Coast had corrupted them, had made them liars, swindlers, lazy, weak, completely undependable.”

Jedno selo blizu obale Grin je nazvao Darndo. „Zvučalo mi je kao Darndo, a nije obeleženo ni na jednoj mapi.“⁴⁴⁵ Ovaj komentar može da izazove vatromet misli kod čitaoca ili proučavaoca putopisa. Jedan od zaključaka može biti da „putopisci moraju da *proizvedu* prostor kao neotkriven entitet pre nego što otpočne narativ, da bi opravdali svoje putovanje“⁴⁴⁶. Ukoliko se Grinov komentar posmatra sa modernističkog stanovišta, Darndo kao novoubeleženo mesto može da označi još jedan osvojen ili otkriven prostor u nemapiranim slojevima sopstvene svesti prilikom ispitivanja samog sebe. Darndo možda nije bio ubeležen na postojeće geografske mape, ali on u putopisu biva „upisan na literarnu mapu Grinovog putovanja“⁴⁴⁷. Najzad, kao ne manje zagonetno, nameće se pitanje stvarne uloge pojedinih putopisaca i stepena njihove svojevoljnosti u stvaranju mapa neistraženih, a potencijalno privlačnih krajeva sveta.

Kada se saznalo za mogućnost da se kamionom prevezu do Grand Base, svi članovi Grinove pratnje su se još više zbližili kroz svoje pojedinačne sreće zbog prestanka prevelikog napora. Nije više bilo potrebe da se kontroliše narav, a ni jezik, te su mogli i da psuju, smeju se, svađaju. I sâm pisac se na jednog od nosača obrušio rečima za koje nije znao ni da ih ima u svom rečniku. Kočnice i zadržka više nisu bili neophodni. Nosači nikada nisu videli ni automobil, ali su znali da postoje slična prevozna sredstva. Kamion će im pomoći da preostalih dvadesetak kilometara pređu bez nošenja tereta.

Grin je tek kasnije mogao da razdvoji fizički umor izazvan dugotrajnim pešačenjem, uz to i brzim, od stvarnih okolnosti primitivnog života. Na kraju putovanja je smatrao da je iscrpljen od unutrašnjosti Liberije.

Vraćao se životu o kome je počeo da brine više nego ranije.

Želeo sam i da se smejem i da vičem i da plačem; bio je to kraj, kraj najgore dosade koju sam ikada iskusio, najgoreg straha i najgore iscrpljenosti. Da nisam bio toliko umoran (bio je drugi mart, pešačili smo tačno četiri nedelje i prešli oko trista pedeset milja), civilizacija možda ne bi izgledala baš tako poželjna u

⁴⁴⁵ *Ibid.*, 206, “It sounded like Darndo, and it is marked on no map.”

⁴⁴⁶ Andrew Tacker, “Journey Without Maps: Travel Theory, Geography and the Syntax of Space.” in Charles Burdett and Derek Duncan, eds., *Cultural Encounters: European Travel Writing in the 1930s* (New York - Oxford: Bergham Books, 2002), 14, “travel writers must *produce* space as an undiscovered entity before the narrative commences, in order to justify their journey”.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, 17, “inscribed upon the literary map of Greene’s tour”.

poređenju sa onim što sam ostavljao [...] Ali, civilizaciju sam tog trenutka bio spreman celu da progutam.⁴⁴⁸

Pre i posle pešačenja kroz unutrašnjost Liberije stajali su kamion i smrad benzina. Na početku i na kraju putovanja - civilizacija i moderno doba, a između te dve krajnje tačke - prirodnost, neiskvarenost i odsustvo predstave o vremenu.

Grin je znao da nikada više neće toliko dugo biti u nekom društvu koje je toliko neiskvareno i prosto. Niko od njegovih nosača nije ranije video ni automobil, ni more, ni toliko prodavnica, oči su im se u Grand Basi širile od uzbuđenja i čuđenja. Bili su svesni svoje domorodačke odeće u „upantalonjenoj“ Basi. Nisu znali kako da se vrate kući. Nisu poslušali upozorenje da sa zarađenim novcem odmah krenu nazad, već su proveli noć na obali i napili se alkohola. U odnosu na njihovo blago palmينو vino - i on je bio iskvaren.

„Obala je za putnike najopasniji drum u celoj Liberiji, zato što je njene ljude dotakla civilizacija, naučili su da krađu i lažu i ubijaju.“⁴⁴⁹ Grin se, kako kaže, opet vratio ili opet stigao do nivoa koji je nazvao *seedy*. „Ovo putovanje je, ako ništa drugo, pojačalo osećaj razočaranosti u to šta je čovek učinio od onog primitivnog, šta je učinio od detinjstva.“⁴⁵⁰ U unutrašnjosti Liberije je, po rečima pisca, čulo ukusa bilo profinjenije, osećaj zadovoljstva snažniji, a strah dublji i čistiji. Da li je čovek mudro postupio time što je razmenio natprirodnu surovost za ovu našu koju imamo, zapitao se. Opet je bio „u rukama adolescencije“ i pobunjenički je (kako i priliči adolescentu) razmišljao o tome kako mu godi hladno pivo i praćenje vesti iz imperije, osećaj doma, u kojem će uskoro zaboraviti sve one finije osećaje od kojih je čovečanstvo i nastalo.

Grin je pretrpanim motornim čamcem sledećeg dana krenuo za Monroviju. Da nije pošao i vlasnik čamca, sigurno ne bi dobili dozvolu da isplove sa 150 putnika. Uglavnom su to bili crni političari koji su išli u prestonicu na glasanje. Kako su predstavljali opoziciju, belac kao saputnik im je davao na značaju, pa su do Monrovije

⁴⁴⁸ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 211, “I wanted to laugh and shout and cry; it was the end, the end of the worst boredom I had ever experienced, the worst fear and the worst exhaustion. If I had not been so tired (it was March the second, we had been walking for exactly four weeks and covered about three hundred and fifty miles), civilization might not have seemed quite so desirable in comparison with what I was leaving [...] But civilization, for the moment, I was ready to swallow whole.”

⁴⁴⁹ *Ibid.*, 211, “The beach is the most dangerous road in all Liberia to travellers, because its people have been touched by civilization, have learnt to steal and lie and kill.”

⁴⁵⁰ *Ibid.*, 212, “This journey, if it had done nothing else, had reinforced a sense of disappointment with what man had made out of the primitive, what he had made out of childhood.”

svi već bili ubeđeni da je Engleska uz njih. Govorili su da je Bog napravio olovke, ali da je čovek napravio gumicu. Bojali su se da će glasove koje oni upišu olovkom druga strana da izbriše gumicom. Zato su rešili da olovkom probiju papir tamo gde je napisano ime njihovog kandidata, jer onda neće moći da budu prevareni. Pred iskrcavanje su svi počeli da se sređuju, oblače prsluke i stavljaju kravate. Kako je zapisao Grin, sa novinarske tačke gledišta, izgleda da je u Liberiju došao u pogodnom trenutku.

Monrovija je, za razliku od Fritauna koji je delovao kao ostavljen da trune, Grinu više ličila na neki početak. Ko je imao nešto novca, investirao je u izgradnju, ali bi se kapital vlasnika potrošio brzo posle temelja i prvog sprata, pa je bilo dosta započetih i onda ostavljenih objekata. Grin opisuje dve široke travnate glavne ulice koje se seku, drvene kuće, crkve od cigle, jednu malu vilu od cigle koja je pripadala sekretaru Državne blagajne, trospratno zdanje za Predsednika, nezavršenu kuća od kamena za bivšeg predsednika Kinga, engleske, nemačke i holandske prodavnice na keju. „Engleska i Francuska su im u prošlom veku orobile teritoriju; Amerika je uradila nešto gore, jer im je pozajmila novac.“⁴⁵¹ Nove pozajmice su Liberiji služile za vraćanje starog duga i ostavljale joj nešto malo viška novca uz, naravno, kamate. Od telefonskih sistema ostale su samo nakrivljene bandere, putevi su bili nezavršeni, mašine kupljene, ali nije bilo novca da bi mogle biti stavljene u pogon. Kompanija *Firestone* iz Ohaja je dobila koncesiju i verovalo se da neće samo da unese novac u zemlju, nego da će da podstiče trgovinu i zapošljava domaće stanovništvo. Pitanje je da li se radilo o zapošljavanju radne snage na dobrovoljnoj osnovi ili pod prinudom⁴⁵². Grin objašnjava da postoji velika moralna razlika između prinudnog rada u Africi koji se obavlja za dobro zajednice i prinudnog rada za dobro akcionara. Plate koje radnici dobijaju ne mirišu na prosperitet liberijskih plemena. Nije zato čudno, zapisao je, što su crni stanovnici Liberije mrzeli belce i sumnjali u njih.

Nešto malo belaca u Monroviji vodilo je zanimljiv međunarodni život. Osim zaposlenih u kompaniji *Firestone*, koji su komforno živeli na plantaži van Monrovije, u prestonici nije bilo više od tridesetak belaca. Među Amerikancima, Nemcima,

⁴⁵¹ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 219, “England and France in the last century robbed them of territory; America has done worse, for she has lent them money.”

⁴⁵² *Firestone Tire Company* je prihvatila sistem prinudnog rada. Poglavicama je davala novčanu nadoknadu za regrutovanje radne snage. Godine 1965. jedna četvrtina svih najamnih radnika radila je pod prinudom. (Junius P. Rodriguez, ed., *The Historical Encyclopedia of World Slavery*, Vol. 2 (Santa Barbara: ABC-CLIO, 1997), 410.

Italijanima, Poljacima, Mađarima, Francuzima, Holanđanima i Englezima bilo je lekara, vlasnika radnji, krijumčara zlatom, trgovaca, konzula.

Ti muškarci i žene su imali veći osećaj izgnanstva nego belci u Fritaunu, a manje udobnosti i daleko manje zabave. Nije bilo terena za golf, malo su samo igrali tenis i bilijar ili subotom uveče pucali iz pištolja u flaše. Po Grinovim rečima, jedna od prednosti njihove izolacije ogledala se u tome što nije postojao snobizam. Svi su se podjednako družili i ostavljali utisak „demokratije nasukane na pustu obalu“. Dosta su pili, ali je Grin za to nalazio opravdanje - nisu mogli da čitaju u takvom podneblju gde su knjige trunule, nisu mogli da nalaze žene pošto je izbor bio ograničen, nisu često dolazili stranci sa tračevima iz svojih zemalja, nije bilo igara koje bi igrali. Želja za intervencijom otuda nije bila izraz imperijalizma nego dosade, smatra Grin. Malo dalje od tog sumornog života baškarili su se predstavnici kompanije iz Ohaja u svojim kućama sa tuševima i električnom strujom, teniskim terenima i bazenom, čak i sa malom urednom bolnicom usred plantaža.

Grinu je izgledalo da su i crnci na obali izgubili dodir sa pravim primitivnim izvorom, što, kako kaže, i nije bila njihova greška, jer ih je period od dvesta godina robovanja Amerikancima odvojio od Afrike. Predsednička kampanja je bila u toku i „svako se ponaša kao da glasovi i govori i pamfleti nešto znače“⁴⁵³. Iz putopisa *Putovanja bez mapa* vidi se da je autor bio poprilično upućen u trenutna zbivanja u Monroviji i Liberiji, kao i u živote političara i predsedničkih kandidata. Ukoliko je na putovanje pošao bez mnogo saznanja o ovoj afričkoj zemlji, za svaku pohvalu je njegova volja da tokom kratkog boravka na obali, a nakon četiri nedelje iscrpljujućeg pešačenja kroz „srce tame“, tako dobro prouči društveno-političku situaciju Liberije. Posetio je i bivšeg predsednika Kinga na njegovoj farmi van Monrovije. „Niko nije bolje od g-dina Kinga znao da nekog Predsednika nikada nisu porazili glasovi.“⁴⁵⁴ King se nije nadao povratku, a bio je i bolestan. Grin je fotografisao i bivšeg predsednika Liberije i njegovu lepu ženu.

U Englesku se vratio teretnim parobrodom. Tokom plovidbe je imao dosta vremena da razmišlja o proživljenom. Zapisao je da narodu Liberije iza leđa stoji ono što je primitivno, a ne vekovima daleko kao belcima. „Ako su krenuli pogrešnim putem,

⁴⁵³ Graham Greene, *Journey Without Maps* (London: Vintage Books, 2010), 219, “everyone behaves as if the votes and the speeches and the pamphlets matter”.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, 229, “No one knew better than Mr King that a President is never defeated by votes.”

samo moraju da prate sopstvene tragove na vrlo maloj prostornoj, a ne vremenskoj udaljenosti.“⁴⁵⁵

Iz perspektive savremenog čoveka, razumljivo je da je Grin bio srećan pri povratku u svet gde je već na brodu mogao da prouči meni za ručak, a i da otvori vrata modernog toaleta. Ponovo je bio u svetu kojem je pripadao. Od Frojda je naučio da niti predaka i dalje obitavaju u našem nesvesnom, znao je da kod čoveka postoji potreba za vraćanjem unazad i novim početkom, ali je zapisao da ne želi da ostane u Africi.

Kroz aprilsku izmaglicu je stigao u Dover. Stajao je u praznoj i hladnoj carinarnici, sa nekoliko kofera. Jedini „plen“ koji je poneo iz Afrike sastojao se od nešto malo srebrnog nakita, parčeta nekog zapisa nađenog u domorodačkoj kolibi i jednog ili dva mača. Plač nekog deteta u blizini asocirao ga je na Afriku, na „nevinost, devičanstvo, grobove još neotvorene zbog zlata u njima, rudnik nerazbijen maljevima“⁴⁵⁶.

4.2 Period 1935-1938

Grejem Grin će putovanje po unutrašnjosti Liberije smatrati iskustvom koje mu je izmenilo život. Označilo je početak njegove ljubavi prema Africi koja ga, kako je izjavio, nikada nije sasvim napustila. Liberija mu je pružila ideje za značajna književna ostvarenja.

Grin je i iz drugih krajeva crpeo materijal za svoja dela. Imao je tako običaj da se na nekoliko dana odvoji od porodice i ode u Brajton radi rada i zadovoljstva. Uzeo bi hotelsku sobu sa pogledom na more, ujutru pisao, a onda šetao ulicama i posmatrao svetinu. Brajton će ostati zabeležen u naslovu njegovog čuvenog romana objavljenog 1938. godine.

U to vreme je već besneo Španski građanski rat. Grin je izjavljivao da bi stao na stranu republikanaca da nisu ubijali sveštenike i spaljivali crkve. Jedino što bi ga, govorio je, privuklo u Španiji bila je Baskija.

⁴⁵⁵ *Ibid.*, 235, “If they had taken the wrong road, they had only to retrace their steps a very little distance in space and not in time.”

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 238, “the innocence, the virginity, the graves not opened yet for gold, the mine not broken with sledges”.

Dok je većina pisaca njegove generacije bila obuzeta političkim pitanjima Španskog građanskog rata, on je jednu zemlju imao samo za sebe - Meksiko. Na američki kontinent je krenuo krajem januara 1938. godine, zajedno sa Vivijen, koja mu je dve godine ranije podarila sina Fransisa. Vivijen je sa njim putovala samo do Njujorka i Nju Orleansa. Grin je onda sâm otišao ka Meksiku, a ona sama u Englesku.

Cilj Grinovog putovanja u Meksiko bio je da se uputi u antikatoličke progone u toj zemlji. Kako je Meksiko sastavljen od više država, efekti progona nisu u svakoj od njih bili podjednako snažni. Grin će se fokusirati na države Tabasko i Čiapas, u kojima su se posledice antiklerikalog delovanja najduže zadržale.

Ovaj novi poduhvat u zemlji dosta udaljenijoj od Liberije pružiće Grinu inspiraciju za pisanje novih književnih dela, među kojima je i njegov drugi putopis - *Putevi bez zakona (The Lawless Roads)*, koji je u SAD-u objavljen kao *Drugi Meksiko (Another Mexico)*.

4.2.1 PUTEVI BEZ ZAKONA (1939)

Kada je Grejemu Grinu bilo trinaest godina, počeo je da razmišlja o pojmu granice. Vrata kuće u kojoj je stanovao razdvajala su svet porodičnog doma i školu u kojoj je njegov otac bio direktor. Grin je zatvaranjem, odnosno otvaranjem tih vrata osećao da je stanovnik obe „zemlje“, da se nalazi između dva sveta. Shvatio je da različite veze ljubavi i mržnje stvaraju nemir i napetost na granici.

Sa 34 godine će granicu posmatrati još zrelije i iskusnije. „Granica znači više od carinske zgrade, pasoškog službenika, čoveka sa puškom.“⁴⁵⁷ Kada putniku stave pečat u pasoš, život se menja i iza granice sve postaje drugačije. Ili se očekuje da tako bude tamo preko.

Čovek koji traži pejzaž zamišlja čudne šume i neviđeno lepe planine; romantik veruje da će žene preko granice biti lepše i popustljivije nego one kod kuće; nesrećan čovek zamišlja bar neki drugačiji pakao; suicidalni putnik očekuje smrt koju nikad ne nalazi.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Graham Greene, *The Lawless Roads* (London: Vintage, 2002), 23, “The border means more than a customs house, a passport officer, a man with a gun.”

⁴⁵⁸ *Ibid.*, 23, “The man seeking scenery imagines strange woods and unheard-of mountains; the romantic believes that the women over the border will be more beautiful and complaisant than those at home; the unhappy man imagines at least a different hell; the suicidal traveller expects the death he never finds.”

Granica je nalik dobrom ispovedanju, smatra Grin, a iza se nalazi novi početak. Zbog nekoliko srećnih trenutaka „između greha i greha“, kada ljudi umru na granici to se zove „srećna smrt“.

Našavši se u proleće 1938. godine na granici između Teksasa i Meksika, pisac se pitao šta se nalazi sa one strane granice, u zemlji u koju je krenuo da bi video efekte antiklerikalnih progona. Arheolozi će odmah pomisliti na „ogromne grobnice istorije“, turisti na sombrero, srebro ili ženske marame, istoričari na Kortesa (Cortés) i konkvistadore, poslovni ljudi na naftna polja, rudnike srebra ili farme kafe, a umetnici na dela Rivere (Rivera) i Oroska (Orozco). Granica ka Meksiku je u doba njegovog putovanja u tu zemlju mogla da označava i veliku opasnost. „Za sveštenika zatvor, a za političara metak.“⁴⁵⁹

Grin u prologu svog putopisa *Putevi bez zakona*⁴⁶⁰ upućuje čitaoca u dešavanja u Meksiku. Jula 1926. godine katolički jezuitski sveštenik Migel Pro (Miguel Pro) se vratio u Meksiko sa školovanja u Evropi. Dva meseca pre toga, predsednik Meksika, Plutarco Elijas Kaljes (Plutarco Elias Calles), počeo je žestok progon katolika. Crkve su zatvarane, sveštenici proganjani i ubijani, a mise se u strogoj tajnosti služile u privatnim kućama. Katoličke crkve, škole, sirotišta i bolnice su pretvarani u bioskope, skladišta, novinarnice ili garaže. Ipak, Pro je nalazio način da svakodnevno pričesti više stotina ljudi. Njegovo pogubljenje je bilo neminovno. Meksiko je, po rečima Grina, ostao katolički, a samo je vladajuća klasa bila anti-katolička.

Nekoliko godina pre nego što će Grin krenuti za Meksiko, Lazaro Kardenas (Lázaro Cárdenas) je proterao Kaljesa iz Meksika i zauzeo njegovo mesto u državi. Anti-verski zakoni su i dalje bili na snazi, osim u jednoj meksičkoj državi, ali se već osećao pritisak od strane katoličkog stanovništva. Dozvoljeno je otvaranje crkava u većini država. Retko se dešavalo da bude više od jednog sveštenika na deset hiljada ljudi. Sveštenicima nigde nije bilo dozvoljeno da otvaraju škole. U nekim državama se progon nastavljao.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, 24, “For the priest prison, and for the politician a bullet.”

⁴⁶⁰ Inspiraciju za naslov putopisa Grin je našao u stihovima pesnika Edvina Mjura (Edwin Muir) koje daje na početku knjige.

U Meksiku se naviknete na razočaranje - neki grad uveče izgleda fino, a onda po danu procuri korupcija, drum se postepeno izgubi, mazgar se ne pojavi [...] i kad stignete do džinovskih ruševina previše ste umorni da biste ih gledali.⁴⁶¹

Grin je preko San Antonia i Lareda u Teksasu putovao za Meksiko. Po danu je San Antonio više ličio na meksički grad, nego američki, mada je, po rečima Grina bio previše čist da bi bio meksički. Služba se u katoličkoj katedrali obavljala na španskom. U udžericama izvan grada živeli su radnici koji su ručno ljuštili pekan orah za nekoliko centi na dan.

Nigde u Meksiku ne videh baš tako izrazito siromaštvo. U Meksiku je životni standard zastrašujuće nizak izvan velikih gradova, ali ovde taj nizak standard leži odmah pored američkog standarda.⁴⁶²

Prešavši reku Rio Grande, kao prirodnu granicu između SAD-a i Meksika, Grin se našao u mestu Nuevo Laredo, tako nazvanom samo da bi se napravila razlika u odnosu na američki Laredo. Sa ove strane granice bilo je prljavije i mračnije. Grin je razmišljao o tome kako, suprotno od legende o srećnom i slikovitom Meksiku, ova zemlja sada asocira na grob Proa, uništene crkve u Tabasku (Tabasco), zabranjene mise u Čiapasu (Chiapas). Pokušao je da se uspava čitajući Troloповu (Trollope) knjigu. Prema Grinovom mišljenju, Trolop je dobar autor za čitanje u stranoj zemlji, posebno u nekoj zemlji koja je toliko drugačija od svih koje je čovek do tada video. Takve knjige omogućuju putniku da ostane u dodiru sa nečim što mu je poznato.

U meksičkim novinama se, po rečima Grina, svakodnevno pisalo o nekom ubistvu. Na kraju novina se nalazila jedna strana na engleskom, za turiste. Ona nikada nije sadržala vesti o pucnjavama, a turisti nisu čitali strane na španskom. Tako su živeli u drugačijem svetu, „na nekoliko kvadratnih inči američke teritorije“⁴⁶³.

Grin je odvratnost prema Meksiku pokazivao od početka boravka u toj zemlji. Odmah mu je zasmetalo, kako kaže, odsustvo ukusa meksičke hrane - ako nije začinjeno sosovima, jelo se svede samo na mnoštvo tanjira sa komadima „anonimnog

⁴⁶¹ Graham Greene, *The Lawless Roads* (London: Vintage, 2002), 25, “You get used in Mexico to disappointment - a town seems fine at evening and then in daylight the corruption seeps through, a road peters out, a muleteer doesn’t turn up [...] and when you get to the gigantic ruins you are too tired to see them.”

⁴⁶² *Ibid.*, 27, “Nowhere in Mexico did I see quite so extreme a poverty. In Mexico the standard of living is appallingly low outside the great towns, but here that low standard lay next door to the American standard.”

⁴⁶³ *Ibid.*, 35, “in a few square inches of American territory.”

mesa“, pasuljem, ribom iz koje je ukus mora odavno istisnut, malom gomilom kostiju i kože koju zovu piletinom. Podrazumeva se da kada putnika savlada glad, nepca izgube osećaj za različitost, pa on počne da se raduje i takvom obroku.

Grinova krajnja odredišta bila su države Tabasko i Čiapas, daleko na jugu, a do njih je trebalo da prevali dug put. U Montereju (Monterrey), gradu u meksičkoj državi Nuevo Leon, činilo mu se da je čitav luksuz organizovan za Amerikance koji su tu na proputovanju do Meksiko Sitija. U Montereju je prisustvovao jutarnjoj misi u katedrali. Skoro svi prisutni vernici su bile žene. Grin se setio izjave predsednika Kardenasa: „Umoran sam od zatvaranja crkava i nalaženja da su pune. Sada ću da otvaram crkve i obrazujem ljude i za deset godina naći ću ih prazne.“⁴⁶⁴

Uveče je u Montereju jedan mali trg sa tihom fontanom bio ispunjen mirisom cveća i lišća, a svaka klupa je pogodovala čednim udvaranjima. Grin je umalo zauzeo stav turista, jer je bio spreman da o Meksiku počne da misli sa mirom, posvećenošću i blagošću, ali je morao da nastavi put ka državi San Luis Potosi. Njegovi opisi kaktusa pored kojih prolazi su vrlo slikoviti, jer svoju opčinjenost njima pisac vrlo nesebično prenosi čitaocima. Kako on vidi, kaktusi se oslanjaju jedni na druge, kao da su zauzeti u intimnom šaputanju. Liče mu i na pustinjake koji su se okupili radi nekog hitnog delanja, pa ne bacaju pogled ni ka vozu koji pored njih prolazi. Nisu mu bili lepi - kao da su upili svu vodu iz zemljišta, a onda je kao kamile držali u svojim „zelenim, vremešnim, cevastim stomacima“. Nisu bili lepi ni kada su se na vrhu rascvetali kao cigarete, jer je njihova nezdrava roze boja podsećala na glazuru na jeftinom kolaču ostavljenom na tanjiru.

Negde između kaktusa i kamenja pomaljao se San Luis Potosi.

Te prve nedelje marta 1938. godine, kako beleži Grin, San Luis Potosi je bio „mali kapitalistički džep u socijalističkom Meksiku“, kojim je ponajviše vladao general Saturnino Sediljo (Saturnino Cedillo) sa svog ranča u brdima. Sediljo je bio rođen kao katolik, ali nije bio neki vernik. Grin prenosi Sediljov odgovor jednom američkom izveštaju na pitanje koji je pravi razlog zašto u San Luis Potosiju nisu bili na snazi anti-verski zakoni: „Možda sâm ne verujem u svu ovu religiju, ali je siromašni žele i

⁴⁶⁴ *Ibid.*, 39, “I am tired of closing churches and finding them full. Now I am going to open the churches and educate the people and in ten years I shall find them empty.”

postaraću se da oni dobiju to što žele.“⁴⁶⁵ U gradu San Luis nije bilo dovoljno vode, jer su njom napajana generalova polja. Da putnik ne primeti da slavina ne radi kada uveče krene na spavanje, mislio bi kako je grad divan, sa uskim ulicama sa balkonima i roze crkvama naspram planinskog plavetnila. U ovom gradu je Grin već shvatio da će posle Meksika uvek povezivati balkone i političare, jer oni u svakom gradu pilje sa nekog zvaničnog balkona pošto nemaju ništa drugo da rade.

Pijaca koju je Grin ovde video izgledala mu je daleko bednija od svega što je video i u žbunju zapadne Afrike. Prodavala se grnčarija za koju je zapisao da je ružna, a u nevelikim količinama povrća mogli su se naći sakriveni revolveri kao roba za prodaju, pa se tako, po viđenju pisca, smrt kupovala za nekoliko centi.

Smrt, ali u manjoj razmeri, bila je deo borbe petlova koju je Grin posmatrao u San Luisu i koja ga je zgrozila. „To je, mislim, bio dan kada sam počeo da mrzim Meksikance.“⁴⁶⁶

Katolička delatnost je bila jaka u San Luisu, ali čak ni tu nije smela da bude sasvim otvorena, jer sveštenicima nije bilo dozvoljeno da budu uključeni u obrazovni rad. U dvorištu iza jedne kuće nalazile su se male prostorije gde su devojke imale časove kuvanja, šivenja ili verske nastave. Napolju, izvan njihovog uređenijeg sveta, nalazili su se potpuna neodgovornost, „putevi bez zakona“ i kontradiktorna vladavina generala Sedilja, kojeg je Grin želeo da upozna.

Generalov ranč je bio napravljen ne tako da bude lako odbranljiv, već da sa njega može lako da se pobegne u prijateljska brda. Na dolazak generala, svi bi ustajali kao na zvuke himne. On jedini nije nosio pušku. Kao i mnogi Meksikanci u to doba, imao je zlatan zub. Feudalni odnosi na ranču ogledali su se u tome što su seljaci generalu davali radnu snagu i ljubav, a on ih za to nije plaćao. Davao im je besplatnu hranu, odeću, sklonište i polovinu svega što se proizvede na farmi, pa čak i gotovinu ukoliko bi je zatražili. Grin veruje da su živeli bolje od seljaka u drugim meksičkim državama. General je u razgovoru sa piscem diplomatski odgovarao na neka pitanja, ali je poneke odgovore i vešto izbegavao. Grinovo mišljenje je bilo da će na kraju politika opet nekako morati da se uvuče u Sediljove aktivnosti.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, 43, “Perhaps I do not believe in all this religion myself, but the poor people want it, and I am going to see that they get what they want.”

⁴⁶⁶ *Ibid.*, 48, “That, I think, was the day when I began to hate the Mexicans.”

Za nastavak putovanja do meksičkih država na jugu, Grin je morao dobro da osmisli maršrutu. Na mapi, i sâm napominje, sve izgleda prosto. Bilo je neophodno da se od Meksiko Sitija, preko Orizabe, spusti do Verakruza (Veracruz) i tu nađe neki teretni brod kojim bi se prebacio do mesta Frontera u Tabasku. Kako je čuo da u Tabasku nema pruga, a možda ni puteva, morao bi vodenim putem do glavnog grada, Viljaermose (Villahermosa). U planu mu je bila i poseta ruševinama Palenke (Palenque) u Čiapasu, koje su mu, kako priznaje, poslužile kao izgovor za posetu toj državi, i odatle bi išao ka jugu Čiapasa.

Izgledalo je da je uvek potreban neki izgovor za obilazak Tabaska i Čiapasa. Meksički zvaničnici su imali nemirnu savest po pitanju ove dve države. Jedino u njima su katolici u tajnosti pričešćivani i ako bi Grin pokazao bilo kakvo posebno interesovanje za politiku ili religiju, bilo bi jednostavno da na njemu primene Član 33 Ustava, koji dozvoljava proterivanje bilo kog stranca koji se smatra nepoželjnim, bez obrazloženja, u roku od 24 sata. Za žrtvu bi to bio skup postupak, jer bi morala da plati pratnju do granice.

Niko izgleda nije znao kakva je situacija u ove dve prilično izolovane države, u koje su turisti odlazili eventualno da bi posetili Palenke. Izgleda da u Tabasku uopšte nije bilo sveštenika. U Njujorku mu je rečeno da se veruje da nije ostala ni jedna crkva.

Zakon je zabranjivao versku nastavu u školama, ali ne i anti-versku. Po Grinovom saznanju, postojala je odredba po kojoj se svaka kuća u kojoj se u verske svrhe okupi više od devet ljudi automatski proglašava državnom imovinom. Ministarstvo se staralo da se samo jedna politička grupacija nađe na spisku nastavnika. Svoje viđenje da je meksičko obrazovanje fašističko ili totalitarno, a ne demokratsko Grin je potkrepio izvodom iz meksičkog Ustava. Pristrasno je dodao da je u tom trenutku Katolička crkva bila možda jedino telo na svetu koje se dosledno - i ponekad uspešno - protivilo totalitarnoj državi, što je ilustrovao primerima delovanja Katoličke crkve u Nemačkoj i Italiji.

U totalitarnim državama se, kako zapisuje Grin, čuje gorak humor. Tako pisac beleži vic u kojem predsednik Kardenas izjavljuje da ruševine Čičen Ica (Chichen Itzá) na Jukatanu nisu ništa u odnosu na ruševine koje će on da ostavi iza sebe.

U Meksiko Sitiju je Grin upoznao biskupa Čiapasa, kojem je bio zabranjen odlazak u njegovu biskupiju. Od njega je saznao da u Čiapasu sveštenicima zvanično

nije dozvoljena aktivnost, mada su neke crkve otvorene za narod. Bilo je teško i stići do Čiapasa. Na severu zemlje je, po rečima biskupa, cela teritorija bila pod planinama i šumama, Indijanci nisu govorili španski, pa čak nisu razumeli ni jezik susednog sela. Grin piše da je biskup dotakao njegovu maštu i od tada mu je San Kristobal de Las Kasas (San Cristóbal de Las Casas), nekadašnja prestonica Čiapasa, postala krajnje odredište - i početak povratka kući.

Grinu je bilo drago što napušta Meksiko Siti i prodavnice pune turističkog smeća, filigrana, itd. On potvrđuje „koliko je Lorens bio u pravu kada je napisao“ da nešto nije u redu sa tim gradom i citira njegove reči da se stvarno oseća cinično u vezi sa tim „patriotama“ i „socijalistima“ u Meksiko Sitiju, da je socijalizam tu farsa nad farsama i veoma opasan.

U vozu za Orizabu je u novinama pročitao da je predsednik Meksika potpisao dekret kojim se odobrava eksproprijacija stranih naftnih kompanija. Niko, po Grinovim rečima, nije očekivao tu iznenadnu suludu akciju. Novine iz Verakruza objavljivale su da je Meksička banka suspendovala poslovanja u stranoj valuti i da „zemlja ostaje mirna“, što je piscu zazvučalo kao zlokobna fraza.

Orizaba je ostavljala utisak grada koji je „u elegantnom raspadu“, bez mnogo ljudi i bez ikakvih dešavanja. Čitava jedna ulica bila je pretrpana zubarskim ordinacijama. Grin je primetio da to zanimanje cveta u Meksiku i da su „zlatni zubi posvuda“.

Grad Verakruz je piscu bio poslednje odredište pre polaska za državu Tabasko. Čitaocu putopisa objašnjava kako je došlo do otvaranja crkava u državi Verakruz. Naime, policija je jedne nedelje pratila devojčicu koja je išla na tajnu misu u nekoj kući. Kada je potrčala da im pobjegne, pucali su u nju i ubili je. Grin taj incident doživljava kao jedan od iznenadnih i neobjašnjivih izliva brutalnosti koji su uobičajeni u Meksiku. Pištolj kod Meksikanaca ume da opali zato što ih, kao pijanstvo, iznenada ščepa neka emanacija zle astečke zemlje. Ubistvo devojčice bio je okidač za provalu verskog žara širom države Verakruz. Seljaci su uletali u crkve, zaključavali vrata i zvonili zvonima. Policija im nije mogla ništa i - crkve su otvorene.

Grin nije očekivao da će tako kratko ostati u Verakruzu. Mislio je da će se tu naviknuti na vrelinu, malo čitati Trolopa i odmarati se u veselom i lepom gradu. Međutim, rešio je da se ukrca na brodić koji je plovio za Tabasko. Čak ga je i američki

konzul odvrćao od te ideje rekavši da nije čuo da je bilo koji stranac ranije koristio neki takav prevoz. Grin je osetio da ga gledaju sa sažaljenjem dok je kupovao karte za brodić, koji i nije bio tako loš - bio je, kaže pisac, još i gori. Bila je to, u stvari, dereglija sa polomljenom ogradom, zvonom koje je visilo na nekom izanđalom kanapu i uljanom lampom. „Ne bih njom ni Temzom išao. Četrdeset-dva sata ili tako nekako Atlantikom, Meksičkim zalivom - nikada se u životu nisam više uplašio.“⁴⁶⁷ Grin piše da je imao osećaj da mu je putovanje tek počelo i da granica nije bila kod Lareda. Sa nostalgijom je počeo da se priseća boravka u prvom hotelu u Meksiku i popio je jednu tekilu posle koje mu je bilo bolje. Krenuli su po skoro potpunom mraku. Pitao se zašto mu treba da se nekom meksičkom dereglijom valja preko zaliva. Dugi niz niskog drveća i peska na obali, a zatim banane i kolibe pokrivene palminim lišćem stvarale su u Grinovim mislima sliku Afrike koja se ogledala u ogledalu preko Atlantika. Preležao je na svojoj „polici“ ceo jedan dan, a sledećeg jutra je sve bilo još i gore. Žeđ jaču od gladi nije mogao da utoli lošom kafom služenom uz obroke, a neka sumnjiva voda za piće nestala je već posle pola dana. Zanimljiva mu je bila čovekova moć privikavanja, odnosno to što i najbednije mesto, kakav je bio taj brodić, posle dvadeset-četiri sata počinje da liči na dom.

Mesto Frontera je bilo prva stanica u Tabasku. Kako je u ovoj državi na snazi bila zabrana korišćenja svih alkoholnih pića, osim piva, glavni tovar na brodiću bio je upravo - pivo. Posmatrajući istovar pića koje su mogli da prodaju samo vladini posrednici, Grin je ironično zapisao da se puritanizam isplati.

Tabasko je, po Grinovim rečima, bio „izolovana močvarna puritanska država“ kojom je upravljao Garido Kanabal (Garrido Canabal) i koji je u njoj uništio svaku crkvu. Čak je svoju miliciju crvenokošuljaša odvodio preko granice, u susedni Čiapas, u „lov na neku crkvu ili sveštenika“. Garido je, u vreme Grinovog dolaska u Tabasko, već bio u egzilu u Kostariki, ali se njegova politika nastavljala. Grinu je rečeno da je Garidova greška bila u tome što je išao protiv crkve, jer se to nikada ne isplati. Piščev komentar je bio da je Garido izgleda pobedio, jer nema ni sveštenika ni crkava. Jedan Amerikanac, Grinov sagovornik, a Garidov nekadašnji lični zubar, bio je mišljenja da narod u Tabasku i ne mari za religiju, jer im je previše vruće. U Fronteri su zlatni zubi sijali sa svakog lica.

⁴⁶⁷ *Ibid.*, 101, “I wouldn’t have gone down the Thames in her. Forty-two hours or so in the Atlantic, in the Gulf of Mexico - I had never in my life been more frightened.”

Ploveći dalje od Frontere ka Viljaermosi, Grin je mislio da se tih skoro dvanaest sati plovidbe kreće samo napred ka mraku, a onda se „sa efektom melodrame“ pojavio prelep grad čija su se svetla oslikavala u reci - „izgledalo je kao da se stiže u Veneciju kroz neku nenaseljenu džunglu“⁴⁶⁸.

Jedini mogući hotel u kojem je pisac mogao da odsedne nalazio se na malom trgu, na glavnom pristaništu. Tuš je uvećavao cenu sobe, ali je Grin tek kasnije saznao da on ne radi. Bez obzira na ovaj nedostatak, posle mračne kabine na brodiću hotelska soba je bila luksuz. Grina je u trenutku oraspoložila muzika koja se odnekud čula. Na promenadi na malom trgu žene su šetale po unutrašnjem krugu, a muškarci po spoljašnjem. Tačno u 9.30 gasila su se sva svetla.

Vlasnik hotela nije bio jedini koji je sa nostalgijom gledao na dane kada je Meksikom vladao Porfirio Dijaz (Porfirio Díaz). Ispričao je Grinu da je u doba Dijaza jedan guverner trideset godina vladao Tabaskom i umro siromašan, a da „sada“ oni koji vladaju ostaju na vlasti tri ili četiri godine i onda se, kao bogataši, povlače u Meksiko Siti.

Ono što je u Meksiku najviše išlo Grinu na nerve bila je nezrelost Meksikanaca. Govorili su mu da čovek mora da ostane dete da bi ušao u kraljevstvo raja, ali su, po Grinovom viđenju, oni prošli detinjstvo i zauvek ostali zaglavljani u surovoj anarhičnoj adolescenciji.

Grin se žalio da je pivo u Meksiku previše vruće, da je meksička čokolada slabijeg kvaliteta u odnosu na englesku i švajcarsku, da su hoteli po pravilu loši, da je sve što Meksikanci imaju da ponude inferiorno u odnosu na druge. Nisu mu se dopali ni šareni tanjiri, ni drangulije na pijacama, ni kuće političara, ni lica Meksikanaca. Svaki par braon očiju izgledao mu je bezizražajan. Njegov biograf se možda s pravom čudi „koliko mržnje je spakovano u ovaj ’putopis’“⁴⁶⁹.

Grin je zabeležio da nikada nije boravio u nekoj zemlji u kojoj je sve vreme bio toliko svestan mržnje. Prijateljstvo je video kao površno, a pozdrav na ulici uz raširene ruke kao - poluzagrljaj. Nade nije bilo, mržnja je nadvladavala ljubav, a prihvaćenu ideologiju činili su cinizam i nepoverenje u nečije motive. Grin je zadržavao svoj

⁴⁶⁸ *Ibid.*, 111, “it was like coming to Venice through an uninhabited jungle”.

⁴⁶⁹ Michael Shelden, *Graham Greene: The Man Within* (London: Heinemann, 1994), 260, “how much hate is packed into this ’travel book’”.

kolonijalni prezir prema autohtonom stanovništvu i činilo mu se da mu se sviđaju samo dve grupe ljudi u Meksiku - sveštenici i avijatičari.

Nedelja je bila predugačak dan u Viljaermosi. Grin nije imao šta da radi, osim da sedi u stolici na ljuljanje, klata se napred-nazad i čeka zalazak sunca i komarce. Gazirana voćna pića nikakvim čudom nisu mogla da se pretvore u vino. Jedino dobro piće koje se, kako kaže, može dobiti u Tabasku popio je na pijaci. Bila je to šolja čokolade.

Pitao se šta se radi u Tabasku kada neko umre, jer nema sveštenika. Rekli su mu da se tu umire kao pas, jer nije dozvoljena nikakva verska ceremonija na grobu. Nije bilo ni ispovedanja, ni pričešćivanja, ni krštenja, pa ni tajnih misa kao u susednim zemljama - samo neka strašna letargija. Pretpostavljao je da postoje geografski i rasni izgovori za tu letargiju. Tabasko je, sa jedne strane, „država reke i močvare i ekstremne vrućine“, a sa druge - nema Indijanaca sa njihovim divljim verovanjima koji bi posramili katolike i uterali ih u neku akciju. Grin smatra da je previše strane krvi došlo u Tabasko onda kada je bio prosperitetna zemlja, te da ne postoji stabilnost starih španskih porodica, kao u Čiapasu.

Analogno nazivu putopisa „Putevi bez zakona“, poglavlje koje govori o Tabasku nosi naslov „Država bez boga“ („The Godless State“). „Jedino mesto gde, ako ste hrišćanin, možete naći neki simbol vaše vere jeste groblje na brdu iznad grada.“⁴⁷⁰ To mesto je, prema Grinovom zapisu, pružalo osećaj jednog daleko boljeg i čistijeg grada od onog u dnu brda.

Poslednje noći u Viljaermosi, pred polazak avionom za Salto de Agva (Salto de Agua), u državi Čiapas, Grin je čitao Trolopa, „sa nostalgijom“. Razmišljao je o tome koje knjige treba nositi na neko putovanje. Nakon sopstvene greške kada je u zapadnu Afriku poneo *Anatomiju melanholije*, koja se odlično uklopila u raspoloženje, siguran je bio da treba poneti nešto što predstavlja kontrast. U Meksiku mu je bila potrebna neka „engleska“ knjiga. Pošto je mislio da će da se vrati sa putovanja za tri nedelje, a tri nedelje su već prošle, strahovao je da ne pročita knjigu pre kraja putovanja. Završavao je poslednje poglavlje. „Tako je Engleska bleдела, a Meksiko ostajao. Nikada u svom životu nisam osećao toliku nostalgiju, a greška je bila do Trolopa. [...] Ležao sam na

⁴⁷⁰ Graham Greene, *The Lawless Roads* (London: Vintage, 2002), 124, “The only place where, if you are a Christian, you can find some symbol of your faith is in the cemetery up on a hill above the town.”

leđima i pokušavao da se zamislim kod kuće.“⁴⁷¹ Pažljivo je u misli prizivao sve što mu je bilo poznato, stolicu po stolicu, knjigu po knjigu, prozore, zvuk autobusa koji prolaze i dečju graju, ali to nije bilo stvarno. Ono što je bilo stvarno bila je ta prazna soba, pod po kojem su se rojile bube, vrešina i kiseli miris reke.

Bio je nesiguran po pitanju odlaska u Palenke, jer mu je to bilo sporedno u odnosu na dva „posla“ koja je sebi ranije zacrtao - da stigne u Viljaermosu i pređe preko Čiapasa. Nije bio arheolog, kaže, pa je stoga osećao samo najslabiju znatiželju u vezi sa tim ruševinama. Pored toga, nije želeo više da odugovlači sa putovanjem sada kada je išao ka gradu Las Casas, odakle je vodio put ka kući.

Grin je malim crvenim šestosedom leteo ka Čiapasu dok se ispod prostirao bezbožnički Tabasko, krajolik bez puteva, a na horizontu se planine Čiapasa pomaljale kao zatvorski zid.

U Čiapasu su crkve i dalje stajale na svom mestu, ali su bile vidljive posledice Garidovih aktivnosti koje se nisu zaustavljale na granici između Tabaska i Čiapasa. Grin je čuo da su u ovoj državi statue iznošene iz crkve dok su stanovnici smeteno gledali kako se njihovoj deci nude mali pokloni u slatkišima kao ohrabrenje da priđu i učestvuju u komadanju slika.

Za divno čudo, piscu se dopala hrana u mestu Salto de Agva, do kojeg je najpre stigao, jer je bila neočekivano dobra. „Ne mislim stvarno dobra: čovekov standard u Meksiku opada brutalnom brzinom.“⁴⁷² S obzirom na to da nije imao šta da radi, navratila mu se ideja o odlasku u Palenke. Nabavili su mu vodiča i mazge na kojima bi jahali do tog arheološkog nalazišta. Po Grinovim rečima, samo mu je prvih nekoliko sati jahanja pružilo izvesno zadovoljstvo, a sve ostalo spada među najgore dane u njegovom životu. Izlet je potrajao četiri dana. Nevolja je najpre bila u tome što Palenke leži na goloj zaravni i već u devet ujutru ih je sunce zaslepljivalo. Do deset sati je Grinov jeftin šlem, kupljen u Verakruzu za nekoliko pezosa, bio tek samo vlažan i vreo karton. Konja nije jahao deset godina, a mazgu nikad u životu. Vrat mu je bio ukočen, bolela ga je glava, a svi živci su mu bili istanjeni zbog tvrdoglave životinje. Ni vodič nikada nije išao u Palenke.

⁴⁷¹ *Ibid.*, 130, “So England faded out and Mexico remained. I had never in my life been so homesick, and the fault was Trollope’s [...] I lay on my back and tried to project myself into home.”

⁴⁷² *Ibid.*, 133, “I don’t really mean good: one’s standard in Mexico falls with brutal rapidity.”

U nekim kolibama od pruća koje su ga podsetile na zapadnu Afriku posluženi su tortiljama, jednim jajetom i ukusnom kafom. Domaćini nisu imali pojma o tome koliko još ima sati do Palenkea. Kada su nastavili ka odredištu, Grin se od iscrpljenosti osećao kao robot, kao „zamotoľjak mesa i kostiju bez mozga“. Ostatak putovanja je bio po mraku, „mraku od šume i mraku od noći“. Okrugle kolibe od blata pokrivene lišćem banane, siromašnije od bilo čega što je ikad video u zapadnoj Africi, pružile su im prenoćište i okrepljenje kafom. Grin je zapisao da mu je bilo muka, ali je bio previše umoran da bi izašao napolje i povraćao. Imao je želju da legne i nikada više ne ustane.

„Fizički uslovi putovanja prirodno doprinose perspektivi iz koje će neko posmatrati zemlju koju posećuje.“⁴⁷³ Nakon dugog jahanja i grozničave noći Grin nije imao preteranu želju da sledećeg jutra obilazi Palenke, ali je to ipak učinio, jer je ljudima govorio da je zbog toga i došao u Čiapas. Nije imao snage da se penje na više od dve padine, a ni da zaviruje u hladne odaje ruševina. Činilo mu se da će da se onesvesti od pretprljenog napora i da se ne nalazi u zemlji u kojoj se živi, već u zemlji u kojoj se umire.

Kada se Grinova mazga u jednom trenutku putovanja usled nečega preplašila, besno je prešla u galop i tada je pisac izgubio jedine naočare. „Pominjem ovo zato što su mi napete oči možda bile jedan od razloga za sve veću depresiju, skoro patološku mržnju koju sam počeo da osećam prema Meksiku.“⁴⁷⁴ Kada se u mislima kasnije vraćao u te dane mržnje, nije mogao da se seti zašto su u to vreme izgledali tako sumorno i beznadežno.

Iskreno priznaje da mu je noć bila teška zbog strahova. Plašio se pokreta životinja u mraku i pitao se šta bi radio kad bi mu se popele na mrežu za spavanje. Još je veći bio njegov strah od ptica zbog kojih je, kako priznaje, gubio razum i osećao paniku. Sa čežnjom je, ležeći noću u mreži, razmišľjao o Njujorku, klizačima na ledu na malom trgu, čaj u hotelu, tanjirićima sa štapićima cimeta i trešnjama.

Preko ravnice bi se ponekad začuo samo topot konja kao „romantična atrakcija“ meksičkog podneblja. Taj topot bi značio da nailazi naoružani stranac koji putuje noću i

⁴⁷³ Ronald G. Walker, *Infernal Paradise: Mexico and the Modern English Novel* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1978), 199, “The physical conditions of a journey naturally contribute to the perspective from which one will view the country visited.”

⁴⁷⁴ Graham Greene, *The Lawless Roads* (London: Vintage, 2002), 145, “I mention this because strained eyes may have been one cause of my growing depression, the almost pathological hatred I began to feel for Mexico.”

koji može da bude prijatelj ili neprijatelj. Pozdravom “*Con amistad*“ nenadani posetilac bi pokazivao da dolazi kao prijatelj.

Kao i kada je prešao preko Liberije pešice, na kraju iscrpljujućeg poduhvata vraćala mu se ljubav prema životu. “Sanjao sam da sam se vratio iz Meksika u Brajton na jedan dan, i da onda odmah moram ponovo da plovim za Veracruz. Kao da je Meksiko bio nešto od čega ne mogu da se otremem, kao stanje uma.”⁴⁷⁵

Grin često piše o svojim snovima. Može se polemisati o tome da li su umetani u putopis radi ojačanja strukture dela. Čini se da autor takvim intarzijama želi da nadomesti odsustvo dešavanja ili odagna prisustvo dosade. Jedan od mogućih razloga zalaženja u polje snova može biti i modernističko okretanje psihoanalizi, sa čijim tumačenjem snova je Grin bio upoznat još u mlađim danima.

Pisac je žudeo za tim da što pre stigne u Las Casas da bi video kako se poštuje Strasna sedmica pred Uskrs u gradu u kojem su crkve bile otvorene, ali gde nije bio dozvoljen pristup sveštenicima. Iz Salta je opet nekim malim avionom najpre morao da otputuje do mesta pod nazivom Jahalon (Yajalón). Tu je upoznao jednog nastavnika, koji je, kako kaže Grin, bio političar kao i svi nastavnici. Držao je strastvene govore o eksproprijaciji naftnih kompanija, a u jednom takvom govoru je pozvao narod da se otarasi gringosa. Srećom, Grin je stigao u Jahalon pre nego što je isti poziv narodu uputio i sâm predsednik tako da Meksikanci nisu mogli dovoljno brzo da počnu da ga smatraju neprijateljem. „Za to iskustvo sam morao da sačekam Las Casas.”⁴⁷⁶

Neprestano iščekujući avionski prevoz do tog grada, Grin je, u nemogućnosti da se sporazumeva na španskom, društvo nalazio u knjigama, a neke odlomke je unosio u svoj putopis. Delovalo mu kao da je tu već godinu dana.

Nije u ovoj zemlji bilo ničeg tako lepog kao što je englesko selo, ali opet lepota je samo emocija posmatrača, i možda su nekome ove šume i vrleti, ovi povučeni i otmeni Indijanci, napuštene crkve, parovi mazgi koji zvone niz brdo mogli delovati kao lepota. Osećao sam da kod mene nešto nije u redu - umor i uznemirenost i nostalgija mogu da pretvore srce u kamen lako kao i surovost, greh, nasilan čin, odbacivanje Boga.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ *Ibid.*, 148, “I dreamed that I had returned from Mexico to Brighton for one day, and then had to sail again immediately for Veracruz. It was as if Mexico was something I couldn’t shake off, like a state of mind.”

⁴⁷⁶ *Ibid.*, 159, “For that experience I had to wait for Las Casas.”

⁴⁷⁷ *Ibid.*, 157, “There was nothing in this country so beautiful as an English village, but then beauty is only an emotion in the observer, and perhaps to someone these forests and crags, these withdrawn and gentle Indians, abandoned churches, the mule teams ringing down the hillside might have given an effect

Grin je osećao zastrašujuću klaustrofobiju u malom Jahalonu, udenutom između planina. Na planinama će naići na jedan neobičan prizor - na krstove i neku vrstu bogomolja koji nisu pripadali katoličkom stanovništvu, već Indijancima.

Kako je vreme prolazilo, a avion je uvek trebalo da stigne „sutra“, Grinu nije preostalo drugo nego da se opet na mazgi zaputi ka Las Casasu. Kratke uzengije, napravljene prema rastu Meksikanaca, predstavljale su mu veliku muku zbog koje nije mogao da uživa u zapanjujućoj lepoti prirode. Pejzaž Čiapasa pisac poredi sa svojom domovinom, ali i sa Afrikom i drugim krajevima Meksika. Grin izjavljuje da je bio dirnut romantikom dok je po mraku jahao preko planina Čiapasa, idući ka nepoznatom odredištu na jugu nepoznate zemlje. Predeli su bili gotovo nenaseljeni. Mogla se negde u daljini uočiti samo jedna indijanska osmatračnica. Spavao je na mahove, obučen u duple košulje, duple pantalone i kožnu jaknu, jer su noći bile hladne i vetrovite. I razdaljine kao da su se duplirale u Meksiku. Grin zapisuje da putovanje po seoskim putevima i blagim brdima Engleske ne bi delovalo toliko dugo kao prelaženje iste razdaljine po neravnim stazama Čiapasa, uz neprestano penjanje i spuštanje.

Tokom putovanja kod pisca se rađala svest o nečem što naziva jednostavnim, čudnim i nekomplikovanim - svest o „načinu života kojeg smo beznadežno izgubili ali kojeg nikad ne možemo sasvim zaboraviti“⁴⁷⁸.

Grina je ošamutila sreća kada je u Las Casasu, nekadašnjoj prestonici Čiapasa, dobio odličan smeštaj sa divno spremljenim jelom, flašom piva i muzikom sa radija. Osim muzike, sa radija su dopirale i vesti o Frankovom napredovanju.

Piscu se svideo grad sa niskim jednospratnim kućma i malim dvorištima punim cveća. Las Casas je bio grad zanatlija u kojem su samo jedna ili dve radnje na trgu imale fabrički proizvedenu robu. Ostale su prodavale istovetnu robu: grnčariju, gitare, marame, sveće, posteljinu i košulje. Neke od tih proizvoda doneli su Indijanci sa brda.

Postojale su dvadeset dve crkve, ali je samo pet bilo otvoreno. Naravno, sveštenicima nije bio dozvoljen ulazak. Grin je doznao kako je došlo do ponovnog otvaranja crkava u Čiapasu. Sve je počelo u jednom selu u kojem su se ljudi okupili da ubiju ubirača poreza. Kako se on nije pojavio, meštani sela su osećali da nešto moraju da preduzmu i rešili su da otvore crkvu. Vest o tome se toliko brzo proširila da su se

of beauty. I felt something wrong in myself - tiredness and anxiety and homesickness can turn the heart to stone as easily as cruelty, sin, the violent act, the rejection of God.”

⁴⁷⁸ *Ibid.*, 170, “a way of life we have hopelessly lost but can never quite forget”.

sledećeg dana otvorile i veoma udaljene crkve u državi. U Las Casasu je vlada postavila po jednog vojnika na vrata svake crkve, ali su vojnici mudro odreagovali i dozvolili da ih svetina odgurne bez ispaljenog metka.

Pisac je smatrao da religiju ne treba suzbijati, jer će ona onda naći svoj put u čudnim i možda otrovnim formama.

Grin je obišao staru kolonijalnu crkvu Santo Domingo. Bila je besprekorno čista. Statue bez glava bile su dokaz da je i tu bilo uništavanja. Domaćin u ovoj crkvi nije bio prisutan, pa je ona odavala, kako Grin opisuje, utisak ponoće, ali i praznine, kao sastanak sa kojeg je lider otišao.

Kada bi Grin rekao da je katolik, kao da su mu se otvarala nepoznata vrata iza kojih je nalazio starog prijatelja. Tako je saznao da može da prisustvuje misi u jednoj privatnoj kući, u nekoj bočnoj ulici. Iako su iz svih pravaca žene pristizale na misu glava uvijenih u šalove, Grin je pretpostavljao da je policija podmićivana da bi zažmurila na dešavanja u usnulom gradu. Kako mu je rečeno, kada bi policiji ponestalo novca, izvršili bi raciju, pokaznjavali okupljene vernike, a sveštenika bi zadržali u zatvoru do otkupa. Na misi je bilo oko 150 vernika, većinom žena, ali to je bila samo jedna od nekoliko kuća u gradu u kojima se služila misa. Troškove su delili viđeniji katolici u gradu. Po završenoj službi, domaćica je na vratima ispraćala goste. Na njoj se video ponos, zato što je, po Grinovim rečima, pružila utočište Bogu u svojoj kući. Kako pisac zaključuje, zato bi bar jedna osoba osećala žalost i razočaranje ako bi se misa ikada opet vratila u crkve.

U crkvu Santo Domingo došli su jedan Indijanac i njegova žena da bi zapalili sveće. Doneli su buketiće grančica i lišća sa limunovog drveta. „Molili su se na indijanskom, a ne na španskom i pitao se koje molitve izgovaraju i kojim odgovorima se mogu nadati u *ovom* svetu planina, gladi i neodgovornosti.“⁴⁷⁹

Kada su Indijanci sa planina pohrlili u Santa Domingo pred Uskrs, njihove porodice su se bučno pozdravljale u crkvi, smejale se i pričale leđima okrenutim oltaru čim su molitve izgovorene i lekovi blagosiljani. Grin je to doživeo kao čudnovatu mešavinu sujeverja, praznika i topline. U crkvi nije bilo nikog drugog sem njih.

U Las Casasu su živela samo dva stranca - nemački direktor banke i njegova žena. U vazduhu se osećalo napeto iščekivanje, kao da će nešto da eksplodira. Engleska

⁴⁷⁹ *Ibid.*, 175-176, “They had prayed in Indian, not in Spanish, and I wondered what prayers they had said and what answers they could hope to get in *this* world of mountains, hunger and irresponsibility.”

je poslala protestnu notu meksičkoj vladi zbog eksproprijacije. Grin je počeo da oseća neprijateljstvo i učestale poruge zbog toga što je za domaće stanovništvo bio gringo. Ako čitalac zna da su piščevi školski dani bili prilično traumatični, neće mu biti neobično što Grin svoj osećaj iz Las Casasa upoređuje sa situacijom u kojoj se može naći jedan od nepopularnih dečaka u školi kojem se svi podsmevaju.

Dan za danom je piscu bilo sve neprijatnije da se pojavljuje na ulici. Osećao se kao parijski. Nije bilo dobro da nekoga vide sa njim. Pad kursa je još više povećao mržnju domaćeg stanovništva, kao da su verovali da je razlika u kursu predstavljala novac koji su im gringos ukrali. Prosjaci su bili uteha, jer za njih niko nije bio gringo.

Kako Grin nije imao ni šta da radi ni šta da čita, bio je primoran da piše članak o Tabasku za časopis *The Tablet*. Uspeo je da pozajmi neke američke ženske časopise i satima je sedeo u dvorištu čitajući ih. Izgledalo mu je besmisleno što je prevalio toliki put da bi se time bavio.

Deset godina ranije Prolećni sajam pred Uskrs bio je veliki događaj u Las Casasu, sa balovima, zabavama na reci i ukrašenim kostimima. Međutim, Grinov utisak je sada bio da je Meksiko Siti zaboravio na prilično daleki Čiapas.

Noć pred polazak za Tuxtlu (Tuxtla) i Meksiko Siti, Grin je dobio dizenteriju: Trebalo je osam sati da putuje do Tuxtla u prepunom malom autobusu za prevoz pošte. Imao je rezervisano mesto u avionu od Tuxtla do Oahake i ako bi to propustio, ko zna koliko bi dugo morao da čeka na sledeći avion. Bio je prestravljen i želeo da bude blizu lekara. I u Tuxtli je osetio mržnju prema strancima, a sâm grad video kao novu ružnu prestonicu Čiapasa.

Oahaka je bila prelepa, ali je pisac već bio prebolestan i preumoran da bi se bavio lepotom grada i zvukom noćnih taksija koje nije čuo od Verakruza. Bilo mu je čudno što opet može da se ide u crkvu. Izjavio je da se vratio tamo gde je čeznuo da bude - na tragu turista. Premda je Oahaka bila prijatna, Grinu je već bilo dosta svega i samo je hteo da ide kući.

Pošto više nije imao šta da čita, u vozu od Oahake do mesta Puebla nije imao šta drugo da radi, osim da zapisuje „nasumične misli čoveka kome je dosadno“. Tako je na papir nabacivao po jednu rečenicu o čistoći i prljavštini ljudi, lošem vozu, vremenu predsednika Porfirija Dijaza, ravnoj i neobrađenoj zemlji, saputniku koji zbog svoje crne brade podseća na D. H. Lorensa.

Puebla je, po rečima Grina, bio jedini meksički grad u kojem mu se činilo da je moguće živeti iole srećno. „Želeo sam da se vratim ovde kada mi ponovo bude dobro, ali, naravno, to nisam nikad uradio.“⁴⁸⁰ Grad je imao neki francuski šarm. Čak su i umetnine i zanatski proizvodi „bili civilizovani na viktorijanski, evropski način“, zapisuje Grin i time pokazuje perspektivu iz koje posmatra meksičkog Drugog. Kako se približava civilizaciji na koju je navikao, i žene počinju da mu se čine lepe i dobro obučene.

U Meksiko Siti su ga sačekali računi od advokata i dosta isečaka iz novina o sudskom sporu u Londonu. Sve brige iz svakodnevnog života žurno su mu se, kako je zapisao, vratile nazad, iako je na beskonačnom jahanju do Palenkea maštao o tome da će mu život, kada se vrati u Meksiko Siti, postati fin, lak i luksuzan. Gomilale su mu se novčane teškoće, te se sam sebi čudio kako je u Las Casasu mogao da misli da je nesrećan zato što nije imalo šta da se radi.

U Verakruzu se ukrcao na nemački putnički brod. Putovao je trećom klasom. „Poslednji kontakt sa Meksikom bio je mito od pet pezosa cariniku da mi ne otvara torbe.“⁴⁸¹

Kada je brod van teritorijalnih voda, onda, kako smatra Grin, ima nešto zastrašujuće svetsko u vezi sa njim. Tu padaju granice i mešaju se narodi, pa se ceo svet prikazuje u nekoj vrsti lude montaže u kojoj, po njegovom viđenju, ima i španske nasilnosti, i nemačke gluposti, i anglosaksonske besmislenosti. Sa španskog broda sa kojim su se susreli čula se podrška Franku: “*Arriba España, Viva Franco*“. Grin je zapisao da je bilo nečeg amaterskog u vezi sa tim njihovim fašizmom.

Vrativši se u Englesku nakon „meandrirajućeg šestonedelnog putovanja“⁴⁸², pisac je pokušavao da se seti zašto je mrzeo Meksiko. Uviđao je da se čovek uvek sa nekom dozom žaljenja osvrće na loše doba koje je prošlo, kao da je izgubio nešto što se nadao da će da sačuva.

Njegova slika o Meksiku bila je puna razočaranja i očaja, a svoju iscrpljenost je smatrao posledicom fizičkog iznurivanja, dosade i neprijateljskog ponašanja prema gringosima. Sećanja na izlet u Palenke bila su duboko negde potisnuta, pa mu se činilo

⁴⁸⁰ *Ibid.*, 201, “I wanted to return here when I was well again, but of course I never did.”

⁴⁸¹ *Ibid.*, 215, “The last contact with Mexico was a bribe to the customs man of five pesos to leave my bags unopened.”

⁴⁸² Jennifer Speake, *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, Volume 2: G to P (New York-London: Fitzroy Dearborn An Imprint of the Taylor & Francis Group, 2003), 516.

da su izbledela. Kada se kod kuće, na drugoj strani Zemljine polulopte pitao zašto je „ono tamo“ izgledalo loše, a „ovo ovde“ dobro - nije mogao da se seti. Palo mu je na pamet da se na misi u Čelziju nijedna žena ne vuče na kolenima u znak poniznosti. Pitao se da li je za tako nešto bilo potrebno nasilje. Nasilje se, kako je posvedočio u poslednjim redovima knjige, približavalo, a Meksiko je delovao kao stanje uma.

Jedan avion je nadletao nisko, zapisao je Grin. Kopani su rovovi. *Putevi bez zakona* bili su spremni za štampu pred početak najvećeg sukoba svetskih razmera.

Jedanaest godina od objavljivanja putopisa o Meksiku, Grin u napomeni za treće izdanje daje odgovor na moguće zamerke da se u knjizi previše zadržao na verskoj situaciji, koja je podložna promenama, na štetu trajnijih strana života u Meksiku. Izgovor za delo sa takvim fokusom nalazi u činjenici da mu je bilo naručeno da napiše knjigu o verskoj situaciji, a ne „o folkloru ili arhitekturi ili Riverinim slikama“. Čitaocima preostaje da i u tako „zadatom“ putopisu osete unutrašnja preispitivanja modernističkog pisca koja su još na početku dela nagoveštena njegovim pitanjem „Da li sam stvarno očekivao da tamo nađem ono što nisam pronašao ovde?“⁴⁸³

4.3 Period 1938-1991

Dok je bio u Meksiku, Grin je razvio ideje za roman *Moć i slava* (*The Power and the Glory*), koji se često smatra njegovim remek-delom. Kako mu je karijera odmicala, uočavala se razlika između njegovih „zabavnih“ i „ozbiljnih“ romana. Pisao je i kratke priče, drame, autobiografije, biografije, knjige za decu, eseje, filmske i književne kritike. Grinov uspeh ne leži samo u njegovim književnim delima, već i u njihovoj adaptaciji za filmsko platno.⁴⁸⁴

Bogatstvo i rastuća slava bili su izgovori za udaljavanje od Vivijen i dece. Već posle Meksika atmosfera kod kuće mu nije bila sjajna, dečiji glasovi su ga neprestano iritirali. Bilo je jasno da želi trajno da ode od porodice.

Za vreme Drugog svetskog rata je izbegavao vojnu službu. Radio je najpre za Ministarstvo informisanja, zatim u službi civilne zaštite i najzad u organizaciji koja je za njega delovala najprikladnija - tajnoj obaveštajnoj službi (SIS - Secret Intelligence Service), poznatij i kao MI6. Ovoj službi je pristupio na nagovor rođene sestre, koja je

⁴⁸³ *Ibid.*, 17, “Did I really expect to find there what I hadn’t found here?”

⁴⁸⁴ Richard J. Hand and Andrew Purssell, *Adapting Graham Greene* (London: Palgrave, 2015), 20.

u njoj i sama radila. Nije tajna da je među članovima Grinove uže i šire porodice bilo još takvih koji su se bavili špijunskim poslom.

Grin će u periodu od 1941. do 1943. godine biti na zvaničnoj dužnosti u Sijera Leoneu. Nastaviće neformalno da radi sve do svojih poznih godina. Špijunski rad je trebalo da mu posluži kao zabava, koja bi isključivala previše rada, odgovornosti i nadzora u okviru neke birokratske organizacije. Mnogo važniji posao bio je - pisanje. Delatnost i intrige međunarodne politike i špijunaže čine srž mnogih Grinovih dela.

Smenjivale su se destinacije na koje je odlazio i koje je krstićima obeležavao na mapi sveta: Poljska, Rumunija, Kina, Rusija, Brazil, Tunis, Nemačka, Izrael, Indokina, Haiti, Kenija, Kuba, Turska, Paragvaj, Argentina, Čile. Zbog sposobnosti da i Liberiju, zemlju bez značajnog „književnog pedigreā“ u to doba, načini „svojom“ svrstavan je u „možda 'najknjiževnije' pisce tridesetih“⁴⁸⁵. „Zanimljiva putna iskustva, boravak u vrućim, necivilizovanim krajevima i aktivno prisustvo u mnogim ne manje vrućim situacijama savremene istorije predstavljali su vrednu literarnu inspiraciju i obilan izvor stvaralačke građe.“⁴⁸⁶ Ako je želeo da rizikuje i provede nekoliko meseci u nekoj ratom pogođenoj zemlji, trebalo je samo da spakuje kofere i stigne na avion. Grin je podršku za putovanje imao, kako je sâm govorio, u „najboljoj putničkoj agenciji na svetu“⁴⁸⁷ - obaveštajnoj službi.

Govorilo se da ga fasciniraju snažne vođe. Kako je rasla Grinova književna slava, a pojačavali se njegovi anti-američki komentari, lakše mu je bilo da dođe do Fidela Kastrā, Ho Ši Mina i Omara Torihosa. Sa papom se susreo 1949. godine prilikom svoje posete Rimu.⁴⁸⁸

Bio je vešt da se izvuče iz svake zamke i izmisli izgovore koji su zaustavljali svaku raspravu. Pitanje anti-semitizma u njegovim delima izazivalo je polemike između njegovih proučavalaca i ljubitelja.

Grin je bio nominovan za Nobelovu nagradu za književnost 1966. i 1967. godine, ali je oba puta ostao bez nagrade. Tokom šezdeset sedam godina karijere,

⁴⁸⁵ Philip Dodd, "The Views of Travellers: Travel Writing in the 1930s" in Philip Dodd, ed., *The Art of Travel: Essays on Travel Writing* (London: Frank Cass and Company Limited, 1982), 131.

⁴⁸⁶ Svetozar M. Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu: moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika* (Beograd: DBR International Publishing, 1994), 40.

⁴⁸⁷ Michael Shelden, *Graham Greene: The Man Within* (London: Heinemann, 1994), 32, "the best travel agency in the world".

⁴⁸⁸ Norman Sherry, *The Life of Graham Greene: Volume I: 1904-1939* (London: Penguin Books, 2004), xxi.

istraživao je moralne nedoumice u kontekstu savremenog političkog okruženja, često iz katoličke perspektive. Iako se snažno protivio tome što su ga opisivali kao katoličkog pisca, umesto kao pisca koji je jednostavno katolik, religijske teme su u korenu mnogih njegovih dela. Pred polazak u Liberiju je zapisao da je katolik sa intelektualnim verovanjem u katoličko učenje, a nakon Meksika izjavljivao da je tek u toj zemlji postao emotivno vezan za katoličanstvo. Svoj ulazak u katoličanstvo mnogo godina kasnije je video kao prelazak još jedne nevidljive granice, „ali ta granica nije za mene prestala da postoji zato što sam je prešao. Često sam se vraćao i sa nostalgijom gledao preko nje.“⁴⁸⁹

Grinova težnja da pobegne od dosade često je bila skopčana sa prihvatanjem rizika i ulaženjem u opasne situacije koje hrane maštu, ali i testiraju snagu. U politički nestabilnom i opasnom svetu Grinovih dela ono što je božansko i obeleženo dobrotom teško se nalazi, a izdaje ne manjka. Takav geospiritualni kosmos se u kritici označava kao Grinland (Greeneland), u skladu sa prezimenom njegovog tvorca. “Ova imaginarna Grinova zemlja često je upoređivana sa Paklom.”⁴⁹⁰ On se ne može označiti krstićem na geografskoj mapi, ali se može shvatiti kao prostor u kojem se mešaju radost i bol, sumnja i vera, egzotično i poznato, kao polariteti sa zamagljenim granicama.

Suočavao je ljubav i mržnju, vernost i neverstvo, nevinost detinjstva i zlo odraslog doba, izdaju i poštenje, posvećenost i odvajanje, lojalnost prema školskim drugovima i lojalnost prema ocu upravitelju. Više je voleo da naglašava suprotne nego komplementarne aspekte ljudskih odnosa. Granice su ga neodoljivo privlačile. „Tamo gde ih nije bilo, izmišljao ih je.“⁴⁹¹

Grin nigde ne otkriva zašto su očaj i dosada istaknuti deo njegovog karaktera. Samo iz naznaka u njegovim delima može se zaključiti da su to neizbežne posledice propasti u koju se čovečanstvo upetljalo.⁴⁹² Od dosade, ali i manične depresije, bežao je ne samo tako što je putovao, već i uz pomoć pisanja, politike, opijuma i ljubavnih afera.

⁴⁸⁹ Mark Bosco, *Graham Greene's Catholic Imagination* (New York: Oxford University Press, 2005), 17, “but the frontier did not cease to exist for me because I had crossed it. Often I have returned and looked over it with nostalgia.”

⁴⁹⁰ Veena Kumar, “The Geo-Spiritual Setting in the Novels of Graham Greene” in M. K. Bhatnagar, ed., *Twentieth Century Literature in English*, Volume 2 (New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors, 2000), 102, “This imaginary land of Greene’s has been often compared with Hell.”

⁴⁹¹ Roland A Pierloot, *Psychoanalytic Patterns in the Work of Graham Greene* (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1994), 29, “Where they didn't exist, he invented them.”

⁴⁹² Harvey Curtis Webster, “The World of Graham Greene” in Robert O. Evans, ed., *Graham Greene: Some Critical Considerations* (Lexington: University of Kentucky Press, 1967), 3.

Tokom braka je imao nebrojene ljubavne izlete. Sa Vivijen i decom je poslednji put bio u istoj prostoriji za Božić 1958. godine i zauvek je ostao distanciran od njih. Napustio ih je još 1947. godine. Jedna od njegovih najjačih i najintragantnijih ljubavnih veza počela je godinu dana pre nego što se odselio od porodice. Njegovu veliku naklonost tada je zadobila Ketrin Krompton Volston (Catherine Crompton Walston), u to doba tridesetogodišnja supruga jednog od najbogatijih ljudi u Engleskoj i majka petoro dece. To što je Ketrin dominirala Grinovim ljubavnim životom nekoliko narednih godina, ne znači da nije bilo i drugih žena oko njega i tada, a i kasnije. Očigledna veza između umetnosti i života koja karakteriše opus ovog pisca potvrđuje se i time što su žene sa kojima je stupao u kraću ili dužu vezu bile inspiracija za mnoge likove u njegovim delima.

Godine 1961. iz štampe izlazi njegovo delo *U potrazi za likom (In Search of a Character)*⁴⁹³, koje pokazuje kako romanopisac prikuplja „sirovine“ za pisanje. Ovo delo se sastoji od dva dnevnika koja nisu ni bila namenjena za objavljivanje. Grin je jedan dnevnik vodio u Sjevernoj Americi za vreme Drugog svetskog rata, a drugi tokom svog boravka u koloniji leproznih u Kongu 1959. godine. Prvi dnevnik je bio pomoć pri stvaranju romana *Sušтина stvari (The Heart of the Matter)*, a drugi se vezuje za roman *Gubave duše (Burnt-Out Case)*, čiji je naslov kumovao terminu kojim će se opisivati stanje prevelike iscrpljenosti modernog čoveka usled stresa na radnom mestu.

Ono što ga je interesovalo u Engleskoj zanimalo ga je, na primer, i u Vijetnamu, jer su mu teme bile univerzalne.⁴⁹⁴ Grina kao pisca nazivaju hroničarem svesti i anksioznosti čoveka dvadesetog veka, a privatno je bio čovek ogromne energije, ambiciozan, intelektualno znatiželjan, pustolovan, odlučan, misteriozan, melanholičan i nepredvidiv. Uživao je u životu punom zanimljivosti i komfora, putovao onoliko često koliko je hteo, odsedao u najboljim hotelima i hranio se u najboljim restoranima. Od 1966. godine glavno boravište mu je bio mali stan u Antibu (*Antibes*) na francuskoj rivijeri, ali je imao i veći stan u Parizu i divnu vilu na Kapriju. Kad god bi posetio London, odsedao bi u „Ricu“. Da li je moglo da mu bude dosadno?

⁴⁹³ Elementi putopisa se mogu naći i u ovom delu, a takođe i u Grinovim *Refleksijama (Reflections, 1990)* i *Upoznavanju generala (Getting to Know the General, 1984)*.

⁴⁹⁴ Brian Edwards, *Mood Spectrum in Graham Greene: 1929-1949* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 9.

Grin je svakog dana ispisivao po 500 reči. U vreme boravka u Antibu tu dnevnu dozu reči je smanjio na 200. Pošto nije voleo pisaću mašinu, ujutru je pisao, uveče detaljno ispravljao rukopis, a potom ga diktirao, odnosno snimao na traku. Trake je zatim slao u Englesku, gde je tekst kucan na mašini, a onda vraćan u Antib.⁴⁹⁵

Iako je uvek jeo šta je hteo, previše pio i dičio se time što ne voli da vežba, vrlo uspešno se oporavio nakon operacije kancera 1979. godine. Antib je zauvek napustio 1990. godine i odselio se u malo selo iznad Vevea (Vevey) u jugozapadnoj Švajcarskoj, sa predivnim pogledom na Ženevsko jezero.

Umro je od leukemije 3. aprila 1991. godine. Sahranjen je u Korsou (Corseaux) u Švajcarskoj.

⁴⁹⁵ Henry J. Donaghy, *Graham Greene: An Introduction to His Writings*, (Amsterdam: Rodopi, 1986), 18.

5. LORENS DAREL KAO PUTOPISAC

(27. februar 1912 - 7. novembar 1990)

**“My books are always about living in places,
not just rushing through them.”⁴⁹⁶**

5.1 Period 1912-1935

„Da bi čovek razumeo Lorensa Darela mora otići u Indiju, ako je to fizički moguće, a u suprotnom bar u mašti.“⁴⁹⁷

Godina 1912. označena je kao „početak imperijalnog povlačenja“⁴⁹⁸ Britanaca iz Indije. Te godine je zvanično pomereno sedište imperijalnog glavnog grada iz Kalkute, koju su sagradili Britanci, u drevni Delhi. Baš te godine, 27. februara, u indijskom gradu Džulundur (Jullundur), rođen je Lorens Darel. Njegova porodica je pripadala srednjoj klasi belaca.

Lorensov otac, Englez koji je rođen i obrazovan u Indiji, najpre je radio kao građevinski inženjer na železnici. Nije bio džentlmen po poreklu i zato je voleo da mu se prvorodeni sin obrazuje u Engleskoj i potom vrati na neki važan položaj u Indiji.

Po majci je Lorens imao irske korene i to je uvek naglašavao. „Od majke sam nasledio irsku crtu mog karaktera: lenjost i boemštinu“, rekao je. „Od oca sam dobio dve osobine, sasvim strane Ircima: ljubav prema redu i osećaj odgovornosti.“⁴⁹⁹ Pošto je žudeo za društvom često odsutnog oca, Lorens se sa njim nije osećao sigurno. Obožavao je i štitio majku, koja je bila plahovite naravi, ali i šeret. Verovao je i u njenu ljubav i u svoju sposobnost da od nje dobije šta god poželi.

Lorensovo razmišljanje je bilo obojeno pripadanjem tzv. anglo-indijskoj porodici. Nosio je u sebi ponos zbog praktičnih veština porodice, ali i specifičnu vrstu

⁴⁹⁶ Lawrence Durrell, *Spirit of Place, Letters and Essays on Travel* (New York: E. P. Dutton & Co., 1971): 156,

<http://www.travel-studies.com/sites/default/files/Durrell.%20Landscape%20and%20Character.pdf>
(preuzeto: 24.11.2017.)

⁴⁹⁷ Ian S. Macniven, *Lawrence Durrell: A Biography* (London: Faber and Faber, 1998), xvii, “To understand Lawrence Durrell one must go to India, physically if possible, but otherwise at least in the imagination.”

⁴⁹⁸ *Ibid.*, 13, “the beginning of the imperial retreat“.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 43, “‘From my mother I inherited the Irish side of my character: laziness and bohemianism,’ he said. ‘From my father I acquired two qualities, quite foreign to the Irish: a love of order and a sense of responsibility.’“

krivice ili tereta zato što nije mogao ili, bolje rečeno, nije želeo da zauzme mesto u mašineriji Imperije. Kao belo dete osećao se otuđenim među tamnopotijim drugarima, a u porodici bio pobunjenik pošto nije bez pogovora prihvatao da mu u detinjstvu ugađaju sluge. Usamljenost kolonijalnog deteta bacaće svoju senku na kosmopolitskog pisca.

Važne promene u britansko-indijskim odnosima poklopile su se sa Lorensovom polaskom u školu kada mu je bilo sedam godina. Rabindranat Tagore se odrekao svog viteškog reda, Gandhi vratio ordenje, a protesti, štrajkovi i bojkoti ukazivali su na to da Indija korača ka postepenoj samoupravi. Lorensov otac je rešio da osnuje sopstvenu građevinsku firmu.

Lorens je svoj polazak u školu označio kao ulazak u dugačku i tužnu reku odrastanja, jer je tada bio kraj vremenu savršene dokonosti i nevinosti. Osećao se kao da su ga roditelji izdali. Svoja osećanja je počeo da zaodeva u čvrst oklop. Školovanje će nadalje povezivati sa primoravanjem i gubitkom slobode, mada će rado upijati svaku vrstu saznanja, samo ako ne unose dosadu ili ograničenja.

Kada je 1921. godine otac odlučio da devetogodišnjeg Larija pošalje u jezuitsku školu u Dardžilingu (Darjeeling), gde je trebalo da živi odvojen od porodice, za dečaka je to značilo gubitak porodičnog kruga. Narednih devet meseci živeo je samostalno.

Đacima je pričano o bliskim vezama Indije i Engleske. Lepim pričama su ohrabrivani da vide i Englesku i Evropu. Škola je gledala na vrhove Himalaja, pa je u budućem piscu zauvek ostao odjek ljubavi prema Krovu sveta. „Udaljeni Tibet ga je pogodio kao udarac u grudi, izazov.“⁵⁰⁰ Odmalena je bio osetljiv na „duh mesta“, a seljenja po Indiji izoštrila su njegova zapažanja i otvorila mu vidike ka lepoti Indije, šarenolikosti pejzaža, bogatstvu voća, nošnje. Kada bi odlazio kući, pričao bi porodici o svetu koji živi u planinama, o Tibetancima i lamama. Shvatio je da može da drži pažnju porodice i opisivanjem događaja iz škole, što mu je pružalo osećaj moći. Već je gradio osećaj različitosti i usamljenosti, mada su porodična okupljanja bila ispunjena smehom, zadirkivanjem, sviranjem klavira i pesmom. Razvijao je ubedljivo kontradiktornu javnu i privatnu ličnost.

U dvanaestoj godini je Lorens morao da se preseli u Englesku radi daljeg školovanja. Smatrao je da je pritisak oca da ga pošalje u Englesku poticao od snobovštine i društvene kaste, mada mu je strahopoštovanje sa kojim se govorilo o

⁵⁰⁰ *Ibid.*, 2, “Distant Tibet hit him like a blow to the chest, a challenge.”

Engleskoj raspirivalo ionako izraženu radoznalost. Otac je prepoznao sinovljevu naklonost ka pisanju, ali mora da je osećao i razočaranje zbog toga što u njemu nije video budućeg inženjera. Majčino mišljenje je bilo da je Lorens premlad da bi ga poslali toliko daleko; no, kako nije nadvladalo, opet je za sina simbolizovalo izdaju. „Majka, porodica i kultura vezivale su Larija za Indiju; otac, običaj i ambicija gurali su ga prema Engleskoj.“⁵⁰¹ Obe zemlje su ga oblikovale, ali se u Indiju nikad više nije vratio.

Lorens je na prvi pogled bio razočaran Engleskom, u koju je njegov otac gledao kao u dom naučnog i industrijskog napretka. Odmah je osetio hipokriziju i puritanizam. Jednolična lica i siva klima uklapali su se u dečakov osećaj napuštenosti. Pojačavana je njegova introspekcija koja ga je okretala ka pozivu pisca. Kasnije će „na frejdrovski način“ objašnjavati zašto je mrzeo Englesku. „Napadam Englesku zato što je identifikujem sa mojim ocem.“⁵⁰² Trebalo je da postane čovek koji neće da zaplače kada se povredi i da se trudi da se ponaša kao Englezi. Jaz između njega i oca se samo proširio. Zamena majčinske Indije očinskom Engleskom kanalisace ga ka književnosti pomoću koje će stalno bežati iz Engleske.

Lorens se školovao najpre u Tanbridž Velsu (Tunbridge Wells), a potom u Kenterberiju (Canterbury). Dosta je čitao, počeo da piše poeziju i usvojio ljubav prema rečima. Izjavljivao je da je nosio reči u džepu i da su se one tu razmnožavale kao beli miševi. U školi je počeo intenzivno da uči grčki, a nastavnik francuskog mu je ulio ljubav i prema francuskom jeziku i prema Francuskoj.

Ni približno sličnu ljubav nije gajio prema matematici i tehničkim predmetima. Nije bio nedisciplinovan, ali se ratobornošću štitio od svoje emocionalne ranjivosti i mogućeg podsmeha zbog niskog rasta. Kako se nikada nije stvarno osećao kao hrišćanin, nije voleo ni religioznost škole. Govoriće kasnije da veruje u svaku vrstu Boga, ali da je religija ta u koju ne veruje. Jedino će mu se dopasti paganski svet drevnog Mediterana.

Kada je na školskim ekskurzijama prelazio Lamanš, Lorens se osećao oslobođenim od društvenih kodeksa Engleske. U begu sa „Ostrva pudinga“, kako je prozvao Englesku, video je glavnu šansu za radost, pa čak i opstanak.

⁵⁰¹ *Ibid.*, 49, “Mother, family and culture tied Larry to India; father, custom and ambition pushed him towards England.”

⁵⁰² *Ibid.*, 52, “I attack England because I identify it with my father.”

Formalno obrazovanje, posebno univerzitetsko, nije bilo po njegovoj meri. Školu u Kenterberiju je napustio 1927. godine, nestrpljiv da sâm krene u život. Nije se upisao na univerzitet. Osećao se usamljenijim nego ikada, udaljen i od Engleske i od Indije.

Bio je svestan svog briljantnog intelekta, ali i lenjosti. Nije mogao da uči nešto što ga ne zanima. Razvio je sopstvene tehnike učenja, podvlačio u knjigama rečenice sa kojima se slagao, a u nekim svojim sveščicama ispisivao aforizme i šifrovane beleške i ponekad lepio isečke iz časopisa ili knjiga. To će nastaviti da radi tokom celog života.

Naučen da izbegava pokazivanje emocija u javnosti, Lorens se kao skamenjen suočava sa očevom smrću 1928. godine. Oseća da nestaje figura jakog moralnog poštenja, ali i neko prema čijim težnjama je do tada morao da usmerava svoj život.

Lorensovoj majci je bilo teško da kontroliše svoje četvoro dece. Mada su svi rođeni u nenasilnoj Indiji, njihove naravi su bile irske i svađe među njima su bile česte. Savetovali su je da pošalje Lorensa u vojsku, i to u Indiju. Međutim, vojska je bila poslednja stvar koju je on želeo, a već se udaljio i od svojih indijskih korena.

Spakovao je gitaru i pošao ka Londonu.

Tokom 1930-ih, kada je većina engleskih intelektualaca stala uz levicu, Lorens Darel je uspeo da ostane apolitičan. Već tada je razvijao nepoverenje u efikasnost političkih institucija. Govorio je da svet ide ka ludosti, koja je ugrožavala i njegov život, a i umetnost. Samo je želeo da postane pisac. Čitao je Frojda i iz ugla psihoanalize posmatrao svoju porodicu i prijatelje. Kretao se među londonskim boemima. Mesečni iznos koji je dobijao od majke nije mu bio dovoljan za život. Izdržavao se svirajući, kao samouki džez-pijanista i kompozitor. Pisao je pesme, prevodio sa francuskog.

Prvu suprugu je upoznao 1932. godine. Zvala se Nensi Majers (Nancy Myers), studirala umetnost, a volela i književnost, posebno Hakslija i D. H. Lorensa, čiju sposobnost shvatanja duha mesta je visoko cenila. Takvoj devojci su se dopali šarm, entuzijazam i retorika Lorensa Darela, a Lorens je tražio sigurnost žene koja bi vodila računa o njemu. Jedno vreme su imali svoj studio za umetničku fotografiju.

Kako su Lorens i Nensi stalno bili na ivici odluke da odu negde van zemlje, rado su prihvatili poziv prijatelja koji su otišli na medeni mesec na Krf da im se pridruže na tom grčkom ostrvu. Nensi je žudela da ispita tragove ranog vizantijskog slikarstva na toj obali Grčke. Lorens je odbacivao da bude glava porodice Darelovih, ali je ipak želeo da

na Krf pođu i njegova majka, braća i sestra. Imao je i svoje zebnje, posebno po pitanju strateške uloge Balkana u eventualnom evropskom konfliktu. Krf je bio preblizu Albanije, Britanija je ovo ostrvo videla kao potencijalnu bazu za operacije kojima bi čuvala put kroz Suec, a situacija u Grčkoj je bila nestabilna i nagoveštavala povratak monarhije. Bez obzira na sve, Lorens je počeo da obnavlja grčki.

Sa Nensi se venčao 1935. godine, pre polaska na Krf.

5.2 Period 1935-1941

Lorens Darel je osećao da mora da pobegne iz Engleske. Svoj tvrdokoran stav da će ostati zauvek van „Ostrva pudinga“ nije promenio do kraja života.

Krf je označio početak njegove doživotne vezanosti za grčka bezvremena ostrva i Grčku kao mesto susretanja istoka i zapada, Indije i Evrope.

Lorensa i Nensi je još u pristaništu grada Krfa dočekaio prizor na kakav nisu naišli u Londonu. Pošto su automobili bili retki, mnoštvo fijakera je čekalo da preveze putnike na njihova odredišta, a upregnuti konji su nosili slamnate šešire sa prorezima za uši. Darelovi su bili zatečeni neobičnošću i lepotom grada, njegovom venecijanskom arhitekturom i burnom istorijom. Mnogo razornih ratova i invazija zadesilo je ostrvo Krf još od Peloponeskog rata. Pod engleskim protektoratom je bilo u periodu od 1815. do 1864. godine, kada je proglašeno delom Grčke. Bedeme tvrđave u gradu Krfu Britanci su digli u vazduh pre nego što su predali ostrvo grčkoj monarhiji 1864. godine.

Darelovi su se smestili u mestu Perama, malo južnije od grada Krfa.

Vrlo brzo je Lorens dobio lepu vest da je njegova knjiga *Čarobni gajdaš ljubavnika (Pied Piper of Lovers)*, prihvaćena za objavljivanje. Pred sobom je video stabilnu profesiju pisca, koja će mu donositi novac.

Kazao je da su mu utisci o Krfu bili četiri puta jači nego što je očekivao. Pristizalo je dovoljno primanja za lagodan život, a shvatio je da može da se živi sa jednim nožem, jednom viljuškom, jednom kašičicom i jednom čašom. „Do kraja života, nikada neće izgubiti taj osnovni nagon ka jednostavnosti.“⁵⁰³

Počeo je da prikuplja stare legende i da konstruiše nove mitove o Krfu, koji ga je opčinio sav „mletački plavetan i zlatan“ - i krajnje razmažen suncem. Na ovom ostrvu

⁵⁰³ *Ibid.*, 113, “To the end of his days, he would never lose this basic urge to simplicity.”

će Darel začuti svoj glas kao glas pisca i imati vremena da eksperimentiše sa svojim umetničkim procesom.

Na Krfu je Darel sklopio jedno od svojih najjačih prijateljstava. Teodor Stefanidis, radiolog, rođen u Indiji, a obrazovan u Engleskoj, Francuskoj i Grčkoj, po ocu Grk, a po majci Englez, biće Darelu ne samo zamena za nedostajućeg oca, već i inspirativan sagovornik na razne teme. Kada vreme nije dozvoljavalo aktivnosti van kuće, Stefanidis je čitavoj porodici Darel pokazivao korake kritske narodne igre, pa su uskoro svi postali odlični igrači. On će upoznati Lorensa sa političkom elitom Atine.

Darel će se truditi da svuda u Grčkoj stvori dom u kojem će moći da piše, da okuplja drage prijatelje koji će sa njim deliti iste afinitete prema književnosti i sa kojima će moći da vodi prijatne razgovore.

Za Krf se vezuje i početak Darelovog prijateljstva sa Henrijem Milerom (Henry Miller), jer je njihova prepiska počela po Darelovom dolasku na ovo ostrvo. Kada su se 1937. godine sreli u Parizu, prvo što je Henri Miler primetio na jonski osunčanom licu Lorensa Darela bio je glasan i prodoran smeh. I Miler i Anais Nin (Anaïs Nin) će Darelu nadalje biti velika umetnička podrška. Anais ga je nazivala Petar Pan Lari.

Pariz je u to doba brujao od ideja, kao košnica.

Ajnštajn je dokazao da materija, udaljenost i vreme nisu linearne konstante, već zavise od relativnog kretanja posmatrača, a Lari je bio rešen da primeni ideje ovog fizičara u književnosti, posebno u upravljanju vremenom. 'Da bih uništio vreme, u velikoj meri koristim istorijski prezent'⁵⁰⁴.

Prigrlivši relativitet Ajnštajna, Darel je mogao da uhvati trenutak i ponovi ga kako želi. Pokušaj da kontroliše vreme zavisio je „više od njegovog tumačenja fizike i filozofije, nego od njegovog ega“⁵⁰⁵.

Sa druge strane, zanimala su ga Frojdova proučavanja poremećaja ličnosti i prirode podsvesnog, dovođenje u pitanje stabilnosti karaktera. Pitao se da li roman oslikava totalitet lika, svesne i podsvesne elemente. Interesovanje za frojdovsku psihologiju bilo mu je zajednička crta sa D. H. Lorensom. Na ovog pisca je podsećao i po snažnoj koncentraciji koju je razvijao dok je pisao i u prepunoj kuhinji i pod maslinovim drvetom.

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 177, "Einstein had proved that matter, distance and time were not linear constants, but depended upon the relative motion of the observer. Larry was determined to apply the physicist's ideas to literature, particularly to the handling of time. 'In order to destroy time I use the historic present a great deal'."

⁵⁰⁵ *Ibid.*, 178, "more on his interpretation of physics and philosophy than his own ego".

Prepuna majčina kuća i veseli haos u velikoj porodici kojoj je pridodata bratovljeva menažerija ipak su ubedili Larija da između sebe i ostatka porodice stavi pola ostrva. Sa suprugom se preselio u Kalami, seoce od nekoliko kuća na severoistoku ostrva. Bio je druželjubiv i rado prihvatan u društvo, insistirao na iskrenosti u odnosima, ali je zadržao potrebu da zaštiti svoj privatni život. Obrazovao se čitajući o filozofiji, kineskoj umetnosti i astrologiji, brzo učio grčki. Zapitkivao je, saznavao, crtao, beležio, pisao pesme u sveskama umrljanim od vina i mora. Pokušavao je da dobije posao nastavnika engleskog za Britanski savet na Krfu. Bavio se pisanjem i prepiskom, ugošćavao prijatelje, uživao na mediteranskom vazduhu, ali i u samoobrazovanju.

Ma koliko izbegavao političke nevolje, one su se same gomilale. Svi su prepoznavali da je Španski građanski rat strašan preludijum za daleko širi sukob. Uprkos otuđenju od Engleske, Darel je imao jaku nacionalnu lojalnost i u razgovoru sa prijateljima zagovarao ulazak u rat.

Kada je Nemačka napala Poljsku, Lari i Nensi su odlučili da potraže posao u Atini da ih invazija iz Italije ne bi zatekla na Krfu. Pisac još nije mogao da se oslobodi očeve koncepcije obaveze prema domovini. Osećao je da treba bar da se ponudi za vojsku, ali je sa tim odugovlačio, menjao mišljenje više puta dnevno i - svađao se sa Nensi. Rat je učinio da se oseća previše krivim da bi uživao u lepotama Atine. Srećom, on i Teodor su unajmljeni kao privremeno osoblje za Informativnu službu Britanske ambasade. Teodor je bio zadužen za prevođenje grčkih novina i pisama na engleski, a Lorens je bio uključen u pravljenje zvaničnog biltena. Trebalo je delimično da kontrira vestima koje je širila Nemačka ambasada i da sa svojom grupom štampa bilten na primitivnom mimeografu u suterenu ambasade.

Nensi je bila trudna.

Lorens Darel je osećao beznadežnost, koja je prerasla u ogorčenost kada je za rad u Informativnoj službi dovedeno redovno osoblje iz Engleske, a privremeno osoblje otpušteno. Izražavao je sarkazam prema takvoj odluci kojom su skrajnuti oni koji su poznavali i voleli Grčku i grčki jezik. To će ostati njegov prevlađujući ton pri pominjanju Ministarstva inostranih poslova i Britanskog saveta, jer će uvek sebe videti kao autsajdera koji se bori protiv ukorenjene birokratije.

Imao je sreću da ga Britanski savet zatim unajmi da drži nastavu i radi u administraciji. Dobro je zarađivao, ali se uvek osećao nelagodno kada su tražili da

zastupa politički stav sa kojim se nije slagao. To će ga pratiti i narednih godina, pa će tenzija između njegove političke ličnosti i ličnog mišljenja uticati na njegov kreativni život i temperament.

Odbio je da napusti Grčku sve dok ne bude morao.

Lorensova ćerka Penelope rođena je u Atini 4. juna 1940. godine. Njegova sada tročlana porodica se ubrzo preselila u mesto Kalamata na jugu Peloponeza, gde je pisac trebalo da nastavi da radi za Britanski savet. No, Italijani su izvršili invaziju na Grčku iz pravca Albanije, grčke vode su minirane i bilo je pitanje dana kada će Hitler preuzeti kampanju u Grčkoj od Musolinija.

Februara 1941. godine Britanski savet zatvara škole. U aprilu u ruke fašista pada najpre Solun, a zatim Atina. Donosi se odluka da se Darelovi brodićem prebace do Krita. Pred pukim nagonom za preživljavanjem nestaju Lorensova intelektualna i emocionalna previranja iz prethodnih nekoliko godina. No, zapisi o njegovom boravku na ostrvu Krf biće objavljeni četiri godine kasnije pod naslovom *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa (Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu)*. Ovo delo će biti prvo u nizu Darelovih putopisa ili sećanja sa grčkih ostrva, odnosno početak određivanja Lorensa Darela kao islomana.

5.2.1 PROSPEROVA PEĆINA: VODIČ KROZ KRAJOLIK I OBIČAJE OSTRVA KRFA (1945)

Darelov „vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa“ pisan je u formi dnevnika, sa beleškama datiranim od 10. 4. 1937. do 1. 1. 1941. godine, mada su Darelovi na Krf stigli 1935. godine. Upućenima u autorovu biografiju postaće vrlo brzo jasno da se hronologija poklapa sa periodom koji počinje preseljenjem Lorensa i Nensi na sever ostrva.

Neobično za početak dnevnika, ali prva beleška već liči na sumiranje Lorensovih iskustava sa Krfa. Može se reći da će ona ostati zaključak svih njegovih godina provedenih u Grčkoj. „Druge zemlje vam mogu ponuditi otkrića o običajima ili o naučnim pojavama, o krajoliku; Grčka vam, pak, nudi nešto tegobnije - otkriće samoga

sebe.⁵⁰⁶ Lorensova setna izjava na prvim stranama - „Ovo nam postaje neprežaljani dom. Naš svet. Krf.“⁵⁰⁷ potvrđuje da je knjiga pisana naknadno.⁵⁰⁸

Prosperova pećina sadrži Darelove dnevničke zabeleške koje se sastoje i od samo jedne rečenice, pa deluju kao da su istrgnute iz celog konteksta. Iscepanost misli zasigurno je posledica autorove želje da sve što mu se učini bitnim stavi na papir.

Ova knjiga će postati epitaf Darelovoj mladosti, ali i omaž idiličnom životu na Krfu u vreme pred Drugi svetski rat, tradicionalnom prijateljstvu između Britanaca i Grka, grčkom gostoprimstvu i velikodušnosti.

Nasuprot pustoj i odbojno kamenitoj albanskoj obali koja se nalazi na malo udaljenosti istočno od Krfa, ovo jonsko ostrvo je, po rečima Darela, i na svojim ogoljenim severnim prilazima bilo bogato maslinama i mineralnim izvorima. Krf, kao predvorje egejske Grčke koju će pisac tek da upozna, izgledao je toliko pun bogatstva da je čoveka činio „presitim i mlitavim“.

Lorens se divi mletačkoj arhitekturi samog grada Krfa, kućama iznad stare luke koje su „izgrađene elegantno, u vitkim redovima, sa uskim alejama i kolonadama koje se pružaju između njih“.⁵⁰⁹ Zbrku pastelnih nijansi crvene, žute, ružičaste i boje okera mesečina je preobražavala “u blistavobeli grad sazdan poput svadbenog kolača”⁵¹⁰.

Lorens obaveštava da su on i Nensi iznajmili kuću od jednog starog ribara u seocetu Kalami, u senci planine Pantokrator, na nekih tridesetak kilometara severno od grada Krfa. Predeo u kojem su se nastanili nudio je sve čari osame. „Tako je tiho da ljudski glas, gore u sutonu, pod maslinama, uznemirava i draži čoveka baš kao glas same savesti.”⁵¹¹ Besprekidni uzdisaji Jonskog mora predstavljali su ritam njihovog rada, ali i sna. Bio je to spokojan period za mladi bračni par. „Tek jedna sveća gori na stolu, između naših srećnih bića.”⁵¹² Njihova bela kuća sa ožiljcima od vetra i vode nudila je gostoprimstvo mnogim prijateljima, koji su im boravak na ostrvu učinili

⁵⁰⁶ Lorens Darel, *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa* (Loznica: Karpos, 2012), 10.

⁵⁰⁷ *Ibid.*, 11.

⁵⁰⁸ U Lorensovom predgovoru izdanja na engleskom stoji da je knjigu pisao u ratno doba u Aleksandriji. (Lawrence Durrell, *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu* (London: Faber & Faber, 2000), xi, “This book was composed in Alexandria after the fall of Greece and my own escape into Egypt and via Crete.”)

⁵⁰⁹ Lorens Darel, *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa* (Loznica: Karpos, 2012), 10.

⁵¹⁰ *Ibid.*, 11.

⁵¹¹ *Ibid.*, 16.

⁵¹² *Ibid.*, 17.

bogatijim i smislenijim. “Ovo je prava ostrvska atmosfera; naši životi što se odvijaju ovde, u ovom zavodljivom krajoliku, udaljenom od odgovornosti aktivnog evropskog života, pružili su nam osećaj izdvojenosti od stvarnog sveta.”⁵¹³

Darelova sećanja kako na Englesku, tako i na mesta u kojima je živeo umnogome su bila fokusirana na ljude. Na Krfu je, kako kaže, imao sreće sa prijateljima, od kojih su dvojica za njega imala gotovo mitološku vrednost: Zarijan, veliki jermenski pesnik koji je umeo da govori o krajoliku kao o metafizičkoj kategoriji i dr Teodor Stefanidis, prepoznatljiv po pelerini, čizmama, masivnom opremom za hvatanje kukaca koju je nosio na leđima, ali i po zlačanoj bradi i jakom engleskom naglasku u grčkom.

Darel je sačuvao tekst prve Teodorove poruke kojom će započeti njihovo trajno prijateljstvo. U toj poruci Teodor izražava radost što čuje da Darel namerava da napiše istoriju Krfa, jer se on lično, uprkos davnašnjoj želji da učini isto, osećao nedoraslim za takav poduhvat. Na raspolaganje mu je stavio sav materijal koji je prikupljao, uključujući istoriju ostrva, podatke o zaštitniku ostrva - Svetom Spiridonu, živom svetu slatkih voda na Krfu i geologiji ostrva. Darel beleži da mu Teodor obećava mape, tabele i statistike, ali da ne nastoji da savlada svu tu građu. Obećava da, ako bude napisao knjigu o Krfu, „to neće biti istorija već pesma”.

Lorensu je u takvom okruženju naviralo stotinu slika u isti mah i stotinu načina šta bi sa njima radio. U dnevniku je beležio svoja saznanja o nagoveštajima vulkanskog porekla ostrva. Otkrivao je tajne ribarenja veštih jonskih ribara. Istraživao je pećine u okolini Paleokastrice i zapisivao ono što je video. Tragao je za etimologijom naziva ostrva. Opisivao je folklorne igre, lepotu žena iz mesta Gasturi i tradicionalnu ostrvsku nošnju, koja se u vreme njegovog boravka na Krfu vidala samo na svečanostima i igrankama. Zapažao je po nošnji sukob između tradicije i modernog doba, jer je video da stariji muškarac još uvek nosi tipično grčke šiljate papuče, a njegov sin poderane čakšire evropskog radnika. Apendiks na kraju *Prosperove pećine*, kao pravi mali vodič, nudi obilje Darelovih saznanja koja pisac nudi budućim putnicima na Krf, od recepata narodnih lekova, kratkog pregleda istorije ostrva, jela, pića i slatkiša koja valja probati, do znamenitosti i seoskih vašara koje treba posetiti.

⁵¹³ *Ibid.*, 24.

Bogatstvo boja i ukrasa očarali su ga na dan kada se kovčeg sa Svetim Spiridonom pronosi ulicama grada Krfa. Od ranog jutra vlada živost u gradu, koji je ispunjen ženskim ružičastim, žutim i plavim maramama. Seljanke sa severa stižu obučene u smirenoplavu i belu boju. Arnauti nose svoju karakterističnu nošnju -suknjice i izvezene jeleke, a vunene čarape im imaju izvezene krstaste podvezice. Na rukama njihovih žena zveckaju narukvice dukata. I mornari imaju svoj ukras - brkove što se uvijaju unazad oko ušiju. Svetac je, pre svega, zaštitnik upravo mornara; „gotovo redovno odvrća katastrofe za čitavu zajednicu, pa opet ne potcenjuje ni pojedinačnu molbu njemu upućenu.”⁵¹⁴ Vičan je izvođenju čudesa, veruju Krfljani, i čuvaju legendu po kojoj je nekada rasturio horde Turaka prerušivši se u snažan jugozapadni vetar. „Krf stoji kao granični kamen u povesti turskih osvajanja, jer nisu dospeli dalje na zapad.”⁵¹⁵

Darel upoznaje čitaoce sa istorijom Krfa od vremena kada je bio kolonija Korinta, pa sve do modernog doba. Koristeći zapise Litgoua (Lithgow), podseća da je ovo ostrvo, „nepobedivo isto koliko i lepo“, doživelo blagostanje pod vlašću Venecije, barem u pogledu šuma. Mleci su davali deset zlatnika kao nagradu za „svaki gaj od stotinu maslinovih zasada“, te su tako Krfljani posedovali blizu dva miliona stabala kada se Venecija povukla sa ostrva. Darel, između ostalih, pominje i putopisca Morisona (Moryson), koji je na kraju XVI veka zapisao da „Krf uživa ugled jednog od Glavnih ključeva hrišćanstva“⁵¹⁶. Ipak, ako treba da se izabere istorija koja je pisana „u pravom krfskom duhu, veselom, lažljivom i samopouzdanom“⁵¹⁷, pisac predlaže onu koja je objavljena u Veneciji 1670. godine, a koju je napisao Andrea Marmora. Iz nje navodi zanimljiv podatak da su Rimljani osvojili Britaniju zahvaljujući pomoći Krfljana.

Kada opisuje razvoj odnosa Britanije i Krfa, Darel citira reči svog krfskog prijatelja, grofa D., da su Britanci bili ti koji su dali sve od sebe da se obnovi aristokratska tradicija na ostrvu koje je nekada bilo mletačko. On prenosi viđenje da se netrpeljivost ostrvljana prema osornim upraviteljima koji su otmeno i imperijalistički škripitali svojom obucom preobrtila u nostalgičnu ljubav i divljenje onda kada su Britanci napustili ostrvo.

⁵¹⁴ *Ibid.*, 38.

⁵¹⁵ *Ibid.*, 89.

⁵¹⁶ *Ibid.*, 91.

⁵¹⁷ *Ibid.*, 120.

Pričao je u potpunosti verno o hirovima i pokusima tutorstva jednog carstva kome nikad nije bilo stalo do toga da izađe u susret svojim podanicima pokušavajući da ih razume već ih je uveravalo u svoju naklonost razdražujućom krutošću i stidljivim humorom.⁵¹⁸

Do sličnih zapažanja će Lorens Darel i sâm dolaziti prilikom svojih posleratnih boravaka na grčkim ostrvima, samo što će vremenski razmak u odnosu na grofovu priču biti skoro vek i po.

Što se tiče britanskih kulturnih tragova na Krfu, ne misleći tu na mentalitet, Darel ironično primećuje da se ta tema iscrpljuje prilagođavanjem tek nekoliko engleskih reči grčkom jeziku, proizvodnjom ajvara od jabuke i neizbežnim pominjanjem kriketa koji je zaživeo na ostrvu.

Kombinovanjem brojnih izvora i ličnih zapažanja, Darel o Krfu pruža detaljnu sliku koja je vredna pažnje za stručnjake iz raznih oblasti, pa izvesne detalje i sâm preporučuje studentima sociologije ili antropolozima. Tako napominje da antropolozi tek počinju dosta toga da otkrivaju i da će tek da uspostave vezu između sela i grada. Krfski seljaci, na primer, mere vreme i rastojanje brojem popušenih cigareta. Njihova neobična odeća izaziva romantično divljenje kod pisaca odgojenih u gradu. Ali, Darel smatra da je naklonost prema životu tih pastirskih zajednica prilično preterana, jer prosečan balkanski seljak zavređuje divljenje isto koliko i varošanin, a istom merom se mogu meriti i njihova podmitljivost i lukavost.

Lukavost je crta za koju Darel od Zarijana saznaje da je karakteristična i za ostale Grke.

Nacionalni karakter im se zasniva na ideji osiromašenog i podjarmljenog malog čoveka, koji od sveta što ga okružuje izvlači sebi boljitak tek čistom lukavošću. Dodajte tome i još malo samoprekora i dobili ste sliku besmrtnog Grka. Nagao, pun hvalisavosti, veoma nestrpljiv, hitar u naklonosti i domišljat isto koliko i prilagodljiv. I kukavica i junak u isti mah; čovek raspet između svoje prirodne nadarenosti, kao i junačkog duha s jedne strane i svoje beznadežne vezanosti za sposobnost razboritog zaključivanja sa druge strane.⁵¹⁹

Za *Odiseju* Darel kaže da je dosadna i rdavo sastavljena, ali hvali pripovedačku darovitost njenog tvorca i verodostojnost kojom ovaj ep portretiše savremene Grke.

⁵¹⁸ *Ibid.*, 116.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 60.

„Ima tu i brbljivosti i stidljive prepredenosti i lažljivosti i plemenitosti, kukavičluka i hrabrosti, kao i gotovo komične nesposobnosti samosagledavanja.“⁵²⁰

Grčki duh i nepobediva grčka prilagodljivost mogu se sagledati kroz pozorište senki i predstavu sa likom Karađoza, piše Darel. Kroz prijateljsko ćeretanje sa Zarijanom i Teodorom, on saznaje za srednjovekovno predanje o junaku drame.

On predstavlja duh malog čoveka, ali grčkog malog čoveka; sjajan je u besposličanju, u uzimanju na zajam i u zbijanju prizemnih šala na račun svojih prijatelja, što je sve jako podstaknuto željom za sticanjem dobiti.⁵²¹

Grk od pamtiveka dozvoljava sebi politiku kao jednu vrstu duhovnog nemira. Kako Darel pojašnjava, to nije „suva politika apstraktnih ideja i principa već uzavrela i surova politika srca: obožavanje junaka, uzdizanje stranaka i pojedinih ličnosti“⁵²². On se čudi nad obrascem koji je istovetan i u antičko i u moderno doba - svađe, opsesije, ponos, paničan strah i vlastiti uspeh jesu pobude koje Grka pokreću napred, a nespokoјstvo mu dolazi od anarhije koju nosi u sebi.

Darel zapisuje stav svog prijatelja grofa D. da je Grcima čak i smrt manje važna od politike. Grci, kaže grof D., jesu sujeverni i anarhični, ali ne i pobožni. Njihovi sveci iz antičkog Panteona „nisu kanonizovani i potom zaboravljeni“, već i dalje delaju. Isto važi i za najade i nereide, morske sirene i senke kiparisa „što na podne mogu oterati spavača u ludilo“. U beskrajno dugim razgovorima intelektualno jake družine, uz kuckanje čaša preko kojeg se, kaže Darel, lakše stiče poverenje, umetnički nastrojen Zarijan je mnoge iznete podatke zapisivao na svojoj manžetni, stolnjaku, pa i u izgužvanoj beležnici, ali toliko užurbano i nečitko da kasnije nije uspevao da ih pročita. Zarijan je i upoznao Darel sa starim grofom D., čovekom izuzetne erudicije.⁵²³ Grof se povukao iz gradskog života i osamio na ostrvu, pa nije bilo čudno što su ga brbljivi i preterano gostoljubivi ostrvljani proglasili za pustinjaka i ekscentrika. Od grofa je potekla ideja koja je dospela u naslov Darelovog dela. Po njegovoj teoriji, Šekspir je mislio na Krf kada je pisao *Buru* u kojoj se glavni lik, Prospero, nastanjuje na nekom mediteranskom ostrvu, a možda je slavni pisac i posetio ovo ostrvo. Grof u *Buri*

⁵²⁰ *Ibid.*, 76.

⁵²¹ *Ibid.*, 71.

⁵²² *Ibid.*, 94.

⁵²³ Prema navodima Darelovog biografa, spekuliše se da je glavna inspiracija za složeni lik grofa bio Dr Konstantin Palatiano, koji je učio pravo u Engleskoj, a od Darel bio stariji četrdeset godina.

pronalazi „nekoliko elemenata izrazito jonske prirode“ i traži skrivene veze između naziva ostrva i imena veštice iz pomenutog Šekspirovog komada.

Jednom prilikom je grof predviđao kako će svaki od prisutnih prijatelja jednog dana predstaviti „Prosperovo ostrvo“. Objasnio je najpre da svako prikuplja i sređuje svoja znanja prema svojoj naravi i da to nikada nije celovita slika, već slika celovita samo za autora. Te grofove reči se mogu primeniti na proučavanje putopisa, jer se neće naći dva putopisca koja će za jedno mesto napisati dva ista putopisa. Grof tako pretpostavlja da će doktor Teodor Stefanidis objaviti rad o Krfu kod nekog učenog društva u Beču. Zarijan će sigurno napisati jedan neobuzdan i iskrivljen prikaz u kojem će izostaviti istinu o rđavim saobraćajnim vezama, lažljivosti Grka i nesnošljivim buvama tokom leta. Darelovu priču o ostrvu vidi kao portret netačan u pojedinostima, sa sjajnim ulomcima krajolika, opisanim kao da je nastojao da se oslobodi nečega što je zasmetalo njegovom očnom nervu. Grof psihološki analizira Darel govoreći mu da je on takva osoba koja bi se ustezala od povratka na ostrvo ukoliko je na njemu bila razočarana, ali da bi druge ljude svojom pričom upućivala na ostrvo vatreno se zanimajući za njihovo mišljenje.

Darel pominje da je grof mogao da samuje i raspravlja o filozofiji, jer je imao veliki godišnji prihod od maslina koje je posedovao. Maslina je na Krfu ponos sitnog posednika, a po broju maslinovih stabala računa se vrednost zemlje u šumovitim delovima ostrva. Ona je za seljake i dobar sluga i težak gospodar. Njen ukus je drevan koliko i hladna voda, a drevniji od mesa i vina. Razbaškarila se u svojoj slobodi na ostrvu, kao i na čitavom Sredozemlju, gde se čini da sve izrasta iz kiselkastog i jetkog ukusa njenih crnih plodova među zubima.

Grci, piše Darel, u izobilju proizvode laka vina i rakiju, mada su uzdržani u piću. Samo je jednom tokom čitavog boravka na Krfu, video pijanog čoveka. Primetio je da Grci imaju toliko osetljivo nepce da njime umeju i vodu da ocene probajući joj ukus. Voda za njih ima svojevrstan biblijski značaj, pa je čaša vode svuda prisutna, i uz slatkiše, i uz alkohol. Čistu vodu sa najviših izvora na ostrvu donose žene, u krčazima koje nose na leđima.

U Darelovim krfskim danima ispunjenim raznovrsnim aktivnostima, druženjima i uživanjima, kada su i njemu nedostajale prave reči kojima bi uhvatio dozivanje cvrčaka nalik kuckanju telegrafa visoko na stenju ili ukus jonskih slatkiša spravljanih od

pomorandžinog cveta, činilo se da se protok vremena oseća samo po tome što se menja voće na stolovima. Međutim, grof je u društvu provlačio slutnju o ratu, jer su sve manje pričali, a razlog nije ležao u nemanju tema, već u nenalaženju odgovarajućih reči za rastanak.

U aprilu 1941. godine, dok je ležao na palubi broda koji ga je vodio pored Krita ka Egiptu, a i dok je ispisivao epilog *Prosperove pećine* u Aleksandriji, Darel se prisećao jonskog krajolika, koji je, po njegovom viđenju, bio „tako svestan sebe, tako veličanstveno prilagođen razmerama ljudskog postojanja“⁵²⁴. Grčka mu je nedostajala poput živog bića. Afrika mu je bila tuđa. Tada još nije znao da će ga život vraćati toj zemlji koja „obitava u senci Evrope, pod kompleksom inferiornosti“⁵²⁵. Ono što je osećao bilo je sadržano „u toj najlepšoj od svih grčkih reči *Νοσταλγία*.“⁵²⁶

5.3 Period 1941-1947

Dana 1. maja 1941. godine Darelovi su stigli u Aleksandriju. Ono što je važilo za sve helenofile, važilo je i za njih - pad Grčke stvorio im je dvostruki osećaj egzila. Prema mitu o dva mesta rođenja, prvo je ono u kojem čovek dolazi na svet, a drugo je ono u kojem se čovek budi i postaje svestan realnosti. „Bekstvo u Egipat je dovelo do drugog nostalgičnog izmeštanja u kojem je Grčka konačno mogla da postane Darelov duhovni 'dom'.“⁵²⁷

U Kairu i Aleksandriji će Darel biti zadužen za odnose sa javnošću i štampom. Njegovo poznavanje grčkog jezika i temperamenta preporučili su ga za mesto sa kojeg je mogao da utiče na grčku štampu u Egiptu. Pošto je često bio na mestu događaja baš kada se stvari dešavaju, postojale su sumnje da je pripadnik službe MI6.

U pismima koja je Darel slao iz Egipta nema mnogo lepih reči o ovoj zemlji. Arapski jezik nikada nije naučio u dovoljnoj meri da bi mogao opuštено da ga koristi u razgovoru. Iako je Egipat imao kolonijalnu situaciju sličnu onoj u Indiji, prema njemu je

⁵²⁴ Lorens Darel, *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa* (Loznica: Karpos, 2012), 175.

⁵²⁵ *Ibid.*, 82.

⁵²⁶ *Ibid.*, 135.

⁵²⁷ Stefan Herbrechter, *Lawrence Durrell, Postmodernism and the Ethics of Alterity* (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1999), 253, “The escape to Egypt led to another nostalgic displacement in which Greece could finally become Durrell’s spiritual ‘home’.”

pisac osećao pravi engleski užas. Tada nije mogao da zna koliko mnogo će Egipat doprineti njegovom književnom razvoju.

Brak Darelovih se rušio. Nensi je sa ćerkom zauvek napustila Lorensa.

Aleksandrija, u koju se Darel preselio iz Kaira oktobra 1942. godine, bila je daleko od nadzora Ambasade, a uz to je odisala grčkim uticajem. Postepeno ga je osvajala. Naredne godine osvojila ga je i crnooka Ivet Koen (Yvette Cohen), poreklom iz Tunisa, koja je tada radila kao novinar. Sa njom će se venčati na Rodosu, 1947. godine.

Darel je svojom ličnošću plenio na društvenim dešavanjima, koja su i po prirodi njegovog položaja bila neminovna. Govorilo se da je pisac umeo da fokusira pedeset miliona volti šarma na osobu kojoj bi se obraćao, a efekat njegovog ulaska u neku prostoriju punu ljudi bio je isti kao kada neko izvadi čep iz boce starog šampanjca.

Svoje unutrašnje konflikte otkrivao je u poeziji, pa mu prva zbirka pesama izlazi baš u doba boravka u Aleksandriji, 1943. godine.

Iz Grčke su dolazile vesti o gladi, bolesti i anarhiji. Da bi našao utehu, Darel se ostavio pisanja istorije Grčke i posvetio se najsunčanijoj od svojih knjiga o ostrvima, „Prosperovoj pećini“. U mislima se vraćao zapisima D. H. Lorensa o Italiji, koje je iščitavao dok je bio na Krfu. Ti putopisi su, po njegovom mišljenju, bili apsolutno neprevaziđeni, a naročito je voleo *More i Sardiniju*. Ovu knjigu je čitao „kao otkriće Lorensa, a ne Sardinije“ i priznavao da je bio ljubomorani na stil njenog autora. Prepoznao je sposobnost D. H. Lorensa da udahne život činjenicama koje bi pozajmio iz nekog izvora.

Darel je, radeći na svojim sećanjima sa Krfa, u praksi primenjivao formulu za pisanje putopisa o kojoj je ranije govorio Teodoru Stefanidisu. Naime, smatrao je da treba pisati sasvim slobodno, uz lako unošenje informacija i hrabro izmišljanje nekih ljudi. Za datume u *Prosperovoj pećini* se veruje da nisu istorijski precizni, ali knjizi daju formu dnevnika. Sporani je i već ranije pomenuti identitet jednog od glavnih likova, koji su u posveti navedeni kao stvarni. Kako je Stefanidis u julu 1944. godine boravio u Egiptu, Darel je imao prilike da od njega sazna još mnogo naučno zasnovanih podataka o Krfu i unese ih u *Prosperovu pećinu*, čime je dodao na njenoj realističnosti. Knjiga je prihvaćena za štampanje i pojavice se, praćena dobrim kritikama, novembra 1945. godine.

Darel je uspeo da izdejstvuje položaj službenika za javno informisanje na grčkim ostrvima Dodekaneza, sa sedištem na Rodosu.

Nemački garnizon koji se nalazio na Rodosu bio je odsečen od linija snabdevanja i bilo je samo pitanje dana kada će da kapitulira. Grčke snage su oslobodile ostrvo u maju 1945. godine i uskoro je Darel krenuo ka voljenoj Grčkoj. Možda ni Odisej koji se vraćao na Itaku nije osećao takvo ushićenje kao Darel koji se početkom juna 1945. godine iskrcao na Rodos.

Mada se radovao suncu i slobodi na Rodosu, nije zatekao onu Grčku o kojoj je maštao. Na ostrvu nije bilo ni struje ni javnih službi. Njegovo zaduženje je bilo da podigne entuzijazam lokalnog stanovništva za proces oporavka. Uređivao je i pisao članke za dnevne novine koje su izlazile na engleskom, grčkom i turskom. Usavršio je svoj grčki toliko da je prevodio grčku poeziju. Imao je sreće da za svoju službu nađe kompetentno osoblje, a Eva je određena za njegovog administrativnog sekretara.

Na Rodosu je Darel bio osoba na položaju, sa svojim osobljem, štamparijom i dnevnim novinama. Uskoro su ga svi znali. Vojska mu je dala na korišćenje jedan zarobljeni nemački folksvagen džip, kojim je istražio svaki kutak ostrva.

Brzo se latio pisanja o ostrvu. Govorio je da je puno materijala za knjigu koja bi bila u stilu *Prosperove pećine*. Sada je, međutim, knjigu pisao na licu mesta, uz istovremeno obavljanje važnih poslova na ostrvu. Na Rodosu je sve zavređivalo restauraciju, ali je podizanje čuvene morske Venere iz III veka pre nove ere iz kriptе u kojoj je preživela rat označilo ponovno rađanje ostrva. Ta statua će postati simbol Darelovog boravka na Rodosu i ući u naslov njegovog drugog putopisa o grčkim ostrvima pod nazivom *Razmišljanja o morskoj Veneri. Vodič po krajoliku Rodosa (Reflections on a Marine Venus. A Companion to the Landscape of Rhodes)*.

Darel je na ličnom planu bio veoma srećan na Rodosu, ali nije bio optimista po pitanju posleratne politike. Grčka je jurila u građanski rat dok su se njegovi sunarodnici pretvarali da je sve u redu. Vrlo oštrim rečima ih je kritikovao kao ljude koji su propali u svojim ko zna kakvim strukama i onda se okupili da bi gospodarili jednim nevinim i mirnim narodom.

Znajući da njegovo zaduženje na Rodosu uskoro prestaje, Darel je bezuspešno pokušavao da nađe posao u Atini. Kada je Rodos sa ostalim ostrvima Dodekaneza predat Grcima 1947. godine, Lorens i Eva su preko Aleksandrije krenuli u Englesku.

5.3.1 RAZMIŠLJANJA O MORSKOJ VENERI. VODIČ PO KRAJOLIKU RODOSA (1953)

Ushićen zbog povratka u Grčku, Lorens Darel je svoju drugu knjigu o grčkim ostrvima počeo da piše nekoliko meseci po dolasku na Rodos. Čitalac saznaje da je Darel, posle četiri ratne godine provedene u Egiptu, na ostrvo stigao ratnim brodom u proleće 1945. godine. Pisac odmah uvodi lik Gideona, saputnika koji će, navodno, biti postavljen za rukovodioca za poljoprivredu na Rodosu. Taj jednooki britanski oficir će biti jedan od glavnih Darel ovih sagovornika u knjizi „Razmišljanja o morskoj Veneri. Vodič po krajoliku Rodosa”. Pisac nakratko povezuje njegov najverovatnije izmišljeni lik sa stvarnim Fenšou Tozerom (Fanshawe Tozer), čiji putopis o plovidbi Egejskim morem Gideon čita dok se brod kreće ka svom odredištu. Ti spisi će ih „razonoditi“ i „priuštiti im zadovoljstvo“. Nameće se pitanje da li Darel tako vidi svrhu putopisa uopšte ili želi da nagovesti da će svojom knjigom uozbiljiti Tozerove zapise.

Strepnja je bila osećanje koje je obuzimalo Darela pri pomisli da će ponovo videti Grčku. Prethodnih meseci je primao pisma koja su o Grčkoj govorila „sa aromom nekrologa“. Hteo je lično da proveriti da li je još uvek „stvarnost zasnovana u krajoliku i ljudima“, ili je na Krku bila samo plod njegove mašte. Srce mu je „zaigralo od znamenja“ kada je pored broda naišao usamljeni delfin, jer je verovao da on donosi lepo vreme i sreću.

Ustreptalost ljudi koji ostrva smatraju neodoljivim Darel tumači na osnovu onoga što je tobože našao u Gideonovim beležnicama. Tu je, kaže, pročitao spisak bolesti koje medicina nije klasifikovala, a među njima je iskrsla *islomanija* - retka, ali ne i nepoznata duhovna boljka. Ljudi koji od nje boluju, „islomani“, bivaju ispunjeni neopisivim zanosom kada se nađu u malenom osrvtvskom svetu opkoljenom morem. Potomci su Atlantidana. Darel svoju knjigu klasifikuje, po svrsi, kao neku vrstu anatomije islomanije. Ne beži od njenih mana u smislu nedoslednosti i bezobličnosti i ograđuje se rečima da čak i ako je žrtvovao oblik, onda je to učinio zarad nečeg boljeg. „Tek pošto se strogo potčini pravilima nelogičnosti, znači da bi čovek mogao da piše o nekom ostrvu, ako je isloman.“⁵²⁸

⁵²⁸ Lorens Darel, *Razmišljanja o morskoj Veneri: Vodič po krajoliku Rodosa* (Loznica: Karpos, 2010), 10.

Za Darela, koji Egejsko more ume da vidi kao „kovrdžavo“ i čija ga melodija usrećuje „koliko i grčko ostrvo“, ni poluopijenost snom nakon duge plovidbe nije predstavljala prepreku da uskoči u vodu „bistru i hladnu poput vina“. Sa druge strane tesnaca imao je pogled na anadolske planine koje su plamtele kao drago kamenje. Katkad se pitao da li je uopšte moguće prikazati i naslikati Egejsko more. Činilo mu se da Egej i dalje čeka svog slikara koji će poludeti za njim, ali da će za pravu sliku biti potrebno nešto više od poigravanja bojama.

Na Rodosu su ga čekala prozaična zaduženja. U gradu Rodosu u kojem je tek trebalo da se uspostavi red po merilima XX veka, Darel je morao da organizuje rad štamparije, što je podrazumevalo i odgovornost za mašine, ali i nadzor nad osobljem. Trebalo je da izdaju tri dnevna lista: grčki, italijanski i turski. Grčka redakcija je imala izdvojenu prostoriju da drugi ne bi morali da slušaju njihova „vatrena razmimoilaženja“. Situaciju u kojoj su se svi našli video je kao „idealnu laboratoriju za proučavanje nacionalnih karaktera“.

Jedan Turčin ubrzo postaje umešan, spor, stidljiv, krtici nalik i veoma sumnjičav, radi oprezno svoj posao, obavljajući ga zrnce po zrnce. Na našim Italijanima čovek odmah vidi snažni ženstveni osećaj za kitnjasto ukrašavanje, urođeni ukus i želju da se dopadnu. Ali, Grk je užasan momak. Živahan, bučan, brbljiv i ponosan - da li je ikad postojao takav sklop osobina smešten u nekim ljudskim grudima? Samo bi se Irac mogao sa njim nadmetati u neukrotivosti i u grubijanskoj, uzaludnoj velikodušnosti.⁵²⁹

Zbog brojnih obaveza Darel u početku nije imao mnogo vremena da razgleda grad Rodos, koji mu je na prvi pogled delovao razočaravajuće. Stari grad okružen zidinama, sa prljivim zgradama i polomljenim kipovima delovao mu je nalik svadbenom kolaču „sa sastruganom i napuklom glazurom“. Većina stanovnika je bila prešla na ostrva Simi i Kasos, pa je pisac mogao da primeti samo nekoliko civila koji su prebirali hranu po kantama za smeće. Nije mogao da zamisli koliko će tek da zavoli celo ostrvo.

Vrlo brzo će mu i opisi biti životniji i topliji, pa će mu i dani na Rodosu, opadati „meko, kao voće sa drveća“. Čarobni rođanski zalasci sunca, proslavljeni kroz izveštaje putnika još od Srednjeg veka, navodiće na pretpostavku da je Homer samo na Rodosu mogao osmisliti svoj pridev „ružoprsta“. U natprirodnoj svetlosti, gledajući kroz vino,

⁵²⁹ *Ibid.*, 44.

prsti zaljubljenika u Grčku treperili su ružičasto poput korala. Crvene boje oleandra i hibiskusa, te „rođanske ruže“ koja je ukrašavala svaku seosku baštu, i jarka grimizna boja bugenvilije, kojom su Italijani osvežili grad Rodos, rasplamsavale su ljubav koju je pisac sve više osećao prema ostrvu.

I prozor pišćevog biroa postaće inspirativan njegovom oku. Odatle je mogao da posmatra krivudave uličice i lavirinte i da neopaženo prati grčke razgovore i svađe.

Kada je Eva stigla iz Egipta sa pokućstvom, Darel se dao u potragu za kućom u kojoj bi živeli. Pronašao je jednu nenastanjenu, kao „kutiju šibica“, na prelepom položaju. Trebalo je samo da dobije dozvolu od muftije da se kao hrišćanin tu nastani, jer se nalazila u blizini džamije. Pregovore sa muftijom pisac koristi da u svoju knjigu ubaci portret turske zajednice na ostrvu.

Oni su najpovučenija i najtajanstvenija od svih nacija koje sam upoznao. Ovo ne podrazumeva ni manjak spontanosti, niti dobre volje - i jedno i drugo poseduju u velikoj meri. [...] Na Rodosu žive kao krtice, iza zabravljenih prozora, unutar bašta oivičenih zidovima, ispunjenih narandžinim drvetom; kao zajednica nisu podeljeni iznutra, poput Grka, svojim nevažnim ljubomorama i šizmama, niti pak spolja, mnogostrukošću političkih interesa. Ako želite da saznate šta turska zajednica misli po bilo kom pitanju, treba samo da pitate muftiju - jer on je taj koji misli za njih.⁵³⁰

Muftija nije imao nikakav prigovor na doseljavanje Darelovih blizu džamije. Darel se zahvalio malim govorom na grčkom, muftija uzvratio na turskom, sve uz valjanu pristojnost, mada se međusobno nisu razumeli.

U Vili Kleobulos pored džamije, Darel je bio najsrećniji kad je sedeo za ofarbanim stolom u senci baobaba - pisao je, bio sam svoj gazda i bio zaljubljen. U vrtu se uveče okupljalo društvo „radi pića i tračeva“, a njihovi dokoni razgovori, kaže pisac, vodili su samo potvrdi sreće.

U dobrom društvu, uz gitaru, pevali bi tradicionalne grčke narodne pesme, čiji sklad reči i muzike Darel ističe kao vrhunski kvalitet.

Premda podsećaju na one sa Krita i iz Makedonije, ove pesme su takođe u sebi nosile nagoveštaj nečeg drugog - dah Arabije i Persije. Njihova melanholija nije bila divlja i neobuzdana, kakva je grčka gorštačka melanholija, bila je nežnija, sa neobičnijim mirisom.⁵³¹

⁵³⁰ *Ibid.*, 59.

⁵³¹ *Ibid.*, 147.

Osim likova već pomenutog Gideona, pa zatim i Hojla, britanskog konzula na Rodosu, Darel sa posebnim simpatijama razvija lik dr Rejmonda Milsa (Raymond Mills), čija je gitara nezaobilazan pratilac svih druženja i sa kojim će ostati prijatelj do kraja života. On je jedini lik koji se pod svojim pravim imenom pojavio u knjizi. Mils je bio mlad lekar, koji je holistički pristupao dijagnozama. Posmatrao je čoveka u celini i, „kao i svi rođeni iscelitelji“, smatrao da je koren bolesti u pogrešnom načinu živlota. Darel je, pored Milsove stručnosti, cenio i njegovu intelektualnu radoznalost i čovečnost kojima je obogaćivao njihovo ostrvsko društvo. Pisac čak izjavljuje da je knjiga „Razmišljanja o morskoj Veneri“ više Milsova, jer je on uticao na njeno uobličavanje. Priseća se koliku mu je podršku Mils davao za pisanje knjige o Rodosu rečima da ostrvu treba takva knjiga - ni mit, ni istorija, „već krajolik i atmosfera“, nešto nalik vodiču, a, u svakom slučaju, valjan spomenik svoj čari njihovog boravka na Rodosu. Mils je imao i konkretne predloge po pitanju strukture Darelove knjige:

’Pre svega, predstavi svoje glavne likove odmah. Pruži čitaocu mogućnost da uvidi da li mu se dopadaju. To je jedino pošteno. Tako da može i da sklopi knjigu, ako mu se ne sviđa. Tako bi trebalo da počneš’.⁵³²

Darel priznaje da je samo jedan lik izbegavao - morskou Veneru. Nije bio siguran da se može prikladno i dovoljno opisati. Istog mišljenja je bio i kada se radilo o duhu nekog mesta ili epohe. Morska Venera je bila statua žene iz nepoznatog perioda, nađena na dnu luke. Ribari su je izvukli svojim mrežama i ležala je u memljivoj kripti oštećena od morske vode. Kada su je izvlačili iz kripe da bi je postavili u muzej, pisac je bio zapanjen njenom ljupkošću. „Uzdizala se kao rođena iz pene, okrećući to otmeno telo sa jedne strane na drugu, kao da se klanja svojoj publici.“⁵³³ Kroz njenu sudbinu Darelu se prikazivala sudbina čitave Grčke.

Iza nje i kroz nju, čitava ideja Grčke tužno plamti, poput nekog slomljenog kapitela, poput razbacanih krhotina nekog prelepog krčaga, poput torza statue posvećene nadi.⁵³⁴

Darel oseća da je preko morske Venere naučio da gleda Grčku „ne kao zbirku porušenih ostataka davno prohujalih kultura, već kao nešto zauvek živo i uvek novo“⁵³⁵.

⁵³² *Ibid.*, 39.

⁵³³ *Ibid.*, 40.

⁵³⁴ *Ibid.*, 41.

⁵³⁵ *Ibid.*, 235.

On tvrdi da je ta statua pružala „posredan osećaj neprekinute veze, ne samo sa prošlošću, već isto tako i sa budućnošću“⁵³⁶ i buni se protiv stavova da civilizovane i varvarske epohe nasleđuju ili prethode jedna drugoj. Po njegovom mišljenju, one su uvek istodobno postojale, kao i bogohulnost i pobožnost, istina i laž, mržnja i ljubav. Uplitanjem dva dualiteta u ples, duet i dijalog, razrešava se njihova suprotstavljenost. U ovim povezivanjima sa prošlošću može se nazreti modernistička nostalgija autora.

Darel je i u *Prosperovoj pećini* gledao sadašnjost kroz ogledalo prošlosti, pa istu formulu primenjuje na svoju drugu knjigu o grčkim ostrvima.

Na Rodosu je prošlost bila mnogo nametljivije prisutna nego na Krfu ili u Aleksandriji. Darel je smatrao da istorija, ako se shvata kao hronologija, teško može da se obuhvati bilo kojim udžbenikom. Rasuta je kroz bajke, postupke i običaje.

Ovde na Rodosu, na primer, čovek nailazi na pesme zaostale iza krstaša koje i dalje žive nesmetano pored verovanja u Boginju sveže vode, čija se drevnost proteže unazad, u vreme još pre Platona.⁵³⁷

Kao i kada je ispisivao svoju priču o Krfu, Darel je za knjigu o Rodosu koristio različite izvore da bi lična zapažanja uvio oko činjenica koje su ti izvori pružali. Po njegovom mišljenju, možda najbolju istoriju o ovom ostrvu predstavlja dvotomni spis Sesila Tora (Cecil Torr). Nije mogao da dokuči da li je ovaj učeni Englez ikada i posetio ostrvo. „Možda je smatrao mudrijim da se drži podalje od ovog osunčanog krajolika, čije bi vino i voće moglo navesti čoveka na lenjost, odugovlačenje, pa čak i na lažljivost.“⁵³⁸ Darel prenosi da je Helije, bog Sunca, zaveštao svojoj miljenici, nimfi Rodi, ovo ostrvo koje je, prema nekim verovanjima, po njoj dobilo ime. Helije je bio veoma poštovan bog na ostrvu i po njegovom obličju je izvajan čuveni Kolos sa Rodosa, jedno od sedam čuda starog sveta. Helijev lik je bio predstavljen i na novcu Rodosa, a njemu su posvećivani i čuveni praznici. Po Helijevim unucima nazvana su tri grada koja su nekada upravljala ostrvom: Lindos, Jalisos i Kamiros. Darel se pita šta ih je navelo da se ujedine i osnuju četvrti, najlepši, i da njemu prepuste vlast. Grad Rodos je osnovan 408. godine p.n.e.

Da bi prikupio informacije o Kolosu, Darel je koristio podroban Plinijev izveštaj, ali se, kako priznaje, poslužio i radovima Hojla i Gideona o Rodosu dok su oni

⁵³⁶ *Ibid.*, 235.

⁵³⁷ *Ibid.*, 42.

⁵³⁸ *Ibid.*, 127.

bili na kraćem odsustvu. Bio je svestan toga da nijedan vodič po Rodosu ne bi bio potpun bez podsećanja na Demetrija Poliorketa, naslednika Aleksandra Velikog, i njegovu neuspešnu opsadu ostrva, posle koje je Kolos sagrađen. Zato je zanimljivu priču o tom istorijskom događaju uključio u svoj prikaz ostrva da bi i na osnovu nje mogao da razvija sliku grčkog karaktera. Demetrije je, u znak poštovanja prema hrabroj odbrani Rodosa, ostavio Rođanima svoju slavnu opremu sa željom da je prodaju i od tog novca izgrade statuu koja će svedočiti o veličini opsade i junaštvu obeju strana. Nije tačno utvrđeno mesto na kojem je Kolos stajao, ali se zna da je srušen u zemljotresu 227. godine p.n.e., samo 56 godina od kada je statua podignuta. Darel u mislima prebira po istoriji i promišlja o životu uopšte dok nagađa namenu srušenog Kolosa. „Moguće je da je ova statua ponovo pretvorena u sprave za jedan novi rat. To je svojevrsna preokrenuta poezija, u skladu sa kojom se odvija naš život.“⁵³⁹

Rodos je u tom strašnom zemljotresu bio srušen sa zemljom. Kako je uživao poštovanje u antičkom svetu, sa svih strana mu je pristizala pomoć radi oporavka, a deo blaga je trebalo da se upotrebi za ponovno podizanje statue boga Sunca. Međutim, do obnove Kolosa nije došlo zato što je iz proročišta u Delfima stigao glas da bi takav poduhvat mogao da izazove još gora zla.

Rodos je u antičko doba bio među silama koje su se isticale svojom smelošću i veštinom na moru. Bili su i trgovci i kolonizatori, čije je brodovlje prekrivalo morske puteve sve do Španije. Brodogradilišta Rodosa gradila su brodove i za strance.

Tacit je, po rečima Darel, ostavio pohvale rođanskim besednicima. Na Rodosu su retoriku izučavali Ciceron, Cezar, Brut i Kasije, a Darel tvrdi da su stanovnici ostrva i dalje vični lepom govoru.

Darel govori i o pomoći koju je Rodos pružao krstašima prilikom opsade Jerusalima i smatra da su time pokazali više versku, nego političku naklonost, premda je bilo teško tada praviti razliku te vrste. Svetovne težnje su počele da se nadmeću sa duhovnim kada se viteški red Sv. Jovana iz Jerusalima povukao na Rodos. Njihova kultura pustila je plitke korene. Godine 1522. ostrvo je palo pod tursku vlast. Uslove kapitulacije Darel ne vidi kao preteške.

⁵³⁹ *Ibid.*, 115.

Vitezovima je bilo dopušteno da pokupe svoje oružje i imovinu i da odu, a sultan lično bi obezbedio zalihe njihovim brodovima. Bilo koje građansko lice bi moglo napustiti Rodos u bilo koje vreme, ako tako želi, sa svom svojom imovinom tokom naredne tri godine. Oni koji ostaju, bili bi oslobođeni od plaćanja svakog danka sledećih pet godina, a njihova deca nikada ne bi bila odvođena da postanu janičari. Hrišćanima se jamčila sloboda veroispovesti.⁵⁴⁰

Turci su vladali Rodosom do 1912. godine.

Lorens Darel jasno ističe da preplitanjem istorije Rodosa i sopstvene istorije „dokonih razgovora“ na ostrvu želi da stvori sliku čitaocu koji „nije u stanju da dotakne živu travu Kamirosa sopstvenim rukama, ni da oseti talase sunčeve svetlosti kako udaraju o stene Lindosa“⁵⁴¹.

Kako su njegova zaduženja podrazumevala obilazak ostalih ostrva iz grupe Dodekaneza, Darel u *Razmišljanjima o morskoj Veneri*, ne govori samo o Rodosu, već svoja sećanja upotpunjuje slikama manjih ostrva iz okruženja. Najpre je uz pomoć velike artiljerijske karte koja je visila iznad njegovog stola svojim umetničkim okom pamtio karakterističan oblik svakog ostrva.

Rodos bi mogao biti pouzdan putokaz, Kos je rasplodni kit, Leros je oktopod, Patmos je morski konjić, Simi je okrnjeni meteor koji je vazduh učinio glatkim, a Kalimnos je dagnja.⁵⁴²

O njima je imao dosta podataka još dok je živeo u Egiptu i svoje teoretsko znanje je trebalo da poveže sa ličnim zapažanjima. Ostrvo Kos je video kao razmaženo dete u grupi ostrva, zelen, raskošan i razbarušen, jer „mrzi da se doteruje“. Leros je bio „divlje ostrvo bez ikakvog obeležja“, sa vodom koja je slankasta kao i duh ostrvskog življa. Patmos, ostrvo koje je najmanje žudeo da vidi, predstavio se endemskom toplinom Grka sa kojom su izgovarali za njih svetu reč 'Stranci'. Uzvikujući dobrodošlicu gostima, nudili su im magarca, pa buket cveća, a potom i razgovor uz zapitkivanja odakle dolaze, kojim poslom i koliko imaju godina. Na Patmosu je saznao da će se ostrvljani preplatiti na njegove novine, ali ne zato što su pismeni. Razlog je ležao u velikoj oskudici papira, te su i novine bile dobrodošle stanovnicima ostrva za uvijanje paketa, ribe ili jaja.

⁵⁴⁰ *Ibid.*, 183.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 137.

⁵⁴² *Ibid.*, 70.

Kada se sa obilaska okolnih ostrva vraćao na Rodos, romantično mu se od Rodosa pričinjavalo da je ogromna morska neman zaspala u vodi. Odjednom je ponovo ugledao onu Grčku koju je voleo,

...golu sirotinju što pruža radost bez poniženja, čestitost i lepo ophođenje ostrvljana, raskole i podmuklost varošana, škrtost i ljubomoru sitnih posednika. Video sam taverne sa lovorovim vencima, jaganjce kako se okreću na ražnju za Uskrs, bradate heroje, polomljene mramorne statue.⁵⁴³

Obilazeći samo ostrvo Rodos, Darel je skupljao utiske o manjim i većim mestima kroz koja je prolazio. U Selu Trijanda se uverio da je ambicija svakog pravog muškarca da tu ima kućicu u kojoj će, u hladu sopstvene smokve, sedeti tokom letnjih meseci. Na planini Fileremo, gde se nakon pada Italije vodio žestok okršaj između italijanske i nemačke vojske, skrenuta mu je pažnja na nestalu ikonu Bogorodice iz tamošnjeg manastira, koja je nekada u svečanoj povorci nošena po Rodosu u trenucima opasnosti. Svoje saznanje o nestanku relikvija podupire informacijama iz Torovog dela o brojnim moštima koje su se nekada nalazile na ostrvu.

U seoskim kućama je Darel imao prilike da vidi nameštaj koji je mogao da oduševi nekog nadrealistu. Saznao je i razlog za gomilanje takvog blaga. Naime, u vreme strašne gladi na Rodosu, seljaci su se bojali pada vrednosti novca ili zamene italijanske lire nekim okupacijskim novcem, pa su kao nadoknadu za svoje povrće tražili neke vredne predmete. Tako su povorke taljiga sa raznoraznim pokuštvom svakog jutra kretale iz grada ka selima, gde bi se obavljala razmena za seoske proizvode.

U Kremastu, pijačnom mestu najbližem Rodosu, sa mukom je uspeo da kupi jabuke pošto je vlasnik tezge igrao trik-trak i jedva da je hteo da usluži kupce. Tu se uverio da u Grčkoj za svakog ima prostora, jer je mesto imalo crkvu posvećenu Presvetoj katoličkoj Bogorodici.

I izgled i položaj Kamirosa odisali su ljupkošću. Samo jedna reč, često ponavljana na nadgrobnim pločama sa male nekropole u ovom mestu - "*haire*" (raduj se) - ostavljala je živima jednostavnu opsesivnu poruku, i oproštaj i opomenu. U njoj je, po Darelovom viđenju, bila sadržana suština grčkog načina mišljenja i stava prema

⁵⁴³ *Ibid.*, 94.

životu i smrti. Tako kratka, a bogata smislom, ova reč može naterati svakoga da se zastidi kad bi se presabrao koliko je malo ispunio načelo poruke.

Blizu Lindosa, smeštenog na jugoistočnoj obali Rodosa, krajolik se menjao i postajao kvrgav od stena. Nasuprot Kamirosa, prefinjenog i okrenutog sebi „u svojoj „osunčanoj zamišljenosti“ na suprotnoj strani ostrva, Lindos je delovao samopouzdan i prodoran. Darel hvali uzdržani egejski stil ovog grada, njegove uske uličice popločane čistim morskim oblutkom, koje se dižu i spuštaju poput melodije. Po narodnom predanju, u ovom mestu se iskrcao Sv. Pavle kada je kročio na ostrvo. Opisujući Lindos, Darel podseća kako treba da postupe putnici u Grčkoj ako traže smeštaj u oblastima u kojima nema hotela. Treba samo pronaći lokalnog 'dimarhosa', gradonačelnika, na čije saosećanje i gostoljublje se treba osloniti.

Prolazak kroz Malonu, u zaleđu, Darel asocira na novčanu potporu koju je italijanska vlada pružila tom kraju i naselila ga ratarima iz Sijene. Potvrdio je da je to jedna od najrazvijenijih poljoprivrednih oblasti na Rodosu.

Piščeve ekskurzije u neposećeni deo nekog ostrva bile su svakodnevne. Opazivši posetioce kako pristižu sa udaljenih vrhova, preneraženi seljani bi izneli sto na glavnu ulicu i načinjali bačvu najboljeg vina. Gost bi naišao na pravo grčko gostoljublje i zveket čaša usled bezbrojnih zdravica. Darel je saznavao sve više o životu malih egejskih zajednica. Čuo je izreku da je selo bez ikone kao glava bez očiju i shvatio da je duševni život najzdraviji u onim zajednicama „gde se može usredsrediti na nekog posrednika koji im utiče na sudbinu.“⁵⁴⁴ Svetlost iz oreola sveca imala je svoju ulogu u dogodovštinama ribara, ratara i čobana, a ljudi su se svecu obraćali ne samo u nedaćama, nego i u radosti. Posvećivali su mu seoske vašare, ponekad davali i mito u obliku srebrnog suda za oltar, svećnjaka ili voštanice. Dužnost sveca je, kaže Darel, da zbliži čoveka i nepojmljivo. „I pravo je što on treba da nosi taj poluljudski izgled, jer nije li preuzeo svoj položaj baš na oltarima grčkih bogova, koje je istisnuo i nije li on baštinió neke od njihovih ljudskih i dražesnijih osobina?“⁵⁴⁵

U jednom od rođanskih sela, Soroniju, Darel je prisustvovao vašaru na kojem je bio okružen mnoštvom lokalnog stanovništva, ali i brojnim specijalitetima: od alve sa bademom, marcipana i nugata sa pistacijama, preko galaktobureka, baklave i lukumadesa, sve do škembića, iznutrica ovaca, ražnjića i đevreka sa susamom. Njegovi

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 200.

⁵⁴⁵ *Ibid.*, 201.

zapisi prenose „sudbonosnu mešavinu mirisa“ koja ga je očaravala dok je pod jednim drvetom sedeo i proučavao vašar kao platno na kojem su se istovremene odigravale brojne nepovezane scene. U dane praznika⁵⁴⁶, stariji ljudi su otvarali svoje hrastove škrinje i iz njih vadili tradicionalne jeleke „sa rukavima poput orlovih krila, plave turske čakšire sa pojasevima, u koje bi zatakli svoje srebrom okovane kubure ili jatagane“.⁵⁴⁷ Žene su igrale u celokupnoj narodnoj nošnji. Darel napominje da su devojke iz Soronija među onima koje najbolje igraju na ostrvu. On se divi grčkom narodnom kolu *kalamatiano*, koje „miluje zemlju“, nazivajući ga najgracioznijom od svih igara. Sa ulaskom novih igrača kolo je narastalo, a igrači su „hvatali ritam sa skakutavih nogu svojih suseda, glatko kao sveća što se pali na drugoj sveći“.⁵⁴⁸

U jedno drugo kolo se, po grčkom verovanju, ne treba nikada uhvatiti, a to je kolo nereida. Darelovi opisi sujeverja, „urokljivog oka“, dana kada seljaci ovenčavaju smokvu i nar da bi im voće rodilo, ili grčkog gotovo biblijskog stava prema hlebu vredna su svedočanstva o svetu malog čoveka, koji pisac naziva bajnom grčkom reči „*O kosmakis*“. Već se dobro upoznavši sa grčkim karakterom na Krfu, na Rodosu je ta saznanja i potvrdio i produbio.

Grčke nedokučive napade srdžbe nalazi još u pričama iz drevnih vremena. Oni su, po Darel ovom opažanju, neizmenjeni zaveštani potomstvu i razgorevaju se kad god Grcima i najmanji ćef nije zadovoljen. Pisac savetuje putnike da nauče da se nose sa tom grčkom osobinom.

Darelovu tvrdnju da je neku priču koju ispriča sâm život ponekad najbolje zabeležiti neobrađenu potvrđuje njegov dijalog sa Manolisom, starim ribarom. Taj vremešni kavgadžija, koji je u svom glasu hrapavom kao šljunak - kao i u svom pokretu i napevanju - „nosio aromu Egejskog mora“, imao je, po rečima Darela, zadivljujuću urođenu pamet koja se može naći samo među polupismenima. U poređenju sa svojim parnjakom u Engleskoj, bio je mnogo oštroumniji sudija po svim pitanjima. Ipak, njegova viđenja domaćih pitanja, rođanskih i grčkih, Darel smatra slabim i ulazi sa njim u polemiku.

⁵⁴⁶ Na kraju dela *Razmišljanja o Morskoj Veneri* nalaze se „Kratki kalendar cveća i svetkovina na Rodosu“ i „Narodni lekovi“.

⁵⁴⁷ Lorens Darel, *Razmišljanja o morskoj Veneri: Vodič po krajoliku Rodosa* (Loznica: Karpos, 2010), 192.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, 219.

'Ti si Englez, a oni nikad ne vide nešto, pre nego što se dogodi. Veoma su spori'.

'A šta je sa Grcima?'

'Grci su brzi...hm...Odlučni su'.

'Ali, svaki odluči drukčije'.

'To je individualizam'.

'Ali, to vodi u kaos'.

'Nama se sviđa kaos'.⁵⁴⁹

Grčki karakter ima dar za političke intrige i mešetarenje, smatra Darel, pa i ribar Manolis na tipično grčki način reaguje kada se podsmeva beznadežnosti stanja u kojem se čovečanstvo nalazi. Njegova reakcija je trenutna, ali ne i cinična. „Ako bih pomislio da je stanje beznadežno, pokupio bih sav novac koji bih mogao da ukradem od države i povukao bih se u privatni život.“⁵⁵⁰

Prema zapisima Lorensa Darel, bilo je mnogo trenutaka koji su mu se urezali u pamćenje, uključujući tu i one najsitnije, kao što je zvuk pomorandže koja je pala sa drveta na nekom ostrvu. Svi ti odvojeni trenuci, „potpuno oslobođeni, uopšte ničim povezani, osim srodnošću po istom kvalitetu osećanja“⁵⁵¹, postajali su deo Darelovog života i sklapali se u njegovu jedinstvenu sliku o Rodosu, sa kojim se bližio rastanak.

Tako je i to konačno stiglo. Ostrva treba da se vrate Grčkoj. Ali, moja sreća je nosila prizvuk žaljenja, jer je ovo značilo još jedan rastanak od zemlje koju sam prepoznao kao svoju drugu domovinu.⁵⁵²

Činilo mu se da posle Rodosa nema drugih ostrva, da ranu koja zada morska Venera čovek mora da nosi do kraja sveta. Sva nostalgija koju će osećati prema Rodosu izbija ne na kraju knjige, kako bi se možda očekivalo, već na njenom početku, čime se dokazuje da je sa tim žalom pristupio njenom stvaranju.

Želeo bih, kada bi to samo bilo moguće, da prizovem makar deo ovog zlatnog doba, čiji duhovi iskrsavaju i obuzimaju me, kad god ugledam pismo sa grčkom poštanskom markom, ili kad god u nekoj udaljenoj luci sveta, slučajno naiđem na napušteni tanker na kom leprša egejska plavobela zastava.⁵⁵³

⁵⁴⁹ *Ibid.*, 56.

⁵⁵⁰ *Ibid.*, 57.

⁵⁵¹ *Ibid.*, 158.

⁵⁵² *Ibid.*, 237.

⁵⁵³ *Ibid.*, 10.

5.4 Period 1947-1956

London aprila 1947. godine nije bio onaj grad kojeg se Lorens Darel sećao. On se vratio dvanaest godina stariji, kao još nepriznat pisac i pored nekoliko napisanih knjiga, sa drugom suprugom.

Uskoro dobija posao predavača u Americi, ali na „pogrešnoj strani ekvatora“⁵⁵⁴, u Argentini. Pošto je bio uveren da mesto određuje karakter čoveka, a smatrao da Amerikama nedostaje forma, nije mogao da natera sebe da veruje u jenkijevski individualizam.

Nadao se da će mu izolacija u Americi dobro doći da dovrši *Razmišljanja o morskoj Veneri*.

Argentinu je video kao melanholičnu zemlju ustajalog vazduha, sa finim, ali površnim i detinjastim narodom. O celoj Americi je sudio na osnovu iskustva iz Argentine, ali nije krivio ljude zbog toga. Govorio je da zbog stalnog vetra i prašine ne može ni da misli, ni da radi. Izjavljivao je da bi ceo život u Argentini dao za tri nedelje u Grčkoj, „fašističkoj ili nefašističkoj“. Nije imao snage ni za nostalgiju. Povlačio se u sebe, a očaj mu se pokazivao čak i u interpunkciji i kucanju, nikada savršenim, a sada i gorim. Postoji priča da jednom nije hteo šest dana da ustane iz kreveta i da je zvao Britanski savet da kaže da neće ustati sve dok mu ne obezbede kartu za Englesku. Henriju Mileru je pisao da se oseća kao vezani hrt koji čeka da pojuri u Evropu. Sanjao je čak i englesku kišu, a kiša u Argentini tada nije pala sedam meseci.

Grčka, u kojoj je besneo građanski rat, neprestano mu je bila u mislima.

Sa lekarskom potvrdom je podneo ostavku bez bojazni šta će biti ako Britanski savet ne bude želeo više da ga zaposli. Bez ikakvih izgleda za dalje, skraćujući planiran dvogodišnji boravak u Argentini, Darel i Eva su se vratili u Englesku već 1948. godine. Zahvaljujući svojim uspesima na Mediteranu, on još nije bio na crnoj listi Forin ofisa, ali je zbog slabosti iskazane u Latinskoj Americi kažnjen time što je poslat u Beograd na službu.

U maju 1949. godine Darelovi su stupili na teritoriju pod Titovom kontrolom. Prvi utisci o Jugoslaviji bili su mu pomešani: sada su uslovi za život bili daleko prijatniji nego u Argentini, ali za Jugoslovene i sistem u kojem su živeli nije štedeo

⁵⁵⁴ Ian S. Macniven, *Lawrence Durrell: A Biography* (London: Faber and Faber, 1998), 338, “the wrong side of the Equator“.

neprijatne reči. Imao je svoju kancelariju u Ambasadi, a bio zadužen za čitaonicu Britanskog saveta, kulturne poslove i konferencije za medije. Kazao je da nije ni mislio, ni pisao, samo je naporno radio. Nije bio raspoložen ni za sklapanje prijateljstava, ni za učenje srpskohrvatskog. Kao najbližu tačku civilizacije video je Trst, a radovao se poseti Solunu.

Posao mu je postao zanimljiviji kada je počeo da putuje po Jugoslaviji i obilazi Zagreb, Split, Dubrovnik ili Sarajevo. Nije mogao da prenebregne postojanje prelepih predela.

Maštao je o nameštenju u Grčkoj ili Italiji.

Godine 1952. Darel je odlučio da se povuče iz službe. Mileru je pisao da odlaze na Kipar i da se oseća dvadeset godina mlađi. Uštedeo je dovoljno novca da može da kupi malu kuću na ostrvu i da živi godinu dana bez zaposlenja.

Godinu dana pre takve odluke rodila mu se kćerka Sapfo (Sappho). Kako je Eva zbog akutne šizofrenije smeštena u bolnicu u Hanoveru, Darel i Sapfo su sami krenuli brodom iz Venecije ka Kipru u januaru 1953. godine.

Bio je srećan kada je prvi put u životu postao vlasnik kuće. Prozor kuće smeštene nedaleko od Kirenije gledao je na mali vrt sa gorkim limunovima, narom i dudom. Bilo je rano proleće i sve je cvetalo: badem, breskve, kajsijske, mandarine, trešnje, pružajući bajkovitu sliku i obećavajući bogat rod.

Kipar mu je delovao još šarmantnije kada je dobio posao predavača u prestižnoj gimnaziji za kiparske Grke (Pancyprian Gymnasium) u Nikoziji. U nedostatku univerziteta na Kipru, ova institucija je zauzimala visoko mesto u intelektualnom životu ostrva. Darel je kroz nastavu imao svakodnevne kontakte sa mladim radikalima Kipra, koji su bili vatrene pristalice Enosisa ili ujedinjenja sa Grčkom, anti-britanski orijentisani, ali i ljubazni prema nastavniku koji je, po njihovom mišljenju, govorio dobrim grčkim jezikom, bez kiparskog akcenta.

Pravoslavno sveštenstvo je postajalo veoma snažno na Kipru. Arhiepiskop Makarios je pomogao da se osnuje EOKA, Nacionalna organizacija kiparskih boraca, sa ciljem da se izdejstvuje Enosis.

Darel nije imao mnogo poverenja u grčku racionalnost po pitanju vođenja zemlje. Ipak, ustao je protiv onih koji su bili za rešavanje problema silom. Branio je taj

stav rečima da bi se silom izgubilo sve ono što bi moglo da se dobije diplomatijom. Strahovao je da bi kiparsko pitanje moglo da eskalira u evropski i svetski problem.

Darelovo mišljenje da je bolje osnaživati kiparski identitet, a ne grčki, imalo je tešku cenu. Neki njegovi grčki prijatelji, među kojima i čuveni pesnik Seferis, kojeg je Darel upoznao još u „krfskom“ periodu, razumeli su takav stav kao izdaju.

Sredinom 1954. godine Darel je dobio zaduženje u Službi za informisanje u Kolonijalnoj vladi.⁵⁵⁵

U decembru iste godine britanske trupe su otvorile vatru na studentske demonstrante u Limasolu, a u martu 1955. godine Makarios je dao signal za početak pobune.

Krajem te 1955. godine Eva je odvela Sapfo u Englesku.

Između januara i juna 1956. godine mesečno je bilo u proseku stotinu bombaških napada na ostrvu. Počelo je namerno ubijanje britanskih civila i piscu je saopšteno da njegov boravak na ostrvu više ne može biti bezbedan. Juna 1956. godine u njegovu garažu je postavljena bomba, a krajem avgusta je napustio Nikoziju. U London je krenuo sa budućom trećom suprugom, Klod Mari-Ford (Claude-Marie Forde), Aleksandrijkom, koja je radila u njegovoj službi.

Rešio je da svoju novu knjigu nazove *Gorki limunovi Kipra (Bitter Lemons of Cyprus)*.

5.4.1 GORKI LIMUNOVI KIPRA (1957)

Britanija je zavládala Kiprom u okviru jednog “većeg manevra u ‘velikoj igri’ nadmetanja za uloge u Otomanskoj imperiji koja se mrvila. Bila je to igra koja se odigravala u poslednjim decenijama devetnaestog veka između najmoćnijih naroda Evrope: Rusije, Austrije, Britanije, Francuske i Nemačke.”⁵⁵⁶ Britanci su protektorat nad Kiprom dobili nakon Berlinskog kongresa, a anektirali ga 1914. godine. Ponudili su

⁵⁵⁵ Krajem osamdesetih Darel će komentarisati da su groznu situaciju na Kipru iskonstruisali Britanci i priznaće da je u tome i sâm učestvovao. Njegovi grčki kritičari navode dokaze o piščevom kolonijalnom stavu iskazanom u njegovoj knjizi o Kipru, ali u njoj ima i dosta delova koji kritikuju britansku politiku.

⁵⁵⁶ Tabitha Morgan, *Sweet and Bitter Island: A History of the British in Cyprus*, (London: I.B.Tauris, 2010), 3, “a larger manoeuvre in the ‘great game’ of competing for stakes in the crumbling Ottoman Empire. It was a game played out in the final decades of the nineteenth century between the most powerful nations in Europe; Russia, Austria, Britain, France and Germany.”

Grcima da im ustupe ostrvo ako uđu u Prvi svetski rat, ali je, ironično, Grčka to odbila. Kipar je zvanično proglašen britanskom kolonijom 1925. godine.

Svoju treću knjigu o grčkim ostrvima Darel najavljuje kao svojevrsnu impresionističku studiju o naravima i prilikama na Kipru tokom mučnih godina od 1953. do 1956. godine, a ne kao knjigu o politici.⁵⁵⁷ Izražava želju da ona ne ostane uzaludan spomenik krajoliku Kipra i ostrvljanima. Pošto je radio i kao službenik Kolonijalne uprave Kipra, pisac tvrdi da je razvoj kiparske tragedije sagledao i iz seoske taverne i iz palate u kojoj je radio. Objasnjava da se prilikom pisanja skoncentrisao na karaktere i reči pojedinaca, a ne na političke izraze, u nadi da će se tako osmišljena knjiga *Gorki limunovi Kipra* čitati i nakon rešavanja nesporazuma.

Pesma „Gorki limunovi“, kaže Darel u predgovoru, pojavila se prvi put u časopisu *Truth*, u martu 1957. godine.⁵⁵⁸ Pažljivom čitaocu njegove trilogije o ostrvima odmah se nameće kontrast sa prethodnom knjigom, *Razmišljanja o morskoj Veneri*. Naime, kada u toj knjizi Darel govori o Evinom konačnom dolasku iz Egipta na Rodos, on pominje da je brod kojim je doputovala morao zbog nevremena da se zaustavi na nedelju dana na ostrvu Karpatos. Sa tog ostrva je na Rodos donela neke pesme, među njima i „O, slatko limun drvo...“. Koliko je „sladak“ bio Darelov boravak na Rodosu, toliko će mu biti zagorčan život na Kipru.

Prema Darelovoj izjavi, na Kipar je stigao kao privatno lice. Putujući od prvog ostrva o kojem je pisao, Krfa, išao je sve istočnije. Položaj Kipra izgleda posebno specifičan, na liniji razdvajanja dve strane sveta. „Putovanje u pravcu Istoka mora započeti od Kipra. [...] Putovanje u pravcu Zapada mora početi od Kipra.“⁵⁵⁹

Dok se očekuje polazak broda iz Venecije za Limasol, Darel, gledajući međusobno izmešane oblake i more, razmišlja o putovanjima uopšte. Njegove misli olakšavaju shvatanje *Gorkih limunova Kipra* kao dela sa modernističkim obeležjima.

Putovanja se, kao i umetnici, ne stvaraju već se rađaju. Hiljadu različitih okolnosti im doprinosi a samo nekolicina njih je željena ili određena voljom - što god mi o tome mislili. Spontano izrastaju iz potreba naše naravi, a one najbolje među njima vode nas ne samo u spoljašnje prostranstvo, već isto tako i u ono unutarne. Putovanje može predstavljati jedan od najzahvalnijih vidova introspekcije.⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 9.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 10.

⁵⁵⁹ *Ibid.*, 7.

⁵⁶⁰ *Ibid.*, 13.

U razgovoru sa brodskim stjuartom, poreklom iz Bolonje, Darel se snebivao da kaže da namerava da kupi kuću na Kipru i tamo se nastani. Sagovornik ga je najpre sažaljivo upozorio da je ostrvo neplodno i bez vode, a da ljudi previše piju. Darel uz dozu humora piše da ta informacija nije zazvučala toliko loše, jer je uvek bio spreman da se umiva vinom ako nema vode. Posle nekoliko godina u socijalističkoj zemlji na Balkanu, svaki krajolik mu je izgledalo primamljivije. „Najneplodnija, bezvodna ostrva predstavljala bi mesto za odmor nakon malodušnih i prašnjavih ravnica Srbije.“⁵⁶¹ Kako Italijanima učtivost ne dozvoljava da vređaju nečije planove, brodski stjuard je, utvrdivši razlog Darelovog putovanja na Kipar počeo da ukazuje i na lepote tog ostrva, njegove boginje, mineralne izvore, drevne utvrde, manastire, voće, zelena polja, a jedino je imao primedbu na lepotu kiparskih žena.

„Sa primicanjem noći, ponovo smo postajali svesni samoće i vremena, tih dvaju saputnika bez kojih nam nijedno putovanje ne bi moglo ništa doneti.“⁵⁶² Na dugom putovanju brodom Darel je prekraćivao vreme čitanjem. Analizirajući ranije prikaze Kipra, on pretpostavlja da su se na ostrvu mogle ukrstiti sudbine pesnika Remboa (Rimbaud) i vojnika Kičenera (Kitchener). U njihovim rukopisima Darel nalazi „svesno obuzdavanje osećajnosti razdražene preko svake mere“.

Napominje da je i na Kipru nailazio na „više ovakvih odjeka zaboravljenih trenutaka istorije koji mogu obasjati sadašnjost“. Razne najezde nagomilavale su spomenik preko spomenika, a vladari i carstva podmlađivali njegov krajolik džamijama, katedralama i tvrđavama. Kroz Darelove misli prolaze Harun al-Rašid, Aleksandar Makedonski, Lavlje Srce, Katarina Kornaro, Jelena Paleologina, Antonije i Kleopatra, čije su sudbine na razne načine dotakle ovo ostrvo na istočnom Levantu.

Darel daje poseban osvrt na putopis gospođe Luis (Mrs Lewis) pod nazivom *Utisci jedne dame sa Kipra (A Lady's Impressions of Cyprus)* iz 1893. godine. U njemu nalazi duhovit i pronicljiv izveštaj o životu na Kipru u periodu nakon uspostavljanja britanskog suvereniteta nad ostrvom, a njegovim pominjanjem možda i nesvesno naglašava putopisni karakter svog autobiografskog dela *Gorki limunovi Kipra*. Knjigu gospođe Luis Darel je pokupio sa neke oborene tezge sa knjigama u Trstu. Ulica sa oborenim tezgama i polupanim izlozima je, kako pisac priznaje, bila slika i prilika njegovog duševnog stanja u to vreme. Ipak, ta knjiga koju je bez ustručavanja strpao u

⁵⁶¹ *Ibid.*, 16.

⁵⁶² *Ibid.*, 19.

džep, pored pasoša i karte do Limasola, bila je neka vrsta temelja za građenje ličnih svedočanstava. „Gospođa Luis mi je pružila blistavu sliku Kipra sa kojom je valjalo uporediti sopstveno iskustvo i utiske.“⁵⁶³

Iako je proveo više godina van Grčke, Darel nije zaboravio grčki jezik. Na njemu se sporazumevao čim se iskrcao u Limasol, mada mu je carinski službenik uporno odgovarao na engleskom. Darel ga u knjizi naziva *babusom*, što je u kolonijalnoj Indiji bio termin za domoroca koji radi u kolonijalnoj administraciji i govori engleski jezik. Čitalac može da se zapita da li je to samo piščevo nostalgично prisećanje detinjstva ili trenutak u kojem proviruje kolonijalizam.

Na putu ka Kireniji, u čijoj okolini će se nastaniti, Darel je uporedo sa zelenim pojasom vinogorja i majušnim belim selima zapažao i slogane „UJEDINJENJE I SAMO UJEDINJENJE“. Kipranin koji ga je vozio pričao je o tome koliko ostrvljani vole vino i slobodu, pa čak i Britance. Objasnio je da Kiprani ne žele da Britanci odu, već da ostanu, „ali kao prijatelji, a ne kao gospodari“. Narod Kipra je Britance zvao *Filelefteri* (Ljubitelji slobode). Mada je takvu priču Grka Darel morao da „istripi“ nekoliko hiljada puta, shvatao je da kruta administracija i rđavo ponašanje kolonijalne vlasti nisu uništili sentimentalnu sponu između dva naroda. Duboko je na početku svog boravka na Kipru verovao da ovo ostrvo neće nikada postati poprište pucnjave.

Nastavnik Panos⁵⁶⁴, sa kojim je u početku stanovao u Kireniji, pomogao mu je da počne da upoznaje narav ostrvljana. „Panos lično je bio jedini od njih koji je znao da sam nešto više od slučajnog putnika, da sam imao nameru da ostanem na ostrvu i blagorodno je poštovao ovu tajnu.“⁵⁶⁵ Kiprani nisu bili otvoreni kao Grci iz matične zemlje. Ponašanje im je, po Darelovim prvim zapažanjima, bilo kruto i ugladeno, oslovljavanja staromodna, a razgovor uzdržan i lišen spontanosti. Sramežljivo su nudili gostoljubivost, a i smeh im je bio „u nižem tonalitetu“. Međutim, nije prošla ni nedelja dana, a Darel je počeo da shvata jačinu gostoljubivosti Kiprana sadržanu u samo jednoj reči *kopiaste* (sedi sa nama i pridruži se). Kad bi u prolazu pored kafane pozdravio bilo koga ko jede i pije u njoj, sijaset glasova bi svesrdo odgovorilo tom jednom reči, a sijaset ruku zamahalo veknama hleba ili limenkama vina.

⁵⁶³ *Ibid.*, 22.

⁵⁶⁴ Pretpostavlja se da je Darelu za lik Panosa poslužio nekadašnji direktor gimnazije, Xiutas, pesnik i poznavalac klasike, sa kojim se sprijateljio na Kipru.

⁵⁶⁵ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 34.

Neumorno vrebavanje prijatelja i poznanika je, kako Darel razume, omiljena zabava na Sredozemlju. Svrha joj je ogovaranje svega i svačega. Pisac veruje da je uobičajena u svim zajednicama koje se ne bave čitanjem, pa im se život zato temelji na usmenom predanju. Otuda verovatno Kipranci imaju poslovicu koja glasi: Dve stvari se brzo šire: ogovaranje i šumski požar.⁵⁶⁶

Kirenija je, uprkos zelenim poljima istačkanim žutim narandžama i mandarinama, koja su bila gusto obrasla u sag od divljeg cveća „kakvo ne može da iznedri čak ni proleće na Rodosu“⁵⁶⁷, pomalo zamarala Darela. Tome je očigledno doprinelo nadiranje modernog doba koje je donosilo i nakaznosti i blagodeti. U predgrađima Kirenije počele su da se „kosteše jeftine male vile“, a u samom mestu se otvaralo mnogo barova i kafića. Čitava zemlja je doživljavala građevinski bum. Darel zamera što se Kipar, kao zemljoradničko ostrvo, prebrzo urbanizovao, a Kipranci su kasnili sa shvatanjem vrednosti očuvanja svojih običaja i okoline. „Seljak je već postajao čudnovat ostatak zaboravljenog načina života. Beli hleb i beli okovratnici!“⁵⁶⁸ Kako je vreme odmicalo, Darel je sa radošću otkrivao gde i dalje može da se nađe pletena tkanina, a gde rezbareni kredenci.

Domaćini su bili široke ruke i po pitanju davanja informacija o troškovima na ostrvu i mogućnostima za kupovinu kuće. Darel je jedino znao da će kupiti kuću u podnožju zanosnog planinskog lanca Kirenije. Bio je mišljenja da bi se svaka žurba protivila duhu mesta i stoga je „kao dobar Levantinac“ bio spreman na čekanje.

Jedan Grk mu je preporučio Turčina Sabrija za pomoć oko kupovine kuće. Pisac je to video kao neobičnu situaciju, ali se setio da Grci nemaju mnogo poverenja jedni u druge. Kod Sabrija je Darel prepoznao istinski tursku telesnu smirenost kakvu nijedan Grk ne poseduje, jer se neprestano vrpolti. Turčin, po njegovom viđenju, ima odloženo prosuđivanje, celovitu uravnoteženost, usredsređenost i ćutljivost reptila. Ne odaje ni najmanji utrošak energije. Darel je znao kako da priđe Sabriju. Obratio mu se rekavši da je za njega čuo da slovi za najpouzdaniju osobu u poslovnom svetu, što znači i da je najveća hulja. Dodao je da sâm dobro poznaje Levant i da je svestan toga da biti najveća

⁵⁶⁶ Na početku poglavlja u *Gorkim limunovima Kipra* mogu se naći manji citati ili kiparske poslovice, kojima Darel uvodi naredne slike, ali i dokazuje da je svoje znanje o ostrvima potkrepljivao brojnim izvorima.

⁵⁶⁷ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 38.

⁵⁶⁸ *Ibid.*, 40.

hulja znači biti pametniji od ostalih. Oslovio ga je kao turskog gospodina. Diplomatski jednostavno i odmereno pisac je zadobio Sabrija za istinskog prijatelja.

Kuću kakvu je želeo našao je u grčkom selu Belapais, nadomak Kirenije. Sada je Sabri, Turčin, uputio Darela jednom Grku - stručnjaku za građevinske radove. Kipar je mali i svi su prijatelji, premda veoma različiti, objasnio je.

Darelu je učitelj Panos naznačio da je narod iz kraja oko Belapaisa najneradniji na svetu, ali da ima najbolju narav od svih Kiprana. Pomenuo je i med, i slavu, ali Darel, oduševljen svojim izborom, zapisuje da Panos nije pomenuo svilu, bademe, kajsije, kao ni narandže, limun, nar, dunje. Krajolik oko Belapaisa je odzvanjao od tekuće vode. Dodatni kvalitet činile su raskošne zelene lepeze bananinog lišća u svakom dvorištu, što je pisca podsećalo na detinjstvo u Indiji.

U početku je Darel dane provodio u dokolici, kupajući se u moru i pišući pisma. U hladovini starog duda, čuvenog Drveta dokolice, čija je hladovina onesposobljavala čoveka za ozbiljan rad, upoznao je uglavnom stare Kiprane, koji su u čuvenoj Dimitrisovoj kafani voleli da piju kafu i igraju karte. Bili su odeveni u tradicionalne vrećaste čakšire i bele pamučne košulje, imali blag glas i ophođenje. Prema Darelovom veštom opisu, bili su „čvornovati kao hrastovi i povijeni gotovo dvostruko, što od godina i - ko zna? možda od stručnog bavljenja dokolicom“⁵⁶⁹.

Pisac je imao jasnu predstavu o tome na koji način želi da upozna Kipar. Znao je da je život na bilo kom ostrvu, ma koliko bio sadržajan, ipak ograničen teritorijom, jer se svi sadržaji vremenom ponavljaju i gube draž. Procenjivao je da bi Kipar mogao da pruža nešto novo u periodu od dve godine. Uz sakupljanje zbirke doživljaja, kako je on nameravao da čini, možda bi se to proteglo i na čitavu deceniju. Po njegovim rečima, najbolji način obogaćivanja opšte riznice znanja o Kipru bio je slušanje seljaka ili radnika koji su mu gradili kuću, jer su oni „sa njihovim zanimljivim srednjovekovnim smislom za svetlost i senku i njihovim izoštranim osećajem za vrednosti dramske radnje“⁵⁷⁰ i svoje krajnje neverovatne priče pravili istinitim. Duh Kipra, kao i svakog drugog mesta, Darel je tražio u ljudima.

Zato sam želeo da ga doživim kroz njegove ljude pre nego kroz krajolik, da uživam u utisku, da delim svakidašnji život sa ovdašnjim skromnim seljacima, a da kasnije proširim polje svog istraživanja na njegovu istoriju - tu svetiljku što

⁵⁶⁹ *Ibid.*, 95.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, 120.

obasjava karakter naroda - kako bih pružio okvir svojim živim likovima naspram koga ću ih postaviti. Ali, avaj! Nisam imao dovoljno vremena.⁵⁷¹

Nije bilo nevažno Darelovo već izgrađeno ostrvsko iskustvo kada su u pitanju posetioци sa strane. Već je znao da bi život na ostrvu kao izolovanoj teritoriji bio nesnošljiv za čoveka sa senzibilitetom ako ga s vremena na vreme ne bi oplemenjivali gosti iz kontinentalnih krajeva, koji su sa sobom donosili dašak prestonica poput Pariza ili Londona. U društvu takvih intelektualno moćnih prijatelja proveo je mnoga jutra i večeri uz pretakanje misli u reči i neizostavnu dokolicu i vino. Ni to nije moglo da potraje, jer su „hirovi sudbine i demoni zle sreće“ odvlačili Kipar „na berzu svetskih zbivanja“. Nailazilo je vreme „bučnih prepirki demagoga i neukih koji su počeli da pune prazno pozorište svetskih zbivanja prodornim, zlobnim glasom vremena - nacionalizmom“⁵⁷².

Uljudna kolonija Britanaca na Kipru živela je, po rečima pisca, besprekorno jednoličnim životom i bila oličenje izbledele prefinjenosti. Ponašanje svojih sunarodnika Darel je jezgrovito prikazao opisom lika jednog britanskog generala koji se držao pokroviteljski „ne samo prema siromašnim Kipranima, već i prema jutarnjem vazduhu“⁵⁷³ i nije imao dovoljno razumevanja za svet što ga okružuje. Takve ljude na ostrvo nije dovela „žudnja za proširenjem duhovnih horizonata [...] već savršeno plemenita čežnja za suncem i niskim porezom na prihod“.⁵⁷⁴ Ovaj ironičan komentar Darel ublažava time što staje u odbranu nacionalnih osobina svojih sunarodnika. Navodi da britanska bojažljivost i nedostatak mašte strancima izgledaju kao neotesanost, a britanska ćutljivost kao veoma duboka mizantropija.

Darel je bio iznenađen koliko Kipranci ne znaju engleski, a Englezi grčki, te ih zbog toga prekoreva smatrajući da bi im bolje poznavanje jezika „učvrstilo prijateljstvo i olakšalo breme svakodnevnog života“. Čudi se što je bilo i takvih Engleza koji su na ostrvu boravili već pet godina, a nisu osetili potrebu da na jeziku ostrvljana, bio to grčki ili turski, nauče da kažu bar „dobro jutro“. Koliko god je mogao, pisac se trudio da smiri uzrujana osećanja tumačenjem pogrešno shvaćenih reči ili postupaka. Ostrvljani su ga gledali sa uvažavanjem, jer je mnogo više znao o Grcima nego oni budući da je živeo

⁵⁷¹ *Ibid.*, 65.

⁵⁷² *Ibid.*, 213.

⁵⁷³ *Ibid.*, 42.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, 41.

neko vreme u Grčkoj i tamo imao prijatelje. Zamišljali su Grčku kao raj bez ijedne mane, divili se Grcima zbog njihovog karaktera i trudili se da im budu što sličniji. Darel su objašnjavali da vole Engleze i da u Enosisu nema ničeg antiengleskog.

Nijednom Darel nije čuo da Kiprani o pripadnicima Kolonijalne uprave govore kao o nepoštenim i podmitljivim ljudima. Uverio se da je kolonijalna vlast prilježna po pitanju očuvanja kiparskih spomenika, mada nije talentovana za izgradnju novih i lepih objekata. Javno zdravlje je bilo dobro uređeno i važne institucije su fino profunkcionisale posle rata. Jedino što je britanskoj upravi na ostrvu spočitavano ticalo se, kako je Darel razumeo, njene gluposti, nadmenosti i neukosti.

Prema zapisima s kraja XIX veka koje je Darel citirao, a koji nimalo nisu delovali zastarelo, kiparski narodni predstavnici su imali većinu čak i pod otomanskom vlašću, a pod engleskom su bili isključeni iz državne uprave. Čistije ulice i jači lukobrani nisu mogli da budu nadoknada za otimanje tog prava koje se stiče rođenjem na određenom mestu. „Nijedan narod, ma kako slab, ne voli da mu u državnoj upravi sedi stranac.“⁵⁷⁵

Kada je trebalo da za bilten Američkog instituta za međunarodne odnose napiše seriju članaka o političkom pitanju na Kipru, Darel je tom zadatku pristupio vrlo lično. Kako izjavljuje, nije voleo da piše o politici, ali je od očekivane nadoknade mogao da kupi vrata i prozor na kući u Belapaisu. Još uvek je imao osećaj da se kiparski problem ne tiče i njega kao pojedinca.

U promišljanju o problemu Enosisa, Darel je došao do Vizantije i tu našao korene ideje o ujedinjenju Grka. Saznao je da Vizantinac nije mogao ni da zamisli neku političku ideju koja nije podrazumevala sjedinjenost crkve i države. Nije verovao u mogućnost da se koreni Enosisa, pohranjeni u velikim dubinama istorijskog procesa, mogu iščupati.

Darel je, kako tvrdi, pokušao da se ogradi od politike, jer je na Kipar došao kao privatno lice. Jeste sve više postajao svestan britanske uspavanosti, ali se nadao da će se, pre ili kasnije, naći odgovarajući okvir za pravo rešenje. Probaće da nađe otklon u obećanom nastavničkom poslu.

Počeo je da predaje engleski u gimnaziji u Nikoziji. Među starijim učenicima je mogao da se oseti žar nacionalističkih osećanja. Premda će godinu dana kasnije ti mladi

⁵⁷⁵ *Ibid.*, 149.

ljudi prići terorističkim grupama, nije bilo pomisli da će doći do bilo kakvog nasilja na ostrvu. Zagovornici Enosis su ponavljali da žele da ostanu prijatelji sa Britancima, ali i da žele da budu sopstveni gospodari. Donkihotovska, iracionalna ljubav Kiprana prema Bajronovoj Engleskoj cvetala je istovremeno sa snom o ujedinjenju sa braćom po jeziku i veri. Uljuljkana Britanija je odugovlačila sa promišljenim potezima kojim bi se dobro raspoloženje Kiprana usmerilo u povoljnom pravcu.

Pisac je i dalje živio u selu, a ka prestonici kretao u zoru, koja je, kao i zalazak sunca, bila lepša nego i na Rodosu. U grčkom obrazovnom sistemu video je očaravajuću temeljitost i spretnost. Kiparska mladež je pucala od pameti, darovitosti i marljivosti. Međutim, po piščevom mišljenju, nedostajao im je univerzitet kao mesto za razmenu ideja. U Nikoziji nije bilo ni pozorišta ni knjižare gde bi mogao da se kupi neki francuski časopis. Nepotpuno obrazovanje i nemogućnost širenja vidika mladih naveli su Darel da i tu potraži razlog mučne situacije koja će eskalirati u krvavi sukob.

Javno mnjenje, štampa i neumerena retorika mesnih demagoga i sveštenika održavali su uzavrela osećanja na tački ključanja. Jedan nastavnik je Darel pojasnio da na Kipru ne postoji dovoljno sloge u mišljenjima, pa bi mladi ljudi, puni zanosa i žara, mogli da iznesu ideju o Enosisu. Čak je i sedamnaestogodišnji Pavle, koji je odrastao bez roditelja i pozajmljivao knjige od Darel u želji da proučava pesništvo, zbunjeno i zabrinuto pitao svog nastavnika engleskog da li će Engleska naterati Kiprane na oružje. U nekom eseju je pročitao da se sloboda nikada ne daje već uzima i da narod koji nije voljan da po cenu krvi uzme svoju slobodu nije ni spreman za nju. Darel ne daje i svoj odgovor na Pavlovo pitanje da li Engleska razume to što piše u eseju i da li čeka da Kiprani pokažu spremnost da umru za slobodu.

Pisac prenosi viđenje Engleza koji su živeli na Kipru, a poznavali stanje u Grčkoj. Oni su se, po Darelovim zapisima, neprestano pitali kako Kiprani uopšte mogu da žele Enosis. Razumeli su činjenicu da je život na ostrvu imao čudnu notu ustajalosti i da su ostrvljani imali osećaj stranosti, samootuđenja, jer su živeli po zakonima zakonodavca kojeg nisu imali prilike da vide, ali vlast je bila pravična i savesna. Vlada Atine ne bi bila u stanju da im pruži mnogo, jer je grčka vlast bila nepouzdana, bankrotstvo uvek u blizini, a postojala je i obaveza služenja vojnog roka u grčkoj armiji. Možda su mogli da budu domišljati i uzmu najbolje i od Engleza i od Grka.

Među Kipranima nije zavladao britanski duh, što je doprinelo njihovom osećaju zanemarenosti, smatra Darel. „Temeljni neuspeh počivao je negde u našoj nesposobnosti da uključimo njih i njihov sistem vrednosti u našu britansku zajednicu.“⁵⁷⁶ Greima su „pripadali“, a za Britance su bili „šačica malih Kiprana“. Kipar je, po Darelovom shvatanju, trebalo sagledati odvojeno od kolonijalnog okvira. Sa druge strane, „kao konzervativac“ koji je smatrao da Britanija ima moralno i zakonsko pravo na ostrvo, u potpunosti je shvatao glavnu kolonijalnu postavku da ne može da se dopusti rasparčavanje Imperije čim neko to zatraži.

Sekretar Kolonijalne uprave ostrva je Darelu ponudio mesto savetnika za štampu, što se piscu učinilo kao prilika da bude od koristi i odigra bar malu ulogu u nalaženju nekakvog rešenja koje mora da se nalazilo negde nadohvat ruke. Bio je pun optimizma i živeo istovremeno u bučnom građanskom svetu Nikozije i drevnom grčkom svetu sela sve dok mu poslovne obaveze nisu nametnule preseljenje u prestonicu.

U decembru je vojska, reagujući na tešku provokaciju ostrvljana, otvorila vatru u Limasolu i ranila trojicu mladića. Taj incident je dospelo na naslovne strane štampe u Londonu, a ionako teška situacija na Kipru raspaljivana je „otrovom atinskog radija.“ Čak je i racionalni učitelj Panos govorio o užasnoj sporosti Britanaca pri rešavanju problema. „Ali *pravo*, samo je *pravo* u pitanju, osvojili biste ostrvo kad biste nam ga dali.“⁵⁷⁷ Demokratskim referendumom bi se, po Darelovom mišljenju, moglo dobiti na vremenu. Pisac je cenio kiparsku velikodušnost i legendarnu ljubav prema slobodi. „Ali, njegova kolonijalna predrasuda mu je šaputala da ne umeju da vode zemlju kako treba.“⁵⁷⁸

Kroz reči Sabrija, Darel prenosi i stav turske zajednice na ostrvu, kojim se stanje dodatno otežavalo. „Grčka nikada ovde neće upravljati nama; otišao bih u planine i borio bih se protiv njih ako bi došlo do Enosisa!“⁵⁷⁹

Leci po ulicama prestonice predstavljali su organizaciju EOKA i njenu odluku da se započne „borba za oslobođenje“. Vremenski usaglašeni napadi po celom ostrvu, bombe bačene u nekom vrtu ili na neku kuću i dizanje zgrade radio stanice u vazduh bili

⁵⁷⁶ *Ibid.*, 176.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, 227.

⁵⁷⁸ Ian S. Macniven, *Lawrence Durrell: A Biography* (London: Faber and Faber, 1998), 288, “But his colonial prejudice whispered to him that they could not run a country properly.”

⁵⁷⁹ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 228.

su dokaz da je problem uzeo maha. Za mete su uzimana i besmislena mesta: barovi, restorani i groblja. „Da smo bili Rusi ili Nemci, problem Enosisa bi nizovima masovnih ubistava i proterivanja bio rešen za pola sata. No, nijedna demokratija nije mogla da razmišlja u ovom pravcu.“⁵⁸⁰

Radi konsultacija pisac je otputovao u kratku posetu Atini i Londonu. Shvatio je koliko je zavoleo Kipar. Zalagao se za diplomatsko rešenje, ali kada je Forin ofis Kiparski dosije proglasio „zatvorenim“, a ne „odloženim“, počeo je da nosi pištolj. EOKA je pozivala na prolivanje krvi Engleza i Amerikanaca.

Nisam mogao a da kiselo ne pomislim da možda nikada ne bi postalo neophodno da napustimo ovo ostrvo ili da se oružjem borimo za njega da smo na samom početku bili dovoljno poštenu da priznamo da je Kipar grčki. Sada je to bilo odveć kasno!⁵⁸¹

Darela su poznanici sa ostrva i dalje pozdravljali sa „zdravo, Englez“⁵⁸², ali je reč „komšija“ pri obraćanju počinjala da zvuči „otežalo, kao da je natopljena tugom“. „Polomljen je tanki lanac poverenja na kome su zasnovani svi ljudski odnosi.“⁵⁸³ Ubijen je i Panos. Darel „lamentira nad izgubljenim idealima grčko-britanskog prijateljstva“⁵⁸⁴ i kazuje da je mitsko-poetska slika Engleza koju je svaki Grk nosio u svom srcu razmrskana u hiljadu komadića da se nikada više ne sastavi.

Pisac je rešio da napusti Kipar. Za sobom je čuo glas poznanika sa ostrva koji mu je dobacio da ne zaboravi da pošalje „razglednicu sa londonskom crkvom, onom velikom, sa satom“. Obećavši, Darel je čuo kako ga Kipranin pozdravlja kiparskom poslovicom kojom izražava nadu u život i budućnost: „Najslade je vino od iduce godine.“⁵⁸⁵

Gorkim limunovima Kipra Lorens Darel upućuje na pažljivije međukulturno razumevanje i zaokružuje svoju trilogiju o grčkim ostrvima. Pored toga što svaka knjiga iz trilogije reflektuje određeni period pišćevog života, njihove odlike uslovljene su i

⁵⁸⁰ *Ibid.*, 263.

⁵⁸¹ *Ibid.*, 272.

⁵⁸² Tokom Darelavog boravka na Kipru, ostrvljani su ga, iskrivljavajući njegovo prezime, zvali „Mr Darling“.

⁵⁸³ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 282.

⁵⁸⁴ Jim Bowman, *Narratives of Cyprus: Modern Travel Writing and Cultural Encounters since Lawrence Durrell* (London: I. B. Tauris, 2015), 53, “lamenting the lost ideals of Greek-British friendship”.

⁵⁸⁵ Lorens Darel, *Gorki limunovi Kipra* (Loznica: Karpos, 2011), 328.

istorijskim prilikama u kojima su se rađale. Ono što ih nesumnjivo čvrsto povezuje jeste autorova islomanija.

5.5 Period 1956-1975

Lorens Darel je izdavaču obećao da će knjigu o Kipru napisati do Božića. Izolovao se od radija, televizije i novina da bi je pisao i, po njegovim tvrdnjama, knjiga je bila gotova za 27 dana. Za nju će 1957. godine dobiti nagradu Daf Kuper (Duff Cooper Memorial Prize).

Čitaocima izvan grčkog govornog područja su se dopali Darelovi *Gorki limunovi Kipra*. On je pominjao dobar prijem knjige kod Britanaca, ali je prelazio preko pogrda Grka i Kiprana. Na Kipar se nikada neće vratiti, iako će odlaziti više puta u Grčku.

Početakom 1957. godine Darel i Klod su otišli u Pariz, a odatle u Provansu, gde su tragali za novim domom.

Darel će najduže živeti u mestu Somijer (Sommières), s jedne strane blizu Nima (Nîmes) i Monpeljea (Montpellier), a s druge uz blaženi osećaj seoske usamljenosti. Građani Somijera su poštovali umetnost i u takvom okruženju se pisac osećao bolje nego u Belapaisu. Zараđивao je pišući. Skečeve o Forin ofisu iz ugla diplomate po imenu Antrobus pisao je lako i brzo, a za knjigu *Beli orlovi nad Srbijom (White Eagles over Serbia)* inspiraciju je našao u periodu službovanja u Beogradu.

Iz Ajnštajnovе teorije relativiteta uzeo je zaključak da priroda događaja zavisi od relativnog kretanja posmatračа. Za njega je to značilo da ništa o čemu je pisao nije bilo fiksno i stabilno, nego je zavisilo od orijentacije posmatračа. Promišljao je o „diskontinuitetu“ postojanja, odnosno o tome da čovek ne živi serijski i istorijski, od mladosti preko srednjeg doba do smrti, već je u svakoj sekundi njegovog života spakovana neka vrsta sumiranja celine.

Bio je fasciniran psihoanalizom i time šta ona može da otkrije o nečijoj ličnosti.

Na pitanje da li će na engleski univerzum uvek gledati pod izvesnim uglom pošto je manje-više stalno u inostranstvu, odgovorio je rečima uperenim protiv

uskogrudog stava Engleza koji ne prihvataju da su deo Evrope. „Ja bih lično želeo da se osećam kao engleski Evropljanin.“⁵⁸⁶

Govorio je da je funkcija umetnika da daje signale prosečnom čoveku kako da živi i da pisac raste sa svojim knjigama. Sebe je video prvenstveno kao pesnika i smatrao da pesme treba da narastaju sporo, da ih treba ostaviti da se suše kao vodene bojice. Ipak, zadržao je dosta nekadašnje sumnje u sebe da bi se poeziji predao u potpunosti. Poezijom je zato natapao svoju prozu i ostavljao čitaoca zadivljenim.

Između 1957. i 1960. godine Darel objavljuje *Aleksandrijski kvartet*, koji će ga proslaviti. Ovo delo nije smatrano dovoljnim da se njegov autor 1962. godine svrsta u red dobitnika Nobelove nagrade.

Nije bio previše krut u svom odnosu prema Engleskoj, od koje nije osećao odsečenost. U Londonu se venčao sa Klod 1961. godine.

Kada se posle kompletiranja *Aleksandrijskog kvarteta* latio slikanja, našao je da u tome uživa više no ikad. Nije bio ostvaren ni kao slikar, ni kao crtač, ali je imao dobar osećaj za boje.

Na Novu godinu 1967. Klod umire od raka pluća. Darel je zaustavio kazaljke zidnog sata na vreme kada je umrla žena koju je voleo i nikad ih nije ponovo pokrenuo. Osamljivao se.

Njegovo delo *Duh mesta: Pisma i eseji o putovanjima* (*Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*) izašlo je 1969. godine. U njemu definiše duh mesta kao nevidljivu konstantu i presudni faktor u određivanju neke kulture. „Kao što će neki vinograd uvek davati određenu sortu vina prepoznatljivih osobina, tako će i neka Španija, Italija ili Grčka uvek proizvesti isti tip kulture.“⁵⁸⁷ Drage volje priznaje da likove sagledava skoro isključivo u funkciji predela i izjašnjava se kao pisac čije knjige govore o životu u nekom mestu, a ne o proputovanjima. Savetuje da je potrebno provesti neko vreme „nasamo, u tišini“ u određenom kraju da bi se osetile skrivene vibracije tog podneblja. Na putovanja ne treba nositi preveliki intelektualni prtljag, osim poznavanja jezika koje nije na odmet. Uprkos pohvalama D. H. Lorensu, koji je, kako kaže, bio nadomak uspostavljanja kontakta sa starim indijanskim kulturama, uzima ga

⁵⁸⁶ Kenneth Young, “A Dialogue with Durrell.” *Encounter*, Vol 13 (December 1959):61, <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1959dec-00061> (preuzeto: 24.11.2017.), “I personally would like to feel I was an English-European.”

⁵⁸⁷ Lorens Darel, *Duh mesta* (Čačak: Gradac, 2006), 111.

kao primer autora koji, očito zbog neukorenjivanja u neko podneblje, nije uspeo dovoljno da izoštri sliku na svojim putovanjima. Putnik, po Darelovim rečima, treba širom da otvori i oči i srce i da se sa predelom poistoveti bez strahopoštovanja i predrasuda.

Kad se ovako posmatra, putovanje postaje neka vrsta intuitivne nauke koja je nasušno potrebna svakome od nas - a ponajviše umetniku, koji uvek traga za plodnim tlom gde bi mogao da pusti korenje i počne da stvara. Na taj način svako nalazi svoja „saglasja“ - predele u kojima nenadano naviru ideje, i one druge, gde polovina duše kao da spava, a pomisao na pero i hartiju budi samo osećaj mučnine. Na slične predele polažu prava putopisci, jer izgleda da svaki pisac ima neki prisni predeo koji samo njega doziva.⁵⁸⁸

Mada je nakon nastanjivanja u Provansi odbijao pozive da drži predavanja u Sjedinjenim Američkim Državama i mnogim zemljama Evrope pod izgovorom da mu je dosta putovanja, Darel je 1974. godine pristao da u Kaliforniji nekoliko meseci predaje englesku književnost. Prethodne godine se oženio manekenkom Žislen de Buason (Ghislaine de Boysson), sa kojom će ostati u braku narednih šest godina.

U julu 1975. godine krenuo je na putovanje po Siciliji da bi o njoj pisao za časopis *Travel and Leisure*. Iz toga će nastati eksplicitno putopisni portret ostrva. Tokom sledeće godine proširiće svoj esej u putopis *Sicilijanski karusel* (*Sicilian Carousel*).

5.5.1 SICILIJANSKI KARUSEL (1977)

Sicilijanski karusel je osmišljen kao Darelovo sentimentalno putovanje sa duhom žene koju u knjizi naziva Martina, a čije je pravo ime bilo Mari Milington-Drejk (Marie Millington-Drake). Bila je veliki putnik i avanturista, poznavala Rim, Moskvu, Buenos Aires, govorila više stranih jezika. Darel je u svojim sećanjima sa Kipra pominje kao jednu od osoba koje su mu svojim povremenim dolascima na ostrvo obasjavale posebno usamljeni period života. Pamtio ju je kao zgodnu devojkicu sa plaža Famaguste, razmaženu bogatstvom i poreklom, tek pristiglom na Kipar sa putovanja po Indoneziji i Baliju. Kada se nastanila na Siciliji, često je pozivala Darel da bude gost

⁵⁸⁸ *Ibid.*, (Čačak: Gradac, 2006), 115.

njene porodice. Pisac je godinama odlagao to putovanje i, nažalost, posetio Siciliju tek nakon prijateljičine smrti.

U ovom putopisu Darel je narušio način na koji je pisao svoju ostrvsku trilogiju. Nikada nije živeo na Siciliji, već je u okviru jednog paket-aranžmana putovao po ostrvu autobusom. Saputnicima je u knjizi izmislio imena da bi izbegao eventualne tužbe zbog klevete. Smatrao je da niko od turista iz njegove grupe nema toliko valjan razlog za obilazak ostrva kao on. Međutim, pitao se ima li njegovo putovanje ikakvog smisla kada je već u poodmaklim godinama, olenjio se. Što je delovalo kao najvažnije, više nije bilo onog najjačeg motiva za odlazak na Siciliju - Martine.

Tek kao uzgred, Darel provlači neposredan podsticaj za putovanje. Stalni pozivi urednika jednog časopisa iz Njujorka naterali su ga da, zarad pisanja putopisnog članka o Siciliji koji bi mu doneo adekvatnu novčanu nagradu, razmotri mogućnosti za odlazak na jug Italije. U turističkoj agenciji u Nimu predložen mu je tzv. Sicilijanski karusel kao pravo rešenje. Imaće vodiča Roberta i fini autobus. Nije bio rad da se pomeri iz svog razmaženog usamljeničkog života u Provansi, ali kaže da je čuo za lepote Taormine i da mu nije trebala „francuska komercijalna proza“ radi ubeđivanja. Kod kuće je pregledao enciklopediju tražeći neke bitne podatke o Siciliji.

Osećao je grižu savesti što nije ranije poslušao Martinu kada mu je govorila da je on neki autoritet po pitanju mediteranskih ostrva, a zanemaruje najveće i najlepše. Opravdavao se svojom navikom da odugovlači i odlaže. Prisećao se dana koje su proveli zajedno.

Na Kipru, tokom ona dva neodoljiva leta, nadugačko smo razgovarali o značenju reči koju sam izmislio za ljude pogođene istom bolešću kao i mi: islomani. Čak sam napisao i trilogiju o grčkim ostrvima u uzaludnom pokušaju da izolujem virus islomanije...⁵⁸⁹

Sa sobom je na put poneo nekoliko Martininih dugih, zabavnih i nežnih pisama iz kojih je poticalo njegovo osnovno znanje o Siciliji.

Iz Nice je, preko Rima, leteo avionom do Katanije. Rimski aerodrom je baš u tom periodu bio pun improvizovanih staza i mostića, jer je zbog dogradnje bio razrovan

⁵⁸⁹ Lawrence Durrell, *Sicilian Carousel* (London: Penguin Books, 1978), 19, "In Cyprus, during those two magnetic summers we had discussed at great length the meaning of the word I had invented for people stricken by the same disease as ourselves: islomanes. I had even written a trilogy of books about Greek islands in a vain attempt to isolate the virus of islomania..."

buldožerima. Darelu to nije izgledalo kao dobar ambijent za početak odmora. Ali, italijanski jezik mu je zvučao slatko i infantilno, pun topline i raspoloženja.

Dok se avionom spuštao iznad Katanije (Catania), ostrvo mu je izgledalo „ogromno i tužno i malčice frustrirano“⁵⁹⁰. Namah mu je sinulo da liči na Krit ili Kipar, jer je i ono delovalo kao smešteno usred kanala, na prvoj liniji odbrane od talasa koji nadolaze iz Afrike. *Magna Graecia*, shvatio je.

U Kataniji je trebalo da se skupe putnici iz raznih krajeva Evrope koji će malim crvenim autobusom zatim krenuti u višednevni obilazak Sicilije. Plan putovanja je bio sjajno osmišljen, do poslednjeg detalja.

Darel, kao i u svojim delima o grčkim ostrvima, uvodi lik koji će mu biti sagovornik i medij za iznošenje stavova. Ovog puta to je bio Didz (Deeds), ratni veteran. Na kraju putopisa Darel će napisati da Didz možda nikada nije ni postojao i da ga je možda izmislio. Kako se tobože ispostavilo prilikom upoznavanja, obojica su bila u isto vreme u Kairu u doba Drugog svetskog rata, ali nije došlo do susreta. Na početku putovanja po Siciliji Darel se zapitao da li je pogrešio što je rešio da se priključi Karuselu, jer je smatrao da nije adekvatan putnik za grupna putovanja. Nije poverovao Didzovim rečima da će mu biti žao kada dođe vreme za rastanak.

Aerodrom u Kataniji je Darel opisao kao mali i haotičan. Odmah mu je postalo jasno da kada bilo koji Sicilijanac stiže na ostrvo ili odlazi sa njega, cela familija, „sve do šestog kolena unazad“, oseća obavezu da dođe da ga dočeka ili isprati. To ga je podsetilo na Krf, gde bi ljudi u sličnim situacijama prepešačili sa drugog kraja ostrva, iz puke kurtoazije, samo da bi prolili jednu suzu na rastanku sa nekim.

„Zavisnici od krajolika“⁵⁹¹, kako Darel kaže, mogu odmah da osete da je Katanija blagosloveno mesto koje ima karakter. Njen položaj u podnožju Etne osnaživao je utisak putnika. Darelu i njegovim saputnicima je obećano da će se, ukoliko žele, na kraju putovanja popeti do kratera vulkana. Pisac se prisetio da rased koji ide od južnog kraja Sicilije prolazi preko Jonskog mora, ide ispod Zakintososa i dela Grčke blizu Korinta, i najzad preko Kipra. Dva puta tokom boravka na Kipru bio je probuđen usred noći, „uz ludu riku nekog podzemnog voza“⁵⁹², koji kao da je prolazio ispod njegovog

⁵⁹⁰ *Ibid.*, 18, “huge and sad and slightly frustrated”.

⁵⁹¹ *Ibid.*, 28, “landscape-addicts”.

⁵⁹² *Ibid.*, 27, “with the mad roar of an underground train”.

kreveta. Pitao se da li bi se mogle naći sličnosti temperamenta i izgleda stanovnika koji žive duž linije pomenutog raseda.

U *Sicilijanskom karuselu* Darel pruža duhovite opise karaktera naroda, pojedinih likova, krajolika, situacija, pa čak i samog sebe. Svoje saputnike je kritički počeo da analizira još dok su predstavljali samo skupinu od petnaestak gladnih ljudi na prvoj zajedničkoj večeri u Kataniji, a kasnije će svako razviti zaseban identitet.

Te prve večeri je pred spavanje iznova čitao Martinina pisma i podsećao se njenih reči da je ono nemoguće uvek nadohvat ruke - i sreća, i pravda, i ljubav. Sanjao je kratku sekvencu iz života na Kipru.

Ujutru je putnike čekao mali crveni autobus da njime krenu put priobalja. Mirisao je na kožu, imao udobna sedišta i bio čist kao suza. Vozač Mario, seljak iz podnožja Etne, razumeo je samo svoj dijalekat i nije verovao jeziku više klase.

Vodič Roberto je predavao istoriju na univerzitetu, „ali ga je dosadan akademski život sa beskrajnim intrigama poslao u potragu za nečim što više priliči jednoj živahnoj prirodi“⁵⁹³. Smatrao je da kroz putovanje svako pokušava da utekne od nečega, jer da nije tako - ostao bi kod kuće. Bio je oličenje savesnog vodiča, koji se ponekad žalio na svoj posao govoreći da mora da priča ljudima nešto što oni već znaju ili nešto što ne žele da saznaju.

U grupi su se govorila tri jezika: francuski, engleski i nemački.

Darel je jedva čekao da vidi sicilijanski barok kojim je Martina bila toliko ushićena. Njegovi saputnici su očito unapred čitali o znamenitostima koje će posetiti. Pisac kaže da ljudi obično tako i rade. Ali, naglašava da on prvo želi nešto da vidi i upozna, pa da čita o tome tek kada se vrati kući. Zna da se na taj način možda dosta toga ispusti, ali mu već ustaljeni pristup daje iluziju da su njegovi utisci sveži i netaknuti. Osim toga, u slučaju Sicilije je imao Martinu kao vodiča, a ukusi su im se ranije umnogome poklapali. Dakle, nije da je bio skroz nepripremljen za mešavinu stilova na ostrvu, jer je dosta slušao od svoje prijateljice. Martina je, piše Darel, bila kao Gete, bezuslovni zavisnik od Sicilije. Koliko god da joj nedostajalo životnog iskustva, o smrti i ljubavi, pitanjima koje je on lično smatrao najvažnijim, bila je mudra izvan svakog iskustva. Na jednom mestu u putopisu *Sicilijanski karusel*, Darel navodi delić Martininog pisma u kojem ona pominje da su „islomaniju“ izmislili zajedno na Kipru.

⁵⁹³ *Ibid.*, 35, “but the boredom of academic life with its endless intrigues had sent him in search of something more suitable to a lively nature”.

No, ovaj termin se pominje već na početku njegovog dela o Rodosu, na kojem je boravio pre Kipra.

Mali crveni autobus je sa svojim putnicima krenuo najpre ka Sirakuzi (Siracusa). Dok su prolazili kroz predgrađe Katanije, Darel je razmišljao o tome kako prljavština u predgrađima ne podseća na Srednji istok, nego na srednju klasu. Katanija je, prema njegovim zapažanjima, bolovala od istih problema kao i bilo koje drugo urbanizovano mesto na svetu prožderano benzinskim motorima, tom „nesrećom našeg doba“.

Na putu do Sirakuze su naišli na jednu grčku naseobinu, što je odmah podstaklo Darela na upoređivanja i zamišljanja. U svom delu on iskazuje svoju zadivljenost pred ukusom starih Grka po pitanju krajolika. Uvek su tragali za istim elementima - da mesto u kojem će osnovati svoju naseobinu bude okrenuto ka jugu, zaklonjeno od vetra, da bude na određenoj visini radi umerene hladnoće i da vlažnost od priobalja bude neutralisana. Kako zapisuje Darel, stari Grci nisu, kao mi danas, imali strast ka kupanju u moru. Pisac ih zamišlja kao narod koji je u sebi nosio kombinaciju poezije i praktičnosti, a živeo bez barijera između svetog i svetovnog.

Sedeći na vrelom kamenju nestale grčke civilizacije, Darel je stvarao slike poharanih hramova, utvrđenja rasklimanih zemljotresima, razorenih tvrđava, presahlih bunara. Bio je svestan uvek istog tragičnog modela stopljenog sa istorijom, koja uvek traga za stabilnošću, a biva potkopavana promenama i izdajama ljudske svesti tokom vremena.

U grad koji je Martina uvek izdvajala na Siciliji, Sirakuzu, Sicilijanski karusel je stigao kad je već pala noć. Putnici su do tada već počeli da uspostavljaju prisnije odnose. Jedan saputnik iz Francuske je prepoznao Darela - možda zbog previše pojavljivanja na pariskoj televiziji, komentariše pisac.

Sirakuza, koja se vezuje za Sokrata i Aristotela, odavala je osećaj mira i punoće. To je bio prvi grad u kojem je Darelova grupa trebalo da poseti neke starine. Darel se tu prepušta razmišljanjima o uticaju Grka na Siciliju.

Rimljani su jug Italije i Siciliju zvali Magna Graecia, odnosno Velika Grčka. Kada su stari Grci stigli do Sicilije, kultura im je već bila u zenitu, objašnjava pisac, a sličnost predela i klime sa njihovim nije im nametala nikakve izmene. Pre dolaska Grka, ljudi su na ovom ostrvu bili prestrašeni nepredvidljivom prirodom i njenom čuđi. Nije bio moguć nikakav razvoj, a onda su dobili nadu. Dolaskom Grka, Sicilijanci su počeli

da shvataju prirodu ne kao neprijateljsku i opasnu, već kao suprugu i čak muzu, jer im je negovanje prirode omogućavalo da uživaju u dokolici i bave se umetnošću. „Ono što mislimo kada koristimo reč Mediteran počinje ovde“⁵⁹⁴, piše Darel, gde je Atina ustoličila maslinu kao vladarku i gde je grčka zemljoradnja udahnula prvi dah. On pretpostavlja da će se učenjaci obrušiti upozorenjima na ovako uprošćenu sliku, koju priznaje kao proizvoljnu. Naravno, dodaje putopisac, da je na Siciliji u isto vreme bilo i bogova i verovanja svih vrsta, što lokalnih, što uvezenih, a to stvara i mnogo kontradikcija i pretpostavki. Po njegovom mišljenju, Mediteran bi mogao da se definiše upravo preko masline - kao podneblje gde se širi maslina i gde kuhinja zavisi od njenog ploda: u obliku ulja za kuvanje, ulja za lampe ili ploda koji se jede sa hlebom.

Maslina je, kako čitalac saznaje, bila misteriozno povezana sa sudbinom čitavog grčkog naroda. Ukoliko bi neko iščupao maslinu iz korena, bio bi suočen sa progonstvom i konfiskacijom svega što je imao, jer su sva stabla bila u vlasništvu države. Čak je i Zevs, kao zaštitnik maslina, bacao munje na glave takvih prestupnika. Ne može se sa sigurnošću reći da je maslina poreklom iz Egipta, ali se, veruje pisac, na osnovu njene boje može zamisliti tačna nijansa Atininih nasmejanih očiju. Darel priznaje da nije kompetentan da pruži sve odgovore, ali obaveštava čitaoca da je njegov um zaokupljen raznoraznim pitanjima dok putuje.

Pre Grka, Sicilija je, prema Darelovom shvatanju, bila naseljena narodom koji nam nije ostavio ništa čemu bismo se divili. Bili su to Sikuli, čije pismo još nije dešifrovano. Uzaludno je, kaže pisac, i razmišljati o njima kada ono malo što je ostalo iza njih ne može da uzbudi naše umove ili naš estetski osećaj. Njegova pretpostavka je da je na toj predmediteranskoj Siciliji čovek bio degradiran u kulturnom smislu - nesrećan na zemlji kao i na moru zato što nije bio vladar ničega. Darel ostavlja mogućnost da Sikuli nisu bili toliko primitivni, ali u nedostatku čvrstih dokaza uzima slobodu da ih zamišlja. Ništa što su oni uradili nije ukazivalo na to da će jednog dana na njihovoj zemlji nići Sirakuza, bela i svetlucava na zelenoj i plavoj hridi. Mnogo voća i cveća došlo je tek kasnije na ostrvo. Ali, na Siciliji se, kako uviđa Darel, sve prima i tu se zemlja i temperament udružuju da dočekaju skoro sve. Ima limuna, grejpfruta, šećerne trske, kruške, avokada, duvana, banana, a u višim predelima Sicilije šumsko voće i četinari podsećaju na Austriju ili Englesku.

⁵⁹⁴ *Ibid.*, 65, “What we mean when we use the word Mediterranean starts here.”

Grci su svojim dolaskom unapredili gornji sloj zemljišta razvijajući zemljoradnju i podižući gradove. Ali, ispod toga je ležala klima ista kao ona na Atici. Zemlja je bila lepa i bogata kao Grčka. Sa Grcima je došao i prvi nalet oslikavanja vaza, prvi stihovi pesnika koji su potoke naseljavali nimfama, lugove drijadama, pećine kentaurima i panovima, a šume satirima i silenima.

Rimljani nisu mogli da ne osećaju kako su Grci u prednosti u odnosu na njih, piše Darel i, favorizujući narod koji je toliko voleo, kaže da mora da su mladi Rimljani išli na Veliko putovanje (Grand Tour) u Grčku. Mada, on tvrdi da hiljade onih koji danas na prstima hodaju oko Akropolja teško da će razumeti da gledaju u nešto što liči na prazan ambar. Isto važi i za Sirakuzu, u kojoj putnici očekuju da vide nešto što su Grci ostavili - a ona je u stvari prazna čaura iz koje je duh pobjegao. Znaci da su Grci nekada bili tu mogli su da se nađu u hrani, vinu i divljem cveću na zemlji koju su nekad nastanjivali i obogaćivali.

Sirakuza je podsticala svaku vrstu umetnosti - „čak i ljubav i introspekciju“, kako je Martina umela da kaže. Celo mesto je odisalo dobrim raspoloženjem i blagošću, što se prenosilo i na saputnike, iako i njih Darel karakteriše kao „dvadesetak sužnjeva turizma“ iz malog crvenog busa koji obigravaju „oko spomenika koje ne razumeju sa ozbiljnom pobožnošću koju ne osećaju“⁵⁹⁵

Ostrvce Ortiđa (Ortigia), odakle je drevna Sirakuza izrasla u grad koji je bio džinovski po antičkim merilima, podsetilo je Darela na lepotu i ušuškanost Paleokastrice na Krfu i Lindosa na Rodosu. Tako će ga i miris borove smole u mislima vratiti na padine Akropolja ili atinskog Likabeta. Setio se i da Ortiđa na grčkom znači „prepelica“, pa bi se ostrvce moglo nazvati Prepeličjim ostrvom.

Darel izjavljuje da se po prvi put nije osećao kao anti-hrišćanin kada se našao u drevnom Apolonovom hramu, odnosno njegovim ostacima. Po njegovom mišljenju, doba koje nastupa obično upropasti ono što mu je prethodilo, ali ovde prošlost nije bila razorena već prihvaćena i umešno smeštena u novo, hrišćansko okruženje, te su se na jednom mestu isprepleli duh zemlje od pre Grka, zatim grčka vladavina i najzad hrišćani.

Na celoj Siciliji su se smenjivali uticaji raznih naroda, pa je Darel razumeo muku vodiča koji su uglavnom primorani da budu suvoparni i precizni i ne mogu da

⁵⁹⁵ *Ibid.*, 73, “around monuments they do not comprehend with a grave piety they do not feel”.

priušte dodavanje boje priči. Njihova nevolja je to što im je teško da razmrse šta je važno u istorijskom, a šta u umetničkom smislu. Menjaju se i vremena, a i ukusi putnika. U Sicilijanskom karuselu nije bilo zle krvi, pa je Roberto morao biti zadovoljan.

Darel prenosi stav jednog vodiča da su Rimljani pravili „za oko“, a Grci „za uvo“. Posle toliko vremena od njihovog postojanja modernom čoveku deluje kao da su te dve kulture koegzistirale, a u stvari su bile vekovima razdvojene. Pisac melanholično razmišlja na temu brzine smenljivosti kultura i zaboravljanja. Ruševine čuvaju svoje tajne, ma koliko arheolog pokušavao da pročita „palimpsest nataloženih kultura“.

„Plavi beskraj neba i beli mermer bili su osnovni tonovi grčke mašte“⁵⁹⁶, dok se za Rimljane više vezuje boja meda. Grci su osećali kako im vreme klizi kroz prste i shvatali da čovek mora brzo da ščepa slučajan trenutak pre nego što on ne iscure kao živa i nestane. A ipak, bilo je strogoće u toj hitnosti.

Tragajući za definicijom šta čini tragičnost kod ljudi i situacija, Darel je razvio objašnjenje kojim pokazuje svoju orijentaciju ka istoku. On kaže da su Grci od davnina preneli indijsku ideju karme u Grčku i da se ona u grčkoj tragediji vidi po tome što se junak uplete u zamku prošle karme nad kojom nema kontrolu.

Darelova karma je sigurno imala veze sa Grčkom, a ne sa Britanijom, jer se Grčkoj neprekidno vraćao u svojim razmišljanjima. Kada se dotakao Martinine opaske o „grčkosti“ Kipra, koji, po njenom shvatanju, nikada ni geografski ni demografski nije bio deo Grčke, pisac je preneo i to da je grčki jezik, koji istrajava hiljadama godina uz male promene, osnovna spona između Kipra i matične Grčke.

Nije krv bila ta koja je bila ulaznica za članstvo u grčkom intelektualnom komonveltu, već jezik - varvari nisu bili jednostavno ljudi koji su živeli negde drugde, nego ljudi koji nisu govorili grčki. Nama je to teško da shvatimo, jer mi, kao i Rimljani, imamo jurističko viđenje državljanstva - u slučaju Britanaca, naš urođeni puritanizam od toga pravi pitanje krvi, očuvanja krvi neumrljane stranim primesama.⁵⁹⁷

⁵⁹⁶ *Ibid.*, 95, “The blue infinity of sky and the white marble were the keynotes to the Greek imagination”.

⁵⁹⁷ *Ibid.*, 109, “It was not blood but language which gave one membership of the Greek intellectual commonwealth - barbarians were not simply people who lived elsewhere but people who did not speak Greek. It is hard for us to understand for we, like the Romans, have a juristic view of citizenship - in the case of the British our innate puritanism makes it a question of blood, of keeping the blood untainted by foreign admixtures.”

Za Britance je, po Martininom mišljenju, polukasta jednaka užasu. Kod Francuza je već drugačije. Francuski jezik predstavlja jedini pasoš koji je neophodan nekom ne-Francuzu, bez obzira na boju kože, da bi automatski ušao u bogatstvo francuske kulture. Lakše je naći mesto u svetu Francuza, nego Britanaca, a ta činjenica je uslovljena jezikom. Svu ovu propoved je Martina napisala u uverenju da će Darel jednog dana posetiti hramove na Siciliji i biti zapanjen time što će se osećati kao da je u Grčkoj. Kako je jezik kroz istoriju prestao da bude spona između Sicilije i Grčke, Grčka nije ni potraživala ovo ostrvo. Ima manjih delova Sicilije gde se, na osnovu napisa u Martinim pismima, govori nekim zakržljanim grčkim, ali je jasno da je italijanski nadvladao.

Darel, koji je na Mediteranu proživio skoro celo svoje zrelo doba, dopunjava Martinina stanovišta svojim iskustvima. Ono što je, po njegovom viđenju, preostalo u Grčkoj kao najizdržljivije nakon raznih pustošenja jeste jezik, čija lepota i suptilnost i dalje hrane i pesnika, i filozofa, i matematičara. Seća se dana kada je predavao engleski u Atini i usput pokušavao da nauči narodni grčki. Tada je sa iznenađenjem otkrio da njegov nastavnik grčkog može ne trepnuvši da se koristi i starom grčkom gramatikom. Darel tako nešto nije mogao sa „previše brzo pohabanim“ engleskim.

Zapisujući svoja razmišljanja o „mediteranskoj tapiseriji“, posebno kada se dođe do pitanja umetnosti, književnosti ili arhitekture, Darel pokušava da utvrdi varijetete između Italije, Grčke, Španije i južnog dela Francuske. Sve te zemlje su sijale istom svetlošću, imale iste baštenske proizvode i izdašan osećaj za lepotu. Pitao se zašto onda Španija nije Italija, a zašto Italija nije Grčka ili Grčka Turska. Između njih, i pored upečatljivih sličnosti koje dozvoljavaju da se govori o jedinstvenom mediteranskom karakteru, postoje duboke razlike po pitanju religije, ljubavi, porodice, života i smrti „Naposletku, ima mnogo varijeteta maslinovog drveta, koje će za mene uvek označavati duhovnu i fizičku granicu te magične i nepostojeće zemlje - Mediterana.“⁵⁹⁸ Francuska može da bude srećna što je jednom nogom bila u Mediteranu i što je jug, tzv. Midi, bio neka vrsta filtera za prihvatanje dragocenih uticaja još iz praistorije, piše Darel kao stanovnik Provanse u zrelijim godinama.

Sicilija nije bila izuzetak po pitanju smenjivanja kultura u Mediteranu. Posle svakog „izliva histerije i krvoprolića“ dolazila je era mira u toku koje je narod

⁵⁹⁸ *Ibid.*, 113, “After all, there are many varieties of the olive tree, which for me will always mark the spiritual and physical boundaries of that magical and non-existent land - the Mediterranean.”

pokušavao da posastavlja ono što je razbacano. Nailazile su godine savršenstva, a zatim opet slom. Svaki sledeći napadač je donosio svoju vrstu poretka i lepote. Darel pominje doba prosperiteta kada su Arapi vladali Sicilijom. Oživeli su navodnjavanje, ponovo nastanili ruralne oblasti, revidirali zakone o nasleđivanju, bili vešti ne samo u obrađivanju zemlje, već i kao rudari, a prema vodi se ponašali kao prema dragocenosti vrednijoj od kiseonika. No, i oni su nestali za nekoliko decenija.

Darel se čudio kako je grad Džela (Gela) na Siciliji, mesto u kojem je Eshil odlučio da provede svoje poslednje godine, dozvolio da ga modernizacija toliko naruži velikim kompleksom petrohemijskih postrojenja. Možda je pisca razočaranost viđenim materijalima da brzo pribeleži ideju koja mu je pala na pamet, a koju je hteo kasnije da „prežvakava“ na miru. „Pre hrišćanstva izvor moći je bio u magiji, a posle njega u novcu.“⁵⁹⁹ Činilo mu se da je prekasno da se bilo šta uradi po tom pitanju.

Pisac potvrđuje da su mu misli prilično nekoherentne, kao i da mu se razvijaju stalna prisećanja na Atinu i ostrva koja su se pojavljivala kao drage životinje „koje treba prepoznati i pomaziti“. Pazio je i da ne povredi Robertova patriotska osećanja neprestanim brbljanjem o Grčkoj.

Ipak, nije mogao da se otme zamišljanju drevnog Atinjanina kako hoda kroz Agridento (Agrigento) sa osećajem da se nalazi u samoj Atini. Veruje da su arheolozi samo začepkali po površini Agridenta, kojim je nekada koračao Empedokle, i da u tom mestu sigurno ima još skrivenih nekropola, akvadukta, kuća, hramova i statua, a unutar njih oružja, nakita i keramike.

Darel se osećao zadovoljnim zbog toga što je prerastao svoju strastvenu želju da sve fotografiše. Putujući Sicilijom, više je voleo da koristi samo oči i da onda ostavi sećanju da odradi svoje. U jednoj sveščici bi povremeno nešto zabeležio ili nacrtao, a kasnije će se, nada se, možda okušati i sa vodenim bojama. Takve tehnike su, kaže pisac, više odgovarale njegovim trenutnim godinama i preokupacijama. Fotografiju smatra malo iskrivljenom verzijom posmatranog objekta, jer zavisi od odabranih uglova, dok slika, po njegovom shvatanju, nema pretenzije da bude ništa drugo do malo iskrivljena verzija nečijih osećanja u datom trenutku.

Agridento je zahtevao više vremena za obilazak, a putnici iz Karusela su postajali svesni da je celo ostrvo prepuno starih spomenika iz svih perioda. Stizao ih je

⁵⁹⁹ *Ibid.*, 122, “Before Christianity the sources of power were in magic, after it in money.”

premor od putovanja, a sa njim i pad raspoloženja. Darel kaže da su izgledali kao jato čuraka. I sâm je već osećao umor, koji je „mentalno produžavao razdaljinu“.

Kada su najzad stigli u Selinunte, dočekao ih je kontrast u odnosu na Agrigento. Selinunte je bio sav u plavetnilu i okupan suncem, daleko bogatiji hramovima nego Agrigento, a razmeštaj hramova je izgledao složeniji i intrigantniji nego bilo šta što je Karusel do tada video na Siciliji. Darel prebacuje areholozima što su mermernu dekoraciju i friz sa jednog hrama odneli u Palermo da bi time dali čar tamošnjem muzeju. Takav postupak smatra najiritantnijom navikom svih arheologa na svetu.

Putovanje je dobijalo novi ritam, zasnovan na umoru i svežem vazduhu. Počeli su svaki čas da dremaju, „kao beduini“. Osećali su da ih putovanje autobusom ograničava. Kada bi naišli na otvorena kola na kojima su se vozili Cigani, zavideli bi im što spavaju blaženo, ležeći na podu. Darel kaže da su njegovu grupu podsvesno privlačili ritam otvorenog drumca, sloboda i avantura ciganskog života.

Negde ispred Trapanija (Trapani), osećali su da istorija počinje da zamuckuje. Čuveni hram posvećen Afroditi nestao je ne ostavljajući bilo kakav trag za sobom. Trapani nije ostavio značajan utisak na Darel, a činilo mu se da dva obližnja ostrva - Levanzo (Levanzo) i Favinjana (Favignana), sjaje nekom misterioznom zloradošću. Segesta (Segesta) ga je podsećala na Kos ili Epidaurus. U putopisu „Sicilijanski karusel“ se, kako se putovanje primiče kraju, zaista oseća umor autora. Posustaje početni polet, a brzina kretanja određena paket-aranžmanom, koja ne dopušta da se vidi sve što se želi, skraćuje broj stranica posvećenih mestima na kraju itinerera.

Palermo se prikazuje kao sve ono od čega su pobegli na Siciliju. Trebalo je da posete Arheološki muzej i vide skulpture koje su arheolozi pažljivo uklonili iz Selinuntea. Darel smatra da je neukusno da čovek pomera skulpture u mislima na drugo mesto da bi im se divio. Seća se mladosti kada je šetao po Britanskom muzeju i smeštao grčke skulpture u mislima na Akropolj, koji do tada još nije ni video. Zato ne stiče potpun utisak ni o divnim predmetima koje posmatra u najvećem muzeju grčke klasike izvan gradova Grčke. Efekat grčkog duha se udaljava i razvodnjava, a dragocena grčka dela piscu deluju kao da su izgubila gustinu i težinu. Darel shvata da će jedva videti i deseti deo blaga koje Palermo nudi, jer su popodne kretali za Mesinu.

Pisac ne zaboravlja da prigovori modernom stilu putovanja. Zapisuje da su katedrale nekada bile mesta hodočašća, dolazilo se izdaleka, kupovala sveća i ostavljao

mali dar u znak zahvalnosti. U moderno vreme, da bi putnik obeležio svoju posetu takvom mestu, on oseća da treba da kupi neku đinđuvu kojom bi društvu kod kuće dokazao da je zaista bio na tom putovanju. Darel ironično komentariše da bi takav postupak dao putniku za pravo da se nazove Hadži-Darel.

Karusel je trebalo da završi put u Mesini, a zatim je trebalo da putnici dobiju slobodnu nedelju u Taormini, u različitim hotelima. Darel iznenađuje žal zbog rastanka sa saputnicima, jer ga na početku putovanja nije očekivao. Sa druge strane, oseća i olakšanje, jer bi bilo nezamislivo da putovanje potraje istim ritmom. Da su razdaljine bile veće i da je stres bio intenzivniji, putnici iz Karusela bi, jetko kaže pisac, postali doživotni neprijatelji.

Mesina je sa puno truda obnavljana nakon razornog zemljotresa 1908. godine. Darelu se grad zaista dopao i pomislio je da bi život u njemu mogao da bude ugodniji nego u bilo kom drugom mestu na Siciliji. Izgradnja je u Mesini sada bila ograničena samo na dva ili tri sprata, tako da je njena prostranost za Darel imala šarm atinske Plake ili Santa Barbare u Kaliforniji. Njegov stav je bio da onog trenutka kada arhitektura počne da čini ljude malim, ona pokazuje nepoštovanje prema ljudskim merilima, sprečava razvoj ljudskog uma i hladi duh čoveka.

U doba Darelovog boravka na Siciliji, Italiju je zahvatila velika inflacija, a pisac navodi da je jedan njen pokazatelj bio iznenađni nestanak kusura. U prodavnici je kusur vraćan ne u novcu, nego u sitnoj robi koja kupcu nije trebala, pa su ljudi bili natovareni „kao jelke“ kad su izlazili iz radnji. Odete, piše Darel, po jednu pomorandžu i vratite se još i sa grozdom i smokvama pride. Za par dana su putnici iz Karusela naslagali desetine takvih neželjenih stvari.

Stigavši u Taorminu, Darel je osetio umor i neraspoloženje. Nije želeo društvo te večeri, već je hteo da „uživa i žali“ što je sâm. Sagrađena u slojevima, Taormina je, izgledala kao svadbena torta. Vazduh je bio zadivljujuće miran. U malim poprečnim ulicama nalazili su se zaboravljeni čoškovi prave Italije - pod „pravom Italijom“ Darel je smatrao seosku Italiju sa svojim čvrsto ukorenjenim vrednostima i čistotom srca.

Sledećeg dana je prošetao do vile u kojoj je D. H. Lorens boravio tri godine.

U jednoj knjižari je tek tada, na kraju putovanja, kupio vodič po ostrvu.

Iznajmljenim autom je sâm obišao još i Tindari, onda još jednom Segestu i Sirakuzu, ali je išao drugim putevima.

Shvatio sam tada da Sicilija nije samo ostrvo, to je pod-kontinent čija prošarana istorija i raznovrsnost krajolika jednostavno savladavaju putnika koji nije odvojio bar tri meseca da se pozabavi njime i kulturama i civilizacijama koje se ovde preklapaju.⁶⁰⁰

Na pustoj plaži blizu Mesine spalio je Martinina pisma i rasuo pepeo, po njenoj želji. Iako mu je bilo žao što to mora da uradi, poštovao je pravo ljudi da raspolažu svojim stvarima onako kako to oni žele.

Etnu je ostavio za poslednje večer, kao adekvatan oproštaj od Sicilije. Zoru je, kaže, proveo u tom najlepšem teatru na svetu. Etna je to i dokazala time što je iz njenih usta potekla „mala niska buktavih dijamanta“ i slila joj se niz bradu. „Razmišljao sam koliko sam bio srećan što sam proveo toliki deo života na Mediteranu - što sam tako često viđao ove jedinstvene zore, što sam često imao i sunce i mesec zajedno na nebu.“⁶⁰¹

Darel je i sâm shvatao nedostatke knjige, koju je završio izmišljenim skakanjem jednog od svojih likova u Etnu. Razlog je nađen u bankrotstvu tog lika.

Sa umetničkog stanovišta, *Sicilijanski karusel* nije ocenjivan kao veoma uspešna knjiga, mada ne treba prenebregnuti mišljenje Pola Fasela da je Darel tu najautentičniji i da je ovaj putopis bolje umetničko delo nego njegovi pretenciozni i loše napisani romani. *Sicilijanski karusel* je, u svakom slučaju, „ozbiljan pristup razumevanju mediteranske civilizacije“⁶⁰². Vešto izvajana proza, humor i Darelova zapažanja svakako čine i ovo njegovo delo nezaboravnim, sadržajnim i jezički bogatim. Knjiga sadrži ilustracije znamenitosti na Siciliji i šest autorovih pesama na početku ili kraju poglavlja.

Izdavači su Darel pojurivali da napiše *Sicilijanski karusel*. Piščeva namera je bila da na Siciliju odreaguje onako kako je putopisao D. H. Lorens. „Nije bitno da li su činjenice istinite ili ne, ili da li ih je uzeo iz neke knjige; ono što je on sa njima uradio je

⁶⁰⁰ *Ibid.*, 215, “I realised then that Sicily is not just an island, it is a sub-continent whose variegated history and variety of landscapes simply overwhelms the traveller who has not set aside at least three months to deal with it and its overlapping cultures and civilisations.”

⁶⁰¹ *Ibid.*, 218, “I reflected how lucky I was to have spent so much of my life in the Mediterranean - to have so frequently seen these incomparable dawns, to have so often had sun and moon both in the sky together.”

⁶⁰² Richard Pine, *Lawrence Durrell: The Mindscape* (New York: St. Martin's Press, 1994), 34, “a serious approach to understanding Mediterranean civilisation”.

apsolutno neverovatno.“⁶⁰³ Putopis *Sicilijanski karusel* je izašao dve godine posle Darelovog putovanja po Siciliji i za nekih sedam meseci bio prodat u skoro 20000 primeraka.

5.6 Period 1975-1979

U jesen 1975. godine Darel se pojavio i na filmu. Govorio je o svom odnosu prema Grčkoj. Film mu je značio zbog ponovnog putovanja po Egejskom i Jonskom moru, a i zbog gotovine koja je od toga pristizala. Razmišljao je o nalaženju pravog mesta za život - „Jednom kada budete zatekli sebe kako mislite 'Ne bi mi smetalo da ovde *umrem*', onda ste ga pronašli.“⁶⁰⁴ Prema njegovim rečima, Kalami na Krfu mu je bio kao drugo mesto rođenja, na Rodosu je bio strašno zaljubljen.

Za knjigu *Grčka ostrva (Greek Islands)*, koja je izašla 1978. godine u obliku velikog luksuznog izdanja sa dosta ilustracija, rekao je da to nije njegovo remek-delo, ali da je knjiga napisana sa osećajem. Drugačije nije ni umeo da piše o Grčkoj. Godinu dana nakon objavljivanja *Grčkih ostrva*, dobio je nagradu Grčke nacionalne turističke organizacije za najbolju knjigu o Grčkoj.

5.6.1 GRČKA OSTRVA (1978)

U predgovoru knjige koja predstavlja retrospektivu Darelovih slika o grčkim ostrvima na kojima je živeo ili koja je bar posetio, čitalac saznaje da je pisac njome hteo da odgovori na dva pitanja - „Šta bi vas veselilo da znate, kada biste bili na licu mesta? Šta bi vas ražalostilo da propustite, dok biste boravili tamo?“⁶⁰⁵. To svakako liči na vodič, što Darel ne poriče, ali naglašava lični ton koji je namerno unosio. Kao i svaki putopisac, time daje boju i živost velikoj količini raznovrsnih informacija koje bi se, inače, mogle naći i u nekom bedekeru. Sledeći svoja ranija iskustva, u „Grčka ostrva“ je uneo dragocene informacije koje je prikupio što od prijatelja, što iz brojnih pisanih izvora. Onima koji su već pročitali Darelova dela posvećena Krfu, Rodosu i Kipru

⁶⁰³ Ian S. Macniven, *Lawrence Durrell: A Biography* (London: Faber and Faber, 1998), 616-617, “It doesn't matter if the facts are or aren't true, or if he got them out of a book; what he did with them is absolutely incredible.”

⁶⁰⁴ *Ibid.*, 615, “Once you've found yourself thinking 'I wouldn't mind *dying* here', then you've found it.”

⁶⁰⁵ Lorens Darel, *Grčka ostrva* (Loznica: Karpos, 2007), 11.

odeljci koji govore o ta tri ostrva biće uglavnom samo podsećanje na saznanja i sećanja iz pomenute trilogije.

Da bi čitalac, a posebno isloman ili helenofil, stekao predstavu o raznolikosti ostrva u Jonskom i Egejskom moru, Darel saopštava da u Grčkoj ima preko 2000 ostrva,

od kojih su mnoga samo stenovito grebenje, tek sa jednom livadom na kojoj, jednom godišnje, pastir napasa svoje stado, pošto ga je dovezao preko vode. Naseljena ostrva se razlikuju po veličini i broju populacije, ima ih od onih sa jednim majušnim selom od sto duša, do veoma prostranih kao što je Samos, koja imaju bar dva velika grada. Neka najsićušnija se nalaze u posedu vlasnika brodova.⁶⁰⁶

Darel je u ovoj knjizi izostavio sliku o Kipru. Ukazao je na to da je savremena istorija podarila tom ostrvu „privremenu prirodu koja se svakog trenutka može rešiti ili promeniti plodonosnim grčko-turskim pregovorima“⁶⁰⁷, te nije želeo da svojim delom prejudicira ishod ili naudi odnosima Grčke i Turske.

Grčka ostrva su podeljena na sedam poglavlja: „Jonska ostrva“, „Južna Egejida“, „Južni Sporadi“, „Severni Sporadi“, „Severna Egejida“, „Kikladi“ i „Domaća grupa“. Na početku svakog poglavlja nalazi se mapa ostrvlja o kojem će biti reči na narednim stranama. Kao i dela iz Darellove trilogije, i ovo se završava kalendarom cveća i svetkovina na grčkim ostrvima i prikazom životinjskog sveta. Ako su grčki pejzaži, kako je Darel tvrdio, bili „koautori njegovih pesama“⁶⁰⁸ u mlađim danima, može se osnovano tvrditi i da su bili koautori njegovih zapisa o grčkim ostrvima. S obzirom na to da je Darel bio pisac izuzetne pripovedačke snage i da su kvalitetne ilustracije pratile prvo izdanje *Grčkih ostrva* na engleskom jeziku, jedina manjkavost knjige može biti ako se ne nalazi u rukama čitaoca koji je na putovanju po Grčkoj.

Album svojih putovanja po grčkim ostrvima Darel počinje da lista od dana kada je krenuo iz Italije na Krf.

Putnik koji se spušta na jug duž potpetice Italije, kao niz božićnu čarapu punu malih gradova-riznica i neočekivanih spomenika, najpre oseća nagoveštaj granice što mu ide u susret, daleko pre nego što se približi malom pograničnom gradiću Brindiziju.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ *Ibid.*, 12.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, 12.

⁶⁰⁸ Ray Morrison, *A Smile in His Mind's Eye: A Study of the Early Works of Lawrence Durrell* (Toronto: University of Toronto Press, 2005), 63, “‘the co-authors’ of his poems“.

⁶⁰⁹ Lorens Darel, *Grčka ostrva* (Loznica: Karpos, 2007), 17.

Pisac se u početku čitaocu obraća kao narator koji o svom „putniku“ govori u trećem licu. „Naš putnik mudro bira proleće za putovanje koje ima na umu.“⁶¹⁰ Tek će kasnije uvesti svoje Ja.

Narator se pita šta je to što granici daje magiju. Teritorijalne ili političke granice su veštačke, jer su nametnute istorijom, a često nema ni promene krajolika kada se prelazi iz jedne zemlje u drugu. Magiju i ukus putovanja Darel kao narator nalazi u promeni jezika, jer uho putnika na granici počinje da hvata nove tonalitete. „Sve izgleda izmenjeno, uključujući vazduh koji udiše.“⁶¹¹

Iako su geografski blizu, Italija i Grčka od davnina zapanjuju svojom međusobnom razlikom. Italija je otmena i raznežena, a Grčka silovita, nebu težeća i nepripitomljena. Za nekadašnji Rim, Priroda je bila supruga, negovateljica i Muza, dok je za drevnu Grčku bila ljubavnica i boginja bez milosti. Narator upozorava na to da putniku koji obilazi klasične starine može da zasmeta ljubav koju gaji prema mitologiji i folkloru. Ko previše upoređuje sadašnjost i prošlost može biti nezadovoljan današnjim dobom, koje će izgledati nedovoljno romantično.

Sa fizionomijom Grka putnik se upoznaje već na feriju kojim plovi ka Krfu. Imaju kovrdžavu kosu, dug nos, sjajne oči, brze prste, hitar pokret, a jezik im je „tako izražajan i melodičan, pun šljunkovitih dentala, koji stvaraju osećaj lapidarnosti“⁶¹². Darelov putnik pogađa da bi lepa reč koju stalno ponavljaju - „*avrio*“ morala da znači - „sutra“!

Obrise srpastog Krfa lako prepoznaje sa mape koju je proučio, ali se, prilazeći mu sa severne strane, pita nisu li bajke sve one priče koje je čuo o zelenilu i lepoti ovog ostrva. No, uveravanja da od grada Krfa neće naći ljupkije mesto u Grčkoj ispostavlja se kao tačna. Šetalište ovog gradića imalo je arkade francuskog porekla sazidane tako da podsećaju na parisku ulicu Rivoli. „Ovde su najbolji kafei i najsrdačniji konobari u celom hrišćanskom svetu.“⁶¹³ Gest grčke gostoljubivosti kada ne dozvoljavaju gostu da plati piće ponavljajući se i na proputovanju po drugim ostrvima.

Kako putnik koji dolazi „sa jednog ostrva sa neobjašnjivo usađenom ksenofobijom“ sve više oseća nagoveštaje po kojima razaznaje rađanje velike ljubavi

⁶¹⁰ *Ibid.*, 17.

⁶¹¹ *Ibid.*, 18.

⁶¹² *Ibid.*, 20.

⁶¹³ *Ibid.*, 23.

prema Krfu, tako i Darel uklanja posrednika između sebe i čitaoca. „Dovoljno o našem hipotetičnom putniku; jednom sam to bio ja ili neko od mojih viktorijskih prethodnika. Danas sutra ćete to biti vi, plemeniti čitaocē.“⁶¹⁴

Kao što ga je opsedalo pitanje šta daje magiju granici, tako ga muči radoznalost da otkrije u čemu se to Grčka razlikuje od Italije i Španije. Rešenje otkriva u reči koju često čuje - “*to fos*“, svetlost. Svetlost, i opipljiva i nematerijalna u isti mah, jeste ono što Grčku izdvaja od pomenute dve zemlje, a Darel omogućava da Krf vidi kao „klopu sunca“. U toj klopci zadržavali su se, prema priči, ljudi koji su na Krf dolazili sa idejom da tu provedu jedno popodne, a ostajali na ostrvu do kraja života. Blažen i anestetičan vazduh Krfa umiruje i opčinjava strance snom, te postaju „sanjalice i mesečari, žrtve vizija i ljubavi“. Tako su, možda, bile opijene duše brodolomnika iz Šekspirove *Bure*, ali i osvajači koji su, kako Darel pripoveda, zaspali i ostavili ostrvo da isklizne u slobodu koju je oduvek želelo.

Vazduh Krfa je odbijao osvajače, a grčko svitanje, po rečima pisca, odagnava reči. Čak i slikari pored njega ostaju besposleni. Darelovi opisi grčkih ostrva rezultat su njegovog velikog truda da kroz svoje pero provuče i najmanje pojedinosti koje je opazio pogledom islomana. Razumljivo je da neće sva ostrva izazvati podjednake utiske, ali će u svakom slučaju i najmanji redak biti vredan i kao informacija budućem putniku, ali i kao tekst u književnom smislu.

Osobine po kojima se Jonska ostrva razlikuju od ostale Grčke - a Darel navodi Paksos, Antipaksos, Lefkadu, Itaku, Kefaloniju i Zakintos, uslovljene su jednim vekom mira i stabilnosti više.

Sedam ostrva se grejalo na svojoj sunčanoj nezavisnosti, sa ogromnom trgovačkom moći da obezbedi pomorske veze i (uz sve moguće ograde) prilično popustljivu i poštenu upravu koja je brinula o njihovom domaćem blagostanju. Rezultat nije bio samo u trgovini, u kojoj se Grci ističu, bio je isto tako i u kulturi.⁶¹⁵

Na Jonskim ostrvima se odvijao živ intelektualni život, postojale su divno nameštene kuće i palate, održavali se karnevali, maskenbali i operne predstave.

Koliko god mu Lefkada delovala oskudna, imala je osobenost kojom je privlačila pažnju celog sveta - sa njenih Belih stena je pesnikinja Sapfo napravila svoj

⁶¹⁴ *Ibid.*, 26.

⁶¹⁵ *Ibid.*, 66.

„zlosretni skok u večnost“. Neki arheolozi su dokazivali da je Lefkada zapravo Homerova Itaka. Ostrvo Itaka, pak, odjekuje homerskom legendom, ali o njemu pišu i grčki pesnici modernog doba, kao što su Kazancakis i Kavafi.

Zanesen shvatanjem da su koreni ostalih kultura „pokopani u ovom kamenitom tlu“, Darel se priseća Šelijeve reči „svi smo mi Grci“ i kaže da se protiv toga ne može ništa učiniti.

Pisac se šeta kroz razne periode istorije, ali ostaje naklonjeniji autentičnoj kulturi grčkih ostrva, starinskom ponašanju i drevnim običajima, premda naglašava da se život običnog seljaka jedva izmenio od srednjeg veka i da se električna struja koristi samo u seoskim tavernama. Strahuje od emancipacije Grčke i priliva turista, posebno onih rđavih koji ne čine dobro ni ugledu svoje zemlje. Ipak, ostavlja i poneki praktičan savet, verujući da ih posvećeni putnici ne mogu naći u zvaničnim vodičima. Tako napominje da se treba hraniti u grčkim tavernama i da bez bojazni treba otići pravo u kuhinju. U Grčkoj se to neće uzeti za zlo i čak se očekuje da gost pažljivo proveri šta se kuva.

Kefalonija je još jedno Jonsko ostrvo koje Britanca asocira na duh pisane reči, jer su stanovnici ovog ostrva Bajronu prirasli za srce zbog njihove političke nepomirljivosti i ljubavi prema slobodi. U poređenju sa njima, Krfljani imaju ljubaznost koja miriše na venecijansku mekoću. Stanovnici Kefalonije su dobri planinari i vojnici, a naglasak im je u skladu sa grubim i snažnim krajolikom. Darel ih naziva najvatrenijim rodoljubima od svih Grka i zapisuje da po temperamentu podsećaju na Krićane.

Živost i nehaj koji se osećaju u vazduhu na jonskim ostrvima zasigurno su, po Darelovom viđenju, pomagali njihovim stanovnicima da se saživljavaju i sa hirovima istorije, ali i sa razornim zemljotresima, kakav je bio onaj koji je pogodio Kefaloniju i Zakintos 1953. godine.

Darel naziva Zakintos „mlađom sestrom Krfa“, jer je ovo ostrvo uživalo ugled zbog svojih prirodnih lepota i venecijanske arhitekture. Suvo grožđe i masline sa Zakintosa bili su, tvrdi pisac, poznati i elizabetinskoj domaćici, jer se i u to doba odvijala postojana trgovina između Londona i ostrva u Jonskom moru. Sa Zakintosa je oduvek mogao da se drži Peloponez na oku.

Kada se obiđe Peloponez i zakorači na Egejdu, okreće se, po Darelovim rečima, nova stranica u šarolikom albumu grčkih krajolika. Romantična jonska ostrva ustupaju mesto ostrvima koja su uspravnih oblika, netaknuta i dramatična. Sami Grci najgrčkijim

od svih grčkih ostrva smatraju Krit. Njegova istorija je veoma duga, a zbog relativne udaljenosti od drevnih ratnih i diplomatskih središta nije učestvovao u važnim dešavanjima kakva su bila Persijski i Peloponeski rat. U govornom jeziku nazivan je „velikom ostrvom“, što i jeste, s obzirom na to da je posle Sicilije, Sardinije, Korzike i Kipra najveće ostrvo na Sredozemlju. Četiti grupe planina dele ga na četiri pokrajine sa četiri glavna grada.

Krit, koji je izrastao na legendama o Zevsu, Minoju, Minotauru, u moderno doba biva preplavljen nordijskim zaljubljenicima u sunce. Darel ukazuje na posledice turizma i urbanizacije, ali dodaje da bi život u nekim zabitim mestima na grčkim ostrvima bio drugačiji bez blagodeti današnjice.

Krićane kroz dugu istoriju ništa nije poštedelo, zapisuje Darel. Videli su propast „Minojskog carstva, uspon Venecije, turske tržnice robljem, nacističke padobrance i američke hipije“⁶¹⁶. Rastrzanost istorijom ogleda se u mešavini drevne i moderne odeće, ali i u melodijama buzukija i džeza koje se izlivaju iz džuboksa.

„Krićanin je čuven po svojoj tvrdoglavosti i nacionalnom ponosu koji se skoro ravna sa tvrdoglavošću i ponosom Španca; prema Atini oseća nešto vrlo slično onome što i Sicilijanac prema Rimu.“⁶¹⁷ Grci su, kako Darel prenosi neke naučne stavove, uvek bili podeljeni. Nikada u antičkom svetu nije postojala jedna nacija ili jedinstvena teritorija pod jednom vrhovnom vlašću koja se zvala Grčka, ili bilo kako slično. Naselja su im bila i na obalama Crnog mora, današnje Turske, Francuske, Sicilije, Italije i severne Afrike, te je na stotine zajednica imalo različitu političku strukturu. „Grčka - zemlja koja nikada nije postojala.“⁶¹⁸

Krićanin ima nepopustljiv karakter, ali su, sa druge strane, usamljenost, tišina i čistota neprekinuta uporišta njegove duše. Za upoznavanje njihovog ostrva treba odvojiti bar nekoliko dana, ne samo zbog krajolika i znamenitosti, već i da bi se obišla zabačena sela i u susretu sa meštanima stekao „doživljaj“ mesta. Lutanjem po spokojnim ruševinama Knososa, putnik će uvideti da drevne arhitekta „nisu imale šta da nauče od naših“, a u zabitim selima će se uveriti u to da je trg zadržao svoje brojne namene, da je izvor ostao značajno okupljalište seljana, a da kafana opstaje kao centar intelektualnog života muškaraca koji u njoj piju i zure u prazno. Život u grčkom selu

⁶¹⁶ *Ibid.*, 76.

⁶¹⁷ *Ibid.*, 117.

⁶¹⁸ *Ibid.*, 124.

Darel smatra klaustrofobičnim za ljude koji nemaju šta da rade ili proučavaju. Takvo intelektualno gušenje je ujedno i smrt za umetnost. No, jedan oblik umetnosti je svakako krićanska tradicionalna *kasapska igra (hasapiko)*, koja se izvodi sa raznim vrstama noževa i može se videti na seoskim igrankama.

Darel se slaže sa tvrdnjama da je prvo središte visoke civilizacije bilo na Kritu. Ne može da ne pomene „dve postojane zvezde na nebeskom svodu klasične arheologije“, Hajnriha Šlimana (Heinrich Schliemann) i ser Artura Evansa (Sir Arthur John Evans). Razume da je Šliman u Grčkoj prihvaćen kao nacionalni junak, „koliko i Bajron“, jer je Grcima „obnavljao istinsku istorijsku sliku njih samih, kao naslednika antičkih Grka; ulogu koja im je osporavana vekovima“⁶¹⁹.

Krit, prema Darelovom iskustvu, pruža zadovoljstvo i filolozima zbog čudnog narečja kritskog seljaka koje čak ni dobar poznavalac grčkog možda uopšte neće moći da razume.

O razmišljanju drevnih Krićana nema svedočanstava u obliku pesama ili religijskih spisa, kao što nema ni mnogo kritskih pisaca ili umetnika koji su stvorili delo evropskog dometa. Darel smatra da se razlog nikako ne može tražiti u kritskom duhu i umu, jer su oba pesnička i plodotvorna. „Tamo nije bilo mira u kome bi cvetale umetnosti dokolice i samoposmatranja; teško je biti umetnik sa napunjenim pištoljem u ruci.“⁶²⁰ Nisu imali mnogo razumevanja ni za ljubitelje knjige. Ako bi se neko, kako kaže Darel, usudio da otvori knjigu, pitali bi ga da li je loše raspoložen.

Tradicionalne kritske pesme posvećene progonstvu Darel upoređuje sa crnačkim pesmama. Jecajuće melodije svedoče o jednoj od najbolnijih stvari koje su mogle biti nanete Grku, a to je da bude odveden i prodat u ropstvo. Po onome u šta se lično uverio, Darel zapisuje da su Grci jedini narod čiji pripadnici mogu zaista da uvenu i umru od čežnje za domom. Zanosnu Kazancakisevu knjigu o Grku Zorbi vidi kao najznačajnije delo o Kritu i naravi Krićana. Savetuje da se ona čita ili „na ostrvu ili odmah po povratku kući“.

Kao podatak vredan pomena Darel ističe da su Krićani stvarali istoriju u oblasti zakonodavstva, jer je njihov Gortinski zakonik, uklesan u kamenu, kao najstariji pisani dokument te vrste uticao i na rimsko pravo, a zatim i na zakone modernog doba.

⁶¹⁹ *Ibid.*, 97.

⁶²⁰ *Ibid.*, 103.

Hanija je grad na Kritu koji Darel izdvaja zbog toga što su njegovi stanovnici „svetskiji ljudi“. Prema njegovim rečima, oni svetu posvećuju više pažnje nego većina drugih Krićana. To mesto je čuvena postojbina dunja, te je kompot od dunja čuveni lokalni slatkiš.

Grčka kuhinja je, prema iskustvu Darela, negde na pola puta između užasnog i divnog. Postoje zaista ukusna jela, ali je izbor ograničen. Nema sumnje, izjavljuje pisac, da prava grčka jela treba potražiti u onome što Grci jedu kod kuće, gde je za veštinu i ukus uvek zadužena baka koja se vrzma unaokolo. Prednost daju mezeluku i za njih je gozba kada gosti za stolom zahvataju iz iste činije. Nezaobilaznu grčku recinu Darel predstavlja kao piće oštre arome koje u isti mah bistri um i čisti nepce. Blaga je, ne izaziva ni mamurluk, ni gađenje, ni teško pijanstvo i, ako je verovati piscu, može se piti u galonima.

Darel prelazi na duboko lični plan prisećajući se situacije u kojoj je prvi put video pomenutu Haniju. Nije čudno što pamti detalje, iako je prošlo više od 35 godina od tada. Teški trenuci se urezuju u pamćenje, a radilo se o ratnoj 1940. godini kada se Darel sa suprugom i bebom našao u klimavom, procurelom brodiću koji ih je sa grupom od oko pedesetak ljudi vozio preko Krita ka Egiptu. Bombe su mnoge slične čamce potopile te aprilske noći koja se ne zaboravlja. „Moja kći, međutim, dremala je u svojoj korpici, kao vekna hleba, između dva teška ranjenika koja smo povelili sa sobom.“⁶²¹

Slične reminiscencije se Darelu opet javljaju, sasvim nenadano, kada najavljuje da će pisati o „dva neprivlačna mala ostrva“, Kiteri i Antikiteri. Piščeva sećanja na iskrcavanje u Haniji 1940. godine dovode do nedoslednosti u pripovedanju, što rezultira izostavljanjem slike o Antikiteri.

Možda je nadjačala Darelova želja da što pre pređe na opis Santorinija, gde smiraj i rađanje sunca „obesmišljavaju poeziju“. „Jedva da iznenađuje to što ima malo, ukoliko uopšte ima, dobro napisanih opisa Santorinija; stvarnost je tako zapanjujuća da će proza i poezija, ma kako krilate bile, morati da se zauvek povuku.“⁶²² Sa jedne strane bajkovita slika puna neverovatnih boja, a sa druge - vulkansko poreklo ostrva, vulkansko tlo iz kojeg se dobija nadaleko poznato crno vino, vulkan koji je najverovatnije uništio ili preoblikovao kritsku kulturu i prouzrokovao poplave sve do Sirije i Španije, miris sumpora i bezdana tišina, naizgled avetinjski grad na grebenu.

⁶²¹ *Ibid.*, 110.

⁶²² *Ibid.*, 139.

Santorini, po Darelovom viđenju, pruža prikladne kulise za neki scenski pakao, te ne iznenađuje sujeverje kojim grčki folklor pecka ovo ostrvo kao postojbinu vampira. Praznoverice će dodati da se na ovom ostrvu, pored vampira, nalaze i duhovi, veštice, ali i đavolak - predvodnik štetočina, kojeg Grci nazivaju „*kalikandzaros*“.

Sa Santorinija Darel prelazi na Južne Sporade i grupu tzv. Dvanaest ostrva (Dodekanez), sa Rodosom kao najvećim među njima. On govori o netačnosti naziva ostrvlja, jer, po njegovim saznanjima, nema 12, već 14 ostrva⁶²³.

Pisac ističe da je na Rodosu proveo dve najsrećnije godine života. Obaveze ga tada nisu neprestano zaokupljale, pa je mogao dosta da putuje po celom Dodekanezu. Usuđuje se, kako kaže, da misli da je rođanska klima lepša nego na bilo kom drugom grčkom ostrvu, premda ne bi želeo to glasno i da izgovori znajući da bi time možda povredio one Grke koji ne dele njegovo mišljenje.

Darel analizira odnos Grka prema osećanjima. U siromaštvu nalazi jedan od uzroka njihove bezbrižnosti i tvrdi da u Atini nema psihoanalitičara, jer ne bi bili u stanju da zarade za život. Objašnjava da Grci umeju sami da se izbore sa svojim osećanjima tako što ih sasvim odbacuju. „Ništa se ne oseća pre nego što se učini, nema ni mesta ni vremena za potištena samoispitivanja i noćna promišljanja.“⁶²⁴ Ako ih uopšte i muči neka duševna patnja, obraćaju se mesnom mudracu za savet ili preduzimaju hodočasničko putovanje u neki udaljeni manastir.

Ostrva Dodekaneza (Karpatos, Nisiros, Kasos, Tilos, Astipaleja, Simi, Kastelorizo, Kos, Kalimnos, Leros, Patmos, Ikarija) Darel slika ili kao „omanje lepotice“, ili kao ostrva za one koji radije traže mir nego ruševine, ili kao pravi raj za medeni mesec. Ima među njima onih otvorenih i prema moru i prema nebu, ali ima i takvih čiji su stanovnici tajnoviti i dvolični. Na nekima je mreža puteva piscu izgledala tako kao da ju je smislio neki pijani poštar, a na najsevernijem, Patmosu, izvajanom poput kornjače koja leži među razbacanim koralnim otocima, pravo blago predstavlja ogromna biblioteka. Darel ironično opominje marljive „sakupljače“ koji su iz nje tokom nekoliko vekova krali ili uzimali na zajam neprocenjive predmete. Neobično je da su se ti predmeti kasnije volšebno pojavljivali u nacionalnim bibliotekama Nemačke, Francuske i Engleske. Darel izražava lični stav da Grcima to blago treba vratiti, a

⁶²³ Prema preciznijim podacima, taj broj je mnogostruko veći ako se uzmu u obzir i ona manja i nenaseljena ostrva. U ovom radu neće biti polemike ni o tome ni o drugačijoj klasifikaciji grčkih ostrva.

⁶²⁴ Lorens Darel, *Grčka ostrva* (Loznica: Karpos, 2007), 164.

zadržati kopije u gipsu. „Za nas, to je samo posedovanje predmeta od ogromne istorijske vrednosti. Za Grke, to je simbol neraskidivo povezan sa njihovom nacionalnom borbom.“⁶²⁵

Darel je saglasan sa tim da je Kos s pravom najviše hvaljeno ostrvo Dodekaneza, bogato voćem, cvećem i spokojstvom. Najzaklonjenije je u svojoj grupi ostrva, jer „leži u naboru turskog kopna“. S obzirom na to da je poznato po Asklepijonu, drevnom lečilištu, nazvanom po grčkom bogu medicine, Darel se osvrće na stare metode lečenja i kazuje da je oduvek želeo nešto o njima da sazna. Posebno su ga zanimalo uloge snova u antičkoj medicini. Kao jedan od drevnih metoda lečenja pominje inkubaciju, koja je podrazumevala da se bolesnik ostavi da spava, a da će mu dijagnoza zavisi od snova koje je sanjao. Darel naglašava da bi putnik na Kosu svakako trebalo da provede jedno popodne dremajući ispod Hipokratovog platana, ispod kojeg je otac medicine podučavao svoje studente.

Čini se da je zločin rano otići na spavanje u Grčkoj, čak se i maloj deci dozvoljava da ostanu vrlo kasno, tako da kad zaista zaspe, spavaju mrtvačkim snom i ne provode noći cmizdreći i sisajući svoj palac kako čine mnoga severnjačka deca. Sve navike, naravno, potiču od klime koja nam na prefinjen, nenametljiv način određuje kako da živimo, a često i kako da volimo.⁶²⁶

Razmišljajući o blagostanju i sreći na grčkim ostrvima, Darel kaže da je Grčka čudesna škola za halapljive narode, jer u njoj čovek shvati koliko mu nije potrebna sva oprema iz tzv. civilizacije. „Sama pomisao na pariski meni ili na kontejner za smeće iz Los Anđelesa, ispunjava čoveka stidom, izaziva gađenje.“⁶²⁷

Grci su, smatra Darel, sjajno napredovali dok su Grci i Turci živeli jedni pokraj drugih. Po njegovom opisu, u nekim odlikama su se dopunjavali. „Grci su uvek bili nepromišljeni, neumereni i veliki brbljivci, dok su Turci po prirodi stidljivi, zatvoreni i bez mašte.“⁶²⁸

Darel kaže da se na ostrvima putnik vraća onima čiji su mu izveštaji sa putovanja po tim ostrvima bili od koristi zbog specifičnih utisaka. Nekada su izveštaje pisali pesnici, nekada ljudi koji su putovali radi zdravlja, a nekada poslovni ljudi. U svakom slučaju, Darel naglašava putopisni karakter njihovih svedočanstava. Tako je

⁶²⁵ *Ibid.*, 206.

⁶²⁶ *Ibid.*, 224.

⁶²⁷ *Ibid.*, 199.

⁶²⁸ *Ibid.*, 202.

pesnik Menandar izjavio da kokoši na rajskom ostrvu Samosu ne nose samo jaja, već daju i mleko. I sâm autor *Grčkih ostrva* nastavlja u istom tonu kada govori o ovom ostrvu koje, zajedno sa Hiosom, smešta u grupu Severnih Sporada. Usput podseća čitaoce da je Samos poznat po prilično nepoznatom matematičaru Aristarhu, čije je heliocentrično shvatanje svemira „predvidelo Kopernika“, ali i po možda najlepšoj grčkoj narodnoj pesmi „Samiotisa“ (Samljanka) uz koju se može odigrati najdostojanstvenija grčka igra - *kalamatiano*.

Ostrvo koje se diči verovanjem da je na njemu rođen Homer, Hios, ostavilo je na pisca utisak izandalosti i prohujale raskoši. Darel, ipak, ne osporava njegovo bogatstvo i činjenicu da izvozi sir, voće i džemove u Atinu. Specijalitet ostrva je sok od mastike. Mada je ova biljka rasprostranjena svuda po Sredozemlju, pisac konstatuje da se Hios usavršio u njenom uzgajanju. U nekadašnjim turskim haremima je ukusna bela guma za žvakanje od mastike bila veoma tražena.

Kad sam prvi put stigao u Atinu 1935. godine, male tablete mastike su bile u opštoj upotrebi, ali kako je vreme prolazilo, zamenile su ih američke žvakaće gume koje su Atinjani smatrali više *chic*, iako su manje osvežavale.“⁶²⁹

Mrežu asocijacija na antiku kod Darela izaziva ostrvo Lezbos iz grupe ostrva Severna Egejida. Možda njegova lepota, kaže pisac, nije ravna lepoti Rodosa, Krita ili Krfa, ali sigurno poseduje vlastitu tajnu čaroliju kao Taormina, Avinjon ili Mikena. Na Lezbosu su živeli Pitak, Teofrast, Epikur i Aristotel, što samo dokazuje da su intelektualci sa ovog ostrva bili visoko cenjeni u antici. „Lezbos nije znao za drugo osim za najbolje u muzici, poeziji i filozofiji - veoma bogata baština za jedno malo mesto.“⁶³⁰ Čuvena pesnikinja koju je Platon nazivao Desetom Muzom, Sapfo, bila je poreklom sa Lezbosa. Po mišljenju Darela, dugo je izgledala kao mitska figura, a ni u moderno doba se ne zna više od delića onoga što je napisala.

Lemnos, Samotraka i Tasos pripadaju istoj grupi ostrva kao i Lezbos. Darel ih vidi kao „područje za letnju zabavu Soluna i Kavale“, s tim da su veze sa njima neredovne. Posebno je teško pristati na Samotraku, najtajanstvenije ostrvo iz grupe, na koje ni pisac *Grčkih ostrva* nije nikad uspeo da se iskrca. Ako je Lemnos video kao „prokleta dosadno ostrvo“, a Samotraku kao sumornu i divlju, Tasos mu je pružio utehu

⁶²⁹ *Ibid.*, 216.

⁶³⁰ *Ibid.*, 230.

kao „lepo i romantično malo ostrvo“ čuveno po vinu, orahu, mirisu borova i jorgovana. Darel obaveštava budućeg putnika da je Tasos dobio ime po Posejdonovom unuku.

Skijatos, Skopelos i Skiros, koji se pružaju duž obala Eubeje, na Darela ostavljaju ustisak male grupe probisveta ili tri tetke usedelice. U prednosti su nad ostalim ostrvima, jer nemaju slavne starine zbog kojih će ih opsedati turisti. U vreme Darelovog boravka na njima, nalazila su se „van glavnog turističkog puta“ i delovala zabito i otuđeno. Sva tri ostrva Darel opisuje kao izrazito zelena i naglašava da se na njima putnik može diviti samo lepoti i izrazu lica ostrvljana.

Prosečan Grk, tj. lekar, zubar ili profesor, siromašniji je, po Darelovim rečima, od prosečnog turista koji obilazi Grčku. Zbog naduvanih cena on izbegava pomodna ostrva i sasvim dobar odmor nalazi i na Skopelosu. Skopelos se u Darelovoj knjizi pominje kao ostrvo čiji stanovnici kada pate od nesаницe ne broje ovce, već crkve, jer ih na ostrvu ima 360. „Lavirint osmehnutih crkava“ nalazi se i na Skijatosu, čije zaslepljujuće bele kuće Darel upoređuje sa kockicama šećera.

Kikladima pripada veći broj ostrva (Naksos, Paros, Mikonos, Delos, Renija, Tinos, Andros, Siros, Kitnos, Keja, Serifos, Sifnos, Kimolos, Milos, Sikinos, Amorgos, Folegandros i Ios). Darel predstavlja Naksos i Paros kao ostrva međusobno ravna po čari i veličini. „Na Naksosu se ranije budite, ali na Parosu dublje spavate“.⁶³¹ I imena su im poput melodije, kaže pisac. Naksos je najprostranije i najplodnije ostrvo u svojoj grupi. Bajron je gajio strast prema ovom „Dionisovom ostrvu“ i izražavao želju da se na njemu nastani. Iako na ostrvu nema ničeg značajnijeg od predivnog krajolika, Darel zapisuje da putnika na rastanku može da obuzme „oštar bajronovski bol nostalgije“, pa možda i odluči da se jednog dana zaista vrati na Naksos.

Iz Bajronove epohe se prelazi u savremeno doba kada se sa Naksosa stiže na Paros, jer je čuveni Seferis govorio da se „sklop njegovih ulica i trgova upravlja prema zahtevima muzike“. Ovaj pesnik je, po Darelovom opisu, voleo da provodi leta na Parosu, „goneći svoje stihove kao lovački pas“.

Svoju ushićenost Mikonosom Darel ne uspeva dovoljno da iskaže rečima, pa imperativom nameće obavezu čitaocu da mora videti Mikonos, da ne može da izostavi ili preleti ovo ostrvo. „Bilo bi to kao propustiti Veneciju zbog turista ili Fez, zbog

⁶³¹ *Ibid.*, 267.

neprijatnih mirisa u Suku.“⁶³² Kolonade i vijugave ulice Mikonosa lagano zaokreću ka unutra, oblikujući lavirinte koji čoveku zamagljuju osećaj za pravac sve dok ne oseti da je nepopravljivo izgubljen. Za Darel je veličanstveno to što na Mikonosu nema upliva uticaja iz Venecije ili Đenove i što sve izgleda kao novoskovano. Jedino raj bi, zaneseno piše Darel, mogao biti tako sklopljen, nasumično, a skladno. „Uzmite Pikasa, Brankušija i Gaudija, sudarite im glave i možda ćete dobiti nešto poput Mikonosa.“⁶³³ Zbog preplitanja raznih boja na zamagljenoj čaši grčkog uza - od žutog sunca do teget mora, Darel se čini kao da se nastanio na dugi. Na Mikonosu će čovek zaspati zdravim i dubokim snom ranog detinjstva.

O Delosu je, jada se Darel, teško pisati, pošto predstavlja više od ostrva. Pisac ga slika kao delimično banku, delimično svetište, „Vol Strit antičkog sveta“ i Apolonovo mesto rođenja. Ostaje mu zagonetka zašto je Delos u staro doba zabranjivao sva rođenja i umiranja na ostrvu, težeći neshvatljivoj vrsti besmrtnosti. Obličnja Renija, prihvatala je i mrtve, ali i žene koje treba da se porode.

Ostrvo Tinos neguje kult Panagije čudotvorke, čije čudotovorne moći privlače bolesne sa svih strana. Darel u svom delu daje podatak koji može biti značajno svedočanstvo istoričarima. On oko priče o kultu koji se gaji na Tinosu uvija detalj iz svog života. Naime, kobnog 15. avgusta 1940. godine bio je prisutan na Tinosu u vreme ostrvskog praznika kada je jedna italijanska podmornica potopila ukotvljenu krstaricu 'Eli', svu okićena zastavama u čast Bogorodice.

Bilo bi nemoguće preći preko niskosti i netaktičnosti ovog prvog napada; ako biste želeli da izazovete čitav grčki narod da se bezumno rasrdi, ništa bolje ne biste mogli učiniti, nego da uvredite Tiniotisu na njen veliki dan, kada su bolesni došli sa takve udaljenosti da zatraže njenu pomoć.⁶³⁴

Grčka lica su tog dana, bez plakanja, poprimila izraz tihe i razgnevljene rešenosti koja je predskazivala zlo neprijateljima. Smrtna uvreda je pogodila u dubinu grčkog srca, seća se Darel, i mogla se izbrisati jedino ratom.

Darel napominje da je Tinos jedno od najjačih katoličkih ostrva na Kikladima, a da katolika ima i na Sirosu. Iako beleži da se katolici bezrazložno ponašaju snobovski i

⁶³² *Ibid.*, 283.

⁶³³ *Ibid.*, 283.

⁶³⁴ *Ibid.*, 304.

time razdražuju pravoslavnu sabraću, uzda se u mir i sklad među različitim veroispovestima.

Među malim i veoma sličnim ostrvima Kiklada Darel izdvaja Ios, kao najpoetičnije i najlepše. Mnogo je gradova koji sebe proglašavaju Homerovim rodnim mestom, ali samo je Ios mesto njegove smrti. Darel se slaže sa Homerovim „nadahnutim izborom“.

Pisac je Domaću grupu ostrva (Salamina, Egina, Poros, Hidra i Speces) ostavio za poslednji odeljak knjige smatrajući da više liče na predgrađe Atine ili vikend ostrva Grka. Ona odavno nisu ni mirna, ni zabita, posebno otkad ih je film učinio poznatim. Darel svako od ovih ostrva predstavlja kroz njihovu ulogu u istoriji, ali i kroz specifičan krajolik, negde go i bezvodan, a negde lepo pošumljen. Ostrvo Poros izdvaja i naziva najblaženijim mestom koje je ikada upoznao. Čitavim ostrvom, koje je zeleno od maslina i žuto od limunova, postojano rominja muzika buzukija i suncem opijenih cvrčaka.

Darel se na kontinent vraća sa osećanjem da je dotakao rub tajne o tome ko su zapravo Grci, zapanjen njihovom težnjom za spoznajom i smelošću. Nikada nisu bili određeni jasnim geografskim međama, već su bili država duha. „Grčka sva može biti u pepelu, ali feniks je još tu, očekujući svoj čas.“⁶³⁵ Pitanje koje ostavlja bez odgovora nije „Šta su imali što mi nemamo?“, već „Šta su sve započeli, što mi još nismo u stanju da dovršimo?“

Jasno predviđajući da će Grčka ubrzo postati „Florida Evrope“, Darelu ostaje nada da će ova zemlja, uz dobar ukus i osećaj mere, uspeti da sačuva sve ono što je čini dostojnom istorije i krajolika koje poseduje.

5.7 Period 1980-1990

U Njujorku je aprila 1980. godine održana prva akademska konferencija posvećena isključivo Darelovim delima. Pisac je imao ambivalentan stav prema tom događaju: izražavao je izvesnu uzdržanost, ali je imao i želju da bude shvaćen. Uz to, prisustvo njegovih naslova u lektiri značilo mu je i zbog povećanja zarade od knjiga. Godine 1986. putovao je u Pensilvaniju na već četvrtu konferenciju posvećenu

⁶³⁵ *Ibid.*, 334.

njegovom delu. Sve više akademaca se interesovalo za njegov opus, a najviše za *Aleksandrijski kvartet*.

Darel je i dalje pisao na staroj pisaćoj mašini. Nije bio oduševljen svetom novih tehnologija, pa je odbijao da ima i televizor u kući. Zamišljao je da će u narednih pedeset godina mašine preuzeti posao od ljudi i da neće biti potrebe za fizičkim radom. Strahovao je čime će čovek tada ispunjavati dosadu.

Bio je ličnost “sa više uglova i neočekivanih zavoja nego lavirint”⁶³⁶. Monumentalna usamljenost je bila Darelova bitna odlika, iako je voleo dobro društvo i imao mnogo prijatelja. Nije to bila jedina kontradiktornost. Koliko je bio vešt u davanju intervju a i prilikom pojavljivanja pred velikom publikom, toliko je bio i stidljiv. Usled stidljivosti je izbegavao autobiografiju. Retko je do detalja govorio o sebi, osim kao umetnik. Kada je pristao na saradnju sa svojim biografom, nije postavljao uslove, niti tražio da pregleda biografiju - jedini zahtev mu je bio da se ona ne objavi za njegovog života.

Za prijatelje je uvek bio Lari, a za književni svet Darel. Darel pisac će se i pomiriti sa Engleskom, ali Lari nikad. Preci i odgajanje su mu podarili jezik i tradiciju, Indija osećaj drugosti, ali Englesku je osećao kao zauzdavanje. Nikada nije imao britanski pasoš. Grčka ga je oslobodila, a Egipat pružio temu za životno delo. Ljubav prema Grčkoj i Mediteranu i nesvesno je izvirala iz njega - dok je čitao knjige, na marginama bi iscrtavao svoj karakterističan znak, mali krug iz kojeg su se pružale linije kao zraci sunca.

Život su mu obeležile snažne emocije, rat, strast, razvodi, razočaranje, samosumnja, iskušenja, a 1985. godine i samoubistvo kćerke Sapfo.

Uspešno se probao u skoro svakoj literarnoj formi. Imao je želju da njegova dela, kada ga ne bude bilo, predstavljaju putopis njegovog života i sve što je uticalo na njega.⁶³⁷ Do jeseni 1986. godine napisao je samo pedeset strana knjige čiju je strukturu dugo osmišljavao. Želeo je da se svojim putopisom o Provansi zahvali tom kraju

⁶³⁶ Ian S. MacNiven and Carol Peirce, “Introduction: Lawrence Durrell: Man and Writer”. *Twentieth Century Literature*, Vol. 33, No. 3 (Autumn 1987):255, “more angles and unexpected turnings than a labyrinth”.

⁶³⁷ Michael H. Begnal, ed., *On Miracle Ground: Essays on the Fiction of Lawrence Durrell* (Lewisburg:Bucknell University Press, 1990), 18, “represent a kind of travelogue of my life, with all its various influences”.

Francuske koji mu je pružao gostoprimstvo trideset godina, ali se žalio da ima previše materijala.

Od početka 1990. godine Darel je povremeno imao gubitak pamćenja. Izjavljivao je da ga od proze više zanimaju filozofija i budizam. Umro je od izliva krvi u mozak, 7. novembra 1990. godine. Napustio je svet znajući da je knjiga o Provansi odobrena za štampu.

Lorens Darel je kremiran i sahranjen u Oranžu, u Francuskoj.

Cezarov golemi duh (Caesar's Vast Ghost), kao Darelova književna labudova pesma, izašao je iste godine, posthumno.

5.7.1 CEZAROV GOLEMI DUH (1990)

Darelov poslednji putopis, omaž Provansi u kojoj je živeo od 1957. godine, kombinacija je pišćevih anegdota sa prizvanim senima iz davnina i predstavlja idealno štivo, uz pomoć kojeg će čitalac obići drevnu rimsku provinciju. “To je, takođe, prelepo napisani poslednji čin Darelove sopstvene poetske drame.”⁶³⁸ Štampan je u kvalitetnom izdanju, sa raskošno ilustrovanim fotografijama. Na prvoj je prikazano drvo masline. Za poznavaoce Darelovog opusa, ovo drvo simboliše Mediteran koji je u autoru rasplamsao izuzetan književni talenat. “Kao i maslinovo drvo, Darel je cvetao na podneblju severnog Mediterana.”⁶³⁹

Darel priznaje da je njegova verzija Provanse nužno pristrasna i lična, pre nego sveobuhvatna. Pokušao je, kako kaže, da se pozabavi odjecima i atmosferama u Provansi gde je, kao i svi drugi, došao da se zaljubi i odljubi. Po njegovim zapisima, kada je prvi put kročio u Provansu, mogao je da kupi neku kućicu za vrlo male pare, što mu je dosta značilo s obzirom na uobičajenu slabu zaradu pisaca. On i Klod su tada kupili kućicu blizu Nima i, uz sopstveni trud i domišljatost, pretvorili je u ušuškan dom.

U dvorištu koje je sâm okružio zidom od slaganog kamena lenstvovaće tokom zlatnih popodneva i večeri, debatujući beskrajno sa svojim prijateljima o hipotetičnoj knjizi koju bi trebalo napisati o tom lepom kraju. Zamišljao ju je kao kolekciju „svega

⁶³⁸ Gordon Boker, *Lorens Darel: biografija* (Loznica: Karpos, 2015), 489.

⁶³⁹ Donald P. Kaczvinsky, *Lawrence Durrell's Major Novels, or The Kingdom of the Imagination* (Selinsgrove: Susquehanna University Press, 1997), 18, “Like an olive tree, Durrell flourished in the northern Mediterranean climate.”

onoga što bi Idealni Putnik trebalo da zna!⁶⁴⁰. Ona bi pohranjivala najupečatljivija sećanja, ali i odvrćala, kako Darel kaže, od ispijanja vina, koje je bilo neizbežni pratilac pomenutih debata.

Uspeli su, po svedočenju autora, da naslažu brdo materijala, uglavnom u obliku pitanja koja su se ticala istorije, a na koja nisu imali odgovore. Nije im nedostajalo ni vreme, ni čitanje, ni debatovanje koje se često pretvaralo u otvorenu žučnu raspravu kada bi bilo ko od prisutnih izbacio nove teorije o „pravoj prirodi“ Provanse.

Isprva je naziv ovog Darelovog dela bio *“Obs and Inks”*⁶⁴¹, kao odraz zajedničkih razmišljanja o Provansi prikupljenih tokom nekoliko zima i proleća.

Razmatrali su pisanje konvencionalnog putopisa koji bi bio napisan po izvesnim pravilima - malo istorije, malo mita, malo promišljanja i upečatljivih metafora u vezi sa bajnim predelima, a sve to opskrbjeno odgovarajućim informacijama za turiste. No, uviđali su da bi njihova knjiga bila apstraktnija. Ona bi bila osiromašena da u njoj nema priče o kontaktima i prožimanjima između kultura. Darel navodi dokaze iz Pitagorinog doba o postojanju kontakata sa druidima u Britaniji i o razmeni religioznih i filozofskih ideja. Srčani ritam nekog mesta zabeležen je u kamenu brojnih ruševina, kao što su one u Oranžu (Orange), koje imaju odjek Epidaurusa.

Kao i u svojim ranijim putopisima, Darel uvodi likove prijatelja kao potporu pripovedanju. U svom delu o Provansi izražava zahvalnost Žeromu (Jérôme), skitnici i Aldu (Aldo), aristokrati i vinogradaru, jer su isprazni razgovori sa njima pomogli poetskoj evokaciji Provanse. Sa njima je odlazio i u ekskurzije po Provansi, te zato zapisuje da je „iskusio ovu zemlju i stopalima i jezikom: duge šetnje i duže pijanke karakterisale su moja nevinna istraživanja, kao idealan način da se pristupi krajoliku tako punom dvosmislenosti i tajni.“⁶⁴²

Žerom je poštovao Darelovu naklonost prema Grčkoj, koju sâm nikada nije video. Po njegovom mišljenju, čovek ni u Provansi nije daleko od Grčke, mada u prvi mah deluje kao da rimski spomenici imaju primat. Žerom je bio iz Pariza, intelektualac, ali se priključio velikom bratstvu skitnica koje su lutale Provansom. Darel se radovao

⁶⁴⁰ Lawrence Durrell, *Caesar's Vast Ghost: Aspects of Provence* (London: Faber and Faber, 1990), 4, “all that the Ideal Traveller should know!”

⁶⁴¹ observations and inklings - zapažanja i nagoveštaji

⁶⁴² Lawrence Durrell, *Caesar's Vast Ghost: Aspects of Provence* (London: Faber and Faber, 1990), 6, “experienced the country with my feet as well as my tongue: long walks and longer potations have characterized my innocent researches, the ideal way to gain access to a landscape so full of ambiguities and secrets”.

Žeromovim posetama, jer su razgovori sa njim bili puni promišljanja i gotovo enciklopedijskog znanja o Provansi. Stanovnici Provance su Žeroma zadirkivali zbog njegovog otmenog severnjačkog akcenta, a Darelov izgovor nije podlegao toj kritici, jer se za to postarao „sveti zakon gostoprimstva“. Stoga se on, kao stranac, osećao više kod kuće nego neki Francuz rođen van Provance.

Tokom godina je Darel upoznao popriličan broj ljudi sličnih Žeromu, koji su se, zbog pića ili neke mentalne nevolje, odmetnuli i postali vagabundi. Prepustili su se bolesti sa divnim imenom - „dromomanija“. Darel se setio svog detinjstva u Indiji, kada je čuo za priču o svecu koji je otišao u džunglu u potrazi za proverljivom istinom. Razumeo je da su takvi ljudi usamljenici u duši. Usled izgradnje autoputeva, skitnice su se povukle u male kolonije u četvrtima Tulona (*Toulon*) i Marselja (*Marseille*), kao kada ciganski život počinje da se ustaljuje u jednom mestu gde bi deca pohađala školu. Sada imaju i televizore, pa je gradska kultura zahvatila i njih.

Žerom i Aldo su se zalagali da knjiga o Provansi bude mala, a ipak sa jakim uticajem na prave putnike, da bude simbol glamura i romanse, te da povezuje brojne ratnike, filozofe, istoričare i pesnike. Darel se setio Kazancakisevih reči: „Veliki umetnik gleda ispod toka svakodnevnosti i vidi večne, nepromenljive simbole... on uzima efemerne događaje i premešta ih u jednu besmrtnu atmosferu.“⁶⁴³

Pisanje knjige o kraju u kojem je proveo tri decenije Darel je smatrao terapijskim projektom. „Provansa! Šta je ona tačno bila? U snu često ponovo otvaram ovo pitanje.“⁶⁴⁴ Raznolikost tema je bila zastrašujuća. Kada je počeo da se bavi bogatom istorijom Provance, shvatio je da bi u težnji ka sveobuhvatnosti bilo potrebno napisati na desetine tomova. Nakon prikupljene bogate građe, preostao mu je rad na selekciji.

Čitaocu Darel upućuje u to da je Provansa pre ideja, nego geografski entitet. Posmatra je kao oblast sa otvorenim krajevima, podložnu fluktuacijama stanovništva, gde svrstava i kretanja turista i ogroman broj nelegalnih stanovnika koje policija uzaludno pokušava da uvede u svoju evidenciju. Cezar je Provansi nadenuo ime „Provincija“. Zahvatala je najpre ogromnu teritoriju, od Ženeve do Tuluza, a, kako piše Darel, širila se i skupljala kao odgovor na ratove i migracije sve dok nije dobila konture

⁶⁴³ *Ibid.*, 17, “The great artist looks beneath the flux of everyday reality and sees eternal, unchanging symbols... he takes ephemeral events and relocates them in an undying atmosphere.”

⁶⁴⁴ *Ibid.*, 7, “Provence! What was it exactly? In my sleep I often reopen the question.”

današnje Provanse, kojih putnik postaje svestan kada iz Valensa (Valence) krene put juga Francuske. Ukazuju mu se Mediteran, tradicionalni provansalski folklor i kiparisi, ali ni kamera ni četkica ne mogu da predstave svetlost i nebesko plavetnilo, koje nije nalik ni grčkom ni rimskom. Lica seljana koja se sreću na subotnjoj pijaci imaju držanje i ozbiljnost sa rimskih medaljona.

Međutim, Darel ukazuje na kompromitovanje provansalske istorije time što su pasivni delovi Provanse pretvoreni u sofisticirana „igrališta za turiste“ koja bi se dala uporediti sa Nicom i Monte Karlom. Privreda ove oblasti je počela uveliko da zavisi od turista koji, kako pisac prenosi, i dalje nadiru ka Midiju tragajući za sadržajima obećanim u vodičima. Stari skromni putevi, iscrtani i branjeni hraprošću i pregalaštvom starih Grka i Rimljana, bili su neadekvatni za moderan saobraćaj, pa su zamenjeni dobrim autoputevima, ali na uštrb stare intimnosti i šarma. Nekada prelepi drvoredi platana su posečeni samo sa jedne strane puta, što je pejzažu dalo tužan izgled. Moderan put zaobilazi sva glavna mesta, te putnici lako mogu stići s kraja na kraj Provanse, a da ne vide ni jedan jedini grad ili kulturno-istorijsko blago. Ipak, po rečima pisca, ovaj region još uvek živi i diše, posebno njen ruralni deo.

Darel je siguran da je pojava prvih velikih rimskih puteva isprovocirala istu vrstu šoka i neizvesnosti kao i nova mreža autoputeva. Dodaje da su komunikacije ključ promena, jer vode razvoju trgovačkih aktivnosti i kultura koje cvetaju iz njih. Provansu je uporedio sa levkom kroz koji su narodi marširali ili idući u rat ili vraćajući se iz njega.

U provansalsko mesto je, po Darelovom savetu, najbolje stići kada se rađa dan, i to pijačni, kada pospani prodavaci istovaruju svoje kombije i kamione pretrpane svim i svačim. Ima tu i golubova, i šunki, i maslina, i šljiva, a celo mesto kao da se proteže i zeva i čeka izlazak sunca da bi se ugrijalo. Otvoreni su samo jutarnji bistroi - ljudi sa pijace su specijalisti za jutarnju kapljicu na brzinu kojom pokreću točak trgovine.

Darel se u mislima vraća na svoje „krštenje u pravog Mediteranca“ koje datira od jedne značajne večeri pre početka Drugog svetskog rata. Tada je u jednoj noći punog meseca uspeo da se iskrade do grčkog Akropolja, i to sa sve vrećom za spavanje, u nameri da zaspi u senci karijatida. Probudio se usred stada ovaca i nasmešenog mladog pastira, sveštenika. U to doba je, po Darelovom svedočenju, Atina imala nekoliko takvih

stada koja su prolazila gradom, zaustavljala saobraćaj i besposličarila na Sintagmi, atinskom Pikadiliju.

Disharmonija je oduvek vladala ne samo između severa i juga, već i između neke mediteranske kulture i ostatka sveta. Sličan jaz, po Darelovom viđenju, razdvaja Irce, Škotlandane i Velšane kada je reč o njihovim regionalnim karakterima i mentalnom stavu. Reka Rona je u stara vremena bila prirodna granica koja je razdvajala različite stavove Carevine i Kraljevine. „I mada je Provansa ujedinjena sa Francuskom već 400 godina ili tako nekako, nema nijednog dela Francuske koji je tako sačuvao svoju individualnost kao Midi.“⁶⁴⁵

Darel upoređuje francusku geografiju sa ljudskim organizmom gde su glava i srce iznad pojasa, a digestivni i reproduktivni organi ispod. Glava i srce vladaju celim telom, kao svesna kontrola, ali podsvest deluje u stomaku i bedrima. Sever Francuske tako obezbeđuje ideje i motive, a jug osećanja i emocije. Darel smatra da se među ljudima rođenim u Francuskoj često može utvrditi šema po kojoj naučnici, filozofi i mislioci uglavnom potiču sa severa, a pesnici, umetnici i ljudi od akcije sa juga.

Zastavši pred pitanjem kakvi su zapravo Francuzi, pisac se vraća u svoje dvadesete godine kada je prvi put došao u Pariz. Susret sa ovim gradom bio je kao „iznenadni akord na klaviru koji se nikad više nije ponovio“. Šokiran pariskim svetlom i vinom, a i zanesen devojkom koju je sreo u Luksemburškom parku, počeo je da ceni zadovoljstvo kao duhovnu hranu. Bilo mu je jasno zašto su se umetnici iz celog sveta u Francuskoj osećali kao kod kuće i zašto je u to doba samo u Parizu bilo preko 6000 amaterskih slikara. Darel kaže da je oduvek držao da su umetnost i visoka kuhinja privilegije koje pripadaju bogatima, što je donekle adekvatno francuskom gledištu da je kuvanje umetnost koja zaslužuje isti respekt kao i dar za slikanje. U Francuskoj, prema njegovom iskustvu, čovek ima osećaj da je celo stanovništvo suptilno angažovano u pretvaranju življenja u nešto više od pukog egzistiranja. Britanci, po mišljenju Darela, nisu slični Francuzima ni po pitanju hrane, ni po pitanju umetnosti.

Darel ilustruje razliku između Anglosaksonaca i Francuza čudesnim opisom Stendalovog priželjkivanog susreta sa obožavanim Bajronom. Bajron se prema francuskom piscu poneo neumesno i kao da ga udostojava. Stendal je bio zatečen, uzrujan i povređen. Zaključio je da su Englezi izgleda više zainteresovani da budu

⁶⁴⁵ *Ibid.*, 25, “And though Provence has been united to France for 400 years or so, there is no part of France which has kept its individuality like the Midi.”

Lordovi nego veliki Pesnici. Kod Francuza, kod kojih umetnost ima veliku težinu, pesnik je, kaže Darel, bio maltene svetac, a ne snob i gizdavac.

Provansa je više bila ideja nego mesto, kao što je i mediteranski svet više poezija nego proza. Čudljive reke su škrabale po njenoj površini, često je plavile i kočile slobodno kretanje regimenti i trgovačkih karavana. Mnoštvo različitih kultura se usklađivalo sa duhom mesta, ali različitim brzinama. Kao što vajar izražava sebe kroz glinu koju oblikuje ili kamen koji kleše, tako su brda i reke, prema Darelovom shvatanju, u stanju da svojom snagom oblikuju čoveka, pa se neko mesto izražava kroz telo i duh osobe koja u njemu živi. Provansa ima sopstveni duh koji modifikuje osvajača samo ako li on ostane dovoljno dugo, jer počinje da oblikuje njegov senzibilitet i odeva ga svojim tajnim znanjima.

Rimska kultura je ostavila veliki broj tragova u Provansi, ali ispod tog sloja leže tragovi brojnih osvajača koji su uništavali Provansu kao da je njena lepota bila za njih preterana. Kada čovek razmišlja o broju rimskih pozorišta, spomenika, hramova ili lukova koji se i danas vide u Provansi, shvata koliko je temeljno cela provincija morala biti romanizovana. Za razliku od mnogih drugih osvajača, Rimljani su došli sa namerom da ostanu. To se zaključuje i po onome što su gradili. „Ne biste mogli da započnete rad na ovakvom jednom spomeniku ukoliko se ne osećate sigurnim da pred vama imate bar pola veka mira.“⁶⁴⁶ Malter im je bio suvišan u izgradnji. Sva ogromna rimska zdanja bila su prvenstveno namenjena narodu, a ne religiji. Akvadukti su prenosili vodu do gradova, a arene su bile mesta za zabavu. Filozofija hleba i igara držala je narod civilizovanim i poslušnim, što se, po rečima pisca, ne razlikuje mnogo od vremena u kojem on ispisuje svoje delo o Provansi.

Dok piše o osvajačima Provanse, Darel pravi digresiju kada se priseća Aldovog citiranja Cezara, revnosnog u vojevanju: „Samo u bici čovek shvata da niko ne može da umre umesto njega; kao i u ljubavi kad shvatite da niko ne može da voli umesto vas.“⁶⁴⁷ Darel se pita da li je Aldo izmislio te reči, ali ga one navode na razmišljanje o nastavku postojanja naroda posle dobijenih velikih bitaka kojima obezbeđuju kiseonik. Nacije, po njegovom mišljenju, sebe shvataju nakon prolaska kroz krizu nacionalnog identiteta u

⁶⁴⁶ *Ibid.*, 32, “You could not start work on a monument like one of these unless you felt certain of at least half a century of peace ahead of you.”

⁶⁴⁷ *Ibid.*, 70, “Only in battle does one realize that no one can do your dying for you: as in love you realize that nobody can do your loving.”

kojoj je njihovo postojanje izloženo riziku. Kao primer takvih istorijskih trenutaka bitnih za predstavu o Engleskoj i nacionalno samopoštovanje Darel navodi čuvenu bitku sa Španskom armadom, kao i Bitku za Britaniju 1940. godine, ali pominje i bitke presudne za istoriju Grčke ili Rima.

Darel je bio zaintrigiran time što je polaritet između onoga što je grčko i onoga što je rimsko bio i u moderno doba uočljiv na ostrvima Dodekaneza, jer su bila u posedu Italijana skoro pola veka. Oba karaktera su bila mediteranska i više komplementarna, nego suprotstavljena. Trebala im je podrška onog drugog, a razlike su, prema Darelovom opisu, bile upečatljive. Grke je pokretala improvizacija i sjajna inventivnost, a Rimljani su razvili neusiljenu disciplinu, dostojanstvo i poredak koji su sprečavali paniku. Što se tiče temperamenta, Grčka je, po rečima Darela, bila morska životinja, a Rim kopnena. Grci su rođeni na neplodnoj zemlji i stoga im se karakter čeličio oskudicom; bili su i poluslepi od ljubičaste jare egejske svetlosti. Rimljani su poticali iz bogatog pejzaža, punog raznolikosti; talasasta bujna zemlja obilovala je svime što zemlja može da podari, bila bogata šumama i žetvama, rekama i brdima. Grčki um je pokretala radoznalost, žudnja za istinom pre nego za dobiti. Grci su bili nagli i u istraživanju i u avanturi, a hrabri do suludosti. Nisu bili ljudi unutrašnjosti. Nisu kolonizovali i civilizovali krajeve koje su posećivali, već su putovali zadovoljni što obezbeđuju morske puteve, ispituju ušća i luke i uspostavljaju trgovačke postaje. Radoznalost ih je gurala i izvan Gibraltara, a po nekim legendama - i oko Britanskih ostrva. Međutim, njihov osećaj za Provansu bio je plitak. Kao i kod većine grčkih poduhvata, pripitomljavanje i konsolidovanje zaleđa čekalo je rimsku vojsku da jednog dana razvije komunikacije.

Za razliku od Grka, Rimljani su verovali u istoriju, stalnost, imali poverenja u zemlju i vodu, zemljoradnju i vreme. Bili su lenji; njihov temperament je više pripadao gramatičaru, pravniku, zakonodavcu ili moralisti, a manje pesniku. Negovali su kult predaka, obožavali katastarski pregled, bili deca kamena graničnika. Njihova umetnost je imala funkciju, što, kao jedan u nizu spomenika, pokazuje čuveni most Pon di Gar (Pont du Gard).

Darel vidi razliku između Grka i Rimljana i u njihovoj orijentaciji po pitanju pozorišta. Grčko pozorište je apstraktno, sofisticirano po duhovnim promišljanjima i neprestanoj potrazi za metafizičkom istinom, dok rimsko izgleda zadovoljno time što

teži razumevanju građanske vrline i moralne vrednosti kroz ljudske situacije. Provansa je uživala oba stila, oba tipa senzibiliteta.

Najveći provansalski pesnik Mistral (Frédéric Mistral), osećajući istorijske veze, u jednoj pesmi hvali ljude iz Provanse kao „Galo-Rimljane i džentlmene“. Darel tvrdi da je Mistral za Provansu isto što i Tagore za Indiju i da nije slučajno što su oba pesnika dobila Nobelovu nagradu. Provansalci su samo slučajno Francuzi, objašnjava Darel. Kada imate vaš jezik i jednog ili dva pesnika kao što je Mistral da taj jezik osvešta, imate i sopstvenu zemlju koja ne nalikuje ni jednoj drugoj na svetu.

Mistral je i naziv vetra koji u Provansi duva iz zaleđa ka Mediteranu i donosi studen. Darelovi zapisi kazuju da je pisac bio srećan što je Provansu obilazio i pešice, sa rancem na leđima, ili čak i na konju. „Ako vam putovanje padne na dan vetra, pokazaće se kao iskustvo stvarno vredno pamćenja [...] Provansa! Mistral! Reči su skoro sinonimne - ili bi trebalo da budu.“⁶⁴⁸

Govoreći o prožimanju kultura u Provansi, Darel čitavo poglavlje svoje knjige posvećuje koridi i objašnjava da su zastupljene i španska i francuska korida. Španski stil koride sa ubijanjem andaluzijskih bikova je među najupečatljivijim spektaklima koje Midi ima da ponudi. Ali, malo je arena koje to mogu da priušte, jer nisu dovoljno velike. Mogu one u Arlu i Nimu, koje zbog profesionalizma dovode i špansku publiku. U vreme takvog spektakla Arl je pun Cigana, a Nim pun ansambala sa Havaja, iz Afrike, Bruklina, Polinezije. Ima i onih koji gledaju u dlan ili proriču sudbinu preko tarota. Dolaze i pesnici sa raznih strana. Španski stil je ritual koji često ledi krv u žilama, dok je provansalska korida više sport, odiše poezijom i energijom mladih. U svakom slučaju, dva različita stila koegzistiraju bez predrasuda i oba imaju svoju iskrenu publiku. Darel napominje da priča o biku kao žrtvenoj životinji i zemljama u kojima se on obožava zaslužuje šire proučavanje nego što su njegove beleške, ali da je njom želeo da skrene pažnju na jedan od suštinskih impulsa Provanse.

Jedina muka za posetioca Provanse je, prema Darel ovom viđenju, to što sa zaprepašćenjem otkrije da nema dovoljno vremena da se posveti svemu što ona nudi u obliku istorijskih spomenika, koji su i brojni i raznovrsni. Da bi se bilo koji veći grad upoznao, putniku je potrebno bar sedam dana. Darel predlog je da je najbolje obilaziti po tri ili četiri provansalska grada, jer i oni teže da se tako grupišu, a razdaljine između

⁶⁴⁸ *Ibid.*, 157, “If your journey falls upon a day of wind it will prove a really memorable experience [...] Provence! Mistral! The words are almost synonymous - or should be.”

njih nisu velike. Jedan od mogućih kružnih itinerera išao bi od Arla do Sen Remija (Saint-Rémy), sa povratkom preko Taraskona (Tarascon) i tada bi mogao da se poseti Le Bo (Les Baux), sigurno jedno od najromantičnijih i naj slikovitijih mesta u Provansi.

Od gradova koji su cvetali pod imperijalnom vlašću pisac izdvaja Arl, „prašnjav i izgoreo“, a opet naj slikovitiji u celoj Provansi. Darel ga vidi kao morską zvezdu u centralnom položaju, koja svoje krake pruža u svim pravcima. O Arlu govori u ženskom rodu, dajući mu tako poseban šarm. Nekada se u Arl rečnim putem dovozila roba sa severa, a na drugoj strani je bio lagunama povezan sa morskim putem. U rimsko doba je oblast južno od Arla bila nazivana žitnicom rimske vojske. Darel naglašava da su obalski grčki i rimski gradovi bili smešteni u lagunama, a ne na samoj obali. Kako je voda koja je tekla kroz lagune bila i slatka i slana, one su uvek pogodovalе zdravlju. Ali, vetar, talasi i naplavine su ih vremenom pretvarali u močvaru iz koje se širila malarija.

Darel zapisuje da se običan stanovnik Arla ponosi svojim čistim poreklom, mada je pre Rimljana tu nesumnjivo bila galska naseobina okupirana od strane Grka. Trgovačka moć drevnog Arla u vreme Cezara načinila je ovaj grad strašnim rivalom Marselju. Kada je Arl, uz Cezarovu pomoć, nadvladao, nasledio je svo blago i političku moć koja je pripadala Marselju i od tada je krenuo njegov prosperitet. Arl je s pravom zavređivao nadimak „negovateljica i ljubavnica raskršća“ zato što je bio na spoju tri glavna rimska drumova. No, kako ništa ne traje večno, horde varvara su uništile grad. Od njihove najezde se, po Darelovim zapisima, Arl nikada nije oporavio, mada je, kao glavni grad Galije, uživao u novom periodu slave, stabilnosti i napretka. Darel svedoči da Arl zadržava ponos i jedinstvenu atmosferu. U vreme kada nastaje Darelovo delo ovaj grad ima moderan izgled, široke trotoare i čuveni bulevar sa kafeima.

Grčki tip lepote devojaka iz Arla opisao je Aleksandar Dima u jednom putopisu. Darel zapisuje da je šteta što dobar Dimin putopis nije preveden na engleski, ističući time značaj ovog žanra za širenje predstava o drugima i povezivanje među kulturama. Diminom opisu Darel dodaje da devojke iz Arla imaju kosu crnu kao gavran i sjaj u oku, ali izražava nezadovoljstvo zbog toga što njihova lepa nošnja nestaje pod pritiskom „vrednosti iz supermarketa“.

Kada piše o razvoju Marselja još od kad je osnovan kao grčka kolonija 600. godine p.n.e., Darel beleži da je ovaj grad uspeo da ostane nekontaminiran uticajima

nekulturnih nacija u okruženju. Zadržao je poštovanje kao da je bio u samom centru Grčke. Nije to bilo samo zbog čistote jezika, već i zbog stila oblačenja, običaja, zakonodavstva i nacionalnog karaktera koji je ostao netaknut i čist.

Za istoriju Provanse su neizbežno vezana imena Cezara, Antonija i Hanibala, kojima Darel dodaje i rimskog generala Marijusa. Da je istorija pravična, ne bi bilo knjige o Provansi koja ne bi počinjala pričom o njemu, smatra pisac. Po ovom anđelu-čuvaru rimske Provanse, koji se suočio sa ogromnim hordama nordijskih varvara, nekada je svako drugo muško dete u Provansi dobijalo ime. Darel se pita šta bi se desilo da Marijus nije pobedio plavokose džinove sa severa i kaže da se ledi krv u žilama od pomisli da je tada mogla da nestane čitava rimska civilizacija.

Još jedno ime, po Darelovom mišljenju, zauzima relativno nisku poziciju u priči o Provansi, iako je kao general bio superiorniji od Antonija, a možda čak i od Cezara. Radi se o izvanrednom i zagonetnom Agripi, za čiju autobiografiju pisac kaže da je izgubljena. Funkcionalna savršenost njegovih dela, kao što su Pon di Gar u Provansi i Partenon u Rimu, podignuta je do nivoa estetskog čuda. No, ni Agripa, svestrano talentovan, hrabar i na kopnu i na moru, stalozen i nenalik ostalim teatralnim rimskim vladarima nije mogao da zaustavi pad velike imperije.

Opisujući Provansu, njene gradove i krajolik, a podstaknut pričama iz istorije ili sukobljavanjima kultura sve do modernog doba, Darel, kao pravi modernistički putopisac, nema doslednost u razmišljanju, već mu misli skakuću stalno izazivajući nove teme. Tako se zamišlja nad uticajem Provanse na preoblikovanje ljudi i ljubavi, nad psihom moderne Evrope, religijama i monoteizmom. Po njegovom shvatanju, pravi rascep u razvoju evropske psihe izgleda da je došao sa monoteizmom i propašću starog udobnog rimskog sveta nimfi i bogova, što je uticalo na društvene i političke promene u Evropi. Do tada su narodi živeli u skladu sa prirodnim formama i silama (sunce, mesec, zvezde, itd.).

Kako je pisac odmalena osećao odbojnost prema hrišćanstvu, on sa dosta topline govori o velikodušnom pluralizmu rimskog mnogoboštva, čiji su bogovi i boginje bili „kao tetke i teče“, deo ogromne, ali ne i zastrašujuće porodice, sveprisutni u svim društvenim aktivnostima. Mnogobošcima su pojmovi „pokajanje“, „prvobitni greh“ ili „krivica“ bili odvratni i smatrali su ih nečim što narušava sreću. „Sa našeg modernog stanovišta, drevni narodi koji su živeli na taj način bili su daleko 'religiozniji' nego

žalostivi bogomoljci koji su se sad borili da ih zamene.⁶⁴⁹ Jednobošci su sebe smatrali izabranom rasom i upozoravali, kako Darel opisuje, da njihov ljubomorni bog neće tolerisati nadmetanje sa bilo kim drugim. „Ali, ako Rim nije sagrađen za dan, kako kaže poslovice, onda nije za noć ni uništen.“⁶⁵⁰ Fisure verske sumnje su se, kako Darel pripoveda, protezale s kraja na kraj imperije i ostavljale prolaz za konfuziju i skeptičnost. Rim je imao blag i taktičan način vladavine koji je običnom građaninu nudio mir i sigurnost. Celokupno to staro tkanje bilo je, po Darelovim oštrim rečima, izloženo riziku, jer su ga ugrožavali hrišćani i Jevreji, „nametljivi fanatici žedni moći“.

Pagani su smrti prilazili veselo. Na nadgrobnim spomenicima su urezivali samo naj srećnije scene iz svakodnevnog života: berbu grožđa, izlete, lov, pričanje priča, sađenje maslina. Kada se hrišćanstvo ustalilo, ti prizori su zamenjeni nekim kosmatim svecima i ožalošćenima sa pognutim stavom.

Darel je sa prijateljima filozofski razmatrao razne anomalije u istoriji, efekte promene svesti ili nemanje efekta uopšte. Često je tako razmišljao o danu kada su Arapi uveli znak za nulu. Pitao se kako su Rimljani živeli bez tog znaka do tada i kako su obeležavali nemanje nečega. Misli koje se Darelu uvek lako roje oko neke teme odvođe ga u ovom slučaju i do grčkog jezika, gde nalazi reč „*eu-topia*“, koja označava nepostojanje mesta („*not-a-place*“).

U promišljanjima o uticaju čoveka na prirodu dolazio je do zaključka da je zbog čoveka, kao predatora i kvaritelja prirode kad god i gde god da se pojavi, dobrobit ljudske vrste ozbiljno stavljena na kocku. Njegovo viđenje nimalo nije optimistično. „...vlada trijumf pohlepe, nemarnosti i sebičnosti! Štaviše, ovog puta se čini vrlo verovatnim da je stepen uništenja naših prirodnih bogatstava prekoračio kapacitet za prirodnu popravku“.⁶⁵¹ Darel ide još dalje kad zapisuje da cela civilizacija mora iznova da se izmisli.

Sláže se sa stavom Rimljana da je dosada beskrajno moćnija od ljubavi.

Nije iznanađujuće što u Provansi, koja se povezuje sa Petrarkom, Darel piše o ljubavi. U jednom sećanju na obilazak Provanse sa prijateljem Aldom, on čak i pominje

⁶⁴⁹ *Ibid.*, 138, “From our modern point of view the ancients who lived in this fashion were far more ‘religious’ than the doleful bigots who were now struggling to replace them.”

⁶⁵⁰ *Ibid.*, 137, “But if Rome was not built in a day, as the proverb runs, neither was it destroyed in a night.”

⁶⁵¹ *Ibid.*, 157, “...the triumph of cupidity, negligence and selfishness rules! Moreover this time it seems highly probable that the rate of the destruction of our natural resources has outrun the capacity for natural repair”.

da su u mestu u kojem je Petrarca pisao svoja dela, u senci vrba, nazdravili nevidljivom prisustvu pesnika. Kako Darel veruje, uloga žene je bila glavna u kovanju evropskog senzibiliteta, a romantična, tzv. dvorska ljubav izmišljena je baš u Provansi i nigde drugde. Rimsko carstvo, uprkos šarenoj tapiseriji nimfi i bogova, nije ništa učinilo na tome da ženi ponudi bar nominalnu jednakost sa muškarcem pred zakonom. Rimski svet je bio kompletno okrenut muškom rodu. Dvorska ljubav je bila više od salonske igre, jer je rafinirala sirovost feudalnih manira i potvrdila pravo žena da budu obožavane uz odgovarajuće dostojanstvo, pomoću fine poezije. Darel smatra da je teatralni faktor, kao njen prateći element, već bio naglašen u mediteranskom duhu. Nije se razvila preko noći, jer je, po njegovom mišljenju, morala da postoji negde ispod površine. Jezik sa svojim suptilnim akcentima i vrednostima bio je spreman i čekao svoje trubadure. Dante i Petrarca jasno ilustruju da je ljudski senzibilitet bio gladan novog pristupa ljubavi i ulozi žene. U svakom slučaju, dvorska ljubav je, po Darelovom mišljenju, imala izrazito obrazovnu funkciju. Odnos ljubavi i božanskog se jedino u Provansi razradio i ispitao do tančina, da bi se kasnije razvio i kroz filozofiju i književnost.

U Provansi, kako Darel primećuje, nekako nesvesno veruju u to da iskrena ljubav glača i usavršava duše, kao što i dalje veruju da je duša smeštena u očima. Mladi možda naginju ismejavanju tih romantičnih stavova, ali posle neumerenosti šezdesetih i sedamdesetih, ima onih koji su ugledali provansalsko svetlo i okreću se verovanju u fini stil u ljubavi. Darel skreće pažnju na to da su i ovakva pitanja važna za modernog turistu koji prima magnetne talase ovog krajolika.

Uprkos bogatom koloritu i veličanstvenim zemaljskim bogatstvima koja Provansu čine prototipom Rajskog vrta, Darel smatra da moderni turista oseća izvesnu melanholiju koja navodi na postavljanje pitanja da li ima nečeg duboko morbidnog usred sve te lepote. Razmišljajući na ovu temu, u mislima mu se javlja Mari, odnosno Martina kojoj je posvećen *Sicilijanski karusel*. Uspomenama on osnažuje delo koje ispisuje i ujedno ga povezuje sa svojim dotadašnjim opusom. Priseća se da je sa Mari nekada razgovarao i o Provansi. Zapisuje da su neko vreme nakon Naksosa, plaže na Siciliji na kojoj je njegova prijateljica sahranjena, reči „smrt“ i „Sicilija“ počele da koegzistiraju u njegovoj glavi, kao da su oduvek postojale zajedno, vezane kao muž i žena. Refleksije o smrti nisu bile ništa novo ni neobično za Darela. U knjizi *Cezarov golemi duh* bile su i nagoveštaj njegovog opraštanja od života.

Brojni autori su ostavili svoja sećanja na Provansu, kazuje Darel, a među njima pominje Henrija Milera, koji, kao njegov dugogodišnji i već počivši prijatelj, sigurno izaziva posebnu setu. „Ponekad se osećam kao da sam ostavljen da završim ovu knjigu pre nego što im se pridružim!“⁶⁵²

Među pesmama koje je autor umetao u svoj prozni tekst ima onih koje ukazuju na njegovo uranjanje u turbulentni Id. Uz to, Darel na kraju knjige o Provansi podseća da je ranije govorio kako će njegov poslednji putopis biti posvećen Kunigundi, lutki od lateksa, superiornijoj od žene od krvi i mesa po tome što je podatna i bez mogućnosti da odgovara.

Knjiga je, zapravo, posvećena Fransoaz Kestsman (Françoise Kestsman), „veličanstvenoj u njenoj velikodušnosti i lepoti“, ženi koja je Darela negovala do poslednjeg dana. U Darelovom poslednjem putopisu nema ničeg nalik samosažaljenju, žaljenju ili ljutnji. Završava se sa “*goodbye*“, sluteći skori kraj.

⁶⁵² *Ibid.*, 7, “Sometimes I feel I have been left to complete this book before joining them!”

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Modernizam u opusu nekog pisca uglavnom se posmatra preko njegovih romana, a ne putopisa. Četiri engleska romanopisca čiji su modernistički putopisi analizirani u ovoj disertaciji nisu bili povezani kao grupa, ali su imali donekle sličan hipersenzibilan temperament i poriv ka saznanjima i putovanjima. Ma koliko pesimizam dominirao kao stav njihovog doba, predstavljao je previše pasivan stav za ove dinamične, mlade i obrazovane ljude. Osim toga što su povlačili radikalne poteze time što su prelazili u katoličanstvo ili na stranu socijalizma, žudnja za odlaskom sa Ostrva ih je činila prognanicima, dobrovoljnim izgnanicima ili neumornim tumaralima po svetu u potrazi za nečim boljim od konvencionalne Engleske i političke konfuzije nakon Velikog rata. Tražeći u putovanjima rešenja svoje zapitanosti nad vrednostima zapadne civilizacije prolazili su kroz lični psihološki, emotivni i duhovni razvoj. Njihov odlazak na Kontinent bacio je varnicu na uzlet putopisanja, mada će prvenstveno ostati okrenuti pisanju romana koji će ih i učiniti slavnima.

Motiv potrage u analiziranim putopisima razvijao se još u dečaćkim danima njihovih autora kroz ljubav prema avanturističkoj priči. Kada su stasali, već su imali snažnu želju da postanu pisci, a onda i da njihove zapise o otkrićima i utiscima iz stranih zemalja čita domaća publika. Ne može se reći da su time još na početku spisateljske karijere želeli da utiču na oblikovanje slike o Drugome, ali su svakako težili ka tome da ostave vidljiv umetnički izraz.

Putovanja Lorensa, Orvela, Grina i Darelja trebalo je da budu antidot nemiru, zbunjenosti i ogorčenosti generacije koja zbog svojih mladih godina nije bila zrela za učešće u Prvom svetskom ratu, ali je nakon njega itekako osećala razočaranost i raspršivanje iluzija o napretku. Govorilo se o nezaposlenosti, depresiji, nagoveštajima novog velikog sukoba. Klasni problemi se nisu mogli rešiti prijateljiivanjem sa beskućnicima, kao što je činio Orvel, ali su mogli da posluže bar oslobađanju od ličnih predrasuda. Skrećući u svojim zapisima sa putovanja "sa opštih tema kao što su siromaštvo i imperijalizam"⁶⁵³ ka raspravama o tome kako rešiti nezaposlenost i nadolazeći fašizam, Orvel je svedočio o političkoj realnosti verujući da će poštenim identifikovanjem društvenih problema upozoriti da je neophodno delovanje. Propagandi

⁶⁵³ John Rodden, ed., *The Cambridge Companion to George Orwell* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 43.

je posvetio više pažnje nego bilo koji drugi engleski pisac iz njegove generacije⁶⁵⁴. Kako britanska vlada nije bila voljna da se uključi u Španski građanski rat, umetnici i pisci su osećali potrebu da intervenišu, jer su verovali da je sudbina zapadne civilizacije stavljena na kocku⁶⁵⁵. U Orvelovim zapisima sa aragonskog fronta naći će se i najbolji elementi njegovog spisateljskog stila pomoću kojih je atmosferu evocirao kroz zvuk oružja, miris plesnjivog hleba, osećaj zimske hladnoće ili pogled na odrpane uniforme.

Neophodnost delovanja i neverovanje u efikasnost političkih institucija nešto kasnije će izražavati i Darel u svom delu o Kipru.

Modernistički putopisci su radije izbegavali savremene realnosti i od modernizacije i industrijalizacije se branili begom. To se jasno naglašava u Lorensovom putopisu po Sardiniji iz 1921. godine, u kojem autor traga za kulturom koja je izbegla sudbinu tadašnje Evrope, ali se ideja o putovanju kao begu od zapadnog poimanja vremena i istorije prostire i do Darelovog putopisa o Siciliji objavljenog 1977. godine. No, vraćajući se iz bekstva od civilizacije, autori su sa nestpljenjem iščekivali i njene blagodeti, kao što su bili udobnost hotelske sobe sa tušem ili kvalitetno prevozno sredstvo.

Na putovanje se može gledati kao na najveću igru sa povezivanjem slika koju ljudsko biće može da odigra⁶⁵⁶. Brži životni stil i dezorijentisanost usloveli su iznenadne skokove ideja i slika, slučajna razmišljanja i osećanja. „Književnosti su bili potrebni stvaraoci koji će, poput postimpresionističkih slikara, biti u stanju da na adekvatan umetnički način odraze grozničavost života i fragmentarnost slika o tom životu u rastrzanoj svesti čoveka u modernom dobu“.⁶⁵⁷ Fragmentacija kao odlika modernizma i pokušaj stvaranja integrisane slike karakterišu i engleski modernistički putopis. Inostranstvo se vidi kao metafizički, prazan papir na kojem bi putnik mogao da ispisuje priču onako kako on to želi.⁶⁵⁸ Metafora mape postaje simbol „mentalne integracije“⁶⁵⁹. „Konstruisanje mape ili slagalice sastavljanjem razdvojenih delova“⁶⁶⁰, kao u Grinovom

⁶⁵⁴ Mark Wollaeger, *Modernism, Media, and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 4.

⁶⁵⁵ Rachel Potter, *Modernist Literature* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 199.

⁶⁵⁶ Mark Cocker, *Loneliness and Time* (London: Secker & Warburg, 1992), 256.

⁶⁵⁷ Zoran Paunović, *Istorija, fikcija, mit: eseji o anglo-američkoj književnosti* (Beograd: Geopoetika, 2005), 45.

⁶⁵⁸ Mark Cocker, *Loneliness and Time* (London: Secker & Warburg, 1992), 18.

⁶⁵⁹ Roland A Pierloot, *Psychoanalytic Patterns in the Work of Graham Greene* (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1994), 63.

⁶⁶⁰ *Ibid.*, 62, “the construction of a map or a puzzle by putting together disjointed places“.

putopisu o Liberiji dovodi do rešavanja složenog mentalnog problema povezivanjem fragmenata u njima pripadajuću celinu. Liberija time za Grina nije bila važna samo kao destinacija i fizičko vraćanje u Afriku kao prapočetak, već i kao sredstvo za otključavanje sopstvenog uma. Darel će u svom omažu Provansi fragmentarnost eksplicitno iskazati na sledeći način - „Mrav može da zamišlja kocku šećera kao celinu, ali ga može odnositi samo zrno po zrno.“⁶⁶¹ Jedna od krucijalnih tenzija u delu D. H. Lorensa jeste fascinacija idejom o moćnoj i celovitoj ličnosti, ali i svešću da je ličnost fragmentarna i efemerna.⁶⁶²

„Modernistička nostalgija obuhvata tenziju između prošlosti i sadašnjosti koja gradi strukturu najpoznatijih tekstova ovog perioda.“⁶⁶³ U njoj su modernistički pisci otkrili potencijal za kreativan dijalog između prošlosti i sadašnjosti, pa je zato „nostalgija jedna od najproduktivnijih i čak najprogresivnijih sila u modernoj književnosti“⁶⁶⁴. U modernističkim putopisima ona je prestajala da bude osećaj nedostajanja nekog mesta i dobijala je naglašenu temporalnu dimenziju koja je ukazivala na nešto unutrašnje. Nostalgiju za životom pre modernizacije Lorens iskazuje pišući o Sardiniji koja je zadržala nekadašnji duh. Bežeći celog života od ružnoće modernog doba, najpre je odlazio u zemlje koje nisu Engleska, pa na kontinente koji nisu Evropa i konačno u vremena udaljena od savremene istorije.⁶⁶⁵ Nostalgija se javljala i kao izraz tzv. „proleptičke elegije“⁶⁶⁶ kada se uteha tražila u prošlosti. Darel tuguje nad divnim plažama Sredozemlja, jer predviđa da će ih uništavati glatke mrlje benzina. „Lorensova putovanja u strane zemlje imaju veze sa njegovom apokaliptičkom zabrinutošću - sa potragom za jednim novim svetom - izvan njegovog katastrofalnog iskustva iz rata.“⁶⁶⁷

⁶⁶¹ Lawrence Durrell, *Caesar's Vast Ghost: Aspects of Provence* (London: Faber and Faber, 1990), 200, “An ant may imagine a sugar lump as a whole but can only carry it away grain by grain.”

⁶⁶² Sam Wiseman, *The Reimagining of Place in English Modernism*, (Clemson: Clemson University Press, 2015), 27.

⁶⁶³ Tammy Clewell, ed., *Modernism and Nostalgia: Bodies, Locations, Aesthetics* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 1, “modernist nostalgia involves a tension between past and present that structures many of the most well known texts of the period”.

⁶⁶⁴ Stephen Spender, *The Struggle of the Modern*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), 212, “nostalgia has been one of the most productive and even progressive forces in modern literature”.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, 221.

⁶⁶⁶ Rae, Patricia. “Double Sorrow: Proleptic Elegy and the End of Arcadianism in 1930s Britain” in Patricia Rae, ed., *Modernism and Mourning* (Lewisburg: Bucknell University Press, 2007), 213.

⁶⁶⁷ Oh, Eunyoung, *D.H. Lawrence's Border Crossing: Colonialism in His Travel Writings and “Leadership” Novels* (New York: London Routledge, 2007), 26, “Lawrence’s journey to foreign lands

U engleskim modernističkim putopisima, koji su neizostavno prožeti subjektivnošću i pesimizmom kao osobinama književnog modernizma, postoje pasaži sa prizvukom utopije. Međutim, Orvelova ushićenost u Kataloniji doživljava izdaju, a Grinov povratak iz detinjstva civilizacije na nivo koji označava negativnim terminom *seedy* idu u prilog stavu da distopija kao izraz ipak preovlađuje.

Engleski modernistički putopisci su “u drugim istorijskim periodima i drugim kulturama, u čistijim, jednostavnijim stilovima života⁶⁶⁸” tražili autentičnost, izvornost, „nultu tačku kulture i društva“⁶⁶⁹, trenutak u kojem je čovek zastranio. Pomerajući se ka marginama sveta, modernistički putopisci su tragali za stvaranjem efekta apatridnosti⁶⁷⁰, bez obzira na to da li su bili u egzilu ili ne. U usmeravanju njihovog kretanja ili misli ka Afrikancima, Meksikancima, Sardinjanima ili Etrurcima nema politike u najužem smislu te reči, već ima putovanja kroz podsvest i samootkrivanje. Njihovi putopisi stvaraju iluziju da i dalje postoji neko nekontaminirano Drugde koje treba otkriti, locirano negde između „fikcije i činjenice“⁶⁷¹. U potrazi za identitetom, Lorens, Grin i Darel su prodirali kroz Italiju, Liberiju, Meksiko i Grčku kao kroz palimpsest, skidajući sloj po sloj. Slično tome, rudari iz Orvelovih zapisa izlaze iz mračnih dubina zemlje na svetlost dana takođe kao vrlo bliska zajednica, često razgolićena i upućena na kontakt i solidarnost usled neprestanih opasnosti. Povratak iz primitivnog ka modernom je i za putopisca bio neminovan, ali se on vraćao dodirnuvši okreppljujući izvor sa kojeg se napojio svežim slikama i idejama za nova dela. „Putovanje i putopisanje su transformisali književni modernizam zasigurno onoliko koliko su sami bili njime transformisani.“⁶⁷²

Simbol modernističkog osećaja neprekinute veze sa prošlošću može biti Darelova opčinjenost statuom morske Venere.

has something to do with his apocalyptic concern - a search for a new world - beyond his personally disastrous experience of the world.”

⁶⁶⁸ Dean MacCannell, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1999), 3, “in other historical periods and other cultures, in purer, simpler lifestyles”.

⁶⁶⁹ Bernard Schweizer, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s* (Charlottesville-London, University Press of Virginia, 2001), 104, “the zero point of culture and society”.

⁶⁷⁰ Caren Kaplan, *Questions of Travel: Postmodern Discourses of Displacement* (Durham-London: Duke University Press, 1996), 36,

⁶⁷¹ Robyn Davidson, ed., *The Picador Book of Journeys* (London: Picador, 2002), 6.

⁶⁷² David G. Farley, *Modernist Travel Writing: Intellectuals Abroad* (Columbia: University of Missouri Press, 2010), 1, “Travel and travel writing transformed literary modernism as surely as they were transformed by it”.

Ono što je najzanimljivije u engleskom modernističkom putopisu čiji je tekst kreiran „kroz dijaloški susret sa drugima”⁶⁷³ jeste upravo kombinovanje istraživanja sveta sa istraživanjima samog sebe⁶⁷⁴. Italija je bila Lorensova Drugost sve dok nije naišao na još čudniju Drugost u Meksiku. U njegovim putopisima se kao motiv ponavlja i svest o sopstvenoj Drugosti u nepoznatom okruženju. Susret sa drugim kulturama oplemenjuje putopisca čija osnažena svest o kulturnim razlikama ponekad skrene ka imperijalističkom stanovištu ili kolonijalnom diskursu. Tek usput proviri ideološka pozicija Grina na iscrpljujućem putovanju među domorocima, pa će u nesposobnosti zatečenog stanovništva da samostalno vlada i odlučuje naći opravdanje za vladanje i odlučivanje drugih u njihovo ime⁶⁷⁵. Putopisi jesu odraz istorijskih dešavanja u kojima nastaju, ali kako „granice testiraju ideologije”⁶⁷⁶, oblikovani su i ideološkim pozicijama autora. Boravak među Drugima je, sa druge strane, omogućio engleskim modernističkim putopiscima da uvide da geopolitičke i kulturne dihotomije ne mogu da nastave da se održavaju tako što će Engleska zauzimati privilegovan termin u binarnoj opoziciji, jer je postajala kontaminirana onim što se ranije pripisivalo Drugome⁶⁷⁷.

Ako je jedan od očekivanih efekata velikog dela „da natera čitaoca da ode na hodočašće u mesto koje je dobro i tačno opisano”⁶⁷⁸, engleski modernistički putopis je taj cilj ostvario. Opisi krajolika i kultura napajanih „duhom mesta” produbljuju znanja i interesovanja čitalaca. Sloboda koju pruža plovidba Mediteranom, povezanost sunca i zemlje preko plesa u Meksiku, prihvatanje izvornih strahova u Liberiji, bliskost sa ljudima sa dna društvene lestvice ili saborcima koji dele iste ideale i danas dodiruju ono iskonsko u senzibilitetima koje tišti otuđenost i nadiranje civilizacijskih dostignuća.

S druge strane, sitan, naizgled nevažan detalj, beznačajan događaj, neki na trenutak viđen prizor mogu imati snažno evokativno dejstvo i odjednom pružiti čitaocu most u prošlost i delu minule stvarnosti neočekivano uliti živost neposrednog iskustva.⁶⁷⁹

⁶⁷³ Dennis Porter, *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing* (Princeton: Princeton UP, 1991), 8, “through a dialogic encounter with others”.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, 5.

⁶⁷⁵ Sanja Lazarević Radak, *Otkrivanje Balkana* (Pančevo: Mali Nemo, 2013), 170.

⁶⁷⁶ Kaplan, Robert, *What Makes History*, *Atlantic Monthly*, 285, no. 3 (2000), 18, “frontiers test ideologies”.

⁶⁷⁷ Bernard Schweizer, *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s* (Charlottesville-London, University Press of Virginia, 2001), 125.

⁶⁷⁸ Anna Lillios, *Lawrence Durrell and the Greek World* (Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2004), 287, “to make the reader make the pilgrimage to the place that is well and truly written”.

⁶⁷⁹ Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700-1860*. (Beograd: Arhipelag, 2014), 250.

Za potrebe ove disertacije analizirani su putopisi četiri engleska modernistička pisca. Taj korpus se može proširiti upoznavanjem sa putopisnim elementima u sačuvanim pismima autora, koja predstavljaju bogat izvor za slično proučavanje. Uticaj putovanja i putopisanja na Lorensa, Orvela, Grina i Darelka kao romanopisce i žanrovsko prožimanje u njihovim opusima takođe pružaju inspiraciju za nastavak istraživanja. Proučavanja engleskog modernističkog putopisa u svakom slučaju treba obogatiti i zapisima drugih autora.

Jasno je da je u rukama modernističkih pisaca putopis postao važan kao žanr. Kako „nema jednog, već mnogo modernizama”⁶⁸⁰, odlike engleskog modernističkog putopisa nemaju iste nijanse kod svih autora. Njegovi politički efekti nisu lako merljivi, ali je javno mnjenje u matičnoj sredini svakako oblikovalo svoje slike pod njegovim uticajem. Uz to, postajao je „izuzetno zanimljiv predmet izučavanja i za kulturu zemlje koja mu je poslužila kao ishodišna tačka”.⁶⁸¹ Na taj način je stvarao sponu između kultura, a na mapu književnog stvaralaštva autora ostao dopuna i putokaz.

⁶⁸⁰ Tony Pinkney, *D.H. Lawrence and Modernism* (Iowa City: University of Iowa Press, 1990), 3, “there is not one but many modernisms”.

⁶⁸¹ Svetozar M. Ignjačević, *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu: moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika* (Beograd: DBR International Publishing, 1994), 251.

LITERATURA

Primarna literatura:

- Darel, Lorens. *Duh mesta* (Prevod: Miodrag Marković), Čačak: Gradac, 2006.
- Darel, Lorens. *Gorki limunovi Kipra* (Prevod: Sonja Vasiljević), Loznica: Karpos, 2011.
- Darel, Lorens. *Grčka ostrva* (Prevod: Sonja Vasiljević), Loznica: Karpos, 2007.
- Darel, Lorens. *Prosperova pećina: vodič kroz krajolik i običaje ostrva Krfa* (Prevod: Sonja Vasiljević), Loznica: Karpos, 2012.
- Darel, Lorens. *Razmišljanja o morskoj Veneri: Vodič po krajoliku Rodosa* (Prevod: Sonja Vasiljević), Loznica: Karpos, 2010.
- Durrell, Lawrence. *Caesar's Vast Ghost: Aspects of Provence*, London: Faber and Faber, 1990.
- Durrell, Lawrence. *Sicilian Carousel*, London: Penguin Books, 1978.
- Durrell, Lawrence. *Spirit of Place, Letters and Essays on Travel*, New York: E. P. Dutton & Co., 1971): 156,
<http://www.travel-studies.com/sites/default/files/Durrell,%20Landscape%20and%20Character.pdf>,
(preuzeto: 24.11.2017.)
- Greene, Graham. *In Search of a Character*, Harmondsworth: Penguin Books, 1977.
- Greene, Graham. *Journey Without Maps*, London: Vintage Books, 2010.
- Greene, Graham. *The Lawless Roads*, London: Vintage, 2002.
- Lawrence, D. H. "America, Listen to Your Own", *The New Republic*, December 15, 1920, 68-69,
<http://www.unz.org/Pub/NewRepublic-1920dec15-00068>, (preuzeto, 11.11.2017.)
- Lawrence, D. H. *Late Essays and Articles*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Lawrence, D. H. *Mornings in Mexico and Etruscan Places*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971.
- Lorens, D. H. *Italija (Suton u Italiji, More i Sardinija, Skice o etrurskim naseobinama)* (Prevod: Milan Miletić), Beograd, Službeni glasnik, 2012.
- Orvel, Džordž. *Kataloniji u čast* (Prevod: Mirko Bižić), Beograd: Otvorena knjiga, 2014.

- Orvel, Džordž. *Niko i ništa u Parizu i Londonu* (Prevod: Flavio Rigonat), Beograd: LOM, 2008.
- Orvel, Džordž. *Put za Vigan* (Prevod: Mirjana Radmilović), Beograd: LOM, 2015.
- Orvel, Džordž. *U utrobi kita: eseji, priče, članci* (Prevod: Mirjana Radmilović), Beograd: Lom, 2016.
- Orwell, George. *Homage to Catalonia*, London: Penguin Books, 2000.
- Orwell, George. *Zašto pišem i drugi eseji* (Prevod: Marijan Krmpotić), Zagreb: August Cesarec, 1983.

Sekundarna literatura:

- Adamson, Judith. *Graham Greene: The Dangerous Edge: Where Art and Politics Meet*, New York: Palgrave Macmillan, 1990.
- Al-Jubouri, Firas Adnan Jabbar. *Milestones on the Road to Dystopia: Interpreting George Orwell's Self-Division in an Era of 'Force and Fraud'*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- Bachrach, Arthur J. *D.H. Lawrence in New Mexico, "the Time is Different There"*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 2006.
- Berberich, Christine. "This Green and Pleasant Land: Cultural Constructions of Englishness" in Robert Burden and Stephan Kohl, eds. *Landscape and Englishness*, Amsterdam-New York: Rodopi, 2006, 207-224.
- Berman, Jessica. *Modernist Commitments: Ethics, Politics, and Transnational Modernism*, New York: Columbia University Press, 2011.
- Bertens, Hans. "Towards Modernism" in S. Houppermans, P. Liebrechts, J. Baetens and O. Boele, eds.: *Modernism Today*, Amsterdam-New York: Rodopi, 2013, 11-28.
- Bitor, Mišel. *Putovanje i pisanje* (Prevod: Dragana Zubac) u *Polja: časopis za književnost i teoriju*, br. 455, Novi Sad: Kulturni centar, 2009, 95-108.
- Blanton, Casey. *Travel Writing: The Self and the World*, New York-London: Routledge, Taylor and Francis Group, 2002.
- Bloom, Harold, ed. *George Orwell, Updated Edition*, New York: Infobase Publishing, 2007.
- Boker, Gordon. *Lorens Darel: biografija* (Prevod: Sonja Vasiljević), Loznica: Karpos, 2015.

- Borm, Jan. "Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology" in Hooper, Glenn and Tim Youngs, eds.: *Perspectives on Travel Writing*, Aldershot: Ashgate, 2004, 13-26.
- Bosco, Mark. *Graham Greene's Catholic Imagination*, New York: Oxford University Press, 2005
- Bowman, Jim. *Narratives of Cyprus: Modern Travel Writing and Cultural Encounters since Lawrence Durrell*, London: I. B. Tauris, 2015
- Boym, Svetlana. "Nostalgia and Its Discontents" in *The Hedgehog Review*, Vol 9, No. 2, Summer 2007, 7-18.
- Brennan, Michael G. *Graham Greene: Fictions, Faith and Authorship*, London: Continuum, 2010.
- Bridges, Roy. "Exploration and travel outside Europe (1720-1914)" in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 53-69.
- Burden, Robert. *Travel, Modernism and Modernity*, London-New York: Routledge, 2016.
- Campbell, Mary B. *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1988.
- Carr, Helen. "Modernism and Travel (1880-1940)" in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 70-86.
- Carswell, Catherine. *The Savage Pilgrimage*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Ceramella, Nick. "Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence's Voyage to the Sun" in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence's Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 1-22.
- Clewell, Tammy, ed. *Modernism and Nostalgia: Bodies, Locations, Aesthetics*, New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Cocker, Mark. *Loneliness and Time*, London: Secker & Warburg, 1992.
- Cole, Garold. "Travel Literature: Recent Articles of Bibliographic Interest, 1949-1978" in *Bulletin of Bibliography*, Vol. 38, No. 3, Illinois State University: Milner Library, July-September 1981, 109-116.

- Colls, Robert. *George Orwell: English Rebel*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Das, Satyabrata. *George Orwell: The Man Who Saw Tomorrow*, New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1996.
- Davidson, Robyn, ed. *The Picador Book of Journeys*, London: Picador, 2002
- Delić, Jovan. „Isidora Sekulić u tradiciji srpskog putopisa“ u *Isidorijana, književni zbornik* (ur. Mirko Magarašević), godina VI, br. 8/9, Beograd, Udruženje „Isidora Sekulić“, 2000, 63-81.
- Dodds, Philip. *The Art of Travel, Essays on Travel Writing*, London, Frank Cass and Company Limited, 1982.
- Dodds, Philip. “The Views of Travellers: Travel Writing in the 1930s” in Philip Dodd, ed., *The Art of Travel: Essays on Travel Writing*, London: Frank Cass and Company Limited, 1982, 127-138.
- Donaghy, Henry J. *Graham Greene: An Introduction to His Writings*, Amsterdam: Rodopi, 1986.
- Duda, Dean. “Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja Kultura putovanja” u *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br.73/19, Beograd: Fabrika knjiga, 2005, 97-117.
- Edwards, Brian. *Mood Spectrum in Graham Greene: 1929-1949*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Eggert, Paul. “Lawrence, Twilight in Italy and the Limits of the Foreign: A Print Culture Approach” in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 25-54.
- Epštejn, Mihail. *Postmodernizam* (Prevod: Radmila Mečanin), Beograd: ZEPTER Book World, 1998.
- Farley, David G. *Modernist Travel Writing: Intellectuals Abroad*, Columbia: University of Missouri Press, 2010.
- Fussell, Paul. *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1980.
- Goldsvorti, Vesna. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika, 2000.

- Gunn, Drewey Wayne. *American and British Writers in Mexico, 1556-1973*, University of Texas Press, Kindle edition, <https://books.google.rs/books?isbn=0292773110>, (preuzeto 23. 01.2018.)
- Gvozden, Vladimir. „Ima li putopis svoju teoriju?“ u *Putopis, časopis za putopisnu kviževnost*, Godina I, Broj 1-2, Beograd: Tenduro Management, 2012, 183-194.
- Hadžiselimović, Omer. *Na vratima Istoka*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Hand, Richard J. and Andrew Purssell. *Adapting Graham Greene*, London: Palgrave, 2015.
- Harrison, Andrew. *The Life of D. H. Lawrence, A Critical Biography*, Chichester: Wiley Blackwell, 2016.
- Head, Dominic, ed. *The Cambridge Guide to Literature in English*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Herbrechter, Stefan. *Lawrence Durrell, Postmodernism and the Ethics of Alterity*, Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1999.
- Hollander, Paul. *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, New Brunswick-London: Transaction Publishers, 2009.
- Hugh, Thomas. *Španjolski građanski rat* (Prevod: Omer Lakomica), Drugi svezak, Rijeka: Otokar Keršovani, 1980.
- Hulme, Peter and Tim Youngs, eds. *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Humphries, Andrew F. *D. H. Lawrence, Transport and Cultural Transition, 'A Great Sense of Journeying'*, Cham: Palgrave Macmillan, 2017.
- Hyde, Virginia Crosswhite. “'Terra Incognita': D.H. Lawrence at the Frontiers” in Virginia Crosswhite Hyde and Earl G. Ingersoll, eds.: *"Terra Incognita", D.H. Lawrence at the Frontiers*, Madison-Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press, 2010, 13-25.
- Hyde, Virginia. “Introduction: Windows to the Sun: D.H. Lawrence's "Thought-Adventures" in Earl G. Ingersoll and Virginia Hyde, eds. *Windows to the Sun, D.H. Lawrence's "Thought-Adventures"*, Madison-Teaneck, Fairleigh Dickinson University Press, 2009, 7-18.
- Ignjačević, Svetozar M. *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu: moderni britanski pisci i jugoslovenska tematika*, Beograd: DBR International Publishing, 1994.

- Jaćimović, Slađana. „Poetika avangardnog putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2, Beograd: Tenduro Management, 2012, 7-15.
- Jakovljević, Milena. „Filozofija putovanja u putopisnoj zbirci 'Mesta' Mome Dimića“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2, Beograd: Tenduro Management, 2012, 249-261.
- Janik, Ivan Del. *The Curve of Return, D. H. Lawrence's Travel Books*, Victoria, Canada: ELS editions, 1981.
- Josipović, Sandra: „Grejem Grin kao 'katolički pisac' u srpskoj književnoj kritici“, u *Philologia, Naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu*, broj 8, Beograd, 2010, 87-98.
- Kaczvinsky, P. Donald. *Lawrence Durrell's Major Novels, or The Kingdom of the Imagination*, Selinsgrove: Susquehanna University Press, 1997.
- Kaplan, Caren. *Questions of Travel: Postmodern Discourses of Displacement*, Durham-London, Duke University Press, 1996.
- Kaplan, Robert. *What Makes History*, Atlantic Monthly, 285, no. 3, 2000, 18-20.
- Kostić, Veselin, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700-1860*, Beograd: Arhipelag, 2014.
- Kumar, Veena. “The Geo-Spiritual Setting in the Novels of Graham Greene” in M. K. Bhatnagar, ed., *Twentieth Century Literature in English*, Volume 2, New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors, 2000, 94-104.
- Leacock, Stephen. *My Discovery of the West: A Discussion of East and West in Canada*, Toronto: Thomas Allen, 1937.
- Leed, J. Eric. *The Mind of the Traveler: From Gilgamesh to Global Tourism*, New York: Basic Books, 1991.
- Levental, Zdenko. *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989.
- Lillios, Anna, *Lawrence Durrell and the Greek World*, Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2004.
- Lucas, Scott. *Orwell*, London: Haus Publishing, 2003,
- MacCannell, Dean. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1999,

- MacNiven, Ian S. and Carol Peirce, "Introduction: Lawrence Durrell: Man and Writer". *Twentieth Century Literature*, Vol. 33, No. 3, Autumn 1987, 255-261.
- MacNiven, Ian S. *Lawrence Durrell: A Biography*, London: Faber and Faber, 1998.
- Meyers, Jeffrey, ed. *George Orwell*, London: Routledge, 2002.
- Meyers, Jeffrey. *D.H. Lawrence, A Biography*, London: Papermac, 1993.
- Meyers, Jeffrey. *Orwell: Life and Art*, Urbana: University of Illinois Press, 2010.
- Mitzi, Brunsdale. *Student Companion to George Orwell*, Westport, CT-London: Greenwood Press, 2000.
- Morgan, Tabitha. *Sweet and Bitter Island: A History of the British in Cyprus*, London: I.B.Tauris, 2010.
- Morrison, Ray. *A Smile in His Mind's Eye: A Study of the Early Works of Lawrence Durrell*, Toronto: University of Toronto Press, 2005.
- Musgrove, Brian. "Travel and Unsettlement: Freud on Vacation" in Steven H. Clark, ed., *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit*, London-New York: Zed Books, 1999, 31-44.
- Nye, David E., ed. *Technologies of Landscape: From Reaping to Recycling*, Amherst: University of Massachusetts Press, 1999.
- Oh, Eunyoung. *D.H. Lawrence's Border Crossing: Colonialism in His Travel Writings and "Leadership" Novels*, New York-London: Routledge, 2007.
- Paunović, Zoran. "O Romanu o Londonu Miloša Crnjanskog, Stranac u noći" u *Vreme*, broj 859, 21. jun 2007.
- Paunović, Zoran. *Istorija, fikcija, mit: eseji o anglo-američkoj književnosti*, Beograd: Geopoetika, 2005.
- Pierloot, Roland A. *Psychoanalytic Patterns in the Work of Graham Greene*, Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1994.
- Pine, Richard. *Lawrence Durrell: The Mindscape*, New York: St. Martin's Press, 1994
- Pinkney, Tony. *D.H. Lawrence and Modernism*, Iowa City: University of Iowa Press, 1990.
- Poplawski, Paul and John Worthen. *D.H. Lawrence, A Reference Companion*, Westport-London, Greenwood Publishing Group, 1996.
- Popović, Olivera. "Putopis: od rubnog žanra do generatora novih književnih teorija" u *Size Zero, Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, prir.

- Aleksandra Nikčević-Batrićević, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013,
- https://www.academia.edu/5220408/Putopis_od_rubnog_žanra_do_generatora_novih_književnih_teorija
(preuzeto 23.01.2018.)
- Porter, Dennis. *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*, Princeton: Princeton UP, 1991.
- Potter, Rachel. *Modernist Literature*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- Pratt, Mary Louise. *Arts of the Contact Zone*, Modern Language Association, 1991.
- Prole, Dragan. „Žanrovske finese putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2, Beograd: Tenduro Management, 2012, 277-286.
- Rabaté, Etienne. “Littérateurs de voyage“ in *Revue de littérature générale* 2, Paris: P.O.L., 1996, section 34.
- Radak, Sanja Lazarević. *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*, Pančevo: Mali Nemo, 2011.
- Radak, Sanja Lazarević. *Otkrivanje Balkana*, Pančevo: Mali Nemo, 2013.
- Rae, Patricia. “Double Sorrow: Proleptic Elegy and the End of Arcadianism in 1930s Britain” in Patricia Rae, ed. *Modernism and Mourning*, Lewisburg: Bucknell University Press, 2007, 213-238.
- Rehan, Naveed. “Lawrence’s Travel Writing as Creative Nonfiction” in Nick Ceramella, ed., *Lake Garda: Gateway to D. H. Lawrence’s Voyage to the Sun* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 63-76.
- Ricks, Thomas E. *Churchill and Orwell: The Fight for Freedom*, New York: Penguin Press, 2017.
- Ristić, Ljubodrag. „Britanci putuju Srbijom (iz putopisa XIX veka)“ u *Mitološki zbornik* 19, Rača-Beograd: Centar za mitološke studije Srbije, 2008, 309-325.
- Roberts, Neil. *D.H. Lawrence, Travel and Cultural Difference*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Rodden, John and John Rossi. *The Cambridge Introduction to George Orwell*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Rodden, John, ed. *The Cambridge Companion to George Orwell*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

- Rodden, John. *Orwell, George: The Politics of Literary Reputation*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2009.
- Rodriguez, Junius P., ed. *The Historical Encyclopedia of World Slavery*, Vol. 2, Santa Barbara: ABC-CLIO, 1997.
- Rosaldo, Renato. *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*, London: Routledge, 1993.
- Šačkova, Vasilisa Aleksandrovna. „Putopis kao žanr umetničke književnosti: pitanja teorije“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina I, Broj 1-2, Beograd: Tenduro Management, 2012, 195-202.
- Said, Edward. *Orijentalizam* (Prevod: Drinka Gojković), Beograd: Biblioteka XX vek, 2000.
- Schweizer, Bernard. *Radicals on the Road: The Politics of English Travel Writing in the 1930s*, Charlottesville-London, University Press of Virginia, 2001.
- Shelden, Michael. *Graham Greene: The Man Within*, London: Heinemann, 1994.
- Sherman, William H. “Stirrings and searchings (1500-1720)” in Peter Hulme and Tim Youngs, eds., *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 17-36.
- Sherry, Norman. *The Life of Graham Greene: Volume I: 1904-1939*, London: Penguin Books, 2004.
- Speake, Jennifer. *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, Volume 2: G to P, New York-London: Fitzroy Dearborn An Imprint of the Taylor & Francis Group, 2003.
- Spender, Stephen. *The Struggle of the Modern*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
- Stansky, Peter and William Abrahams. *The Unknown Orwell*, London: Granada Publishing, 1981.
- Stewart, Jack F. “Metaphor and Metonymy, Color and Space, in Lawrence's Sea and Sardinia” in *Twentieth Century Literature*, Vol. 41, No. 2, Summer, 1995, 208-223.
- Tacker, Andrew. “Journey Without Maps: Travel Theory, Geography and the Syntax of Space.” in Charles Burdett and Derek Duncan, eds., *Cultural Encounters:*

- European Travel Writing in the 1930s*, New York-Oxford: Bergham Books, 2002, 11-28.
- Taylor, P. J.A. *English History, 1914-1945*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Thiemann, Ronald F. "The Public Intellectual as Connected Critic: George Orwell and Religion" in Thomas Cushman and John Rodden, eds., *George Orwell: Into the Twenty-first Century*, Abingdon, Oxon-New York: Routledge, 2016, 96-110.
- Thompson, Carl. *Travel Writing*, London and New York Routledge: Taylor & Francis Group, 2011.
- Traficante, Antonio. *D.H. Lawrence's Italian Travel Literature and Translations of Giovanni Verga, A Bakhtinian Reading*, New York, Peter Lang, 2007.
- Varghese, Lata Marina. *Travel as a Metaphor: D H Lawrence and Lawrence Durrell*, http://www.academia.edu/8507884/Travel_as_a_Metaphor_D_H_Lawrence_and_Lawrence_Durrell, (preuzeto 26.11.2017.)
- Voorhees, Richard Joseph. *The Paradox of George Orwell*, West Lafayette: Purdue University Press, 1986.
- Vučković, Radovan. „Dileme oko putopisa“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina III, Broj 1-2/2014, Beograd: Magelan Pres Tenduro Menadžment, 2015, 157-177.
- Vuković, Tijana. „Mesta i nemesta u *Pričama na putu Mihajla Pantića*“ u *Putopis, časopis za putopisnu književnost*, Godina II, Broj 1, Beograd: Magelan Pres, 2013, 231-247.
- Walker, Ronald G. *Infernal Paradise: Mexico and the Modern English Novel*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1978.
- Watts, Cedric. "“Ghost on the Rooftops”: How Joseph Conrad Haunted Graham Greene" in Dermot Gilvary and Darren J. N. Middleton, eds. *Dangerous Edges of Graham Greene: Journeys with Saints and Sinners*, New York-London: Continuum, 2011. 38-52.
- Webster, Harvey Curtis. "The World of Graham Greene" in Robert O. Evans, ed., *Graham Greene: Some Critical Considerations*, Lexington: University of Kentucky Press, 1967.
- Wiseman, Sam. *The Reimagining of Place in English Modernism*, Clemson: Clemson University Press, 2015.

Wollaeger, Mark. *Modernism, Media, and Propaganda: British Narrative from 1900 to 1945*, Princeton: Princeton University Press, 2006.

Young, Kenneth. "A Dialogue with Durrell." *Encounter*, Vol 13, December 1959), 61, <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1959dec-00061>, (preuzeto: 24.11.2017.)

Zytaruk, George J. and James T. Boulton, eds. *The Letters of D. H. Lawrence, Volume II 1913-16*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

BIOGRAFIJA AUTORA

Nataša (Petković) Pavlović je rođena 4.9.1967. godine u Kraljevu.

Diplomirala je u junu 1990. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu, Univerzitet u Beogradu (Katedra za engleski jezik i književnost). Magistarski rad pod nazivom „Svedočanstva o Srbiji 1900-1920. godine u delima britanskih pisaca“ (mentor: prof. dr Veselin Kostić) odbranila je 1994. godine i time stekla akademski naziv magistra filoloških nauka.

Od 1994. godine je zaposlena na Fakultetu za mašinstvo i građevinarstvo u Kraljevu, Univerzitet u Kragujevcu, gde predaje Engleski jezik.

Radovi iz oblasti kulturno-istorijskih veza:

- *Meksiko u oku D. H. Lorensa* (Povelja br. 3 za 2017. godinu) - u štampi
- *Otkrivanje Balkana* (Naša prošlost 15, 2014)
- *Strankinja - komandant jedinice na frontu* (Srpsko lekarsko društvo, 2013)
- (monografija) *Britanci o Srbiji 1900. do 1920* (Zadužbina Andrejević, 1996)

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Наташа Павловић

Број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Енглески модернистички путопис:

књижевне и културолошке одлике

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 30.03.2018.

Наташа Павловић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Наташа Павловић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада Енглески модернистички путопис: књижевне и културолошке одлике

Ментор др Зоран Пауновић, редовни професор

Потписани Наташа Павловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 30.03.2018.

Наташа Павловић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Енглески модернистички путопис:

књижевне и културолошке одлике

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 30.03.2018.

Наташа Павловић

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.